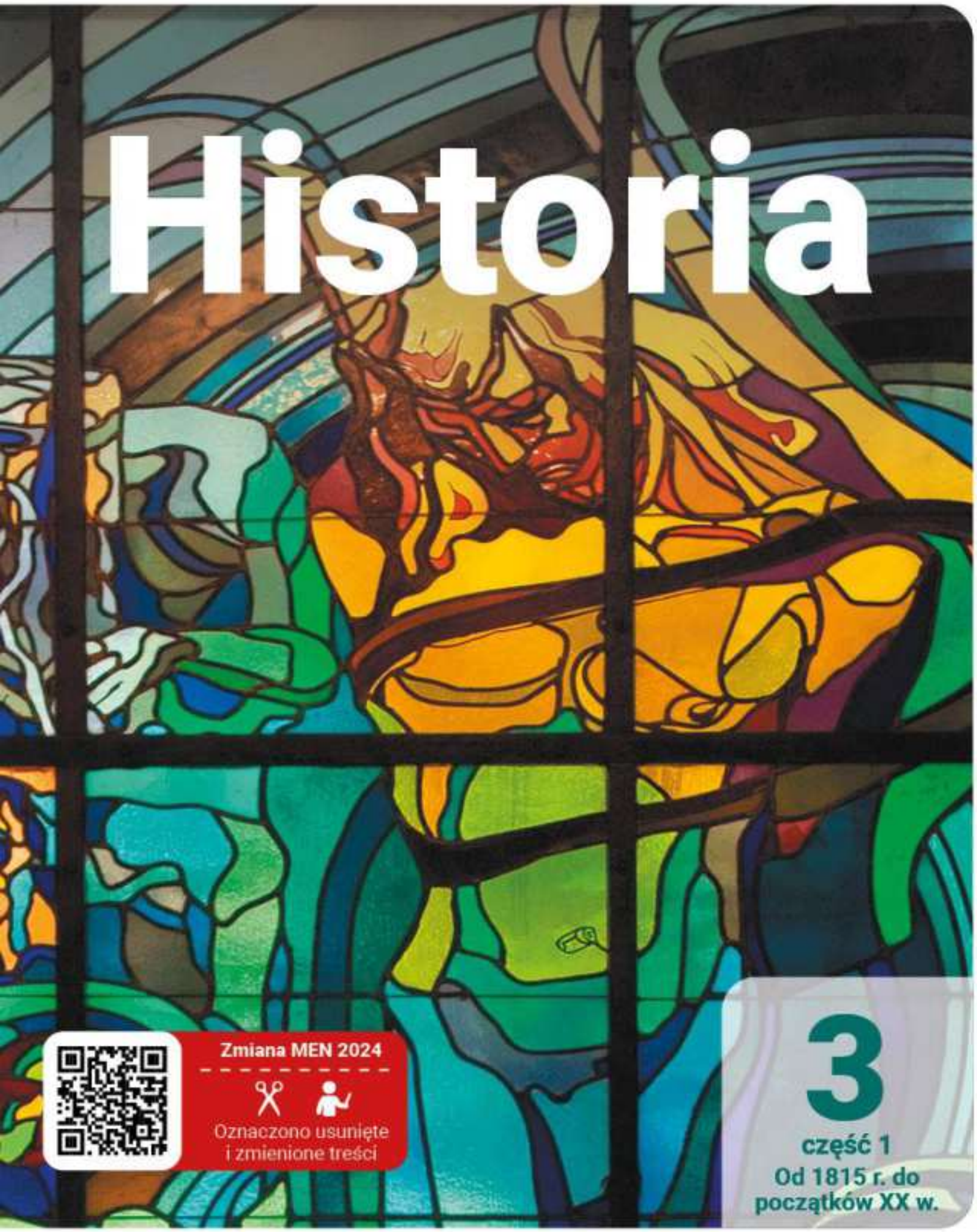
OPERON
Edukacja jest podróżą

Historia

ZAKRES PODSTAWOWY

Zmiana MEN 2024

Oznaczono usunięte i zmienione treści

3

część 1
Od 1815 r. do początków XX w.

Podręcznik dla **szkół ponadpodstawowych**

Mirosław Ustrzycki, Janusz Ustrzycki

Historia

Od 1815 r. do początków XX w.

Podręcznik dla **szkół ponadpodstawowych**

część I

3

ZAKRES PODSTAWOWY

OPERON
Edukacja jest podróżą

2024

Projekt okładki: Paweł Kwacz
Redaktor prowadzący: Manuela Jankowska
Redakcja językowa: Marlena Dobrowolska
Redakcja graficzna i skład: zespół
Fotoedycja: zespół
Korekta techniczna: Eliza Perkowska

Zdjęcia: Archiwum Głowne Akt Dawnych, BE&W, Biblioteka Cyfrowa Uniwersytetu Łódzkiego, British Library, Bundesarchiv/CC BY-SA 3.0, Polska Cyfrowa Biblioteka Narodowa POLONA, Google Arts & Culture/Historisches Museum der Pfalz, Internetowy Polski Słownik Biograficzny/ipsb.nina.gov.pl, Library of Congress, Musée d'Orsay in Paris, Muzeum Miasta Łodzi, Muzeum Narodowe w Krakowie, Muzeum Narodowe w Warszawie, Muzeum Narodowe w Poznaniu, Muzeum Sztuki w Łodzi, Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie, Narodowe Archiwum Cyfrowe, Royal Collection Trust/rct.uk, Schloß Schönbrunn Kultur-und Betriebsges.m.b.H./Alexander E. Koller, Shutterstock, AHatmaker/Shutterstock, Yana Fefelova/Shutterstock, fotolupa/Shutterstock, KarSol/Shutterstock, Kev Gregory/Shutterstock, Kiev.Victor/Shutterstock, Neveshkin Nikolay/Shutterstock, rb3legs/Shutterstock, Michael Rega/Shutterstock, Baka Sobaka/Shutterstock, irena iris szewczyk/Shutterstock, wael alreweie/Shutterstock, Wikimedia Commons, Wikimedia Commons/ClemRutter/CC BY 3.0, Wikimedia Commons/Defranoux/CC BY-SA 3.0, Wikimedia Commons/Jolanta Dyr/CC BY-SA 3.0, Wikimedia Commons/Gabinet Numizmatyczny Damian Marciniak/CC BY-SA 4.0, Wikimedia Commons/Klapi/CC BY-SA 3.0, Wikimedia Commons/Thomas Ledl/CC BY-SA 4.0, Wikimedia Commons/Maarten van Vliet/CC BY-SA 3.0, Wikimedia Commons/Mach240390/CC BY 4.0, Wikimedia Commons/Sławomir Milejski/CC BY 3.0, Wikimedia Commons/MoMu-Fashion Museum Province of Antwerp/CC BY-SA 3.0, Wikimedia Commons/Frank Pirrung/CC BY-SA 3.0, Wikimedia Commons/Zygmunt Put/CC BY-SA 4.0, Wikimedia Commons/Rudawy/CC BY-SA 4.0, Wikimedia Commons/Wikibenchris/CC BY-SA 4.0.
Mapy: Katarzyna Gostępska

OPERON Sp. z o.o. oświadcza, że z należytą starannością podjęło wszelkie działania zmierzające do powiadomienia podmiotów majątkowych praw autorskich do utworów słownych i fotograficznych wykorzystanych w podręczniku o zamiarze ich publikacji celem uzyskania od twórców lub ich następców prawnych wymaganej zgody za przysługującym wynagrodzeniem w stosownej wysokości. Osoby, których prawa w sposób niezawiniony przez wydawnictwo zostały naruszone, prosimy o bezpośredni kontakt z wydawcą.

Podręcznik dopuszczony do użytku szkolnego przez ministra właściwego do spraw oświaty i wychowania i wpisany do wykazu podręczników przeznaczonych do kształcenia ogólnego do nauczania historii w zakresie podstawowym na poziomie szkoły ponadpodstawowej na podstawie opinii rzeczoznawców: prof. dr. hab. Dariusza Rotta, dr Anny Wilczyńskiej, dr. Wiesława Charczuka.
Etap edukacyjny: III
Typ szkoły: szkoła ponadpodstawowa
Rok dopuszczenia: 2024

© Copyright by OPERON Sp. z o.o. & Mirosław Ustrzycki, Janusz Ustrzycki
Gdynia 2024
Wszelkie prawa zastrzeżone. Kopiowanie w całości lub we fragmentach bez zgody wydawcy zabronione.
N8469

Wydawca:
OPERON Sp. z o.o.
81-541 Gdynia, al. Zwycięstwa 96/98
tel. centrali 58 679 00 00
e-mail: info@operon.pl
www.operon.pl

ISBN 978-83-8197-473-8

Zgodnie z decyzją MEN od września 2024 r. obowiązuje zmieniona, uszczuplona o ok. 20% podstawa programowa. W związku z tym **w podręczniku znalazły się stosowne oznaczenia.**

Takim symbolem oznaczono treści usunięte z podstawy programowej.

Takim symbolem oznaczono treści, które zostały zmienione. Nauczyciel przedstawi uczniowi zmiany i wyjaśni, czego powinien się nauczyć.

Spis treści

I. Europa i świat po kongresie wiedeńskim

1. Narodziny porządku wiedeńskiego 8
2. Przemiany gospodarcze i społeczne w 1. połowie XIX w. 15
3. System wiedeński – jego obrońcy i przeciwnicy 28
4. Wiosna Ludów 38
5. Kultura europejska 1. połowy XIX w. 52

II. Ziemie polskie w latach 1815–1848

1. Królestwo Polskie i Ziemie Zabrane do 1830 r. 68
2. Powstanie listopadowe i jego następstwa 78
3. Zabory pruski i austriacki oraz Rzeczpospolita Krakowska 88
4. Powstanie krakowskie (1846) i Wiosna Ludów na ziemiach polskich (1848) 95
5. Kultura polska po 1815 r. 105

III. Europa i świat od połowy XIX w.

1. Zjednoczenie Włoch i Niemiec. Przekształcenie Cesarstwa Austriackiego w Austro-Węgry 118
2. Kolonializm 128
3. Wojna secesyjna w Stanach Zjednoczonych Ameryki i jej następstwa 138
4. Przemiany cywilizacyjne 148
5. Idee i ruchy polityczne 163
6. Kultura artystyczna 174

IV. Ziemie polskie i ich mieszkańcy od połowy XIX w.

1. Geneza i przebieg powstania styczniowego 196
2. Zabór rosyjski w latach 1864–1904 207
3. Zabór pruski w 2. połowie XIX i na początku XX w. 219
4. Autonomia galicyjska 228
5. Przemiany społeczne i ruchy polityczne na ziemiach polskich 238
6. Rewolucja 1905–1907 w Królestwie Polskim 250
7. Kultura i nauka polska w 2. połowie XIX i na początku XX w. 258

Warto przeczytać 273

Indeks osobowy 274

Indeks pojęć 279

Wstęp

Jak jest zbudowany nasz podręcznik

Podręcznik pozwala na pełne wykorzystanie nowoczesnych metod dydaktycznych w nauczaniu historii. Zgodnie z założeniami reformy programowej uczniowie liceów i techników rozpoczną naukę tego przedmiotu w wymiarze 2 godzin tygodniowo w klasach I–IV.

Zanim zaczniecie korzystać z podręcznika, zapoznajcie się z jego budową i przyjrzyjcie się wszystkim jego elementom. Zostały one skonstruowane tak, by ułatwić wam naukę i pomóc w błyskawicznym znalezieniu potrzebnych informacji.

Każdy rozdział podręcznika otwiera **spis tematów** z danego obszaru.

Bezpośrednio pod tytułem rozdziału znajdziecie moduł **„Na tej lekcji”** – jego zadaniem jest ukierunkowanie was na cele realizowane w danym temacie.

Hasła na marginesach odnoszą do treści obowiązkowych do zapamiętania z lekcji. Zostaną one powtórzone w podsumowaniu lekcji.

W tekście pojawiają się **wytłuszczenia**. Dzięki nim łatwiej odnajdziecie istotne zagadnienia, pojęcia i nazwy.

W wybranych tematach treści uzupełniające przedstawiono w formie **infografik**. Znajdziecie tam informacje na temat ważnych wydarzeń, osób i miejsc opisanych w rozdziale. Pozwolą wam one zapoznać się bliżej ze zjawiskami charakterystycznymi dla przedstawianej epoki.

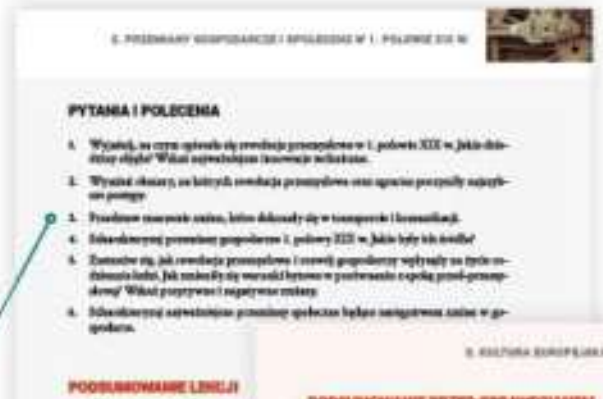
Definicje wyróżniono kolorową czcionką. Dzięki temu od razu je zauważycie i szybko znajdziecie podczas powtórek.

Teksty źródłowe i mapy ilustrują treści merytoryczne. Elementy te opatrzono poleceniami, które pomogą wam w rozwinięciu umiejętności analizy zawartych w nich treści.

Informacje o źródle pomogą wam poszerzyć zakres wiadomości, a także ułatwią interpretację nowo poznanych tekstów.

Pytania i polecenia przećwiczycie w toku lekcji i wykorzystacie do nauki w domu lub przed kartkówką czy sprawdzianem. W podręczniku nie należy umieszczać pisemnych odpowiedzi do zadań.

Podsumowanie lekcji to esencja najważniejszych treści do zapamiętania. Jeśli ich nie pamiętacie, wróćcie na stronę wskazaną obok. Znajdziecie tam na marginesie odpowiednie hasło, a w treści lekcji – jego omówienie.

Podsumowanie przed sprawdzianem zawiera najważniejsze treści do zapamiętania z rozdziału. Jeśli ich nie pamiętacie, wróćcie na stronę wskazaną obok i poszukajcie hasła na marginesie.

I. Europa i świat po kongresie wiedeńskim

- Narodziny porządku wiedeńskiego
- Przemiany gospodarcze i społeczne w 1. połowie XIX w.
- System wiedeński – jego obrońcy i przeciwnicy
- Wiosna Ludów
- Kultura europejska 1. połowy XIX w.

1. Narodziny porządku wiedeńskiego

NA TEJ LEKCJI:

- dowiesz się, w jaki sposób mocarstwa europejskie przystąpiły do ustanowienia nowego ładu międzynarodowego po klęsce Napoleona;
- zapoznasz się ze zmianami terytorialnymi, o których zadecydował kongres wiedeński, w tym dotyczącymi ziem Księstwa Warszawskiego.

Obrady kongresu wiedeńskiego

kongres wiedeński

Wraz z upadkiem Napoleona zakończył się ponad 20-letni okres wojen oraz dominacji Francji w Europie. Przywódcy zwycięskiej koalicji **zebrali się we wrześniu 1814 r. w Wiedniu**, by dyskutować nad **ustanowieniem nowego, trwałego ładu** międzynarodowego. Chcieli też – na ile to było możliwe – **przywrócić porządek sprzed rewolucji francuskiej**, zarówno w zakresie granic, jak i systemów ustrojowych. Kluczowe dla przyszłości Europy decyzje podejmowali **na kongresie** przedstawiciele najsilniejszych państw: **Rosji**, **Wielkiej Brytanii**, **Prus** i **Austrii**. Do tej czwórki zwycięzców dopuszczono też pokonaną **Francję**. Stało się to możliwe, ponieważ nie władał nią już Napoleon, lecz Burbonowie, którzy powrócili na tron po jego upadku i byli traktowani jako przedstawiciele dawnego, przedrewolucyjnego porządku. Poza tym trudno było sobie wyobrazić trwały pokój ignorujący pozycję państwa francuskiego. Pozostałe kraje koalicji antynapoleońskiej, w tym Hiszpania, Portugalia i Szwecja, odgrywały drugorzędną rolę. Kongres **obradował do czerwca 1815 r.**

Obrady kongresu wiedeńskiego, grafika oparta na obrazie Jeana-Baptiste'a Isabeya (czytaj: żanabatista izabeja), XIX w.

Kongres zgromadził monarchów i przedstawicieli rządów państw europejskich. Obecni byli na nim imperator Rosji Aleksander I, król Prus Fryderyk Wilhelm III i cesarz Austrii Franciszek I. W przypadku Austrii decydującą rolę w negocjacjach odgrywał jednak książę Klemens Metternich. Wielką Brytanię reprezentował minister spraw zagranicznych Robert Stewart wicehrabia Castlereagh (czytaj: kasylrej), a Francję – sprawujący ten sam urząd książę Charles-Maurice de Talleyrand (czytaj: szarl-moris de talejrand).

Miejsce obrad kongresu, XVIII-wieczny pałac przy Ballhausplatz w Wiedniu

Celem kongresu miało być nie tylko **uzgodnienie przebiegu granic** w Europie. Chodziło także o **ustalenie zasad zapewniających przyszły pokój** między państwami. Każde z mocarstw dbało jednak w pierwszej kolejności o własne interesy. Głoszonych zasad sprawiedliwości przestrzegano głównie wtedy, gdy przynosiło to korzyści polityczne.

ustanowienie ładu międzynarodowego

Przyjęto **zasadę równowagi sił**, czyli zabezpieczenia Europy przed zdominowaniem jej przez jakiekolwiek państwo lub koalicję. Szczególny nacisk na wprowadzenie tej reguły kładła Wielka Brytania, która obawiała się nadmiernego wzrostu potęgi Rosji, a także współpracujących z nią teraz ściśle Prus. Teoretycznie przywrócone miały być granice sprzed 1792 r. Regułę tę stosowano jednak wybiórczo. Skłaniano się raczej do potwierdzania nabytków terytorialnych państw, które w wyniku klęski Napoleona umocniły swoją pozycję na arenie międzynarodowej.

równowaga sił

Odwołano się też do **zasady legitymizmu**, opartej na przekonaniu, że prawo monarchów do sprawowania władzy wywodzi się z woli Boga i nie mogą być oni pozbawieni korony przez poddanych. Stare dynastie przeciwstawiały się w ten sposób koncepcjom oświeceniowym, podjętym następnie przez rewolucjonistów, że władza wywodzi się z woli narodu. Konsekwencją stało się przyjęcie **zasady restauracji**, czyli przywracania na tron monarchów obalonych w epoce rewolucji i Napoleona. Nie wszędzie jednak było to możliwe i nie zawsze odpowiadało interesom mocarstw. Nie odtworzono zwłaszcza licznych małych państewek i wolnych miast na terenie dawnej Rzeszy, które w epoce napoleońskiej weszły w obręb większych państw niemieckich. Nikt nie proponował też przywrócenia niepodległości Rzeczypospolitej, której zaborcy należeli do głównych mocarstw Europy. Zasada legitymizmu dotyczyła zresztą przede wszystkim dynastii, a nie organizmów państwowych.

legitymizm

zasada restauracji

Na kongresie podjęto ponadto dwie znaczące decyzje. **Zakaz handlu niewolnikami** ustanowiono na wniosek Wielkiej Brytanii, której rząd wziął pod uwagę żądania opinii publicznej swojego kraju. Uchwalono również **kodeks dyplomatyczny**.

Karykatura kongresu wiedeńskiego, XIX-wieczna francuska rycina

Wiedeń w okresie trwania kongresu był nie tylko miejscem obrad politycznych, lecz także życia towarzyskiego. Do stolicy Austrii przybyło wówczas ok. 100 tys. osób. Poza uczestnikami obrad byli to arystokraci, wojskowi, bankierzy, kupcy i towarzyszące im rodziny oraz służba. Odbywały się bale, spektakle operowe, koncerty, rewie wojskowe, a nawet zawody balonowe. *Kongres nie posuwa się, kongres tańczy* – głosiło popularne powiedzenie.

Zmiany terytorialne

Zmiany terytorialne, o których zadecydował kongres, były liczne i wytworzyły nowy układ sił w Europie.

dominacja Wielkiej Brytanii i Rosji

Wielka Brytania umocniła swoją mocarstwową pozycję, choć nie było to związane ze zdobyczami terytorialnymi w Europie kontynentalnej. Przyznano jej natomiast **ważne dla jej floty handlowej i wojennej wyspy** (Helgoland na Morzu Północnym i Maltę na Morzu Śródziemnym). Ponadto otrzymała między innymi położoną na południe od Indii wyspę **Cejlon** oraz leżący w południowej Afryce **Kraj Przylądkowy**. Ponieważ już wcześniej posiadała liczne zamorskie posiadłości, stała się **największą potęgą kolonialną świata** i niekwestionowanym hegemonem na morzach oraz oceanach.

Rosja zatrzymała zdobyte kilka lat wcześniej należącą poprzednio do Szwecji **Finlandię** oraz będącą przedtem w posiadaniu Turcji **Besarabię**. Zwróciła przy tym Austrii okręg tarnopolski. Aleksander I pragnął poszerzyć swoje władanie o **terytorium Księstwa Warszawskiego**, które powstało zaledwie przed kilku laty. Ziemie te pierwotnie należały do zaborów pruskiego i austriackiego, jednak to Rosjanie okupowali je od początku 1813 r. Aleksandrowi udało się zrealizować swoje zamiary wobec ziem Księstwa, ale tylko częściowo.

podział Księstwa Warszawskiego

Obradującym na kongresie trudno było osiągnąć kompromis co do **losów terytorium Księstwa Warszawskiego**. Ostatecznie je **podzielono**. Z większości ziem Księstwa utworzono **Królestwo Polskie** w unii personalnej z **Rosją**. W jego granicach znalazły się między innymi takie miasta, jak: Warszawa, Kalisz, Radom, Płock i Lublin. Pod panowanie **Prus** powróciły **Toruń** oraz **Wielkopolska**. Na obszarze Wielkopolski Prusy utworzyły **Wielkie Księstwo Poznańskie**, mające niewielki zakres autonomii. **Austria** odzyskała jedynie kopalnię soli w **Wieliczce**. Kraków i jego okolice wyodrębniono jako **Wolne Miasto Kraków** (inaczej: **Rzeczpospolitą Krakowską**). Było to państewko formalnie niezależne, miało jednak pozostawać „pod opieką" trzech państw zaborczych.

Rosja, Prusy i Austria zobowiązywały się ponadto, że zabezpieczą interesy narodowe swoich polskich poddanych w sposób, jaki same uznają za stosowny.

umocnienie pozycji Prus

Prusy nie odzyskały zatem większości ziem polskich utraconych w 1807 r. na rzecz utworzonego wtedy Księstwa Warszawskiego. Oprócz jego części wrócił do nich Gdańsk, który w czasach napoleońskich był wolnym miastem. Uzyskały ponadto wiele innych nabytków kosztem mniejszych państw niemieckich i Szwecji. Otrzymały **2/5 terytorium Saksonii**, która tym samym przypłaciła długotrwały sojusz z Napoleonem utratą pozycji państwa liczącego się w polityce europejskiej. Stanowiło to rekompensatę dla Prus za straty terytorialne na wschodzie. Ważne dla potęgi ekonomicznej i politycznej państwa były nabytki nad Renem: **rozwinięte gospodarczo terytoria Westfalii i Nadrenii**. Do Prus przyłączono również **Pomorze Przednie** ze Szczecinem i wyspą Rugią, będące od czasów wojny trzydziestoletniej własnością szwedzką.

Cesarstwo Austriackie odzyskało **obwód tarnopolski**, a także **Tyrol**, **Lombardię**, **Chorwację** i **Krainę**. W jego skład weszły także najpierw przyłączone, a następnie utracone w okresie napoleońskim: **Salzburg**, **Trydent**, **Wenecja z Dalmacją** i **Istria**. Austria sprawowała ponadto rzeczywistą **kontrolę nad północą Półwyspu Apenińskiego** – na tronach kilku włoskich państw zasiedli przedstawiciele dynastii habsburskiej. Nie odtworzono jednak Rzeszy Niemieckiej i tym samym cesarz austriacki nie odzyskał tytułu cesarza rzymskiego, którego zrzekł się w 1806 r.

Rozwiązano utworzony przez Napoleona Związek Reński. W jego miejsce powstał natomiast **Związek Niemiecki** – luźna federacja 34 państw i 4 wolnych miast. Formalne przewodnictwo w Związku Niemieckim sprawował **cesarz Austrii**, ale coraz większą rolę odgrywały w nim **Prusy** – najsilniejsze pod względem gospodarczym i militarnym państwo niemieckie.

Królestwo Sardynii odzyskało Piemont, Sabaudię i Niceę. Do tego państwa przyłączono też Genuę. **Przywrócono** zlikwidowane przez Napoleona **Państwo Kościelne** w środkowej Italii.

Francja, wbrew dążeniom Prus, zachowała Alzację i Lotaryngię. Utraciła jednak wspomnianą Sabaudię i Niceę, zamieszkane w większości przez ludność francuską.

Szwajcarię ogłoszono **państwem neutralnym**. Dawne **Niderlandy austriackie** (Belgia) zostały przyłączone **do Holandii** i w ten sposób **powstało Królestwo Niderlandów**. Należącą dotąd do Danii **Norwegię przyłączono do Szwecji**.

Akt końcowy kongresu wiedeńskiego

Europa po kongresie wiedeńskim 1815 r.

Ćwiczenie

Wskaż na mapie zmiany terytorialne, które dokonały się w Europie w wyniku postanowień kongresu wiedeńskiego. W razie potrzeby posłuż się internetem, aby zlokalizować obszary wymienione w tekście rozdziału.

Ustanowienie Świętego Przymierza

Święte Przymierze

Z inicjatywy **cara Aleksandra I we wrześniu 1815 r.**, już po zakończeniu kongresowych obrad, Rosja, Austria i Prusy zawarły sojusz zwany **Świętym Przymierzem**. Nazwano go tak, gdyż dla uzasadnienia swoich celów politycznych odwoływał się do moralności chrześcijańskiej oraz zasad sprawiedliwości, miłości i zgody. W rze-

czywistości miał stanowić zabezpieczenie **przed ideami rewolucyjnymi grożącymi monarszym tronom** oraz przed ewentualnymi spiskami i buntami. Jego celem było też ugruntowanie postanowień kongresu zgodnie z zasadą legitymizmu. Sojusz miał stać na straży **porządku społeczno-politycznego monarchicznej Europy**, jaki istniał jeszcze przed rewolucją francuską.

Do Świętego Przymierza przystąpiły również pozostałe kraje europejskie – jednak nie wszystkie. Wielka Brytania odmówiła, ponieważ była niechętna uczestnictwu w sojuszu, który w praktyce miał służyć podtrzymaniu istniejących w Europie systemów absolutystycznych. Szczyciła się wolnościowymi, jak na tamte czasy, regułami życia politycznego. Papież nie zdecydował się na uczynienie z Państwa Kościelnego członka Świętego Przymierza, gdyż sojusz ten współtworzyły państwa protestanckie (Prusy) i prawosławne (Rosja). Natomiast Turcji w ogóle nie zaproszono do sojuszu ze względu na jej muzułmański charakter. Obok rosyjskiego imperatora największą rolę w dziejach porozumienia odgrywał austriacki polityk **Klemens Metternich**.

Aleksander I (1777–1825) na obrazie Thomasa Lawrence'a (czytaj: tomasa lorensa), powstałym między 1814 a 1818 r.

Klemens Metternich (1773–1859) na obrazie Thomasa Lawrence'a, 1815 r.

W 1815 r. narodził się **nowy ład międzynarodowy**. Był on następstwem układu sił na arenie politycznej, jaki wytworzył się w wyniku klęski Napoleona i decyzji kongresu wiedeńskiego. Oparty był też w dużym stopniu na regułach przyjętych w ramach Świętego Przymierza. Realne decyzje zapadały w Europie według „koncertu mocarstw", czyli poprzez uzgodnienia między tymi samymi pięcioma państwami, których głos był decydujący w Wiedniu.

PYTANIA I POLECENIA

1. Przedstaw cel zwołania kongresu wiedeńskiego. Kto decydował na nim o dalszych losach Europy?
2. Omów zasady, których przestrzeganie deklarowali uczestnicy kongresu. Jakie cele polityczne chcieli z ich pomocą zrealizować?
3. Przedstaw najważniejsze postanowienia terytorialne podjęte na kongresie. Jaki był los ziem polskich?
4. Wyjaśnij, czym było Święte Przymierze.

PODSUMOWANIE LEKCJI

s. 8
- Obrady **kongresu wiedeńskiego** trwały od września **1814 r.** do czerwca **1815 r.** Główną rolę odgrywały na nim **Wielka Brytania**, **Rosja**, **Prusy** i **Austria**, a także – mimo przegranej wojny – **Francja**.

s. 9
- Uczestnicy kongresu dążyli do ustanowienia **trwałego, pokojowego ładu międzynarodowego** oraz przywrócenia porządku sprzed rewolucji francuskiej i epoki Napoleona.

s. 9
- Zasadami, które miały decydować o podjętych ustaleniach, były: **równowaga sił, legitymizm** i **restauracja**. Realizowano je jednak tylko wtedy, gdy odpowiadały **interesom mocarstw europejskich**.

s. 10–11
- **Wielka Brytania** i **Rosja** potwierdziły swoją **dominującą pozycję**. W poważnym stopniu **wzrosło znaczenie Prus** dzięki nabytkom terytorialnym.

s. 10
- Ziemie **Księstwa Warszawskiego** zostały **podzielone**. Utworzono **Wielkie Księstwo Poznańskie** w granicach **Prus** oraz **Królestwo Polskie** związane z **Rosją**, a także **Wolne Miasto Kraków**.

s. 13
- Celem istnienia **Świętego Przymierza**, w którym najważniejszą rolę odgrywały Rosja, Austria i Prusy, była **obrona przed zagrożeniami rewolucyjnymi** ładu europejskiego ustanowionego na kongresie wiedeńskim.

2. Przemiany gospodarcze i społeczne w 1. połowie XIX w.

NA TEJ LEKCJI:

- przeczytasz o dalszym ciągu rewolucji przemysłowej i jej rozpowszechnieniu się poza Wielką Brytanię;
- dowiesz się, jakie przemiany gospodarcze były charakterystyczne dla 1. połowy XIX w.;
- poznasz społeczne następstwa uprzemysłowienia;
- przekonasz się, jak zmiany gospodarcze wpływały na sposób życia ludzi.

Industrializacja

rewolucja przemysłowa

Rewolucja przemysłowa zapoczątkowana w **Wielkiej Brytanii** w 2. połowie XVIII w. (zobacz podręcznik do 2. klasy) wywoływała coraz większe zmiany gospodarcze, cywilizacyjne i społeczne. Od początku XIX w. **wynalazki** i **nowe sposoby produkcji** rozpowszechniały się w **kolejnych krajach**. W pierwszej kolejności objęły **Europę Zachodnią** oraz **USA**. Prowadziły do stopniowego uprzemysłowienia, czyli **industrializacji** tych regionów świata. Jednak nawet tam, gdzie ten proces następował najszybciej, obejmował tylko pewną część danego państwa.

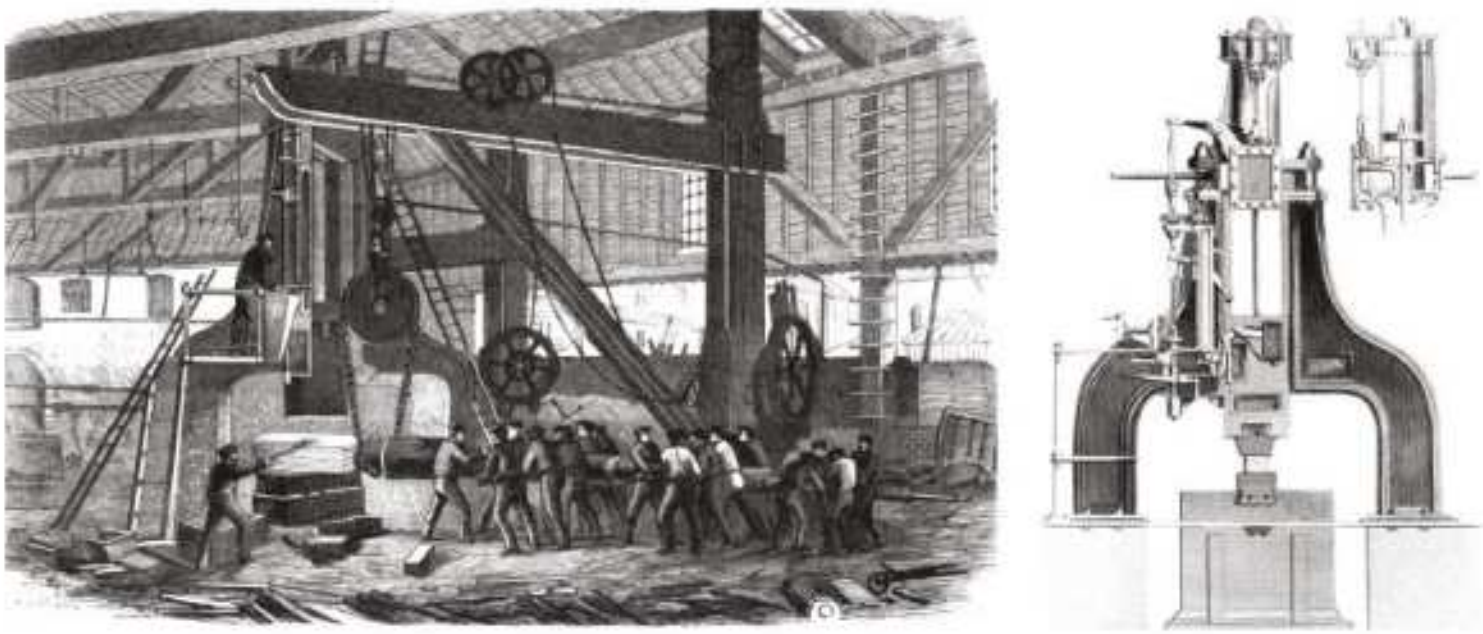
Do połowy XIX w. industrializacja objęła swoim zasięgiem **niektóre regiony** we **Francji**, **Belgii**, **Holandii**, **Szwajcarii**, **północnej Italii**, **Austrii**, państwach **Związku Niemieckiego** (zwłaszcza w **Prusach**), a także w **Stanach Zjednoczonych Ameryki**. Poza tym **niewielkie** przemysłowe **enklawy** pojawiły się również w innych krajach Europy oraz w Ameryce Łacińskiej, Turcji, Indiach i Egipcie. O tym, gdzie powstawały **centra przemysłowe**, decydowało rozmieszczenie bogactw naturalnych oraz możliwości transportowe. Ośrodki produkcyjne wyrastały w pobliżu złóż węgla, wzdłuż rzek, w portach morskich oraz w miastach stołecznych. **Wielka Brytania** pozostawała największą potęgą przemysłową świata. Pod względem wielkości produkcji przemysłowej w przeliczeniu na jednego mieszkańca tuż za nią znalazła się w latach 40. XIX w. **Belgia** (państwo to uzyskało wcześniej niepodległość, por. s. 34–35).

upowszechnienie użycia silnika parowego

Systematycznie przechodzono od produkcji ręcznej w manufakturach do scentralizowanej i zmechanizowanej **produkcji fabrycznej**. Uprzemysłowienie opierało się na **wzroście znaczenia maszyn** w wydobyciu, produkcji oraz w komunikacji. Jako źródło energii i napędu szerokie zastosowanie znalazł wynaleziony w poprzednim stuleciu **silnik parowy**. Zaczęto też używać nowoczesnych **turbin wodnych**. Udoskonalono **maszyny tkackie**, wprowadzano **tokarki i frezarki do obróbki metalu**. Nastąpił wielki wzrost zapotrzebowania na **węgiel** oraz na **żelazo**, z którego wykonywano maszyny, parowozy, szyny, mosty czy statki. Najszybciej rozwijał się

przemysł **tekstylny**, **wydobywczy**, **hutniczy** i **maszynowy**. Dzięki zwiększeniu wydajności produkcji towary stawały się tańsze i powszechniej dostępne. Rosły zyski przedsiębiorców, którzy zgromadzony w ten sposób kapitał mogli inwestować w kolejne przedsięwzięcia.

Europa Środkowo-Wschodnia była w stosunku do Zachodu **zapóźniona w procesie industrializacji**. Wynikało to z rozbieżności w charakterze przemian gospodarczych i społecznych na obu tych obszarach w poprzednich stuleciach (dualizm gospodarczy i tzw. granica Łaby – zobacz podręcznik do klasy 2.). Na wschodzie Europy wciąż dominowało poddaństwo chłopów i system pańszczyźniany. Ubóstwo rzesz chłopskich powodowało, że nie tworzyły one dostatecznego popytu na towary przemysłowe, a ograniczone możliwości opuszczania wsi przez chłopów oznaczały niedostatek tanich pracowników w przemyśle.

Praca w hucie z użyciem młota parowego oraz jego schemat. Ryciny z połowy XIX w.

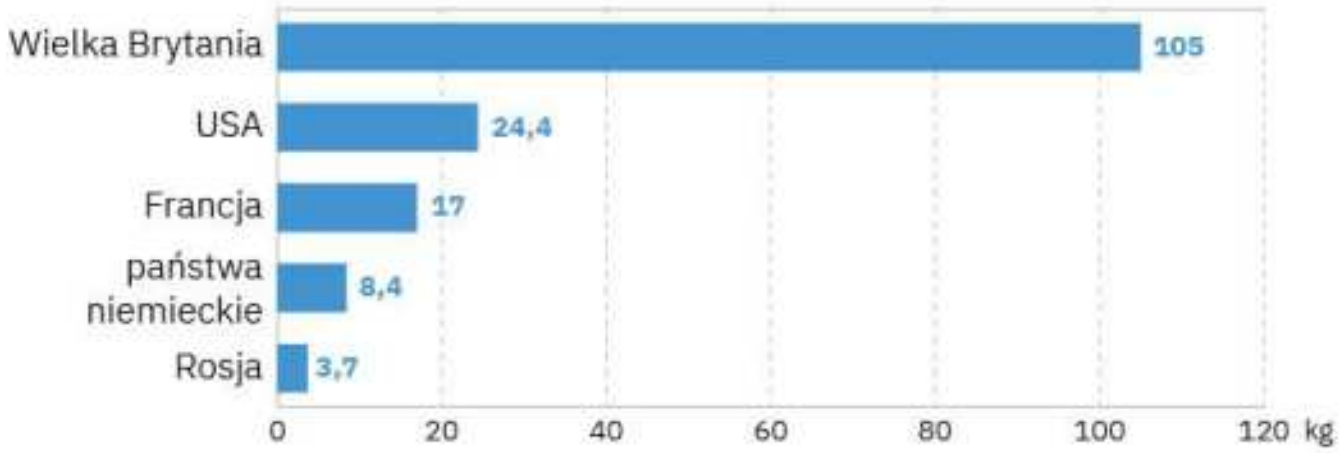

Warsztat tkacki pomysłu francuskiego wynalazcy Josepha-Marie Jacquarda (czytaj: żozefa-mari żakarda)

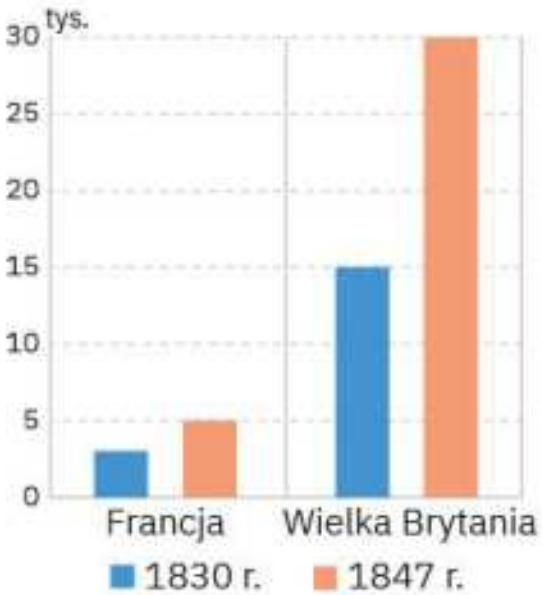
Silnik parowy do napędu młotów w fabrycznych kuźniach jako pierwszy zastosował Szkot James Nasmyth (czytaj: dżejms nesmyt) w 1842 r. Maszyna parowa, zaopatrzona w system kół i lin, unosiła kilkutonowy młot, który następnie opadał pod własnym ciężarem.

Mechanizm opracowany przez Jacquarda umożliwiał tkanie materiału poprzez sterowanie nićmi za pomocą kart perforowanych (stanowiły one oprogramowanie urządzenia). W efekcie było możliwe uzyskiwanie maszynowo skomplikowanych wzorów, dotąd osiągalnych jedynie w pracy ręcznej. Od nazwiska wynalazcy ten rodzaj tekstyliów nazwano żakardami.

Produkcja żelaza (w kilogramach) w przeliczeniu na jednego mieszkańca w wybranych krajach w 1850 r.

Liczba maszyn parowych pracujących w fabrykach we Francji i w Wielkiej Brytanii w 1830 i 1847 r.

Ćwiczenie

Przeanalizuj wykresy i informacje zawarte w rozdziale, aby wyjaśnić, na czym opierała się rewolucja przemysłowa w 1. połowie XIX w.

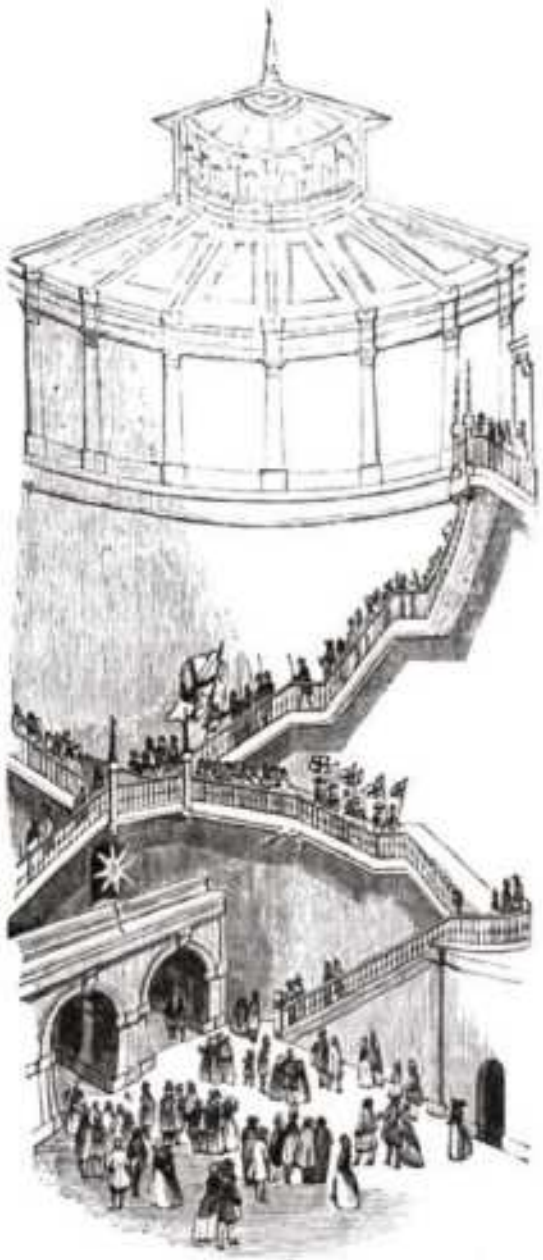
Zmiany w handlu i transporcie

rozwój masowego transportu i komunikacji

Industrializacja ściśle wiązała się z handlem i komunikacją. Bez nowoczesnego **masowego transportu** nie byłoby możliwe sprawne dostarczanie dóbr wytwarzanych w fabrykach na rynek oraz surowców do fabryk. Ważną rolę odegrał **rozwój sieci dróg**, a następnie **kolei** oraz **systemu śluz i kanałów** łączących rzeki i jeziora (transport **drogą wodną** był najłatwiejszy i najtańszy). Usprawniło to przewóz towarów w obrębie poszczególnych krajów oraz ich eksport za granicę.

W połowie XIX w. Anglia, przodująca wtedy w procesie industralizacji, dysponowała 32 tysiącami kilometrów szerokich **dróg bitych** (czyli o utwardzonej nawierzchni ze żwiru lub tłuczonego kamienia). Łączyły one najważniejsze miasta. Były przejezdne o każdej porze roku i pozwalały na sprawne przewożenie pasażerów, poczty i lekkich towarów. W krajach Europy Zachodniej dobrze rozwinięta sieć drogowa istniała także we Francji i Holandii. Na początku XIX w. opracowano technikę konstruowania **żelaznych mostów wiszących**, przystosowanych do dużego ruchu i obciążeń. Najstarszy taki obiekt w kontynentalnej części Europy znajduje się na terenie dzisiejszej Polski. Jest to most wiszący w Ozimku – miejscowości położonej na Śląsku, należącym w XIX w. do Prus. Konstrukcja ta powstała w 1827 r. Starszy w Europie jest jedynie most na Wyspach Brytyjskich nad morską cieśniną u wybrzeży Walii.

Tunel pod Tamizą w Londynie i wiodące do niego schody, ryciny z połowy XIX w.

Tunel ten stanowił wielkie osiągnięcie inżynierii. Jego budowa trwała 18 lat i została ukończona w 1842 r. Miał długość ok. 1100 m. Był to pierwszy na świecie tunel przebiegający pod dnem rzeki. Stało się to możliwe dzięki zastosowaniu nowego rodzaju cementu.

Przemieszczanie się nawet po dobrej jakości drogach było powolne. Najwygodniejszym środkiem publicznego transportu pozostawał dyliżans zaprzężony w konie. Podróż dyliżansem z Paryża do Marsylii trwała 7 dni.

narodziny transportu kolejowego

Kluczowy dla przyśpieszenia i usprawnienia transportu lądowego (zarówno towarów, jak i ludzi) miał się okazać **rozwój kolei**. Nabrał on tempa **od lat 40.**, jednak **pierwsza linia kolejowa** powstała **w Anglii** już **w 1825 r.** W 1830 r. poprowadzono **linię** łączącą port **Liverpool** z dużym ośrodkiem przemysłowym, jakim był **Manchester**. W tym samym roku otwarto pierwszy odcinek kolejowy **w USA**, a pięć lat później – pierwszą linię na obszarze **państw niemieckich** (w Bawarii). **Na obszarze dawnej Rzeczypospolitej** pierwsza linia kolejowa została uruchomiona w Królestwie Polskim w 1844 r., łącząc Warszawę z Grodziskiem.

W 1850 r. kolej angielska przewiozła 73 miliony pasażerów. W tym czasie można już było nią podróżować z szybkością nawet 50 km/h. Linie kolejowe przecinające krajobraz oraz pędzące lokomotywy stały się symbolem postępu. Konstrukcja ówczesnych pociągów powodowała jednak, że bywały to podróże niebezpieczne; często dochodziło do wypadków i pożarów.

Współczesna rekonstrukcja parowozu „Rocket" według konstrukcji George'a Stephensona (czytaj: dordża stiwensona) z 1829 r.

Stephenson był założycielem pierwszej na świecie fabryki parowozów (1823 r.) i budowniczym pierwszej linii kolejowej (Stockton–Darlington, 39 km, 1825 r.). Jego projekt lokomotywy „Rocket" wygrał konkurs, jaki ogłoszono w związku z budową linii Liverpool–Manchester. Stephenson nieustannie ulepszał swoją konstrukcję, a w efekcie uzyskał rekordową prędkość 48 km/h.

	1840 r.	1850 r.
USA	4 534	14 515
Wielka Brytania	1 348	10 653
państwa niemieckie	549	6 044
Francja	497	3 083
Belgia	336	854
państwa włoskie	8	427
Hiszpania	0	28

Długość linii kolejowych w wybranych państwach w 1840 i 1850 r. (dane w km)

W międzynarodowym handlu i przewozie pasażerów coraz większą rolę odgrywał **transport morski**. Najliczniejszą **flotą handlową** dysponowała Wielka Brytania. Pomogło jej to uzyskać przodującą pozycję w handlu światowym, w którym jej udział wynosił w 1850 r. około 30%. Statki dalekomorskie także objął postęp techniczny. Wprawdzie podstawą światowej floty do lat 60. pozostawały **żaglowce**, jednak coraz większe znaczenie zyskiwały **statki z napędem parowym**, które udoskonalano od przełomu XVIII i XIX w. W 1824 r. otwarto regularną linię między Londynem a Hamburgiem. W **1838** r. pierwszy parowiec **przepłynął Atlantyk**,

dzięki czemu zapoczątkowano **regularne rejsy pasażerskie do Ameryki**. Podróż taka trwała nieco ponad 2 tygodnie. Rejsy z Londynu do indyjskiej Kalkuty, które zajmowały dotąd kilka miesięcy podróży żaglowcem, statkom parowym zabierały 6 tygodni. **Sposób i tempo podróżowania** znacznie się zmieniały. Odległe kontynenty stawały się coraz bliższymi dla tych, których stać było na podróż.

Do początków XIX w. **przekazywanie informacji** było bardzo powolne. Odbywało się głównie za pomocą konnych posłańców oraz statków. Nowe wieści docierały z jednego końca kontynentu europejskiego na drugi dopiero po kilku tygodniach. Pierwszym przełomem był już u schyłku XVIII w. pomysł budowy sieci wież z zamontowanymi na nich systemami ramion, których różne ustawienia odpowiadały poszczególnym literom alfabetu. Obserwatorzy ulokowani w wieżach przekazywali sobie te sygnały. Wynalazek ten nazwano **telegrafem optycznym**. Niestety jego użycie było utrudnione lub wręcz niemożliwe w czasie mgły, deszczu, pochmurnej pogody i w nocy. Rzeczywistą rewolucją w łączności stało się dopiero spopularyzowanie w połowie XIX w. przewodowego **telegrafu elektromagnetycznego**. Jego najpowszechniej używaną wersję skonstruował Amerykanin Samuel Morse (czytaj: mors). Pierwszą międzymiastową linię telegraficzną uruchomiono w 1844 r. w USA. Morse opracował również alfabet telegraficzny, w którym każdej literze alfabetu odpowiada kombinacja krótkich i długich impulsów elektrycznych, zapisywanych jako kropki i kreski.

Aparat telegraficzny

Rozwój rolnictwa

modernizacja gospodarstw rolnych

Wraz z rosnącą liczbą mieszkańców miast rósł popyt na żywność. Ponadto rozwój transportu umożliwiał docieranie z artykułami rolnymi na większe odległości. **Rynek zbytu na produkty rolne się powiększał**. Aby to wykorzystać i zwiększyć produkcję, **rolnicy modernizowali swoje gospodarstwa**, kupowali maszyny rolnicze oraz wprowadzali nowe odmiany roślin i rasy bydła. Następowała coraz dalej idąca **specjalizacja** poszczególnych **gospodarstw** w produkcji określonych produktów rolnych.

Przyśpieszyła także **rewolucja agrarna** (pojęcie omówione w podręczniku do 2. klasy). W 1. połowie XIX w. objęła już nie tylko Holandię i Wielką Brytanię, lecz także: Belgię, północną Francję, Danię, Szwecję, Prusy (zwłaszcza Nadrenię, Pomorze Gdańskie i Wielkopolskę) oraz Szwajcarię. Coraz wyższe plony uzyskiwano między innymi dzięki dalszemu **udoskonaleniu metody płodozmianu**, a także użyciu nowoczesnych narzędzi rolniczych: **ulepszonych żelaznych pługów** oraz **bron**. Na wydajność pracy wpłynęło powszechniejsze użycie **koni** jako siły pociągowej (w miejsce wołów) oraz stopniowa **mechanizacja rolnictwa**, która wówczas dotyczyła głównie wielkich gospodarstw rolnych. Używano w nich na coraz większą skalę **mechanicznych siewników**, **kosiarek** do traw, **młocarni** czy **żniwiarek**.

Wielką rolę odegrało intensywniejsze **nawożenie gleby**. Obok nawozów naturalnych zaczęto stosować także mineralne (sztuczne) – oparte na surowcach kopalnych przetwarzanych w procesach chemicznych drogą przemysłową.

Ważną i bardzo dochodową dziedziną produkcji rolniczej w Europie stała się **uprawa buraków cukrowych**. Wcześniej cukier produkowano z trzciny cukrowej poza kontynentem europejskim. Opracowanie u schyłku XVIII w. metody wytwarzania go z roślin okopowych pozwoliło na otworzenie w 1802 r. pierwszej **cukrowni buraczanej** (w Konarach na Śląsku). Do upowszechnienia produkcji cukru z buraków przyczyniły się wojny napoleońskie, kiedy to marynarka angielska odcięła dostawy cukru z kolonii (blokada morska była elementem walki z Napoleonem i tworzonym przezeń systemem kontynentalnym).

Zmiany dotyczyły nie tylko produkcji roślinnej, lecz także **hodowli zwierząt**. Pojawiły się **nowe rasy** bydła mlecznego i mięsnego, trzody chlewnej i owiec. Uzyskiwanie większej ilości i lepszej jakości mleka, mięsa i wełny było możliwe również dzięki odpowiednio **skomponowanym paszom**, złożonym z roślin pastewnych i uszlachetnionych gatunków traw.

Amerykańska farma hodowlana na obrazie Edwarda Hicksa, 1848 r.

Mimo szybkiego rozwoju przemysłu Stany Zjednoczone w 1. połowie XIX w. pozostawały krajem przeważnie rolniczym. Jeszcze w 1860 r. tylko co szósty Amerykanin mieszkał w mieście. Bardzo dużą rolę odgrywała warstwa zamożnych farmerów. Dla krajobrazu USA charakterystyczne były nie wsie w typie europejskim, ale indywidualne farmy.

Na początku XIX w. wynaleziono we Francji metodę **konserwowania żywności**. Polegała na podgrzewaniu jej do 100°C i hermetycznym zamykaniu – początkowo w szklanych słoikach, a później w metalowych puszkach. Pierwsza **fabryka konserw żywnościowych** powstała w Anglii w 1811 r.

Społeczne następstwa przemian gospodarczych

przyrost demograficzny

W Europie w XIX w. nieustannie **przyśpieszało tempo przyrostu demograficznego**. Między 1800 a 1850 r. ludność kontynentu **wzrosła o blisko 40%**. Rozwój gospodarczy oznaczał stopniowy **wzrost dochodów** coraz większej grupy osób. W konsekwencji mogły one zapewnić sobie **lepsze warunki życia** (odzież, mieszkanie, pożywienie), a to wpływało na ich stan zdrowia. Także jakość żywności poprawiała się wraz z modernizacją rolnictwa. Rozwój możliwości transportowych pozwalał **przeciwdziałać lokalnym niedoborom żywności**.

przełom w medycynie

Przyczyną wydłużenia czasu życia (w tym bardzo znaczącego spadku śmiertelności dzieci) były także **rozwój wiedzy medycznej** i większa dbałość o **higienę** oraz wprowadzenie **szczepień przeciwko ospie** (zapoczątkowanych jeszcze w końcu XVIII w.). Nie wszyscy jednak odczuwali te dobrodziejstwa postępu cywilizacyjnego. Najuboższych mieszkańców miast i robotników fabrycznych często nie było stać na zaspokojenie podstawowych potrzeb bytowych. Część z nich żyła stłoczona w **dzielnicach nędzy**, bez dostępu do czystej wody.

umocnienie pozycji burżuazji

Postępowały zmiany, które dały o sobie znać w 2. połowie XVIII w. (zobacz podręcznik do 2. klasy) – **wzrost znaczenia burżuazji** kosztem słabnącej społeczno-gospodarczej pozycji szlachty i arystokracji. Arystokracja wciąż cieszyła się przy tym bardzo dużym prestiżem, a jej przedstawiciele zajmowali wiele kluczowych stanowisk politycznych. Likwidacji ulegały struktury społeczeństwa stanowego, a rozwój gospodarki wolnorynkowej i przemiany kapitalistyczne powodowały, że hierarchia społeczna opierała się coraz bardziej na kryterium posiadanego majątku, a nie urodzenia. Silnie podkreślana była także ranga kompetencji intelektualnych. Ceniono **sukces materialny** osiągnięty dzięki **osobistym zdolnościom**, fachowości i **pracowitości**, połączonej z oszczędnością. Były to wartości darzone najwyższym szacunkiem przez burżuazję, która wskazywała je jako uzasadnienie swojego wysokiego statusu społecznego, którego podstawę stanowiła zamożność.

W **Europie Zachodniej** wykształciła się warstwa społeczna określana jako **klasa średnia**. Zaliczano do niej **drobnych kupców i przedsiębiorców**, **rentierów**, **urzędników państwowych** i przedstawicieli **wolnych zawodów**. Natomiast w **Europie Środkowo-Wschodniej** oraz w **Italii** i w **Prusach** sytuacja wyglądała nieco inaczej. Wyodrębniła się tu **inteligencja**. Warstwa ta obejmowała przedstawicieli **wolnych zawodów** (adwokaci, lekarze, inżynierowie, pisarze, dziennikarze) oraz **nauczycieli**, **urzędników państwowych**, **duchownych** i **oficerów armii**. Inteligencja wywodziła się w tym okresie przede wszystkim ze szlachty, w znacznie mniejszym stopniu z mieszczaństwa, które będzie zasilać tę warstwę w większym stopniu w 2. połowie XIX w. W Europie Środkowo-Wschodniej utrzymywała się w tym okresie czołowa w społeczeństwie pozycja arystokracji i szlachty, które nie ustępowały jeszcze miejsca burżuazji.

Rentier – osoba, której źródłem utrzymania są procenty od zgromadzonego kapitału, zyski z inwestycji finansowych albo dochody z wynajmu nieruchomości.

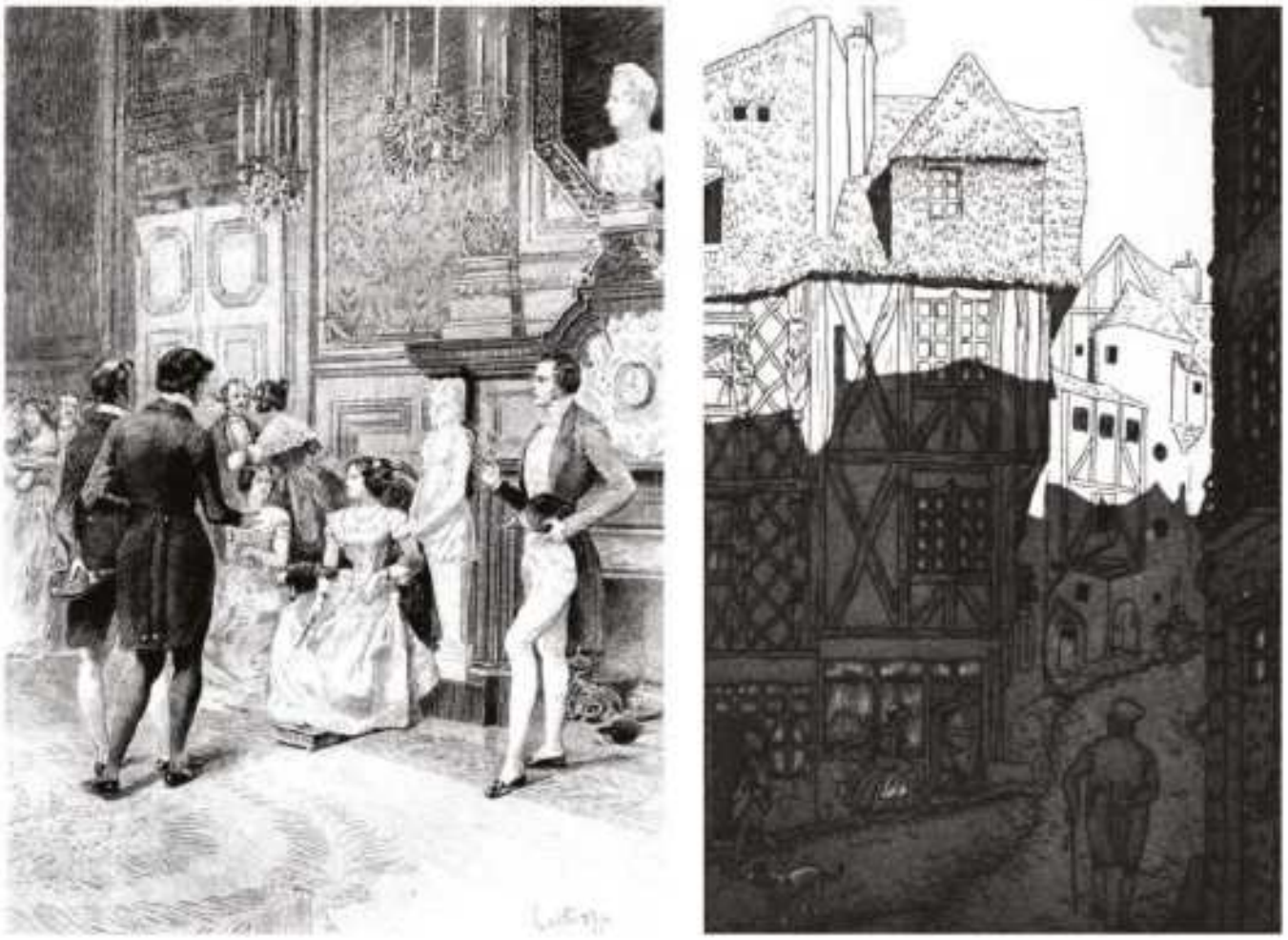

warunki życia i sytuacja robotników

Wzrastała szybko liczba **robotników fabrycznych**, wciąż jednak stanowili oni jedynie **kilka procent ludności zachodniej Europy**. Szacuje się, że w Anglii w połowie XIX w. było ich około 1,75 miliona (8% społeczeństwa), a w innych rozwiniętych krajach – nie więcej niż 3%. Choć wydaje się, że nie są to duże wartości, sytuacja robotników miała poważne znaczenie polityczne. Ich **trudne położenie życiowe** było łatwo dostrzegalne w miastach przemysłowych. W walce o lepsze warunki pracy organizowali **strajki** i **manifestacje**. Zrzeszali się także – początkowo głównie w Wielkiej Brytanii – w **związki zawodowe** (w wielu państwach było to prawnie zakazane). Przekonanie o tym, że ich trud jest wykorzystywany dla bogacenia się nielicznych, zaowocowało wkrótce rozwojem **myśli i ruchu socjalistycznego**.

W złej sytuacji znajdowali się zwłaszcza **robotnicy niewykwalifikowani**. Ich **dzień pracy** trwał w tym okresie często **kilkanaście godzin**. Wielu ulegało poważnym **wypadkom**. Powszechnie do ciężkich prac zatrudniano **kobiety** oraz **dzieci**, nawet kilkuletnie. Pracowały one często w bardzo złych warunkach, między innymi w zakładach tekstylnych pełnych pyłu i kurzu czy też w kopalniach. Przy tym ich pensje były niższe niż dorosłych mężczyzn. W o wiele lepszej sytuacji znaleźli się **robotnicy wykwalifikowani**, posiadający zawodowe wykształcenie, którzy mieli stałą i dobrze płatną pracę.

Warunki zatrudnienia poprawiały się powoli w wyniku wystąpień samych robotników oraz na skutek ingerencji państwa. W latach 30. i 40. wprowadzano w Wielkiej Brytanii pierwsze **ustawowe ograniczenia dotyczące warunków i czasu pracy kobiet, dzieci i młodocianych**. Zakazano między innymi pracy pod ziemią kobiet oraz dzieci do 7. roku życia. Ustalono ponadto, że dzień prac kobiet i młodzieży zatrudnionych w przemyśle tekstylnym nie może być dłuższy niż 10,5 godziny.

Salon wyższych sfer francuskiego społeczeństwa i uliczka w prowincjonalnym mieście. Ilustracje do powieści Honoré de Balzaca (czytaj: onore de balzaka; twórczość tego pisarza – zobacz rozdz. I.5.).

proces urbanizacji

Najłatwiej dostrzegalną konsekwencją industrializacji był rozwój miast i przyrost liczby ich mieszkańców, czyli proces **urbanizacji**. Najbardziej dynamiczny wzrost przeżywały miasta, w których **koncentrowała się produkcja przemysłowa**, oraz te, które były ważnymi **centrami komunikacyjnymi**. Do nich **przenosili się** w poszukiwaniu pracy **mieszkańcy wsi**. W Wielkiej Brytanii w połowie XIX w. spośród 10 największych miast aż 6 było ośrodkami przemysłowymi. Ich zaludnienie wzrosło w ciągu 50 lat mniej więcej czterokrotnie. Największym miastem Europy pozostawał **Londyn**, który liczył blisko 1 milion mieszkańców na początku XIX w. i około 2,2 miliona w połowie stulecia.

	1800 r.	1850 r.
Amsterdam	217	220
Barcelona	100	220
Berlin	172	440
Birmingham	74	230
Dublin	200	260
Glasgow	77	350
Liverpool	83	380
Lizbona	195	240
Londyn	948	2230
Madryt	168	280
Manchester	84	300
Moskwa	300	400
Neapol	430	400
Paryż	550	1050
Petersburg	220	520
Warszawa	63	170
Wiedeń	247	430

Zmiany w liczbie ludności wybranych miast europejskich w 1. połowie XIX w. (dane w tys.)

Ćwiczenie

Wskaż miasta o największym przyroście ludności w 1. połowie XIX w. Jakie twoim zdaniem były przyczyny ich rozwoju?

Pomimo opisanych zjawisk wciąż jeszcze **większość ludności** żyła na **wsiach** lub w **małych miasteczkach poniżej 10 tysięcy mieszkańców**. Wyjątek stanowiła Anglia, gdzie w połowie XIX w. 75% ludności stanowili mieszkańcy miast, z czego połowa zamieszkiwała miasta ponad 10-tysięczne. Nadal większość osób pracowała albo w **rolnictwie**, albo jako **służba domowa** bądź też w **warsztatach rzemieślniczych**.

Źródło historyczne

Fragment poematu angielskiego poety Williama Wordswortha (czytaj: liliama łordsłorta) *The Excursion* (czytaj: di ikskerszyn) z 1814 r.

Tymczasem na rozkaz Przemysłu
Jakiż rozwój! Jak szybki, jak wielki! Z małego zarodka,
Z nędznej wioski nagle wyrasta
Ogromne miasto, tak trwałe, tak zwarte,
Że na mile wokół zakrywa twarz ziemi – i tam
Gdzie przedtem nie było choćby jednej chatki,
Teraz ludzkie siedliska bezładnie stłoczone
Jak drzewa w lesie – rozrastają się wokół.
Nad nimi dym z niegasnących ogni
Zalega ciągle i żałobne wieńce
Pary z kominów lśnią w porannym słońcu.

H. Salmi, *Europa XIX wieku. Historia kulturowa*, tłum. A. Szurek, Kraków 2010, s. 10.

Źródło historyczne

Opis miast przemysłowych Anglii autorstwa francuskiego myśliciela politycznego Alexisa de Tocqueville'a (czytaj: aleksisa de tokwila), 1835 r.

a) Birmingham

Ci ludzie nie mają chwili dla siebie. Pracują tak, jakby mieli zostać bogaci wieczorem, a umrzeć następnego dnia. To są, w większości, ludzie bardzo inteligentni, ale na sposób amerykański. Miasto samo w sobie nie posiada jakiejkolwiek analogii z innymi miastami angielskiej prowincji [...]. Jest to jeden wielki warsztat, skrzyżowanie kuźni ze sklepem. Można tam spotkać ludzi wiecznie zajętych, o twarzach pociemniałych od dymu. Zewsząd tylko warkoczący turkot młotów, kłęby dymu z sykiem wylatujące z wielkich miechów kowalskich. [...]

b) Manchester

Trzydzieści czy czterdzieści manufaktur [w rzeczywistości: fabryk] wznosi się na szczycie wzgórz, które opisałem. Ich sześć pięter góruje nad krajobrazem, a ich skupisko pozwala stwierdzić z daleka centralizację przemysłu. Wokół nich porozrzucane w bezładzie ubogie siedziby plebsu. Między nimi rozpościerają się tereny zanieczyszczone, które od dawna nie przypominają beztroski parków, podobnie zresztą jak obrzeża miasta [...]. Chwilowy wysiłek populacji, która wierzy w szybki zysk, by móc później posiąść całą resztę, i niszczy przejawy indywidualności i życia. Niewiele z tych uliczek jest wybrukowanych, reszta to zwyczajne ścieżki, gdzie grzęźnie noga przechodnia i zapada się wóz. [...]
Usłyszycie hałas pieców, ciężkie sapanie miechów. Dym powleka domy, uniemożliwiając słońcu rozjaśnienie domostw. W tym wiecznym mroku łatwo dostrzec bogactwo niektórych i mizerię większości, zaradność kilku fabrykantów, dla których pracują tysiące, i słabość poszczególnych osób, która okazuje się jeszcze większa, niż gdyby zostawić ich samych na środku pustyni. Tu przyczyny, tam skutki.
Gęsta mgła spowija miasto, słońce podobne do jasnoszarego dysku już nie próbuje nawet pokonać dymu; to pod tą powłoką pracuje 300 000 ludzi.

Wiek XIX w źródłach, oprac. M. Sobańska-Bondaruk i S.B. Lenard, Warszawa 1998, s. 140–141.

Ćwiczenie

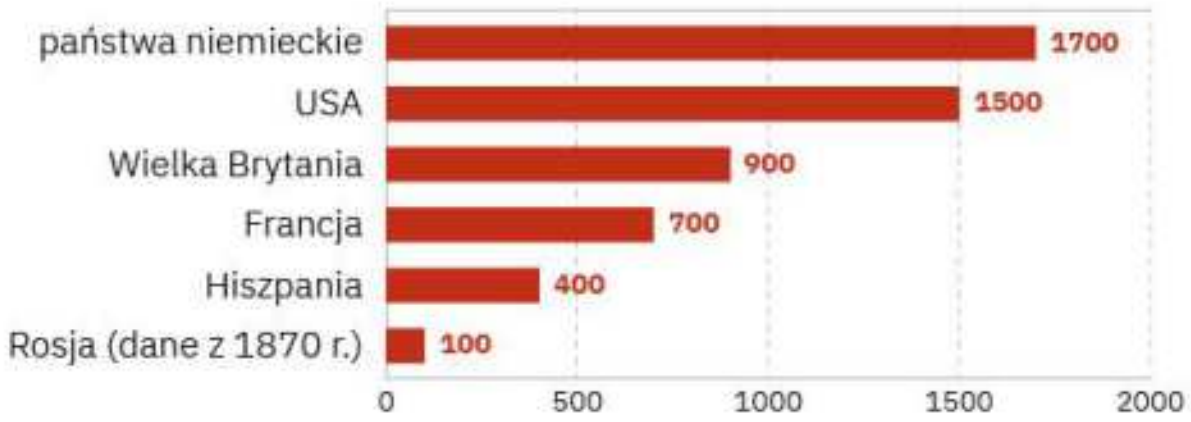
1. Opisz, w jaki sposób William Wordsworth przedstawiał zmiany zachodzące w wyniku rewolucji przemysłowej.
2. Wyjaśnij, jak Alexis de Tocqueville opisywał cele, które kierują ludźmi epoki przemysłowej, oraz jakie negatywne następstwa industrializacji przedstawił. Czy uważasz jego opinie za obiektywne, czy za jednostronne? Uzasadnij swoją ocenę.

W opisywanym okresie w krajach Zachodu nastąpił wyraźny wzrost **mobilności** (ruchliwości) **społecznej**. Dotyczyło to zarówno większych możliwości zmiany **miejsca zamieszkania**, jak i **zawodu** – w poprzednich epokach często dziedziczonego po ojcu. **Nowe środki transportu** ułatwiały przemieszczanie się. Rozwijający się przemysł dawał możliwość **znalezienia pracy** w nowym zawodzie. **Migracje** ze wsi do miast oraz między krajami czy kontynentami pozwalały ludziom poznawać odmienne obyczaje i lepiej rozumieć świat. Tę samą rolę odgrywały **edukacja** i zmniejszający się stopniowo analfabetyzm.

Społeczna mobilność powodowała, że **tradycyjne więzi ulegały rozluźnieniu**. Nowo przybyły mieszkaniec miasta nie odczuwał już tak silnie kontroli tradycyjnych autorytetów: opinii sąsiedzkiej, lokalnego kapłana czy możnych, od których często bywał zależny, czyli społeczności, do której jego rodzina należała od pokoleń.

Rozwijającej się gospodarce i scentralizowanemu państwu była potrzebna lepiej wykształcona ludność. W 1. połowie XIX w. nastąpił szybki rozwój szkolnictwa świeckiego. **Powszechne nauczanie** i przymus edukacyjny najwcześniej wprowadzono w 1814 r. w Danii oraz w Prusach (w 1836 r.; pruski król ustanowił powszechny obowiązek szkolny już w poprzednim stuleciu, jednak jego realizacja okazała się wówczas niewykonalna). Do połowy XIX w. **większość mieszkańców Europy Zachodniej** oraz **białej ludności USA** umiała **czytać i pisać**. Jednak w Rosji, na Sycylii i Bałkanach ponad 90% mieszkańców pozostawało nadal analfabetami. Szybko wzrastała liczba uczniów szkół średnich oraz studentów. Rozwijało się szkolnictwo dające wykształcenie nie tylko ogólne, lecz także **specjalistyczne**: techniczne, handlowe, rolnicze, medyczne i artystyczne.

Liczba uczniów szkół podstawowych w wybranych państwach w 1830 r. w przeliczeniu na 10 tysięcy mieszkańców

Charakterystyczne dla państw europejskich stało się postępujące **centralizowanie** metod zarządzania nimi i nadzwyczajny rozwój **administracji państwowej** oraz **policji**. Wzrastała także liczba ogłaszanych **aktów prawnych**. O znacznym wzroście liczby urzędników można mówić już w odniesieniu do XVII–XVIII-wiecznych monarchii absolutnych. Jednak dopiero w XIX w. **potrzeby nowoczesnego państwa** spowodowały, że biurokracja objęła tak liczne dziedziny życia, iż kontakt z nią stał się powszednim doświadczeniem zwykłego człowieka. Najwcześniej zjawisko to dało o sobie znać we Francji czasów Napoleona, a następnie w Prusach.

PYTANIA I POLECENIA

1. Wyjaśnij, na czym opierała się rewolucja przemysłowa w 1. połowie XIX w. Jakie dziedziny objęła? Wskaż najważniejsze innowacje techniczne.
2. Wymień obszary, na których rewolucja przemysłowa oraz agrarna poczyniły najszybsze postępy.
3. Przedstaw znaczenie zmian, które dokonały się w transporcie i komunikacji.
4. Określ, w jaki sposób przemiany zachodzące w społeczeństwie oraz w poszczególnych gałęziach gospodarki wzajemnie na siebie wpływały.
5. Zastanów się, jak rewolucja przemysłowa i rozwój gospodarczy wpłynęły na życie codziennie ludzi. Jak zmieniły się warunki bytowe w porównaniu z epoką przedprzemysłową? Wskaż pozytywne i negatywne zmiany.
6. Omów najważniejsze przemiany społeczne będące następstwem zmian w gospodarce.

PODSUMOWANIE LEKCJI

- W 1. połowie XIX w. **rewolucja przemysłowa** objęła kolejne, **obok Wielkiej Brytanii**, regiony w **Europie Zachodniej** oraz **USA**. s. 15
- Kluczowe znaczenie dla **industrializacji** miało **upowszechnienie użycia silnika parowego** jako źródła energii oraz **maszyn** w produkcji fabrycznej. Rozwijał się zwłaszcza przemysł: **tekstylny**, **wydobywczy**, **hutniczy** i **maszynowy**. Bardzo wzrosło zużycie **węgla** i **żelaza**. s. 15–16
- **Transport, komunikacja** oraz **handel** zyskały nowe możliwości rozwoju w wyniku rozbudowy i poprawy jakości **dróg lądowych** i **wodnych** oraz dzięki **narodzinom transportu kolejowego**, a także wprowadzeniu **parowców** na szlaki morskie. s. 17–18
- Rozwój **rolnictwa** opierał się na: udoskonaleniu **narzędzi rolniczych** i metody **płodozmianu**, częściowej **mechanizacji prac rolnych**, wprowadzaniu **nowych odmian roślin** i **zwierząt hodowlanych** oraz znacznie intensywniejszemu **nawożeniu** gleby. s. 20
- **Wydłużenie czasu życia** i szybkie tempo **przyrostu demograficznego** wynikały z **poprawy warunków bytowych** (lepsza żywność oraz dobra codziennego użytku). Było to zasługą **rozwoju gospodarczego**. Ważną rolę odegrał także wzrost **wiedzy medycznej** i większa dbałość o **higienę**. s. 22
- Umacniała się pozycja **burżuazji**. Wyodrębniła się **klasa średnia** (na **Zachodzie**) oraz **inteligencja** (w **Europie Środkowo-Wschodniej**). s. 22–23
- Zmiany ekonomiczne odbywały się do pewnego stopnia kosztem warstw najuboższych. Dotyczyło to zwłaszcza **trudnego położenia robotników fabrycznych**, którzy poprzez strajki i manifestacje starali się uzyskać poprawę warunków zatrudnienia. s. 23
- Rozwój przemysłu powodował **migrację** części **ludności wiejskiej do miast** i ich szybki rozwój (**urbanizacja**). s. 24

3. System wiedeński – jego obrońcy i przeciwnicy

NA TEJ LEKCJI:

- dowiesz się, do jakich idei odwoływali się liberałowie i konserwatyści;
- przeczytasz o wystąpieniach rewolucyjnych i niepodległościowych w Europie w latach 20. i 30. XIX w.

Liberałowie i konserwatyści

liberalizm

Przemiany społeczno-ekonomiczne epoki rewolucji przemysłowej oraz idee wolnościowe wywodzące się z tradycji oświeceniowej, a po części także rewolucyjnej, stały u podstaw rozwoju ideologii **liberalizmu**. Naczelną jej wartością była **wolność jednostki**, ograniczona jedynie przez wolność i prawa innych osób oraz przez porządek publiczny.

Liberałowie domagali się poszanowania **swobód obywatelskich** (wolności słowa, działalności publicznej, przekonań i religii) oraz poszerzenia **praw politycznych** ludności. Byli **wrodzy absolutystycznym metodom sprawowania władzy**. Natomiast opowiadali się za **rządami konstytucyjnymi** oraz kontrolą obywateli nad rządzącymi. Nie akceptowali uprzywilejowanej pozycji szlachty czy duchowieństwa i postulowali **równość** wszystkich **wobec prawa**. Byli zwolennikami demokratyzacji życia politycznego, nie oznaczało to jednak dla nich na przykład powszechności praw wyborczych. Uważali, że **pełnia uprawnień politycznych** przysługuje osobom, które **najwięcej dają państwu** – przede wszystkim tym, którzy dysponują odpowiednim **majątkiem** (ponieważ to oni płacą podatki). Także **wykształcenie** i różne **zasługi dla społeczeństwa** uprawniały, ich zdaniem, do współdecydowania o rządach w kraju.

Liberałowie byli przekonani, że większa swoboda **jednostek** kierujących się **własnym rozumem** i **samodzielnie kształtujących swój los** może przynieść duże korzyści społeczne. Tylko wolny człowiek jest twórczy we wszystkich dziedzinach życia, co przynosi pożytek nie tylko jemu, lecz także społeczeństwu. W odniesieniu do etyki życia społecznego liberałowie twierdzili, że wolni, wykształceni i samodzielnie myślący ludzie będą w stanie stworzyć **słuszne prawa** i **dobre obyczaje**.

Liberałowie byli zwolennikami porzucenia starego porządku stanowego, a oparcia nowego na **wolności działalności gospodarczej** oraz zabezpieczeniu praw **własności prywatnej**. Stanowiła ona według nich fundament niezależności człowieka i jego wolności. Doktryna **liberalizmu gospodarczego** głosiła, że **dbałość jednostki o własny interes ekonomiczny** prowadzi do rozwoju gospodarczego całego państwa, a w konsekwencji – do dobrobytu wszystkich. **Państwo nie powinno ingerować w życie gospodarcze**, a jedynie stać na straży praw własności.

Szwajcarski myśliciel liberalny pochodzenia francuskiego Benjamin Constant (czytaj: benżamin kąstan)

Benjamin Constant (1767–1830) jest uważany za jednego z „ojców liberalizmu". Zgodnie z ideami oświecenia sądził, że jednostce przysługują nienaruszalne prawa, a na ich czele stawiał prawo do wolności. Według jego koncepcji wolność wyraża się z jednej strony jako możność uczestnictwa we władzy i aktywnego działania w społeczeństwie. Z drugiej strony wolność to „wolność od władzy", czyli życie bez nadmiernego wtrącania się państwa (a także innych ludzi) w sprawy jednostki.

Liberalizm akceptował te **nierówności społeczne**, które były związane z **życiowymi sukcesami**, osiąganymi dzięki talentowi, pracy i przedsiębiorczości człowieka.

Postulaty liberałów wspierały zwłaszcza **burżuazja** oraz **klasa średnia**, w tym osoby **utrzymujące się z pracy umysłowej**. Dążyli oni do umocnienia swojej pozycji w społeczeństwie, dlatego odpowiadały im pomysły obalenia starego porządku stanowego, ugruntowania wolności gospodarczej i zwiększenia wpływu obywateli na los państw. Liberałowie byli ponadto silnie związani z **ruchami narodowymi**, zwłaszcza z dążeniami zjednoczeniowymi na obszarze Italii oraz państw niemieckich.

Opisana liberalna wizja porządku społeczno-politycznego budziła sprzeciw konserwatystów. Niepokoiły ich zarówno przemiany zachodzące w społeczeństwach, związane z rewolucją przemysłową oraz gospodarką wolnorynkową, jak i idee wywodzące się z czasów oświecenia i rewolucji.

konserwatyzm

Konserwatyzm opierał się na **przywiązaniu do tradycyjnych wartości** i **autorytetów** oraz do **utrwalonego ładu społecznego**. Dlatego jego zwolennicy wywodzili się często ze **środowisk dworskich**, **arystokratycznych** i **kościelnych**. Ten sposób myślenia był bliski także **ludności chłopskiej**.

Konserwatyści uznawali, że nie powinno się naruszać tego, co **sprawdziło się w ciągu wieków**. Dotyczyło to dawnych praw, obyczajów i struktur społecznych, w tym **hierarchii stanowej**. Odnosiło się to także do instytucji i rozwiązań ustrojowych – zwłaszcza uznania, że **prawo monarchy do rządzenia** wywodzi się **z woli Boskiej**, a sama monarchia opiera się na **autorytecie Boskich praw, a nie samej woli ludzkiej**. Konserwatyści zwalczali wszelkie ruchy, które mogły naruszyć dawny porządek. Byli wrogami rewolucji i buntów przeciw władzy monarszej. Ich poglądy (określane jako **zachowawcze**) wynikały z przekonania, że tradycyjne formy ustrojowe i więzi społeczne zapewniają prawidłowe funkcjonowanie państw i wspólnot ludzkich. Dowodzili, że dotąd gwarantowały one nawet najsłabszym bezpieczeństwo w trudnych sytuacjach, a zarazem sprawowały nadzór nad ich moralnością.

Wielu konserwatystów akceptowało **ograniczone reformy**, pod warunkiem jednak, że nie naruszały one podstawowych zasad dotychczasowego porządku. Przede wszystkim uważali, że nie powinny one wynikać z jakichś teoretycznych rozważań, a co najwyżej stanowić konieczne korekty związane z naturalnym rozwojem społecznym.

Konserwatyści w gwałtownych zmianach, jakie obserwowali, dostrzegali **groźbę społecznego chaosu**. Przestrzegali, że nowe realia życia ekonomicznego skłaniają ludzi do konkurowania między sobą, a nie do wspomagania się. Uważali, że myślenie o sprawach materialnych odciąga człowieka od wyższych, duchowych celów jego życia. Widzieli w tym poważne zagrożenie dla moralności. Bardzo ważną rolę przypisywali **religii** oraz **instytucjom kościelnym**, które ich zdaniem powinny mieć **silną pozycję w państwie i społeczeństwie**.

Sabaudzki (ur. w Królestwie Sardynii) myśliciel konserwatywny pochodzenia francuskiego Joseph de Maistre (czytaj: żozef de metr)

De Maistre (1753–1821) był filozofem politycznym i dyplomatą, jednym z czołowych krytyków myśli oświeceniowej i rewolucji francuskiej, którą potępił jako zwróconą przeciwko chrześcijaństwu. Był współtwórcą tzw. konserwatyzmu tradycjonalistycznego, którego zwolennicy domagali się odbudowy ładu społeczno-politycznego sprzed rewolucji. De Maistre był przekonany, że ustalony porządek społeczny i społeczna hierarchia są dziełem Boga. Odrzucał więc oświeceniową ideę suwerenności ludu. Władza państwa w sferze doczesnej oraz Kościoła w sferze duchowej nie mogą być, jego zdaniem, niczym ograniczone.

Wystąpienia przeciwko porządkowi wiedeńskiemu w latach 20.

Po 1815 r. w Europie przeważały – podobnie jak w XVIII w. – **absolutystyczne systemy ustrojowe**. Wyjątek stanowił pod tym względem polityczny system Wielkiej Brytanii, kraju mającego charakter monarchii parlamentarnej. Ponadto król Francji oraz władcy niektórych państw niemieckich wprowadzili ograniczone swobody konstytucyjne i starali się sprawować rządy w umiarkowany sposób. Choć dominowały różne formy absolutyzmu, pamiętano jednocześnie o okresie wcześniejszych 20 lat, kiedy w podporządkowanej Francji Europie upowszechniały się **idee rewolucji francuskiej**. Monarchowie, którzy ustanawiali **porządek wiedeński**, kierowali się między innymi **obawą przed ich odrodzeniem** i **ewentualnymi buntami**, które **mogły zagrozić ich tronom**. Dlatego też członkowie Świętego Przymierza uzgodnili w 1820 r., że w razie naruszenia porządku ustrojowego w którymś z krajów **inne państwa mają prawo interweniować militarnie**.

Chociaż, jak się wydaje, władcy przeceniali początkowo grożące im niebezpieczeństwa, faktem jest, że **działacze rewolucyjni** oraz **ruchy liberalne i narodowe** były bardzo aktywne w Europie 1. połowy XIX w. Inspirowały je idee suwerenności ludów, poszerzania praw obywatelskich i wolności sumienia. Stawiały sobie **różne cele**: obalenia despotycznych monarchów i wprowadzenia **bardziej demokratycznych systemów rządów** oraz **wyzwolenia narodów** spod obcego panowania lub **zjednoczenia** tych, które były podzielone politycznie.

rewolucje w Hiszpanii i Italii

Pierwszym krajem, w którym doszło do **rewolucji zakończonej zwycięstwem liberałów**, była **w 1820 r. Hiszpania**. Król został zmuszony do **przywrócenia konstytucji** z 1812 r. i **zwołania parlamentu** nazywanego **Kortezami**, który rozpoczął

proces **reform w państwie**. Jednak 3 lata później, zgodnie z zasadami legitymizmu oraz Świętego Przymierza, **w Hiszpanii interweniowała Francja**. Przywróciła hiszpańskiemu królowi władzę absolutną, a wszystkie **liberalne ustawy** podjęte przez Kortezy **zostały anulowane**. Przywódców rewolucji stracono.

Wydarzenia na Półwyspie Iberyjskim zainspirowały rewolucjonistów **w Italii** (**karbonariuszy oraz wojskowych spiskowców**). Wywołali oni w latach 1820–1821 **powstania** – najpierw przeciwko **władcy Królestwa Obojga Sycylii**, a następnie przeciwko **królowi Sardynii**. Rządzący ugięli się przed żądaniami **nadania konstytucji**. Jednak z pomocą pospieszyły im wkrótce **wojska austriackie** i już wiosną 1821 r. przywrócono rządy absolutystyczne.

> **Karbonariusze** (**węglarze**) – członkowie tajnych włoskich organizacji, stawiających sobie za cel początkowo (w okresie napoleońskim) wyzwolenie Italii spod panowania francuskiego. Później stali się ruchem równocześnie narodowym i rewolucyjnym skierowanym przeciwko dominacji Habsburgów na Półwyspie Apenińskim oraz przeciwko absolutyzmowi władców. Karbonaryzm inspirował także tajne stowarzyszenia w innych krajach Europy.

Zarówno w Hiszpanii, jak i w państwach włoskich skutecznie wprowadzono w życie zasadę interwencji w imię utrzymania starego porządku. Jednak kiedy wkrótce dał o sobie znać problem grecki, mocarstwa przyjęły postawę zupełnie niezgodną z tymi założeniami. **Grecy**, których kraj pozostawał od wieków **pod panowaniem Turcji**, wznieciли **w 1821 r. powstanie** i podjęli walkę o niepodległość. Mimo początkowych sukcesów po kilku latach zaczynało się ono chylić ku upadkowi, między innymi w wyniku sporów wewnętrznych. Sprawę grecką uratowała **decyzja mocarstw o interwencji**, tym razem jednak **wspierającej ruch o charakterze niepodległościowym**, wbrew zasadom legitymizmu.

powstanie Greków

Arcybiskup German święci sztandar greckich powstańców, obraz Theodorosa Vryzakisa, 2. poł. XIX w.

Wydarzenie to stało się ważnym elementem greckiej pamięci narodowej, chociaż ma charakter na wpół legendarny. Zgodnie z tradycyjnym przekazem poświęcenie sztandaru odbyło się w święto Zwiastowania i stanowiło zaczątek powstania. Historycy ustalili jednak, że wydarzyło się to w innym czasie i miejscu niż dotąd przyjmowano. Ponadto udowodnili, że poświęcenie sztandaru nie rozpoczęło zrywu niepodległościowego, który wybuchł już wcześniej.

Wielka Brytania i Francja wspólnie z Rosją wystąpiły **przeciwko Turcji**. Uczyniły to z jednej strony pod wpływem opinii publicznej sympatyzującej z Grekami, a z drugiej – aby zabezpieczyć wpływy na Bałkanach. W przypadku państwa carów ważna była ponadto wspólnota wiary prawosławnej z ludami Bałkanów. W XIX w. Rosja niejednokrotnie stawiała się w roli ich protektorki. Flota sojusznicza rozbiła w 1827 r.

siły morskie Turków **pod Navarino**, co zmieniło sytuację na Półwyspie Bałkańskim. Na mocy **pokoju** rosyjsko-tureckiego **z 1829 r. Turcja przyznawała Grecji autonomię**. Jednak Grekom to nie wystarczyło i **w 1830 r. ogłosili niepodległość**. Dwa lata później ich królem został Otton I Wittelsbach, syn króla Bawarii. Rządził absolutystycznie, ale w 1843 r. rewolta poddanych zmusiła go do nadania Grecji konstytucji.

Samodzierżawie w Rosji zaczęło nabierać na początku lat 20. coraz bardziej **despotycznego charakteru**. Car Aleksander I chciał **zapobiec rozpowszechnianiu się idei rewolucyjnych**, które przeniknęły do części elit oficerskich i środowisk osób wykształconych. Największą rolę spośród powstających wówczas **tajnych organizacji rosyjskich liberałów** odegrały utworzone w 1821 r. Związki: Południowy i Północny. **Związek Południowy** dążył do obalenia ustroju monarchicznego. Bardziej umiarkowany **Związek Północny** akceptował monarchię, jeśli będzie ograniczona prawem konstytucyjnym. Zgadzano się, że fundamentalną dla przyszłości kraju sprawą są reformy społeczne poprawiające położenie chłopów. Działacze Związku Południowego chcieli zniesienia pańszczyzny oraz likwidacji różnic stanowych.

Samodzierżawie – inaczej: samowładztwo. Tak określano rządy carskie w Rosji w okresie panowania dynastii Romanowów (czyli od początku XVII w.). Pojęcie to podkreślało narastający stopniowo absolutystyczny charakter władzy.

bunt dekabrystów w Rosji

Szansą na dokonanie przewrotu politycznego stała się nagła **śmierć Aleksandra I** i niejasności dotyczące następstwa tronu. Zgromadzone **26 grudnia 1825 r.** na placu Senackim w Petersburgu **jednostki gwardii odmówiły złożenia przysięgi na wierność nowemu carowi Mikołajowi I** pod pretekstem, że władza należy się jego starszemu bratu Konstantemu przebywającemu w Warszawie. Oficerowie spodziewali się, że Mikołaj w tej sytuacji ustąpi i nie podjęli zdecydowanych działań. Car ściągnął jednak niepostrzeżenie wierne sobie oddziały wojska i nakazał ostrzelać z armat zbuntowane jednostki. W ten sposób **bunt dekabrystów** (ros. *diekabr'* – grudzień), jak nazwano spiskowców, został brutalnie **stłumiony**.

Plac Senacki w Petersburgu 26 grudnia 1825 r., obraz Karla Kolmana

Wielkie zmiany nastąpiły ponadto poza kontynentem europejskim – w **Ameryce Łacińskiej**. Od przełomu XVIII i XIX w. w tamtejszych koloniach hiszpańskich oraz portugalskiej Brazylii narastały **dążenia ludności do wyzwolenia się spod nadzoru metropolii**. W wyniku powstań (pierwsze wybuchło w Meksyku) **kolonie hiszpańskie do 1825 r.** wywalczyły sobie **niepodległość**. Z dawnego imperium kolonialnego w Ameryce **pod władzą Hiszpanii pozostały** jedynie **wyspy Kuba i Puerto Rico**. Niepodległość uzyskała także **Brazylia**.

Francja od rządów konserwatywnych do rewolucji lipcowej

Lata 1814–1830 w historii Francji noszą nazwę okresu **restauracji**. Polityka przywróconych na tron francuski **Burbonów** miała konserwatywny charakter. Przejawiało się to między innymi tym, że rządzący hamowali przemiany związane z erozją społeczeństwa stanowego oraz konieczną modernizację gospodarki. Król **Ludwik XVIII** nadał krajowi w 1814 r. **Kartę Konstytucyjną**, ale **rola parlamentu była ograniczona** (ministrowie nie odpowiadali przed nim, lecz przed monarchą). Tylko jedna izba parlamentarna pochodziła z wyborów, a liczba osób uprawnionych do udziału w nich była niewielka, obejmowała około 1% dorosłych mężczyzn (obowiązywał wysoki cenzus majątkowy). Ustanowiony porządek konstytucyjny monarcha starał się szanować. Władca pozyskał część ludności, gwarantując nabyte przez nią w epoce napoleońskiej prawa majątkowe (zobacz podręcznik do klasy 2.). Prowadził umiarkowaną politykę, powściągając dążenia **skrajnie konserwatywnej grupy** nazywanej **ultrasami**. Sprzeciwiała się ona ograniczeniu władzy monarszej prawem konstytucyjnym. Jej celem było daleko idące przywrócenie porządków przedrewolucyjnych (wzmocnienie pozycji starej szlachty i Kościoła). Ta grupa odgrywała dużą rolę w niedemokratycznie wybranym parlamencie. Doszła do szczególnych wpływów **po 1824 r.**, gdy zmarłego Ludwika XVIII zastąpił na tronie jego brat – **Karol X**. Był on protektorem ultrasów i **na nich oparł swoje rządy**.

O narastaniu tendencji konserwatywnych we francuskiej polityce świadczyło między innymi przyjęcie ustawy o odszkodowaniach dla szlachty pozbawionej majątków podczas rewolucji. Zaostrzono także cenzurę. Te posunięcia rządzących wzburzyły zwłaszcza opozycję liberalną. Niezadowolenie narastało jednak także wśród umiarkowanego skrzydła monarchistów. **W kolejnych wyborach zwyciężyła opozycja**, a utworzony w 1828 r. rząd zerwał z antyliberalną polityką.

Karol X nie zamierzał jednak ustępować. Udzielił dymisji premierowi, a na jego miejsce wyznaczył przedstawiciela ultrasów, skłonnego do wspólnego z królem **zwalczania opozycji bez oglądania się na swobody konstytucyjne**. Spowodowało to mobilizację różnych środowisk opozycyjnych, które zawarły sojusz. **Król** w marcu 1830 r. **rozwiązał parlament** i **zarządził nowe wybory**.

Ponieważ i tym razem zwycięstwo odniosła opozycja, władca w lipcu **ponownie rozwiązał parlament**. Wprowadził jednocześnie dekretem **nową ordynację wyborczą, korzystną dla konserwatystów**. Ustanowił ponadto pełną cenzurę prasy. Podjęte decyzje wywołały niezadowolenie różnych grup społecznych – od najuboższych po burżuazję. **27 lipca 1830 r. wybuchła rewolucja**. Na ulicach Paryża pojawiły się barykady, na których znaleźli się głównie robotnicy i studenci. Po stronie zbuntowanej ludności stolicy opowiedziało się wojsko, co zadecydowało

rewolucja lipcowa

o **przejęciu po trzech dniach kontroli nad miastem przez powstańców**. Na ich czele stał bohater amerykańskiej wojny o niepodległość i rewolucji francuskiej – generał **Marie Joseph de La Fayette** (czytaj: mari żozef de la fajet).

Natarcie mieszczan i zbuntowanych żołnierzy na ratusz paryski 28 lipca 1830 r., obraz Amédée Bourgeois (czytaj: amede burżua)

Zdobycie ratusza miało znaczenie symboliczne. Przechodził on kilkakrotnie z rąk sił królewskich w ręce rewolucjonistów. Wreszcie to rewolucjoniści ostatecznie go zdobyli i zawiesili na nim trójkolorowy sztandar – flagę Francji z czasów rewolucji i Napoleona. W 1830 r. zastąpiła ona białą flagę burbońską i pozostaje do dziś francuską flagą narodową.

***Wolność wiodąca lud na barykady*, obraz autorstwa Eugèna Delacroix (czytaj: eżena delakrua), 1830 r.**

Obraz ukończony w kilka miesięcy po rewolucyjnych wydarzeniach oddawał żywiołowość zrywu i zaangażowanie różnych grup społecznych. Stał się symbolem idei liberalnych wzmagających się we Francji.

Karol X abdykował. Francuscy przywódcy polityczni nie wprowadzili jednak ustroju republikańskiego. Zdecydowali o kontynuowaniu w zreformowanej formie systemu monarchii konstytucyjnej, a **koronę** zaproponowano przedstawicielowi **orleańskiej linii Burbonów**. Objął on tron jako **Ludwik Filip I**. Rewolucja lipcowa oznaczała **naruszenie zasad ustanowionych na kongresie wiedeńskim**. Ludwik Filip I objął bowiem władzę **wyniesiony na tron przez zwycięską rewolucję**, a więc niezgodnie z zasadą legitymizmu.

Nowy władca zaakceptował **zmiany konstytucyjne**, które ograniczały jego uprawnienia. Zakres praw obywatelskich został natomiast zwiększony w niewielkim tylko stopniu. Obniżono cenzus majątkowy, uprawniający do uczestnictwa w wyborach parlamentarnych. Liczba wyborców wzrosła w efekcie z 90 do 170 tysięcy (niespełna 2% dorosłych mężczyzn). Władza znajdowała się w rękach przemysłowców, bankierów i bogatych właścicieli ziemskich.

Echa rewolucji lipcowej 1830 r. w Europie

umocnienie się nastrojów wolnościowych

Rewolucja we Francji wywołała duże wrażenie w Europie. Pod jej wpływem w sąsiednim **Królestwie Niderlandów** wybuchło **powstanie Belgów przeciw panowaniu holenderskiemu**. Podobnie jak w innych krajach Europy, decydujące dla rozwoju wydarzeń okazały się wystąpienia mieszkańców wielkich miast – **Brukseli** (pod koniec **sierpnia 1830 r.**) i Antwerpii. Na początku **października** rząd tymczasowy proklamował **niepodległość** kraju. Wydarzenia w Belgii oraz wcześniejsza rewolucja we Francji wpłynęły na umocnienie się **nastrojów wolnościowych w Królestwie Polskim** i przyczyniły się w ten sposób do wybuchu **powstania listopadowego**. Ono z kolei uniemożliwiło Rosji przeprowadzenie planowanej w imię obrony starego porządku interwencji zbrojnej w Belgii. Tym samym Święte Przymierze znów nie wywiązało się z narzuconego sobie zadania. Dyplomacja Francji i Wielkiej Brytanii poparła uzyskanie niepodległości przez Belgów. W lutym 1831 r. belgijski Kongres Narodowy przyjął **konstytucję**, która stała się później wzorem dla wielu innych państw.

niepodległość Belgii

powstanie listopadowe

Wydarzenia we Francji i Belgii zachęciły **liberałów i demokratów z państw niemieckich** do **żądań** nadania ich krajom **konstytucji**. Pod wpływem manifestacji i zamieszek ulicznych władcy kilku z nich (m.in. Saksonii) zdecydowali się je wprowadzić. W maju 1832 r. **pod zamkiem Hambach** w ówczesnym **Królestwie Bawarii** odbyła się wielka **demonstracja**, w której wzięło udział około 30 tysięcy osób. **Hasłem tego zgromadzenia było zjednoczenie Niemiec**. Wydarzenia z początku lat 30. przyspieszyły proces kształtowania się świadomości narodowej ludności niemieckojęzycznej. Jednak władze Związku Niemieckiego i jego poszczególnych państw członkowskich skutecznie zahamowały rozwój tendencji rewolucyjnych. Aresztowały lub poddały kontroli policyjnej znanych działaczy opozycyjnych oraz ograniczyły wolność prasy i działalność uniwersytetów.

Tłum demonstrujący i głoszący patriotyczne hasła pod zamkiem Hambach na rysunku z epoki oraz medal z napisem: *Niemcy, zjednoczona ojczyzna*, upamiętniający wydarzenie z 1832 r., wybity w końcu XX w.

Niepowodzeniem zakończyły się wystąpienia rewolucyjne, do których doszło **w Italii**. Powstania wybuchły w lutym 1831 r. w Modenie, Parmie, Bolonii oraz w Państwie Kościelnym. Stłumiły je jednak wojska austriackie. W 1834 r. przebywający w Szwajcarii włoscy rewolucjoniści skupieni w organizacji **Młode Włochy** próbowali wywołać powstanie na terenie Królestwa Sardynii. Ich wyprawa zakończyła się jednak klęską.

Młode Włochy – tajna organizacja rewolucyjna, założona w 1831 r. przez Giuseppe Mazziniego (czytaj: dżiuzeppe macciniego), której celem było zjednoczenie państw włoskich i utworzenie niepodległej, demokratycznej republiki. W 1834 r. Mazzini utworzył Młodą Europę – organizację koordynującą działalność tajnych narodowych organizacji o charakterze republikańskim (Młoda Polska, Młoda Francja, Młode Niemcy i inne), stawiających sobie za cel wspólną walkę o wyzwolenie narodowe i obalenie monarchii.

PYTANIA I POLECENIA

1. Porównaj sposób myślenia liberałów i konserwatystów na temat kwestii społeczno-politycznych 1. połowy XIX w. Jakie wartości były najcenniejsze dla obu tych grup?
2. Wyjaśnij, jakie zagrożenia dla porządku wiedeńskiego dały o sobie znać w latach 20. i 30. W jaki sposób monarchowie starali się im przeciwstawić?
3. Przedstaw okoliczności, w jakich Grecy uzyskali niepodległość.
4. Wskaż najważniejsze przyczyny, które doprowadziły do rewolucji lipcowej 1830 r. we Francji. Przedstaw następstwa tego wydarzenia (w tym także wykraczające poza samą Francję).
5. Sporządź w zeszycie tabelę zawierającą informacje na temat wystąpień przeciwko porządkowi wiedeńskiemu. W kolejnych rubrykach umieść: rok, kraj, w którym miało miejsce wydarzenie, cele wystąpienia i przeciw komu było zwrócone, a także czy zakończyło się sukcesem, czy porażką.

PODSUMOWANIE LEKCJI

- **Liberalizm** za najwyższą wartość uznawał wolność jednostki ograniczoną jedynie przez porządek publiczny. Jego zwolennicy chcieli oprzeć reguły życia społecznego na: poszanowaniu swobód obywatelskich, zaprowadzeniu rządów prawa gwarantowanych przez konstytucję, likwidacji przywilejów stanowych oraz na wolności prowadzenia działalności gospodarczej. s. 28
- **Konserwatyzm** charakteryzował się przywiązaniem do tradycyjnych wartości, reguł życia społecznego, hierarchii, ustroju politycznego i religii. Jego zwolennicy byli przeciwni gwałtownym przemianom, charakterystycznym dla czasów rewolucji przemysłowej. Za źródło władzy i prawa uznawali autorytet woli Boskiej, a nie tylko ludzkiej. s. 29
- **Na początku lat 20.** XIX w. doszło do **wystąpień rewolucyjnych** w **Hiszpanii** i **Italii**. Zostały one **stłumione zgodnie z regułami Świętego Przymierza**. s. 30
- **W 1821 r.** rozpoczęło się antytureckie **powstanie Greków**, które ostatecznie doprowadziło do **uzyskania przez nich niepodległości**. W dużej mierze było to możliwe dzięki poparciu mocarstw europejskich. s. 31
- Powstanie **dekabrystów** w **Rosji** w **1825 r.** zakończyło się **klęską**. s. 32
- **Okres restauracji we Francji** (1814–1830) zakończył się rewolucją lipcową. Tron objął **Ludwik Filip** z dynastii orleańskiej (młodszej linii Burbonów), a zmieniony system polityczny miał **realizować postulaty liberałów**. s. 33
- Francuska rewolucja lipcowa **oddziałała na ruchy wolnościowe w wielu krajach**. s. 35
- **W 1830 r.** powstanie **Belgów** przeciwko holenderskiej dominacji w Królestwie Niderlandów pozwoliło Belgom **uzyskać niepodległość**. W tym samym roku w Królestwie Polskim wybuchło **powstanie listopadowe** przeciwko rosyjskiemu zaborcy. W początku lat 30. nastąpiło ożywienie ruchów rewolucyjnych **w państwach niemieckich** oraz **włoskich**. s. 35

4. Wiosna Ludów

NA TEJ LEKCJI:

- dowiesz się, jakie okoliczności doprowadziły do szeregu rewolucji w Europie w latach 1848–1849, czyli Wiosny Ludów;
- przeczytasz o dążeniach społecznych i narodowych, jakie dały o sobie znać w tym okresie;
- zapoznasz się z następstwami Wiosny Ludów w poszczególnych państwach europejskich.

Geneza Wiosny Ludów

Wiosna Ludów

Okres ponad 30 lat, jaki upłynął **między kongresem wiedeńskim** a działaniami rewolucyjnymi z lat 1848–1849, nazwanymi **Wiosną Ludów**, przyniósł stopniowe **osłabienie starego porządku** i mechanizmów jego obrony. W tym czasie w niektórych krajach europejskich władcy byli zmuszeni wprowadzić częściowe liberalne reformy (zwłaszcza gospodarcze). Niepodległość uzyskali Grecy i Belgowie, a we Francji nastąpiła na drodze rewolucyjnej zmiana na tronie. Coraz większego znaczenia (zwłaszcza w Europie Środkowej) nabierała w 1. połowie XIX w. **kwestia narodowa**, obejmująca dążenia ludów do zjednoczenia lub wyzwolenia spod obcej władzy.

kwestia narodowa

konflikty polityczne i społeczne

Większość **problemów społecznych** pozostawała nierozwiązana, nadal też dominowały **rządy absolutystyczne** w niewielkim stopniu liczące się z wolą poddanych. W poszczególnych państwach narastały **wewnętrzne napięcia i konflikty**. Zwalczali się nawzajem zwolennicy rozbieżnych **interesów społecznych i politycznych oraz wizji ustrojowych** – konserwatyści, liberałowie i działacze robotniczy. Spośród liberałów wyodrębnili się **radykalni demokraci**. Byli oni zwolennikami ustroju republikańskiego (podczas gdy dotąd liberałowie zwykle nie odrzucali monarchii, byleby miała ona charakter konstytucyjny). Radykałów nie zadowalał także postulat obniżenia cenzusu majątkowego w wyborach parlamentarnych, lecz zaczęli domagać się powszechnego prawa wyborczego. W swoich wystąpieniach upominali się ponadto o poprawę położenia warstw najuboższych. W większości krajów panowało duże ożywienie polityczne, przejawiające się zarówno w jawnej debacie toczonej w prasie, jak i w tajnej działalności organizacji rewolucyjnych.

kryzys gospodarczy

Dalszy wzrost napięcia społecznego został wywołany **pogorszeniem się położenia materialnego** dużej części ludności w Europie. Przyczyną tej sytuacji były **klęska nieurodzaju** oraz **zaraza ziemniaczana**, która panowała **od połowy lat 40. XIX w.** Codziennym doświadczeniem znacznej części **warstw uboższych** stał się **głód**. Gospodarka przeżywała głęboki kryzys związany z załamaniem się produkcji rolnej i przemysłowej. Zwłaszcza **w miastach** boleśnie odczuwano bankructwa przedsiębiorstw, bezrobocie i obniżenie płac robotników najemnych.

***Szturm na stragany z ziemniakami*, grafika ilustrująca rozruchy głodowe w Berlinie w kwietniu 1847 r., nazwane „rewolucją kartoflaną". Podobne wydarzenia miały miejsce także w Poznaniu.**

Źródło historyczne

Francuski działacz socjalistyczny Victor Considérant (czytaj: wiktor kąsiderą) na temat wolności ludu, 1847 r.

Wolność będzie słowem pozbawionym sensu dopóty, dopóki lud nie zdobędzie dobrobytu. Cóż to za wolność biedaka, proletariusza, człowieka bez kultury intelektualnej i majątku, człowieka w potrzebie, człowieka zmuszonego wynajmować co dzień jakiemuś panu swe ręce, swą pracę? [...] Dajcie biedakowi wszystkie polityczne wolności świata, dajcie mu prawo głosowania, czynne i bierne prawo wyborcze – nie będzie ani na moment bardziej wolny niż bez nich, będzie nadal zmuszony zabiegać o względy jakiegoś pana, aby zdobyć chleb powszedni. Co mu po wolności politycznej, skoro odmawiacie mu wolności socjalnej? Dopóki nie ma dobrobytu socjalnego, [...] [lud] jest tylko wielkim stadem biednych stworzeń, ciemnych i nieokrzesanych, zawsze wyzyskiwanych, nazywających się proletariusze, chłopi, słudzy pańszczyźniani lub niewolnicy [...] słowem, stadem często obdzieranym ze skóry, zawsze biednym.

I. Rusinowa, T. Wituch, *Między rewolucją francuską a rewolucją październikową*, Warszawa 1980, s. 207.

Informacja o źródle

Victor Considérant (1808–1893) był myślicielem społecznym, związanym z nurtem tzw. socjalizmu utopijnego, który propagował jako redaktor czasopism i publicysta. Opowiadał się za przekształceniem społeczeństwa poprzez uspołecznienie własności i stworzenie rolniczo-przemysłowych zrzeszeń wytwórców. Postulował starania o polepszenie losu najuboższych na drodze reform, nie zaś walki rewolucyjnej.

Ćwiczenie

Wyjaśnij, jak autor cytowanego tekstu rozumiał problemy warstw najuboższych.

Wydarzenia we Francji

Za rządów Ludwika Filipa nastąpiło we Francji **przyspieszenie rewolucji przemysłowej**, czemu wreszcie sprzyjała polityka władz. Jednak industrializacja oznaczała nie tylko rozwój gospodarczy, lecz także **wzrost różnic majątkowych w społeczeństwie**. Niezadowolenie narastało wśród **warstw najuboższych**. Francuskim **robotnikom** doskwierały zarówno zła sytuacja materialna, jak i **regulacje prawne**, między innymi zakaz organizowania się i przystępowania do strajków. Także znaczna **część burżuazji** była rozgoryczona faktem, że władca wspierał interesy tylko jej najzamożniejszej grupy (głównie finansistów), ze szkodą dla reszty.

Poważne niebezpieczeństwo dla władzy Ludwika Filipa stanowiły liczne grupy opozycyjne. Jego panowanie w latach 30. próbowali obalić siłą **bonapartyści** pod przywództwem **Ludwika Napoleona Bonapartego** (bratanka cesarza Napoleona I). Takie starania podejmowali także **radykalni republikanie**.

W połowie lat 40. najaktualniejszą kwestią polityczną stały się **żądania rozszerzenia praw wyborczych** poprzez obniżenie cenzusu majątkowego uprawniającego do udziału w głosowaniu. Opinia publiczna, zwłaszcza paryska, coraz głośniej domagała się zmian. Niezadowolenie wzmagały **ujawnione przypadki korupcji władz**. Kraj został ponadto dotknięty **kryzysem ekonomicznym**. **Wzrost cen żywności**, zwłaszcza zboża i chleba, doprowadził do głodu i związanych z nim zamieszek. Panowało duże **bezrobocie**. Nastroje podgrzewała **prasa**, osiągająca wówczas w dużych miastach wysokie nakłady.

rewolucja we Francji

Próba wytłumienia aktywności opozycyjnej poprzez zakazy zgromadzeń publicznych się nie powiodła. Do **manifestacji zakończonej starciem z wojskiem doszło 22 lutego 1848 r.** W dniu następnym w mieście pojawiło się około 1500 barykad. Wojsko odmówiło dalszej walki z protestującymi, a jego część przeszła na ich stronę.

Epizod z czasu rewolucji w Paryżu w lutym 1848 r. na obrazie autorstwa Henriego F.E. Philippoteaux (czytaj: filipotu)

Obraz przedstawia konfrontację między przedstawicielami różnych opcji politycznych podczas rewolucji we Francji. Nowo wybrany premier umiarkowanego, republikańskiego Rządu Tymczasowego powstałego w wyniku rewolucji przeciwstawiał się socjalistom próbującym wkroczyć do paryskiego ratusza z czerwonym sztandarem.

Ludwik Filip abdykował, a władzę przejął **Rząd Tymczasowy**, który składał się z republikanów, zarówno wywodzących się spośród liberałów, jak i (w mniejszym stopniu) z socjalistów. W wyniku zwycięskiej rewolucji lutowej **Francję ogłoszono republiką**. W historii ustroju Francji była to już **II Republika** (I Republika 1792–1799/1804). Wprowadzono pełną wolność prasy i zgromadzeń oraz **powszechne prawo wyborcze dla mężczyzn**. Pod naciskiem robotników rząd wprowadził ograniczenia czasu pracy i utworzył **warsztaty narodowe**, w których zatrudniono 100 tysięcy bezrobotnych. Przeprowadzone **w kwietniu wybory** zakończyły się **zwycięstwem liberalnych, umiarkowanych republikanów**. W parlamencie silnie reprezentowane były przede wszystkim interesy średniej **burżuazji**.

Zwycięska rewolucja nie zakończyła **konfliktów między różnymi grupami i warstwami społecznymi** oraz **siłami politycznymi reprezentującymi ich interesy**. Pokazały to wyraźnie dalsze losy **kwestii robotniczej**. Zarówno bogaci mieszczanie, jak i chłopi nie chcieli ponosić kosztów prawodawstwa wspierającego robotników, zwłaszcza utrzymania warsztatów narodowych. Jednocześnie działacze **ruchu robotniczego** wysuwali nowe, daleko idące żądania. W połowie maja **próbowali wywołać rewoltę** w stolicy i przejąć władzę.

Zaniepokojone radykalizacją nastrojów robotniczych Zgromadzenie Narodowe podjęło **uchwałę o likwidacji robotniczych warsztatów narodowych w Paryżu**. Zatrudnione w nich osoby poniżej 25. roku życia miały być wcielone do wojska, a starsze – skierowane na prowincję do pracy przy karczowaniu lasów i osuszaniu bagien. W odpowiedzi **robotnicy wzniecili w stolicy powstanie** (**czerwiec 1848 r.**). Pozostali jednak **osamotnieni** – Gwardia Narodowa i reszta mieszkańców Paryża opowiedziały się po stronie parlamentu. Powstanie zostało krwawo **stłumione przez wojsko** (kilka tysięcy zabitych). Ustawodawstwo korzystne dla robotników zostało cofnięte.

powstanie robotnicze

Zaniepokojenie większości społeczeństwa buntem robotniczym spowodowało wzrost poparcia dla rządów silnej ręki oraz bardziej konserwatywnych poglądów. **W wyborach prezydenckich w grudniu 1848 r.** zwyciężył **Ludwik Napoleon Bonaparte**, zdobywając 74% głosów. Miał duże poparcie społeczne, więc podjął kroki umożliwiające mu przejęcie pełni władzy. **2 grudnia 1851 r.** z pomocą wojska i paryskiej policji **dokonał zamachu stanu**. Rozwiązał Zgromadzenie i uchylił konstytucję. Wkrótce **Francja stała się monarchią**, i to po raz drugi cesarstwem (**II Cesarstwo** 1852–1870), podobnie jak w latach 1804–1814 (**I Cesarstwo**). Nastąpiło to **w 1852 r.**, gdy **Ludwik Napoleon** koronował się na **cesarza Francuzów** jako **Napoleon III** (za Napoleona II bonapartyści uznawali syna Napoleona I, którego bez powodzenia próbowali wprowadzić na tron i który zmarł w 1832 r.). Objęcie tronu przez nowego władcę zatwierdzono na drodze **plebiscytu** przy **poparciu ogromnej większości Francuzów**.

koronacja Napoleona III

Państwa niemieckie

Na terenie **Prus i innych państw niemieckich** grunt do poważnych wystąpień rewolucyjnych był już przygotowany. Od kilku lat dochodziło tam do rozruchów o charakterze społecznym. Nasilała się też aktywność liberałów, reprezentujących zwłaszcza niemieckie mieszczaństwo, oraz radykałów. Domagali się wolności po-

wystąpienia rewolucyjne w państwach niemieckich

litycznych i reform społeczno-ekonomicznych. Ponadto jednym z ich naczelnych **postulatów** było wówczas **zjednoczenie Niemiec**. Popularności tej idei sprzyjały **przemiany gospodarcze** związane z rewolucją przemysłową, ponieważ rozbicie polityczne hamowało rozwój ekonomiczny i cywilizacyjny. Na państwa niemieckie, podobnie jak i na inne kraje Europy, **wpłynęła zwycięska rewolucja lutowa 1848 r. we Francji**.

W Prusach rewolucja wybuchła **w marcu 1848 r.**, kiedy to w Berlinie manifestanci starli się krwawo z wojskiem. **Król Fryderyk Wilhelm IV** nie zdecydował się wówczas na dalszą konfrontację – wycofał żołnierzy ze stolicy i ogłosił amnestię dla więźniów politycznych. Przedstawiciele liberalnej opozycji weszli do nowo powołanego rządu oraz pruskiego Landtagu (parlamentu).

parlament frankfurcki i próba zjednoczenia Niemiec

Na wniosek liberałów i za zgodą Rady Związku Niemieckiego odbyły się **wybory** do **ogólnoniemieckiego parlamentu**. Zebrał się on **w maju 1848 r.** we Frankfurcie nad Menem. **Parlament frankfurcki**, w którym większość stanowili umiarkowani liberałowie, **opowiedział się za zjednoczeniem Niemiec**. Miało to nastąpić według **koncepcji Wielkich Niemiec**, czyli **wraz z Austrią i pod berłem Habsburgów**. We wrześniu **radykalni politycy demokratyczni**, dążący do ustanowienia w Niemczech republiki, wywołali **powstania** we Frankfurcie i pobliskiej Badenii. Wojsko stłumiło jednak te wystąpienia.

Posiedzenie parlamentu frankfurckiego oraz karykatura obrazująca jego wysiłki na rzecz zjednoczenia Niemiec, grafiki z epoki

Tytuł karykatury brzmi: *Jedność Niemiec w toku prac krawieckich we Frankfurcie.*

W Prusach w listopadzie 1848 r. król ogłosił **stan oblężenia w Berlinie**, a w następnym miesiącu **rozwiązał pruskie Zgromadzenie Narodowe**. Równocześnie jednak **nadał Prusom konstytucję**. Zapewniała ona **bardzo silną pozycję władcy**, a przy tym **wprowadzała dwuizbowy parlament** i gwarantowała podstawowe wolności obywatelskie. Zniesiono również ostatecznie pańszczyznę, **doprowadzając do końca reformę uwłaszczeniową**, podjętą w epoce napoleońskiej i w dużej mierze przeprowadzoną jeszcze przed Wiosną Ludów.

Uwłaszczenie – nadanie chłopom na własność ziemi należącej do właściciela ziemskiego, którą dotąd użytkowali. Połączone było ze zniesieniem obciążeń na rzecz pana – przede wszystkim pańszczyzny. Właściciele ziemscy otrzymywali zazwyczaj odszkodowanie za utracone prawo do będącej dotąd ich własnością ziemi, która stawała się przedmiotem uwłaszczenia. Koszty odszkodowania były pokrywane przez chłopów bądź skarb państwa.

W marcu 1849 r. parlament frankfurcki ogłosił **konstytucję zjednoczonych, federacyjnych Niemiec**. W tym okresie upadła rewolucja w Austrii i liberałowie niemieccy nie mogli już liczyć na włączenie się tego państwa w proces oddolnego (z woli narodu) jednoczenia Niemiec. W tej sytuacji zdecydowano się na realizację **koncepcji Małych Niemiec – pod przewodnictwem Prus** i **bez udziału Austrii**. Dlatego **koronę cesarską zaoferowano pruskiemu królowi**. Jednak wyznający zasady legitymizmu Fryderyk Wilhelm IV **odrzucił propozycję**. Nie zamierzał zostawać cesarzem w wyniku wydarzeń rewolucyjnych. Jego stanowisko przesądziło o **klęsce tej drogi zjednoczenia Niemiec**. Uchwalona **konstytucja nie weszła w życie**.

Karykatura z 1849 r. przedstawiająca rozterki króla Prus Fryderyka Wilhelma IV w związku z oferowaną mu koroną cesarską Niemiec

Podpis pod rysunkiem brzmi: *Powinienem? Nie powinienem? Powinienem?! Guziczku, chcesz bym to zrobił! Nie, nie teraz!!* Fryderyk Wilhelm IV był zwolennikiem zjednoczenia Niemiec pod swoim panowaniem, jednak nie z woli reprezentantów ludności (parlamentu). Jednemu z doradców miał powiedzieć, że nie będzie podnosił korony z błota. Mógłby ją przyjąć tylko od władców państw niemieckich.

Wiosną 1849 r. demokraci wywołali **rewolucje w Saksonii, Bawarii** i **Badenii**. Zostały one **stłumione** przez wojska pruskie wezwane przez władców tych krajów. Wiosnę Ludów na terenie państw niemieckich zakończyły wydarzenia z **lipca 1849 r.** Król Wirtembergii **rozpędził** wówczas **parlament ogólnoniemiecki**, który przeniósł się z Frankfurtu do Stuttgartu. Kilka dni później upadła ostatnia twierdza broniona przez badeńskich powstańców.

rozwiązanie parlamentu ogólnoniemieckiego

Cesarstwo Austriackie

Na obszarze **monarchii Habsburgów** konflikty dążeń i interesów miały nie tylko **społeczne podłoże**. Dodatkowy bardzo ważny czynnik stanowiły dające właśnie o sobie znać **ambicje i spory narodowościowe**. **Wieloetniczny** i **wielowyznaniowy charakter** państwa, który dotąd jeszcze nie stanowił zagrożenia dla jego stabilności, stał się w okresie Wiosny Ludów zarzewiem poważnych zatargów. Dążenia narodowe **Polaków**, **Węgrów**, **Włochów** i **Czechów** wchodziły w konflikt

rewolucja w Cesarstwie Austriackim

z centralistycznym modelem sprawowania władzy państwowej. Do głosu zaczęły też dochodzić dążenia ludów, po których dotąd nie spodziewano się ambicji narodowych, na przykład **Rusinów** (Ukraińców) czy **Serbów**. Poszczególne ruchy narodowe wchodziły także w konflikty między sobą, a nie tylko z rządzącymi.

Pierwsze wystąpienia związane były jednak z **postulatami przeprowadzenia reform w duchu liberalnym** i **wprowadzenia konstytucji**. Pod naciskiem opinii publicznej oraz manifestacji w Wiedniu cesarz **Ferdynand I zdymisjonował w marcu 1848 r.** wszechwładnego dotąd i znienawidzonego **kanclerza Klemensa Metternicha**. Obiecał ponadto nadać państwu konstytucję. Zniesiono cenzurę. W stolicy utworzono mieszczańską Gwardię Narodową.

- **Historyczne Węgry** (Korona św. Stefana), stanowiące w XIX w. część Cesarstwa Austriackiego, były obszarem wieloetnicznym. Węgrzy stanowili około 50% mieszkańców tej części monarchii habsburskiej. Szlachta węgierska, tworząca naród polityczny, już w końcu XVIII w. broniła odrębnej węgierskiej tożsamości. Przeciwstawiła się centralistycznym reformom Józefa II, broniła szlacheckiego samorządu i protestowała przeciwko wprowadzeniu języka niemieckiego jako urzędowego (zobacz podręcznik do 2. klasy). Osiągnęła sukces i językiem urzędowym pozostała, jak wcześniej, łacina. Węgry posiadały swój sejm krajowy, który jednak do 1825 r. nie był zwoływany. Gdy cesarz wreszcie pozwolił na jego funkcjonowanie, Węgrzy mogli podjąć reformy w kwestiach wewnętrznych – w zakresie edukacji, kultury czy też spraw gospodarczych.
- Od lat 20. XIX w. **węgierski ruch narodowy** był kierowany przez liberałów, którzy wywodzili się głównie ze szlachty i arystokracji (warstwa mieszczańska była słaba i mało aktywna politycznie). Początkowo liberałowie wspierali przede wszystkim działania na rzecz rozwoju języka i kultury węgierskiej. Postulowali też, aby język węgierski stał się zamiast łaciny obowiązującym w administracji, sądach i kontaktach władz kościelnych ze świeckimi. Udało się im to osiągnąć w pierwszej połowie lat 40. Liberałowie żądali ponadto nadania wolności osobistej chłopom, ponieważ – jak to określał jeden z ich przywódców – tylko tym sposobem można „lud" uczynić „narodem". Od początku lat 40. część przywódców węgierskich (w tym Lajos Kossuth; czytaj: lajosz koszut) coraz bardziej zdecydowanie formułowała postulat niepodległości Węgier.

próba uzyskania niezależności przez Węgrów

Tymczasem zdecydowane działania na rzecz większej niezależności podjęli **Węgrzy** – 15 marca rozpoczęli własną rewolucję. Wkrótce węgierski **sejm** stanowy **uchwalił konstytucję**, **powołał rząd** i zdecydował o **przeprowadzeniu wyborów do parlamentu**. Oznaczało to faktycznie wyodrębnienie państwa węgierskiego, choć ciągle połączonego z Austrią unią personalną. **Cesarz czuł się zmuszony zaakceptować te decyzje**, gdyż jego pozycja w samym Wiedniu była zbyt niepewna, by mógł użyć siły do przywrócenia dotychczasowego stanu prawnego na Węgrzech.

25 kwietnia władca nadał Cesarstwu Austriackiemu **konstytucję**. Jej mało demokratyczny charakter wywołał jednak dalsze manifestacje. Pod wrażeniem **siły rewolucyjnych nastrojów**, których nie było w stanie opanować wojsko, **cesarz opuścił Wiedeń**. Dwór cesarski i rząd **zapewnili sobie lojalność chłopów**, którzy stanowili większość ludności państwa. Osiągnęli to poprzez ogłoszenie **uwłasz-**

czenia chłopów oraz **zniesienia pańszczyzny**. Stolica Austrii była natomiast świadkiem **wystąpień robotniczych**, które stłumiła miejska Gwardia Narodowa. **Zamożni mieszczanie i burżuazja pragnęli utrwalenia reform liberalnych**, ale byli przeciwni radykalnym hasłom socjalnym. Zaczęli skłaniać się do **kompromisu z dworem**, gdyż liczyli na to, że zapobiegnie on radykalizacji rewolucji, ale nie będzie miał dość sił, by cofnąć wprowadzone już reformy.

Sytuację polityczną komplikowały **relacje** między **Węgrami** a zamieszkującymi część ich monarchii przedstawicielami innych narodowości: **Chorwatami**, **Serbami**, **Rumunami** i **Słowakami**. Węgrzy nie mieli zamiaru udzielać im praw narodowych ani autonomii. W efekcie dążenia tych ludów skierowały się **przeciwko rewolucji węgierskiej**. Już w czerwcu 1848 r. wybuchło **powstanie Serbów**, a w trzy miesiące później do walki przeciw Węgrom przyłączyli się **Chorwaci**.

Aktywność militarna słowiańskich przeciwników Węgrów oraz zbliżenie między austriackimi liberałami i dworem **umacniały pozycję cesarza**. Jesienią 1848 r. **wycofał on swoją zgodę na nowy status Węgier** i ogłosił rozwiązanie węgierskiego parlamentu. W sytuacji zagrożenia Węgrzy powołali **Komitet Obrony Narodowej** na czele z **Lajosem Kossuthem**. Wojska cesarskie nie potrafiły pokonać ich armii.

Informacje o ofensywie przeciw Węgrom wzburzyły mieszkańców Wiednia, a zwłaszcza radykalnie nastawionych działaczy politycznych. Obawiali się oni, że cesarz wycofa się także z reform podjętych wcześniej w Austrii. **W październiku 1848 r. rewolucjoniści wywołali kolejne powstanie i przejęli władzę w stolicy**. Wówczas na Wiedeń ruszyła **armia cesarska**, która **zdobyła miasto z końcem miesiąca**. Zapowiadało to koniec Wiosny Ludów w monarchii Habsburgów.

Walki na największej wiedeńskiej barykadzie na przedmieściu Jägerzeile (czytaj: jegercajle) w październiku 1848 r.

W grudniu abdykował nieudolny władca **Ferdynand I**. Nowym cesarzem został jego 18-letni bratanek – **Franciszek Józef I**. Rządzący stopniowo zmierzali do przywrócenia silnej władzy centralnej i zniesienia reform liberalnych.

Natomiast **Węgrzy** wciąż jeszcze bronili swojej niezależności. **14 kwietnia 1849 r. ogłosili detronizację Habsburgów i pełną niepodległość**. W zaistniałej sytuacji **rząd w Wiedniu poprosił o pomoc Rosję**. Car Mikołaj I zgodził się, ponieważ niepokoił go nie tylko rewolucyjny charakter wydarzeń w monarchii habsburskiej, lecz także znaczny udział Polaków w węgierskiej armii. Było ich kilka tysięcy, a niektórzy – jak generałowie **Henryk Dembiński** i **Józef Bem** – obejmowali najwyższe stanowiska dowódcze. Wkroczenie do Siedmiogrodu **200-tysięcznej armii rosyjskiej** przesądziło o **klęsce Węgrów**. **W październiku 1849 r.** ich opór został ostatecznie złamany.

Generał Józef Bem (1794–1850) jako dowódca armii węgierskiej w Siedmiogrodzie na portrecie autorstwa Józsefa Tyrolera

Józef Bem brał udział w kampaniach epoki napoleońskiej – w wyprawie na Rosję w 1812 r. i obronie Gdańska w 1813 r. W Królestwie Polskim w latach 1819–1822 był wykładowcą w Zimowej Szkole Artylerii. Brał udział w powstaniu listopadowym; w sierpniu 1831 r. uzyskał stopień generała brygady. Na emigracji w Paryżu związał się ze środowiskiem Hotelu Lambert (pojęcie wyjaśnione w rozdz. II.2.). Józef Bem w październiku 1848 r. kierował obroną zrewoltowanego Wiednia przed armią cesarską. Następnie dowodził wojskami węgierskimi w Siedmiogrodzie, a w sierpniu 1849 r. objął funkcję wodza naczelnego całej armii węgierskiej. Po upadku rewolucji na Węgrzech przedostał się na terytorium Turcji, gdzie przeszedł na islam i podjął służbę w armii tureckiej.

Półwysep Apeniński

wystąpienia rewolucyjne w Italii

Półwysep Apeniński znajdował się w orbicie wpływów austriackich, a północna część ziem zamieszkałych przez Włochów pozostawała w granicach monarchii Habsburgów. Na obszarze Italii do wystąpień rewolucyjnych doszło jeszcze przed wybuchem lutowej rewolucji w Paryżu. **W styczniu i lutym 1848 r.** wybuchły one **w Królestwie Obojga Sycylii**, którego władca zdecydował się na wprowadzenie **konstytucji**. Król **Królestwa Sardynii** (**Piemontu**), uprzedzając potencjalne wystąpienia rewolucyjne, także **ogłosił Statut** (konstytucję) dla swojego państwa. **Podobnie postąpili wkrótce władcy innych państw włoskich**, włącznie z papieżem Piusem IX, który wydał Statut dla Państwa Kościelnego.

W drugiej połowie marca wybuchły zakończone sukcesem **powstania na obszarach należących do Cesarstwa Austriackiego**: w **Mediolanie** (Lombardia) i w **We-**

dążenia republikańskie

necji, w której rewolucjoniści ogłosili **republikę**. Powstańców w Lombardii wsparły wojska **Królestwa Sardynii**, które tym samym rozpoczęło **wojnę z Austrią**. Początkowo Piemontczyków poparli przywódcy wszystkich państw włoskich. Wkrótce jednak z sojuszu wycofali się papież oraz król Obojga Sycylii. Ten drugi stłumił powstanie radykałów w Neapolu i ponownie umocnił swoją władzę. **Latem 1848 r.** Włosi ponieśli klęski w walkach z Austriakami, co skłoniło Królestwo Sardynii do podpisania **rozejmu** i wycofania się z Lombardii. Wprawdzie **w marcu 1849 r.** Królestwo Sardynii skorzystało z niepowodzeń Habsburgów na Węgrzech i **wznowiło wojnę z Austrią** (wojskami piemonckimi dowodził **gen. Wojciech Chrzanowski**), ale znów poniosło porażkę. Szansa na wyparcie Habsburgów z półwyspu, a być może także na zjednoczenie Włoch, przepadła.

W Państwie Kościelnym w lutym 1849 r. republikanie obalili władzę świecką papieża i ustanowili demokratyczną **Republikę Rzymską** na czele ze znanym rewolucjonistą **Giuseppe Mazzinim** (czytaj: dżiuzeppe maccinim). Sprawami wojskowymi kierował **Giuseppe Garibaldi**. Jednak w lipcu republika upadła z powodu **interwencji wojsk francusko-neapolitańskich**. Po miesięcznym oblężeniu zajęły one **Rzym**, broniony między innymi przez **Legion Mickiewicza**, który wcześniej walczył w Lombardii i Genui. W następnym miesiącu wojska austriackie odzyskały **Wenecję** i położyły kres istnieniu tamtejszej republiki.

Legion Mickiewicza – polska ochotnicza formacja wojskowa utworzona w Rzymie w marcu 1848 r. z inicjatywy Adama Mickiewicza (który jednak osobiście nie dowodził). Miała wspierać działania rewolucyjne w Italii. Liczyła jednorazowo ok. 200 żołnierzy (ogółem przewinęło się przez nią ok. 500 osób).

Bilans Wiosny Ludów

Wiosna Ludów stanowiła niespotykany wcześniej przypadek jednoczesnego ogarnięcia wystąpieniami społecznymi i narodowościowymi większości kontynentu europejskiego (poza Wielką Brytanią i Rosją). Miały one bardzo zróżnicowane cele i różny charakter polityczny. Były przede wszystkim efektem umocnienia się **dążeń liberalnych**, stanowiły jednak także świadectwo narastania **tendencji radykalno-demokratycznych** oraz wzrostu znaczenia **ruchu robotniczego**. Wyraźnie dostrzegalne stało się przy tym narastanie sprzeczności między celami liberałów i radykałów.

skutki Wiosny Ludów

Mimo początkowo spektakularnych sukcesów **rewolucje wszędzie, poza Francją, zostały stłumione**, a dużą część reform cofnięto. W niektórych państwach (m.in. Królestwo Sardynii, Prusy) monarchowie utrzymali jednak **konstytucje** wprowadzone pod wpływem wydarzeń rewolucyjnych, a zakres swobód obywatelskich został poszerzony. Duże znaczenie miało przeprowadzenie reformy uwłaszczeniowej w Cesarstwie Austriackim i jej dokończenie w Prusach.

Z reguły jednak **władza monarchów pozostała silna**. Ich polityka wewnętrzna była rozpięta między **uleganiem tendencjom liberalnym** a **przywiązaniem do konserwatywnego modelu życia społecznego**. **Niewątpliwą klęskę** w zmaganiach lat 1848–1849 **ponieśli europejscy demokraci i socjalni radykałowie** – zwolennicy ustanowienia republik, powszechnego prawa wyborczego (zostało ono utrzymane jedynie we Francji) oraz poprawy statusu pracowników najemnych.

Podobnie **niepowodzeniem zakończyły się zrywy ludów dążących do uzyskania niepodległości bądź zjednoczenia narodowego**. Nie nastąpiło zjednoczenie Niemiec. Stało się jasne, że nie będzie ono możliwe na drodze oddolnej, wyłącznie poprzez inicjatywy liberalnych działaczy. Zdali sobie oni sprawę, że dla realizacji idei zjednoczeniowej konieczne jest opowiedzenie się za nią władców niemieckich (a zwłaszcza króla Prus). Zbyt słaby okazał się także ruch na rzecz zjednoczenia Włoch. Zaangażowanie Królestwa Sardynii w walkę z dominacją austriacką na Półwyspie Apenińskim nie wystarczyło. Aby Italia się zjednoczyła, konieczny był korzystny układ stosunków międzynarodowych, na co trzeba było jeszcze poczekać. Węgrzy przegrali swoją walkę o uzyskanie pozycji niezależnej od Austrii. Jednak aktywność zarówno ich, jak i słowiańskich narodów habsburskiej monarchii ukazała wagę problemu narodowego w tym państwie. Franciszek Józef – nowy cesarz – musiał znaleźć rozwiązanie tej kwestii. Dążeniom Polaków w czasie Wiosny Ludów i podjętym przez nich działaniom poświęcony jest rozdział II.4. Polacy również nie uzyskali praw narodowych i obywatelskich oraz uprawnień autonomicznych, na jakie liczyli w zaborze pruskim i austriackim (zaboru rosyjskiego wystąpienia Wiosny Ludów nie objęły).

Nie było jednak możliwości zupełnego powrotu do sytuacji sprzed rewolucji. Latem 1849 r. już **po raz ostatni** wprowadzono w życie wypracowaną przez Święte Przymierze **zasadę interwencji** (rosyjska na Węgrzech, pruska w mniejszych państwach niemieckich, francuska w Państwie Kościelnym).

PYTANIA I POLECENIA

1. Przedstaw czynniki, które wpłynęły na wybuch Wiosny Ludów w Europie, oraz cele, jakie stawiali sobie uczestnicy wystąpień rewolucyjnych w poszczególnych państwach europejskich.
2. Sporządź w zeszycie tabelę ukazującą najważniejsze wydarzenia Wiosny Ludów. Posłuż się następującym schematem:

PRZEBIEG WIOSNY LUDÓW			
data	państwo	wydarzenie – najważniejsze fakty	skutki wydarzenie dla danego państwa

3. Wyjaśnij pojęcia: *rewolucja lutowa, bonapartyści, parlament frankfurcki, uwłaszczenie, rewolucja węgierska.*
4. Zastanów się, dlaczego monarchom udało się stłumić większość wystąpień rewolucyjnych.
5. Scharakteryzuj zmiany, jakie zaszły w wyniku wydarzeń Wiosny Ludów w państwach europejskich. Jakie były następstwa polityczne tego okresu?

PODSUMOWANIE LEKCJI

- **Wiosna Ludów** (1848–1849) wybuchła w wyniku nawarstwienia się **konfliktów politycznych** i **społecznych**, a w Europie Środkowej także **narodowych**. Kluczową rolę odegrały **dążenia liberałów** do zastąpienia rządów absolutystycznych **konstytucyjnymi**. s. 38
- Panujące w połowie lat 40. **niedobory żywnościowe** oraz **kryzys gospodarczy** były ważnymi czynnikami wpływającymi na wzrost nastrojów rewolucyjnych. s. 38
- **Rewolucja we Francji** (**luty 1848 r.**) doprowadziła do zastąpienia monarchii **republiką** (**II Republika**). Nowy rząd realizował program liberalny odpowiadający **interesom burżuazji**. **Powstanie robotnicze** (czerwiec 1848 r.) **poniosło klęskę**. s. 40–41
- Wybory prezydenckie we Francji wygrał **Ludwik Napoleon Bonaparte**. W **1852 r.** koronował się na **cesarza jako Napoleon III**. Francja znów stała się **monarchią** (**II Cesarstwo**). s. 41
- Zapoczątkowane w marcu 1848 r. wystąpienia rewolucyjne **w państwach niemieckich** wymusiły na ich władcach (w tym królu Prus) **wprowadzenie liberalnych reform**. s. 41–42
- Zwołano **ogólnoniemiecki parlament frankfurcki**. Jego **decyzja o zjednoczeniu Niemiec nie została zrealizowana**. s. 42
- Do lipca 1849 r. **rewolucje w państwach niemieckich stłumiono**, a znaczną część reform cofnięto. s. 43
- W marcu 1848 r. **rewolucja** objęła **Cesarstwo Austriackie**. Oprócz żądań **liberalizacji ustroju** bardzo dużą rolę w wydarzeniach w monarchii Habsburgów odegrały **kwestie narodowościowe**. Próba uzyskania **niezależności** przez **Węgrów** zakończyła się **niepowodzeniem**. s. 43–45
- **W Italii cel rewolucjonistów** stanowiły nie tylko reformy ustrojowe (bardzo silne były **dążenia republikańskie**), lecz także **zjednoczenie Włoch, do którego jednak nie doszło**. s. 46
- **Wystąpienia rewolucyjne** w dobie Wiosny Ludów zostały **ostatecznie** (**z wyjątkiem Francji**) **stłumione**. Monarchowie **przywrócili rządy silnej ręki**, choć **część reform**, a w niektórych państwach także konstytucje, zostały **utrzymane**. s. 47–48

Lajos Kossuth – symbol węgierskiej walki o niepodległość

Lajos Kossuth w 1848 r., na podstawie grafiki austriackiego artysty Augusta Prinzhofera

Lajos Kossuth (1802–1894) pochodził z protestanckiej szlachty. Z wykształcenia był prawnikiem. Już w 1825 r. został zastępcą posła w stanowym sejmie węgierskim. Od lat 30. wysuwał się na czoło węgierskiej opozycji liberalnej. Jej członkowie głosili hasło niepodległości Węgier. Ponadto uważali, że pozostałe ludy zamieszkujące węgierską część monarchii nie są zdolne stać się narodami, powinny więc ulec madziaryzacji (stać się częścią narodu węgierskiego). W latach 1837–1840 Kossuth był więziony za wydanie drukiem przemówień posłów opozycji z pominięciem cenzury. Przyczyniło się to do wzrostu jego popularności.

Podczas Wiosny Ludów Kossuth znalazł się w rządzie węgierskim jako minister finansów. Emitowane przez niego banknoty, zwane *kossuthówkami* (na ilustracji o nominale 5 forintów), były przeznaczone na finansowanie tworzonej wówczas węgierskiej armii.

Kossuth zostaje ogłoszony prezydentem Republiki Węgierskiej 19 kwietnia 1849 r., grafika z epoki

Nowy herb Węgier, zwany herbem Kossutha, został przyjęty w kilka dni po ogłoszeniu przez Węgrów niepodległości i detronizacji Habsburgów. W miejsce korony, znajdującej się na dotychczasowym herbie, wprowadzono wieniec laurowy. Ta wersja herbu rzadko była używana poza okresem Wiosny Ludów.

Jesienią 1848 r. Kossuth stanął na czele Komitetu Obrony Narodowej i był głównym organizatorem armii narodowej. 14 kwietnia 1849 r. ogłosił akt niepodległości Węgier zatwierdzony przez sejm węgierski 5 dni później. Sam Kossuth stanął na czele Republiki Węgierskiej jako jej prezydent z nieograniczonymi uprawnieniami.

Uroczyste powitanie Kossutha w Nowym Jorku w 1851 r. Po klęsce Wiosny Ludów Kossuth został przez władze austriackie skazany zaocznie na śmierć. Uniknął egzekucji, gdyż przekroczył granicę turecką. W końcu 1851 r. przybył do Stanów Zjednoczonych, gdzie był przyjmowany przez najwyższe władze państwowe, a następnie przez kilka miesięcy podróżował po kraju. Wszędzie entuzjastycznie go witano, gdyż węgierska walka o wolność zdobyła wśród Amerykanów wielką popularność.

W 1852 r. Kossuth udał się do Wielkiej Brytanii i zamieszkał na kolejne 7 lat w Londynie. W 1859 r. opuścił miasto, aby zorganizować legion węgierski, który walczył przy boku Piemontu (Królestwa Sardynii) i sprzymierzonej z nim Francji w wojnie przeciwko Austrii. Kossuth nie powrócił już do Anglii, lecz zamieszkał we Włoszech. W 1867 r. została zawarta ugoda węgiersko-austriacka, w wyniku której Cesarstwo Austriackie przekształcono w Austro-Węgry. Kossuthowi cofnięto wówczas wyrok śmierci. Był on jednak przeciwnikiem tego porozumienia i zdecydował się pozostać na emigracji. Zmarł w Turynie w 1894 r. Jego zwłoki sprowadzono do kraju, a pogrzeb w Budapeszcie zgromadził ogromne tłumy Węgrów.

Pogrzeb Lajosa Kossutha w Budapeszcie 1 kwietnia 1894 r.

5. Kultura europejska 1. połowy XIX w.

NA TEJ LEKCJI:

- zapoznasz się z dominującymi w 1. połowie XIX w. nurtami kulturowymi;
- dowiesz się, jak w kulturze, a także w polityce przejawiały się postawy romantyczne;
- poznasz najwybitniejszych twórców 1. połowy XIX w.

Od klasycyzmu ku romantyzmowi

romantyczne tendencje

Kultura oświecenia, która zdominowała XVIII w., a zwłaszcza jego drugą połowę, wciąż jeszcze inspirowała myślicieli i artystów w XIX w. Jednak **klasycystyczne ideały**, odwołujące się do antycznych wzorców pełnego harmonii idealnego piękna, oraz oświeceniowe umiłowanie ładu i uniwersalnych norm **coraz częściej były odrzucane jako pozbawione duszy, nudne i skostniałe**. Przeciwstawił się im nurt w kulturze nazwany **romantyzmem**, rozwijający się **od schyłku XVIII do lat 40. XIX w.** (w Europie Środkowo-Wschodniej trwał jeszcze po jego połowie). Przez pewien czas tendencje klasycystyczne i romantyczne współistniały.

cechy romantyzmu

kultura ludowa

Romantycy odrzucili oświeceniowy kult racjonalnych, wyważonych postaw życiowych nakazujący poskramianie uczuć. W zamian docenili to, co **irracjonalne** (pozarozumowe): namiętność i gwałtowne emocje. Zanegowali społeczne konwencje, natomiast głosili pochwałę **buntu** i **czynów wykraczających poza uznane normy**. W **artyście** widziano **niepowtarzalną osobowość**. Spodziewano się po nim, że będzie dawał wyraz emocjom, które nim targają, oraz wewnętrznemu, tajemniczemu głosowi. Twórca taki stawiał siebie ponad przeciętność zwykłych ludzi, a zarazem pragnął przewodzić im mocą swojego ducha. Źródłem poznania prawdy o świecie były dla romantyków intuicja, wiara oraz to, co podpowiadało im raczej serce niż intelekt. Romantyzm docenił pogardzaną przez klasycyzm **kulturę ludu** – jego tradycyjną obyczajowość i odmienną wrażliwość oraz piękno i mądrość starych podań. Cenił również **wzniosłość i tajemniczość średniowiecza** oraz **gotyckiej sztuki**. Zainteresowanie budziła **wiedza tajemna**, **magia**, a także **kultura Orientu**. Romantyków fascynowała **nieujarzmiona przyroda** – groza, a zarazem wzniosłość ukryte w naturze.

Źródło historyczne

Fragment eseju Madame de Staël (czytaj: de stal) *O literaturze rozważanej w powiązaniu z instytucjami społecznymi*, 1800 r.

Największe dokonania człowiek zawdzięcza bolesnemu poczuciu niepewności swego losu. Pospolite umysły są na ogół dość zadowolone z powszedniego życia; uzupełniają niejako istnienie i złudami próżności nadrabiają to, czego może im jeszcze nie dostawać. Ale wzniosłość umysłów, uczuć i czynów zawdzięcza swe wzloty potrzebie ucieczki poza granice zakreślone imaginacji. Bohaterstwo moralne, uniesienie krasomówstwa, pożądanie chwały dają rozkosze ponad ludzką miarę, niezbędne jedynie sercom pełnym zapału i melancholii zarazem, znużonym wszystkim, co wymierne, wszelkim kresem, gdziekolwiek by następował.

Historia literatury światowej, t.4, *Romantyzm*, red. M. Szulc, współpraca A. Siedlik, Kraków 2004, s. 143.

Ćwiczenie

Na podstawie tekstu źródłowego i wiedzy pozaźródłowej przedstaw romantyczny ideał życia nieprzeciętnej jednostki.

Informacja o źródle

Madame de Staël (1766–1817; urodzona jako Anne-Louise Germaine Necker) była córką francuskiego ministra finansów z czasów Ludwika XVI. Wiele podróżowała i prowadziła aktywne życie publiczne. Cieszyła się dużym autorytetem zarówno w sprawach literatury, jak i polityki, co w tej epoce rzadko dotyczyło kobiet. Była autorką powieści i esejów, a ponadto spopularyzowała we Francji twórczość niemieckich romantyków. W 1803 r. Napoleon, poirytowany politycznymi intrygami Madame de Staël, nakazał jej opuścić Francję. Pisarka wyjechała do Szwajcarii, gdzie skupiła wokół siebie krąg intelektualistów. Wróciła do Francji w 1814 r., po czym otworzyła w Paryżu bardzo wpływowy salon.

postawy romantyczne w polityce

W polityce postawy romantyczne sprzyjały **walce o wielkie ideały społeczne oraz narodowe** i poświęcaniu się w obronie spraw skazanych na niepowodzenie – „mierzeniu sił na zamiary". Wielu romantykom **były bliskie ruchy radykalne** czy **niepodległościowe**. Większy **dystans zachowywali natomiast wobec liberalizmu** oraz przemian cywilizacyjnych i społecznych związanych z rewolucją przemysłową. Działo się tak, ponieważ programowo gardzili kultem pieniądza oraz spraw materialnych, a także z niechęcią odnosili się do dorabiających się warstw mieszczańskich. Bardzo częste były wśród nich również postawy konserwatywne czy tęsknota za dawnymi wiekami, gdy – jak sobie wyobrażano – człowiek jeszcze był bliski natury i boskości. Konserwatystą był między innymi jeden z najbardziej wpływowych pisarzy i myślicieli romantyzmu – **François-René de Chateaubriand** (czytaj: fransła rene de szatobrjan), autor żarliwej pochwały religii chrześcijańskiej zatytułowanej *Geniusz chrześcijaństwa*. Jako źródło wzorców życia społecznego wskazywał on wiarę religijną oraz przeszłość.

W imię ideałów wolności i sprawiedliwości wielu romantycznych twórców angażowało się w działania spiskowe, należało do tajnych organizacji, a nawet brało czynny udział w rewolucyjnych i narodowych wystąpieniach zbrojnych. **George Byron** (czytaj: dżordż bajron), jeden z najwybitniejszych poetów angielskich XIX w., zmarł w 1824 r. w twierdzy oblężonej przez Turków. Znalazł się tam, gdyż swoją obecnością chciał wesprzeć greckie powstanie. **Adam Mickiewicz** uczestniczył w młodości w tajnych organizacjach młodzieżowych na Litwie, a w okresie Wiosny Ludów inicjował powstanie polskiego legionu w Rzymie. Zmarł w Konstantynopolu, gdy kilka lat później próbował utworzyć podobną formację do walki z Rosją. Liczni artyści wspierali wystąpienia rewolucyjne swoją twórczością pisarską, malarską i muzyczną. Wiele znaczyli dla **narodów pozbawionych własnej państwowości**, na przykład dla Polaków. Romantyczni twórcy starali się wskazywać rodakom właściwe drogi rozwoju, przez co przyjmowali rolę **narodowych wieszczów**.

***Powitanie lorda Byrona w Missolungi*, obraz Theodorosa Vryzakisa, 2. poł. XIX w.**

Twierdza Missolungi odpierała długotrwałe oblężenie wojsk tureckich, przez co stała się symbolem greckiej wojny o niepodległość. Właśnie w niej zmarł lord George Byron.

Scena z opery *Niema z Portici* Daniela Aubera, grafika użytkowa z początku XX w.

W prezentowanej scenie chór śpiewa: *Odwagi, teraz wywalczymy zwycięstwo naszej sprawy!*. Ta francuska opera została wystawiona 28 sierpnia 1830 r. w Brukseli. Na zgromadzonych belgijskich widzach wywarła wielkie wrażenie ze względu na swoje wolnościowe przesłanie (opowiada o XVII-wiecznym niepodległościowym powstaniu w Neapolu). Pod jej wpływem Belgowie zaprotestowali na ulicach miasta przeciw panowaniu Holendrów. Tak właśnie zaczęło się powstanie Belgów, dzięki któremu uzyskali oni niepodległość. Na ziemiach polskich premiera tej opery odbyła się w Warszawie w styczniu 1831 r., a więc w trakcie powstania listopadowego.

narodziny wspólnot językowo-kulturowych

Epoka romantyzmu, zwłaszcza w Europie Środkowej i Wschodniej, **była decydująca dla rozwoju koncepcji nowoczesnego narodu** – rozumianego **jako wspólnota kultury, języka i tradycji**, a nie jako byt wyłącznie polityczny, jak dotąd. Inspiracją dla tych idei były w dużej mierze poglądy głoszone na przełomie XVIII i XIX w. przez Niemca **Johanna Gottfrieda Herdera**. Uznał on przynależność członków narodu do wspólnej, rodzimej kultury za wielką wartość życia społecznego. Jego zdaniem ducha narodu lepiej wyrażał lud i jego twórczość niż kosmopolityczne warstwy wyższe.

***Portret patrioty w więzieniu*, obraz autorstwa Vincenzo Niccolini (czytaj: winczenco nikkolini), 1830 r.**

Idealizm niemiecki

- Ten nurt w filozofii miał bardzo duży wpływ na kulturę europejską oraz ideologie rozwijające się w XIX w.

  Idealizm – zespół poglądów filozoficznych (ich prekursorem był Platon) opartych na przekonaniu, że ponad bytem materialnym znajdują się pierwotne, nadające mu kształt i sens byty niematerialne (idee, świadomość, duch).

- **Johann Gottlieb Fichte** (czytaj: johan gotlib fiśte) głosił przewagę ducha nad materią, wzywał do realizowania siebie i czynnego kształtowania własnego losu. Uważał, że człowiek najlepiej może spełnić się w obrębie wspólnoty narodowej i w walce o jej interesy. Naród niemiecki uznawał za obdarzony szczególnymi przymiotami ducha.
- **Georg Hegel** poszukiwał wyjaśnienia sensu historii ludzkości. Uznał, że jej dzieje są procesem przemian ducha, który zmierza stopniowo do coraz wyższych form rozwoju i zrozumienia samego siebie, a w konsekwencji – do wolności.
- **Friedrich Schelling** (czytaj: fridriś szeling) wysławiał bliskie romantykom: natchnienie, intuicję i wyobraźnię, które stawiał ponad logiczne rozumowanie. Sztukę uznawał za najwyższą formę działalności człowieka. W naturze widział siłę twórczą.

Literatura

literatura romantyczna

Zapowiedzi tendencji romantycznych w literaturze pojawiły się już **w 2. połowie XVIII w.** Stanowił je do pewnego stopnia **sentymentalizm**, a jeszcze wyraźniej twórczość **pisarzy niemieckich** należących do nurtu **klasyki weimarskiej** – **Friedricha Schillera** (czytaj: szilera) i **Johanna Wolfganga Goethego** (czytaj: getego zobacz podręcznik do 2. klasy). Goethe był poetą, dramatopisarzem i prozaikiem. Szczególne miejsce w kulturze europejskiej zajął jego monumentalny dramat ***Faust***. Pracował nad tym utworem przez większość swojego życia. Jednak dramat został opublikowany w całości dopiero po śmierci poety w latach 30. W *Fauście* Goethe zaprezentował studium ludzkiej natury dążącej do przekraczania własnych granic, rozdartej między złem i niskimi pobudkami a pragnieniem wzniosłości.

W **Wielkiej Brytanii** tworzył pisarz, a także wybitny malarz **Wiliam Blake** (czytaj: ţiliam blejk). Odwoływał się on w swoich wierszach do przeżyć mistycznych i religijnych, wykorzystywał w nich złożoną symbolikę i niezwykłe wizje, a także ukazywał tajemnicę tkwiącą w pełnej kontrastów naturze ludzkiej. Tak zwani **poeci jezior** – **William Wordsworth** i **Samuel Coleridge** (czytaj: kolridż) – jako temat twórczości przyjęli piękno natury i życia wiejskiego, a formę poetycką zbliżyli do języka potocznego. Coleridge wykorzystywał także modny wówczas **gotycyzm** – styl nawiązujący do średniowiecznych legend pełnych grozy, niesamowitości, nieczystych sił i gwałtownych uczuć.

Gotycyzmowi wiele zawdzięcza także prekursorska wobec literatury *science fiction* powieść pisarki **Mary Shelley** (czytaj: mery szeli) *Frankenstein*. W **USA Edgar Allan Poe** (czytaj: poł) publikował nowele z pogranicza fantastyki i horroru, pełne tajemniczości i okrucieństwa. Stworzył także nowy gatunek literacki – nowelę detektywistyczną.

Zainteresowanie przeszłością przyniosło wielką popularność **Walterowi Scottowi** (czytaj: łolterowi skotowi). Był to pochodzący ze **Szkocji** autor powieści historycznych i zarazem awanturniczych, takich jak *Rob Roy* czy *Ivanhoe*. Najwybitniejszym przedstawicielem romantyzmu **w Italii** był **Alessandro Manzoni** (czytaj: manconi), wszechstronny twórca, poeta, dramaturg i powieściopisarz (autor powieści historycznej *Narzeczeni*). Zajmował się także kwestiami językowymi, a jego twórczość miała bardzo istotny wpływ na ukształtowanie się współczesnego literackiego języka włoskiego.

Twórcą bardzo silnie wpływającym na wyobraźnię romantyczną był lord **George Byron**. Inspirował zarówno swoją poezją, jak i stylem bycia, a w końcu śmiercią, która spotkała go w Grecji. Bohaterowie jego powieści poetyckich (***Giaur***, ***Wędrówki Childe Harolda***) byli buntownikami i indywidualistami, osamotnionymi w zmaganiach ze społecznymi normami, skazanymi na cierpienie, ale wolnymi.

W **Rosji** podobną pozycję w literaturze romantycznej zajmował **Aleksander Puszkin**. Wiele jego młodzieńczych wierszy nosiło ślad radykalnych przekonań i kontaktów z rewolucjonistami. Był twórcą wszechstronnym. Jego poemat dygresyjny ***Eugeniusz Oniegin*** ukazywał siłę namiętności i cierpienia, jakie pozostawia po sobie niespełniona miłość. W innych utworach wprowadzał elementy niesamowitości i fantastyki oraz inspirował się podaniami ludowymi. Obok Puszkina wybitną postacią romantyzmu rosyjskiego był także **Michaił Lermontow** – poeta oraz autor powieści psy-

chologicznej ***Bohater naszych czasów***. Rosyjskojęzyczny, ale mający pochodzenie ukraińskie pisarz **Nikołaj Gogol** zaprezentował ironiczne, wręcz złośliwe, wypływające z przenikliwej analizy portrety urzędników i prowincjonalnej rosyjskiej szlachty. Zawarł je między innymi w dramacie ***Rewizor*** oraz w powieści ***Martwe dusze***.

powieści realistyczne

W okresie, kiedy rozkwitał romantyzm, zaczęły też powstawać liczne **powieści realistyczne**, z reguły w małym stopniu związane z romantyczną estetyką i wizją świata. We **Francji Stendhal** (czytaj: stędal; ***Czerwone i czarne***, ***Pustelnia parmeńska***) stwierdził, iż *powieść jest zwierciadłem przechadzających się po gościńcu*. Oznaczało to, że opisuje ona świat oraz oddaje wiernie charakterystyczne cechy rzeczywistości i pozwala ją zrozumieć. **Honoré de Balzac** stworzył w ciągu 20 lat potężny cykl ponad 90 powieści składających się na ***Komedię ludzką***. Sportretował w nich społeczeństwo francuskie 1. połowy XIX w., przemiany obyczajów, jego rozwarstwienie, namiętności ludzkie uwikłane w konwenanse społeczne, a także mechanizmy zdobywania życiowego powodzenia. Wielką poczytność we Francji zyskały powieści **Victora Hugo** (czytaj: igo). Jego twórczość tak dalece łączyła tendencje romantyczne i realistyczne, że trudno go przypisać do jednego z tych kierunków.

W **Anglii** największą popularność zyskały powieści **Charlesa Dickensa** (czytaj: czarlsa dikensa) między innymi: ***Klub Pickwicka***, ***Oliver Twist***, ***David Copperfield***). Tego autora wyróżniało poczucie humoru, a przy tym umiejętność ukazywania w sposób poruszający ludzkich dramatów. Jako ich źródła wskazywał zarówno indywidualne zło czające się w człowieku, jak i uwarunkowania społeczne, w jakich żyli jego bohaterowie. Dickensa doceniano za talent satyryczny, wartką akcję jego powieści oraz to, że z prawdziwą miłością kreślił sylwetki pozytywnych bohaterów swoich dzieł. Na wyspach brytyjskich powstało wówczas wiele innych wybitnych powieści. Wśród nich warto wymienić ***Targowisko próżności*** **Williama M. Thackeraya** (czytaj: takereja), dzieła pisarki **Jane Austen** (czytaj: dżejn ostin; ***Duma i uprzedzenie***) oraz twórczość **sióstr Brontë** (czytaj: bronti). Niezachwianą pozycję w historii literatury zajmuje zwłaszcza powieść **Emily Brontë** ***Wichrowe wzgórza***. Przynależy ona do realizmu, jednak bliska jest duchowi romantyzmu i tradycji prozy gotyckiej.

Siostry Brontë (od lewej: Anna, Emily i Charlotte) na portrecie autorstwa ich brata Branwella, ok. 1834 r.

Muzyka

romantyzm w muzyce

Najwybitniejszą osobowością pierwszego ćwierćwiecza XIX w. w muzyce był **Ludwik van Beethoven** – najdłużej żyjący z klasyków wiedeńskich. Około 1801 r. nastąpił przełom w jego twórczości. Kompozytor odchodził od czysto klasycystycznych wzorców. Skomponował wówczas fortepianową *Sonatę Księżycową* uważaną przez niektórych za **zapowiedź romantyzmu w muzyce**.

Ludwig van Beethoven na portrecie autorstwa Josepha Mählera (czytaj: melera), 1815 r.

Od pierwszych lat XIX w. narastał osobisty dramat Beethovena – postępująca głuchota. W okresie tworzenia *II symfonii* (1802) rozważał samobójstwo. Pod koniec życia (zmarł w 1827 r.) ogłuchł zupełnie. Choroba nie powstrzymała jego pracy kompozytorskiej. Beethoven stworzył w tym okresie swoje największe dzieła: kolejne symfonie, aż po *Dziewiątą*, najważniejsze koncerty fortepianowe, *Missa solemnis* (*Mszę uroczystą*), dalsze sonaty fortepianowe oraz kwartety smyczkowe.

W **twórczości operowej** jeszcze przed epoką romantyzmu szczególne miejsce zajmował Włoch **Gioacchino Rossini** (czytaj: dżoakkino). Był autorem przede wszystkim oper komicznych, z których najważniejsze powstały w 2. dekadzie XIX w. (*Włoszka w Algierze*, ***Cyrulik sewilski***, *Kopciuszek*), a także *opera seria* (opera poważna) z 1829 r. *Wilhelm Tell*. Dzieła Rossiniego, pełne zachwycających melodii, cieszyły się olbrzymim powodzeniem.

Periodyzacja (podział na epoki) **muzyki XIX w.** nie jest łatwa. Można jednak przyjąć, że **romantyzm rozpoczął się** w tej dziedzinie **później niż w literaturze czy malarstwie**. Niektórzy muzykolodzy wskazują, że cech muzyki romantycznej można się dopatrzeć już w pierwszych latach XIX w. w twórczości Ludwiga van Beethovena. Inni twierdzą, że przełomu romantycznego dokonał dopiero w kilkanaście lat później **Franz Schubert** (czytaj: franc szubert). Podobnie jak w filozofii i literaturze niezwykle ważny dla narodzin romantyzmu w muzyce był **obszar niemieckojęzyczny**. Często jednak za początek romantyzmu uważa się dzieło **francuskiego** kompozytora **Hectora Berlioza** – *Symfonię fantastyczną*, która powstała dopiero w 1830 r. Dla wielu dopiero lata 30. to prawdziwy romantyzm w muzyce. Obok Niemców: **Felixa Mendelssohna-Bartholdy'ego** (czytaj: mendelsona-bartoldiego) i **Roberta Schumanna** (czytaj: szumana) sławę zdobyli wówczas Polak **Fryderyk Chopin** (czytaj: szopen) i Węgier **Franz Liszt**. Romantyzm w muzyce trwał dłużej niż w innych dziedzinach sztuki – aż do końca XIX w., choć u jego schyłku współistniał już z nowymi tendencjami.

Romantycy oczekiwali od twórczości muzycznej, jak od innych sztuk, że będzie przejawem **geniuszu i natchnienia kompozytora**. Powinna wypływać z jego wnętrza, wyrażać jego najgłębsze, często skrajne uczucia i emocje. Muzyka tej epoki sięgała jednak zarazem bardzo chętnie po inspiracje zewnętrzne wobec twórcy – zjawiska przyrody, poezję, melodie dalekich krajów oraz rodzimego folkloru. Właśnie **zainteresowanie muzyką ludową** bardzo mocno odcisnęło się na charakterze twórczości kompozytorów romantycznych.

twórczość operowa

Romantycy starali się też realizować koncepcję syntezy sztuk – powiązania muzyki z innymi dziedzinami twórczości. Najlepiej nadawała się do tego **opera**. W latach 20. i 30. powstały takie arcydzieła tego gatunku, jak: ***Wolny strzelec*** Niemca **Carla Marii von Webera** (czytaj: karla mari fon wejbera) oraz utwory Włochów: **Vincenzo Belliniego** (czytaj: winczenzo beliniego; *Norma* i *Purytanie*) i **Gaetano Donizettiego** (czytaj: gaitano donicettiego; *Napój miłosny* i ***Łucja z Lammermoor***).

Sztuka wokalna, bardzo wysoko ceniona w romantyzmie, to nie tylko opery. To także **pieśni**, często układane w całe cykle. Ich mistrzami byli **Schubert** (***Podróż zimowa***) i **Schumann**. Stanowiły one najbardziej wyrazisty przejaw uczuciowości epoki i były chętnie śpiewane także przez amatorów w kręgach rodziny i przyjaciół.

Wysoka pozycja artysty-geniusza oznaczała wówczas umiłowanie nie tylko kompozytorów, lecz także wykonawców – **wirtuozów**, zwłaszcza **fortepianu** (Liszt, Chopin) oraz **skrzypiec** (Włoch **Niccolò Paganini**).

Malarstwo romantyczne

W zakresie sztuk plastycznych nigdy **nie wykształciły się ścisłe reguły romantyzmu jako spójnego stylu**. Przeciwnie – był on niezwykle **różnorodny**. Stanowiło to zresztą logiczną konsekwencję docenienia jako wartości indywidualizmu, oryginalności artysty oraz oczekiwania od niego prezentacji niepowtarzalnej wrażliwości. Można jednak wyróżnić pewne **cechy dominujące** w twórczości romantycznych malarzy. Jest to fascynacja tajemniczością **zjawisk przyrody**, grozą **świata nadprzyrodzonego**, sprzecznościami **ludzkiej natury** oraz **egzotyką**. Chętnie sięgano po tematy **historyczne** (zwłaszcza zaczerpnięte ze średniowiecza), lecz także osadzone w dramatycznej **współczesności** (**rewolucje i wojny**) oraz wywiedzione z **kultury ludowej**.

Obrazy romantyków charakteryzowały najczęściej **dynamika kompozycji**, **bogata kolorystyka**, **zamiłowanie do kontrastów**. Stali w opozycji do sztuki klasycystycznej i akademickiej z jej konwencjonalnym rozumieniem piękna, sztucznym dostojeństwem i unikaniem bardziej dramatycznych środków wyrazu.

> ***Wykonanie w malarstwie powinno być zawsze podobne do improwizacji.***
>
> ~ Eugène Delacroix

przedstawiciele malarstwa romantycznego

Hiszpan **Francisco Goya y Lucientes** (czytaj: fransisko goja i lusjentes) w trakcie swojej długiej kariery malarskiej stworzył dzieła niezwykle zróżnicowane stylistycznie. Trudno go powiązać z jakimkolwiek kierunkiem w sztuce. Był bez wątpienia jedną z najbardziej odrębnych i niezależnych osobowości w dziejach malarstwa (a także grafiki, której był mistrzem). Znaczna część jego twórczości przypada jeszcze na XVIII w. Jego dzieła powstałe po 1800 r. są bliskie wrażliwości romantycznej. Goya był kronikarzem swojego czasu, szczególnie cierpień, jakie człowiek potrafi zadać drugiemu człowiekowi – dawał świadectwo zwłaszcza okrucieństwom wojen. Wykonał wiele portretów, przy czym chciał, aby więcej mówiły one o ludzkim charakterze niż o wyglądzie zewnętrznym. Innym tematem jego dzieł były fantastyczne stwory i niezwykłe wizje wyjęte z koszmarów.

Francisco Goya, *Rozstrzelanie powstańców madryckich*, 1814 r.

Goya przedstawił pełną dramatyzmu scenę egzekucji grupy uczestników antyfrancuskiego powstania. Bohaterami dzieła uczynił anonimowych mieszkańców Madrytu i cichą grozę ich śmierci. Tragedii ofiar przeciwstawił okrutną siłę żołnierzy ślepo wykonujących rozkazy. Nośnikiem emocji jest brutalny realizm i bezpośredniość przedstawienia, gwałtowna gestykulacja ofiar oraz kontrastowe zastosowanie koloru i światła.

Caspar David Friedrich, *Wędrowiec nad morzem mgły*, 1818 r.

Niemiecki artysta **Caspar David Friedrich** (czytaj: kaspar dawid fridriś) był twórcą przede wszystkim pejzaży, w których człowiek zostaje zestawiony z naturą i ustępuje przed jej boską potęgą. Wśród innych malarzy krajobrazów Friedricha wyróżniała łagodność i harmonia w ujęciu tematu. Jednocześnie w jego obrazach dominował klimat melancholii i smutku.

Anglik **William Turner** (czytaj: terner) był mistrzem światła i barwnej plamy, którymi oddawał grę żywiołów i niespokojny charakter natury oraz rodzącej się cywilizacji przemysłowej. Tak bardzo pociągał go czysto malarski walor użycia koloru, że często kształty przedstawione na jego obrazach są zatarte. Malarstwo Turnera zapowiadało eksperymenty, które podejmą artyści pod koniec XIX w.

William Turner, *Statek niewolniczy*, 1840 r.

We Francji twórczość w stylu romantycznym zapoczątkował **Théodore Géricault**. (czytaj: teodor żeriko). Podejmował chętnie tematy współczesne, ukazywał często gwałtowne emocje i ludzi doprowadzonych do granicy cierpienia i szaleństwa.

W twórczości innego Francuza – **Eugène'a Delacroix** – w pełni rozwinęło się romantyczne zamiłowanie do wyobrażeń pełnych dramatyzmu i silnych namiętności. Artysta często przedstawiał sceny polowań i bitew. Powtarzał się u niego motyw gwałtownej śmierci. Malował jednak również portrety i krajobrazy. Tematy czerpał z historii, mitologii i literatury. Inspirowały go też bieżące wydarzenia polityczne oraz własne podróże. Upowszechnił w malarstwie modę na tematykę orientalną.

Eugène Delacroix, *Fantazja marokańska*, 1847 r.

Określenie *fantazja* nie oznacza w tym wypadku wytworu wyobraźni. Nazywano tak w Maroku widowiska z udziałem jeźdźców na koniach, którzy oddawali salwę z muszkietów. Organizowano je przy okazji ważnych uroczystości. Delacroix był świadkiem takiej fantazji w czasie swojej marokańskiej podróży w 1832 r.

Victor Hugo – rewolucjonista literatury

Romantyzm, [...] nie jest właściwie niczym innym, [...] jak liberalizmem w literaturze. [...] Wolność w sztuce, wolność w społeczeństwie – oto podwójny cel, do którego jednakim krokiem zmierzać powinny wszystkie konsekwentne i logiczne umysły.

Medal z podobizną Victora Hugo autorstwa francuskiego medaliera Alfreda Borella
Victor Hugo (1802–1885) był poetą, dramatopisarzem, prozaikiem, teoretykiem romantyzmu oraz politykiem. Najbardziej został zapamiętany jako autor powieści, zwłaszcza ***Nędzników*** – jednego z najpopularniejszych utworów w dziejach literatury francuskiej.

Hugo debiutował jako poeta w wieku 20 lat, zaraz potem ukazała się jego pierwsza powieść. Przedmowa, którą napisał do swojego dramatu *Cromwell* z 1827 r., jest uznawana za manifest francuskiego romantyzmu. Jej autor został nazwany twórcą francuskiego dramatu romantycznego. Hugo odrzucił klasycystyczne reguły i opowiedział się za swobodnym mieszaniem kategorii gatunkowych i estetycznych, zgodnie z wymogami tematu i idei, jakie autor chce przedstawić. Pisał o tym tak: *Nie ma ani reguł, ani wzorów, a raczej nie ma innych reguł oprócz ogólnych praw natury, które wznoszą się ponad całą sztukę* [...]. *Geniusz, który odgaduje raczej niż studiuje, wysnuwa ogólne prawa dla każdego dzieła z ogólnego porządku rzeczy, zaś prawa specjalne z wyodrębnionego splotu spraw, którymi się zajmuje*. Zrealizował te postulaty w dramacie *Hernani*, przez co jego premiera w 1830 r. odbyła się w atmosferze skandalu.

Teatr jest soczewką. Wszystko, co istnieje na świecie, w historii, w życiu, w człowieku, wszystko powinno i może się w nim odzwierciedlić pod magiczną pałeczką sztuki.

***Bitwa o Hernaniego*, grafika Jeana Gérarda (czytaj: żana żerarda; pseud. Grandville), 1830 r.**
Entuzjazm zwolenników romantyzmu podczas premiery *Hernaniego* i niechęć wobec niego przedstawicieli klasycyzmu dała karykaturzyście pretekst do ukazania tego wydarzenia jako wybuchu niepohamowanych emocji. Polemika wokół sztuki toczyła się na łamach prasy, a klasycy zarzucali autorowi brak umiarkowania zarówno w doborze środków artystycznych, jak i ukazywaniu emocji postaci.

W rok po *Hernanim* Hugo opublikował powieść *Katedra Marii Panny w Paryżu* (w Polsce znaną też pod tytułem *Dzwonnik z Notre-Dame*). W latach 40. zaczął pracę nad swoją najsłynniejszą powieścią – *Nędznicy*, która ukazała się ostatecznie w 1862 r. W obu utworach wykazał się wielką wrażliwością na ludzkie cierpienia. Ich źródło dostrzegał zarówno w przeznaczeniu, jak i w warunkach społecznych, w których żyli jego bohaterowie. Przede wszystkim upominał się o osoby spychane na margines przez społeczeństwo.

Ilustracja do powieści *Katedra Marii Panny w Paryżu* autorstwa Luca-Oliviera Mersona, wydanie 1881 r.

Ilustracja do *Nędzników* autorstwa Émile'a Bayarda, wydanie ok. 1879–1880

Hugo był niezwykle aktywny politycznie i wypowiadał się o aktualnych kwestiach, na przykład w obronie zniewolonej Polski czy przeciwko karze śmierci. W 1848 r. został członkiem Zgromadzenia Narodowego. Początkowo wyrażał bardzo umiarkowane poglądy. Bliższa mu była wizja Francji jako monarchii konstytucyjnej niż republiki. Poparł też kandydaturę Ludwika Napoleona Bonapartego na prezydenta. Stopniowo jednak jego przekonania ulegały radykalizacji. Pisarz oburzał się z powodu niedemokratycznych poczynań władz oraz zwracał uwagę na los najuboższych i na to, że ich interesy są ignorowane przez rządzących. Przeszedł do opozycji wobec prezydenta, a w trakcie zamachu stanu z 1851 r. znalazł się na barykadach po stronie przeciwników Ludwika Napoleona. W konsekwencji musiał opuścić Francję. Powrócił do kraju dopiero po upadku cesarza w 1870 r., witany przez wielotysięczny tłum. Zmarł w 1885 r. Został pochowany w paryskim Panteonie.

Victor Hugo na wyspie Jersey w okresie emigracji. W takiej romantycznej pozie sfotografował pisarza jego syn Charles w 1853 r.

PYTANIA I POLECENIA

1. Wskaż najistotniejsze cechy odróżniające oświecenie od romantyzmu. Jakim postawom przeciwstawili się romantycy i jakie wartości były dla nich najważniejsze?
2. Scharakteryzuj tendencje w literaturze 1. połowy XIX w. Jakie tematy podejmowała? Wymień najwybitniejszych twórców tego okresu w poszczególnych krajach.
3. Znajdź w internecie fragmenty dzieł muzycznych wymienionych w podręczniku. Następnie wysłuchaj ich i przygotuj krótkie wystąpienie na temat twórczości trzech wybranych kompozytorów.
4. Wymień cechy malarstwa romantycznego i scharakteryzuj twórczość jego najwybitniejszych przedstawicieli.

PODSUMOWANIE LEKCJI

s. 52
- Mimo długofalowego wpływu **oświecenia** na kulturę europejską już w ostatnich dekadach XVIII w. pojawiły się **odmienne, romantyczne tendencje**.

s. 52
- **Romantyzm**, zapoczątkowany **u schyłku XVIII w.**, trwał przez całą **1. połowę XIX w.**, a w krajach Europy Środkowej jeszcze kilkanaście lat dłużej.

s. 52
- W dobie romantyzmu wysoko ceniono **kulturę ludową**, dziedzictwo **przeszłości** (zwłaszcza średniowiecza), **zjawiska nadprzyrodzone**, nieokiełznaną **naturę** oraz **egzotykę**. W **wybitnej jednostce**, szczególnie u artysty, ceniono buntowniczego ducha oraz swobodne wyrażanie **uczuć i namiętności**.

s. 53
- **Romantyczne postawy** były widoczne także w sposobie uprawiania **polityki**.

s. 55
- Epoka romantyzmu to decydujący moment w procesie kształtowania się **nowoczesnych narodów – wspólnot językowo-kulturowych**.

s. 56
- **Literatura romantyczna** kwitła we wszystkich językach. W Anglii wielką rolę odegrały dzieła **George'a Byrona**, a w Rosji – **Aleksandra Puszkina**.

s. 57
- W 1. połowie XIX w. powstało wiele wybitnych **powieści realistycznych** autorstwa m.in.: **Balzaca, Dickensa** i **sióstr Brontë**.

s. 57–58
- W **muzyce** romantyzm zapowiadała twórczość Niemców: **Ludwika van Beethovena** i **Franza Schuberta**. Wielką rolę odegrali też Francuz **Hector Berlioz** oraz kompozytorzy z Europy Środkowo-Wschodniej: **Fryderyk Chopin** i **Franz Liszt**.

s. 59
- Rozwijała się wówczas **twórczość operowa** (zwłaszcza włoska – **Gioacchino Rossini, Vincenzo Bellini, Gaetano Donizetti**).

s. 59–61
- Do najwybitniejszych **malarzy** należeli m.in.: **Francisco Goya, William Turner** i **Eugène Delacroix**.

PODSUMOWANIE PRZED SPRAWDZIANEM

I. Europa i świat po kongresie wiedeńskim

- W obradach **kongresu wiedeńskiego** (**1814–1815 r.**) główną rolę odgrywały: **Wielka Brytania**, **Rosja**, **Prusy** i **Austria**, a także **Francja**– mimo przegranej wojny. s. 8
- **Porządek wiedeński** miał opierać się na **trwałym pokoju** oraz – w miarę możliwości – **cofnięciu następstw okresu dominacji rewolucyjnej i napoleońskiej Francji w Europie**. Zasadami, które miały to umożliwić, były: **równowaga sił**, **legitymizm** i **restauracja**. s. 9
- Przyjęte założenia realizowano wtedy, gdy odpowiadały **interesom mocarstw europejskich**. s. 9
- **Wielka Brytania** i **Rosja** potwierdziły swoją **dominującą pozycję**. W poważnym stopniu **wzrosło znaczenie Prus** dzięki nabytkom terytorialnym. s. 10–11
- Ziemie **Księstwa Warszawskiego** zostały **podzielone**. Utworzono **Wielkie Księstwo Poznańskie** w granicach **Prus** oraz **Królestwo Polskie** związane z **Rosją**, a także **Rzeczpospolitą Krakowską**. s. 10
- Celem **Świętego Przymierza** była **obrona porządku wiedeńskiego przed zagrożeniami rewolucyjnymi**. s. 12–13
- W 1. połowie XIX w. **rewolucja przemysłowa** objęła kolejne, **obok Wielkiej Brytanii**, regiony w **Europie Zachodniej** oraz **USA**. s. 15
- Kluczowe znaczenie dla **industrializacji** miało **upowszechnienie użycia silnika parowego** jako źródła energii oraz **maszyn** w produkcji fabrycznej. s. 15–16
- Przełomowym wynalazkiem w zakresie **przekazywania informacji** był **telegraf elektromagnetyczny**. s. 20
- Rozwój **rolnictwa** opierał się na: udoskonaleniu **narzędzi rolniczych** i metody **płodozmianu**, częściowej **mechanizacji prac rolnych**, wprowadzaniu **nowych odmian roślin i zwierząt hodowlanych** oraz znacznie intensywniejszemu **nawożeniu** gleby. s. 20
- **Szybki przyrost demograficzny** wynikał z **poprawy warunków bytowych**. Było to zasługą **rozwoju gospodarczego**, w tym **wymiany handlowej** korzystającej z ulepszanej **sieci transportowej**. Ważną rolę odegrały także wzrost **wiedzy medycznej** i lepszy stan **higieny**. s. 22
- Umacniała się pozycja **burżuazji**. Wyodrębniła się **klasa średnia** (na **Zachodzie**) oraz **inteligencja** (w **Europie Środkowo-Wschodniej**). Coraz większego znaczenia nabierał problem **trudnego położenia robotników fabrycznych**. s. 22–23
- Skutkami rozwoju przemysłu były **migracja** części **ludności wiejskiej do miast** i ich szybki rozwój (**urbanizacja**). s. 24

- Zwolennicy **liberalizmu** domagali się poszanowania swobód obywatelskich, zaprowadzenia rządów prawa gwarantowanych przez konstytucję, likwidacji przywilejów stanowych oraz wolności prowadzenia działalności gospodarczej. s. 28
- Zwolennicy **konserwatyzmu** byli przeciwni gwałtownym przemianom społecznym i politycznym. Cechowało ich przywiązanie do tradycyjnych wartości, utrwalonych reguł życia społecznego i ustroju politycznego oraz do religii. s. 29
- Antytureckie **powstanie Greków** (1821 r.) doprowadziło do **uzyskania przez nich w 1830 r. niepodległości**. s. 31
- Panowanie Burbonów we Francji zakończyło się w 1830 r. **rewolucją lipcową**, w wyniku której **tron objął Ludwik Filip**, a zmieniony system polityczny miał **realizować postulaty liberałów**. s. 33

s. 35
- **W 1830 r.** powstanie **Belgów** przeciwko holenderskiej dominacji w Królestwie Niderlandów pozwoliło Belgom **uzyskać niepodległość**.

s. 38
- **Wiosna Ludów** (1848–1849) wybuchła w wyniku nawarstwienia się **konfliktów politycznych i społecznych**, a w Europie Środkowej także **narodowych**. Kluczową rolę odegrały **dążenia liberałów** do zastąpienia rządów absolutystycznych **konstytucyjnymi**.

s. 40–41
- **Rewolucja we Francji** (**luty 1848 r.**) doprowadziła do zastąpienia monarchii **republiką** (**II Republika**).

s. 41
- **W 1852 r.** dotychczasowy prezydent Francji Ludwik Napoleon Bonaparte koronował się na **cesarza jako Napoleon III**. Francja znów stała się **monarchią** (**II Cesarstwo**).

s. 41–42
- Zapoczątkowane w marcu 1848 r. wystąpienia rewolucyjne **w państwach niemieckich** wymusiły na ich władcach (w tym królu Prus) **wprowadzenie liberalnych reform**.

s. 42
- Zwołano **ogólnoniemiecki parlament frankfurcki**. Jego **decyzja o zjednoczeniu Niemiec nie została zrealizowana**.

s. 43
- Do lipca 1849 r. **rewolucje w państwach niemieckich zostały stłumione**, a znaczna część reform – cofnięta.

s. 43–45
- W marcu 1848 r. **rewolucja** objęła **Cesarstwo Austriackie**. Oprócz żądań **liberalizacji ustroju** bardzo dużą rolę odegrały w niej **kwestie narodowościowe**. Próba uzyskania **niezależności** przez **Węgrów** zakończyła się **niepowodzeniem**.

s. 46
- **W Italii cel rewolucjonistów** stanowiły nie tylko **reformy ustrojowe**, lecz także **zjednoczenie Włoch, do którego jednak nie doszło**.

s. 52
- **Romantyzm**, zapoczątkowany **pod koniec XVIII w.**, trwał przez **1. połowę XIX w.**, a w krajach Europy Środkowej do schyłku lat 60.

s. 52
- W dobie romantyzmu wysoko ceniono **kulturę ludową**, dziedzictwo **przeszłości** (zwłaszcza średniowiecza), **zjawiska nadprzyrodzone**, nieokiełznaną **przyrodę**, **egzotykę**, **uczuciowość** i **buntowniczą** ludzką naturę.

s. 53
- **Romantyczne postawy** były widoczne też w sposobie uprawiania **polityki**.

s. 55
- Epoka romantyzmu to decydujący moment w procesie kształtowania się **nowoczesnych narodów – wspólnot językowo-kulturowych**.

s. 56
- Do najwybitniejszych twórców **literatury romantycznej** można zaliczyć **George'a Byrona** w Anglii i **Aleksandra Puszkina** w Rosji.

s. 57
- Gatunek **powieści realistycznej** rozwinął się zwłaszcza dzięki Francuzowi **Balzacowi** oraz pochodzącym z Anglii **Charlesowi Dickensowi** i **siostrom Brontë**.

s. 57–58
- W **muzyce** romantyzm zapowiadała twórczość Niemców: **Ludwika van Beethovena** i **Franza Schuberta**. Wielką rolę odegrali następnie Francuz **Hector Berlioz**, Polak **Fryderyk Chopin** i Węgier **Franz Liszt**.

s. 59
- Mistrzami **sztuki operowej** byli włoscy kompozytorzy: **Gioacchino Rossini**, **Vincenzo Bellini** i **Gaetano Donizetti**.

s. 59–61
- Do najwybitniejszych twórców **malarstwa** należeli m.in.: Hiszpan **Francisco Goya**, Anglik **William Turner** i Francuz **Eugène Delacroix**.

II. Ziemie polskie w latach 1815–1848

- Królestwo Polskie i Ziemie Zabrane do 1830 r.
- Powstanie listopadowe i jego następstwa
- Zabory pruski i austriacki oraz Rzeczpospolita Krakowska
- Powstanie krakowskie (1846) i Wiosna Ludów na ziemiach polskich (1848)
- Kultura polska po 1815 r.

1. Królestwo Polskie i Ziemie Zabrane do 1830 r.

NA TEJ LEKCJI:

- dowiesz się, jak wyglądał system konstytucyjny Królestwa Polskiego i na czym polegały jego naruszenia;
- zapoznasz się z sytuacją Ziem Zabranych;
- przeczytasz o postawach politycznych Polaków, w tym o rozwoju grup opozycyjnych.

Podział ziem dawnej Rzeczypospolitej po 1815 r.

W konsekwencji postanowień kongresu wiedeńskiego 82% ziem dawnej Rzeczypospolitej znalazło się we władaniu Rosji (wliczając Królestwo Polskie), 11% – Austrii, a 7% – Prus.

Królestwo Polskie – jego konstytucja i system polityczny

Królestwo Polskie

Królestwo Polskie obejmowało obszar 128,5 tysiąca km² i było zamieszkane przez blisko 3 miliony ludzi. Nazywano je często **Królestwem Kongresowym** (lub **Kongresówką**) w nawiązaniu do faktu, iż powstało na mocy ustaleń kon-

gresu wiedeńskiego. Królestwo Polskie pozostawało z Rosją w unii personalnej z elementami unii realnej. Zostało związane z Rosją osobą **wspólnego władcy** oraz **polityką zagraniczną**. Każdy kolejny cesarz Rosji miał być równocześnie królem Polski (Aleksander I koronował się w Warszawie w 1815 r.). W Królestwie Polskim funkcjonowały **wszystkie podstawowe instytucje przynależne państwu**: własne prawodawstwo, sejm, organy władzy wykonawczej i administracja, odrębne prawo i system sądownictwa, szkolnictwo, pieniądz i skarb oraz armia (28 tysięcy żołnierzy). Językiem urzędowym był język polski. Urzędy mogli sprawować tylko obywatele Królestwa. Pomiędzy Królestwem Polskim a Rosją przebiegała granica celna. W mocy pozostawał Kodeks cywilny Napoleona.

Sztandar wojsk Królestwa Polskiego

Car Aleksander I sprawował w Rosji władzę absolutną (samodzierżawie), nieograniczoną przez żadne przedstawicielstwo społeczeństwa. W czasach młodości żywił jednak sympatię dla idei liberalnych i nie wyrzekł się ich jeszcze całkowicie. Potraktował Królestwo Polskie jako kraj, w którym może wypróbować rozwiązania konstytucyjne przed ewentualną reformą systemu władzy w Rosji. **W 1815 r. nadał Królestwu konstytucję**, której projekt przygotował Adam Jerzy Czartoryski. Przewidywała ona istnienie sejmu polskiego oraz **gwarantowała obywatelom szeroki zakres praw i wolności**. Bieżącymi sprawami kraju kierowała **Rada Administracyjna** pełniąca funkcję rządu. Z kolei **Rada Stanu** między innymi opracowywała projekty ustaw i dekretów królewskich. Oba te organy władzy były obsadzone wyłącznie przez Polaków.

Sejm zwoływany co 2 lata na 30 dni składał się z króla, senatu oraz izby poselskiej. **Senatorowie** byli dożywotnio **mianowani** przez króla. W **izbie poselskiej** zasiadali **posłowie wybierani przez sejmiki szlacheckie** oraz **deputaci wybierani przez zgromadzenia gminne**, grupujące zamożniejsze osoby spoza stanu szlacheckiego. Do uprawnień sejmu należało między innymi uchwalanie budżetu państwa i podatków. Miał on także prawo przedstawiania królowi petycji z projektami ustaw, jednak to od władcy zależało, czy zostaną one wniesione pod obrady. Monarcha jako jedyny posiadał prawo inicjatywy ustawodawczej. Projekty ustaw opracowywała Rada Stanu. Po przyjęciu ich przez sejm wymagały zatwierdzenia króla. Miał on prawo weta absolutnego, zatem brak jego zgody na daną ustawę oznaczał, że nie wchodziła ona w życie.

Źródło historyczne

Fragmenty konstytucji Królestwa Polskiego z 1815 r. dotyczące swobód obywatelskich

Art. 11. Religia katolicko-rzymska [...] będzie przedmiotem szczególniejszej opieki rządu, nie uwłaczając przez to wolności innych wyznań [...]. Różność wyznań chrześcijańskich nie będzie stanowić żadnej przeszkody w używaniu praw cywilnych i politycznych. [...]
Art. 16. Wolność druku jest zaręczona. Prawo przepisze środki ukrócenia jej nadużyć.
Art. 17. Prawo rozciąga swą opiekę zarówno do wszystkich obywateli bez żadnej różnicy stanu i powołania.

Art. 19. Nikt nie będzie mógł być zatrzymanym, tylko podług form i w przypadkach prawem oznaczonych. [...]
Art. 23. Nikt karanym być nie może, tylko na mocy trwającego prawa i wyroku właściwego sądu. [...]
Art. 25. Skazany na karę będzie ją ponosić w Królestwie. [...]
Art. 26. Wszelka własność, [...] do kogokolwiek bądź należąca, jest świętą i nietykalną. [...]
Art. 28. Wszystkie czynności publiczne: administracyjne, sądowe i wojskowe [...] odbywać się będą w języku polskim.
Art. 29. Urzędy publiczne, cywilne i wojskowe nie będą mogły być sprawowane [jak] tylko przez Polaków. [...]
Art. 31. Naród polski mieć będzie wiecznymi czasy reprezentację narodową w sejmie [...].

Polskie konstytucje. Od szlacheckiej do Rzeczypospolitej Polskiej (wybór tekstów źródłowych), oprac. R. Kondrat, Warszawa 1991, s. 64–69.

Moneta 25-złotowa z 1819 r. z wizerunkiem imperatora Rosji, króla Polski Aleksandra I, i herbem Królestwa Polskiego

Ćwiczenie

Wyjaśnij, jakie swobody obywatelskie i narodowe gwarantowała konstytucja Królestwa Polskiego.

Osoba **Aleksandra I** budziła w pierwszym okresie w społeczeństwie Królestwa Polskiego, a także wśród Polaków z innych zaborów **wielkie nadzieje**, graniczące wręcz z entuzjazmem. Ufano w jego propolskie sympatie i **spodziewano się, że zamierza odbudować Polskę w szerszych granicach poprzez przyłączenie do Królestwa przynajmniej części Ziem Zabranych**. Taką możliwość cesarz sugerował w wystąpieniach prywatnych i publicznych.

Ziemie Zabrane – określenie ziem dawnej Rzeczypospolitej wcielonych do Rosji w wyniku I, II i III rozbioru. Zaliczano do nich także rejon białostocki przyłączony do Rosji w 1807 r. Były to więc tereny zaboru rosyjskiego leżące na wschód od Królestwa Polskiego (z czasem przyjęła się na ich określenie nazwa *Kresy*).

Źródło historyczne

Fragmenty *Pieśni narodowej za pomyślność Króla* [Aleksandra I] – autorstwa Alojzego Felińskiego, 1816 r.

Boże, coś Polskę przez tak liczne wieki
Otaczał blaskiem potęgi i chwały
I tarczą swojej zasłaniał opieki
Od nieszczęść, które przywalić ją miały.

Przed Twe ołtarze zanosim błaganie,
Naszego Króla zachowaj nam, Panie!
[...]
Ty, coś na koniec nowymi ją cudy
Wskrzesił i sławne z klęsk wzajemnych w boju
Połączył z sobą dwa braterskie ludy
Pod jedno berło Anioła pokoju.
[...]
Wróć nowej Polsce świetność starożytną
I spraw, niech pod Nim szczęśliwą zostanie.
Niech zaprzyjaźnione dwa narody kwitną
I błogosławią Jego panowanie.

B. Zakrzewski, *„Boże, coś Polskę" Alojzego Felińskiego*, Wrocław 1987, s. 54.

Ćwiczenie

Na podstawie analizy tekstu źródłowego oraz informacji zawartych w podręczniku wyjaśnij, jakie były źródła nadziei pokładanych przez Polaków w Aleksandrze I. Czy – twoim zdaniem – były one realistyczne? Uzasadnij swoją opinię.

Informacja o źródle

Pieśń powstała na zamówienie wielkiego księcia Konstantego. Była wzorowana na hymnie brytyjskim *God Save the King [Queen]*. Podczas jej odśpiewywania Polacy zaczęli zmieniać z czasem słowa: *Naszego Króla zachowaj nam, Panie* na: *Ojczyznę wolną racz nam wrócić, Panie*. Stopniowo zmieniał się tekst utworu, który ostatecznie przed powstaniem styczniowym przekształcił się w pieśń religijno-patriotyczną *Boże, coś Polskę*.

W Królestwie Polskim podczas nieobecności cara zastępował go **namiestnik**. Został nim **generał Józef Zajączek** – jeden z najważniejszych polskich dowódców z czasów Legionów i Księstwa Warszawskiego. Okazało się, że generał Zajączek nie ma ambicji odgrywania samodzielnej roli politycznej i pozostaje uległy wobec Rosji. Po jego śmierci w 1826 r. nowy namiestnik nie został wyznaczony.

rola wielkiego księcia Konstantego

Nikołaj Nowosilcow

Ogromny wpływ, nieprzewidziany w konstytucji, miał na sytuację w Królestwie **wielki książę Konstanty Pawłowicz** (brat cesarza Aleksandra I) – **naczelny wódz armii polskiej**. Oprócz niego ważną rolę odgrywał **Nikołaj Nowosilcow** – komisarz cara przy Radzie Stanu. Był on przeciwnikiem niezależności Królestwa oraz praw przyznanych Polakom przez Aleksandra I. Wielki książę Konstanty i Nowosilcow **wtrącali się w sprawy, które zgodnie z system prawnym nie należały do ich kompetencji**. Według własnego uznania naginali zapisy konstytucji. Wywierali często znaczący wpływ na decyzje polskich władz.

Wielki książę Konstanty (1779–1831) na portrecie z 1819 r.

Konstanty był synem cara Pawła I, młodszym bratem Aleksandra I. Ponieważ ten ostatni nie miał męskiego potomka, Konstanty pozostawał następcą tronu. Zrzekł się jednak sukcesji w 1823 r. na rzecz kolejnego z braci – Mikołaja. Jako powód decyzji wskazywał unieważnienie 3 lata wcześniej swojego pierwszego małżeństwa i ślub z polską hrabianką Joanną Grudzińską. Dużą rolę odgrywał też fakt, że czuł się coraz bardziej związany z Królestwem Polskim i liczył na umocnienie swojej władzy na ziemiach polskich (włącznie z Ziemiami Zabranymi, gdzie sprawował dowództwo nad Korpusem Litewskim i miał od 1819 r. zwierzchność nad administracją cywilną).

łamanie konstytucji przez cara Aleksandra I

Już w 1819 r., pod naciskiem wielkiego księcia Konstantego, namiestnik Zajączek wprowadził **cenzurę prewencyjną**, co wywołało niezadowolenie części elit politycznych. Gdy Aleksander I przybył **w 1820 r.** do Warszawy **na obrady sejmu**, zaskoczyły go wyrażane głośno protesty wobec niekonstytucyjności wprowadzenia cenzury. **Sejm odrzucił** ponadto **popierany przez władcę rządowy projekt kodeksu postępowania karnego**. Stało się tak, gdyż kodeks przewidywał między innymi ograniczenie prawa oskarżonego do obrony, co stanowiło kolejne naruszenie swobód obywatelskich. Monarcha potraktował decyzję sejmu jako osobistą zniewagę. Niezależne stanowisko, jakie zaprezentował sejm, było dziełem **liberalnej opozycji** – tzw. **kaliszan**. Skupiała się ona wokół posłów z województwa kaliskiego na czele z **Wincentym** i **Bonawenturą Niemojowskimi**. Przemawiający w sejmie Aleksander I napomniał posłów i senatorów, że źle przysłużyli się sprawie polskiej i dał do zrozumienia, że deklarowana przez niego wcześniej zapowiedź powiększenia Królestwa jest nieaktualna. **Przez kolejnych pięć lat nie zwoływał sejmu**, a wielkiego księcia Konstantego poinformował, że może nie liczyć się z konstytucją i opozycją polityczną.

Było wiele przyczyn, dla których **Aleksander I porzucił liberalną politykę wobec Polaków w Królestwie**. Po pierwsze – obawiał się niechętnego wobec „polskiego eksperymentu" stanowiska konserwatywnych elit rosyjskich. Po drugie – w wyniku wystąpień rewolucyjnych w Europie, do których doszło po 1820 r., narastał w nim niepokój przed rozpowszechnianiem się buntowniczego ducha. Utwierdziła go w tych lękach niepokorność polskiego sejmu. Poza tym realizacja w ramach Świętego Przymierza polityki interwencji w obronie porządku wiedeńskiego wymagała współpracy zwłaszcza z Austrią, która niechętnie patrzyła na swobody, jakimi cieszyli się Polacy w Kongresówce.

Znaczenie Królestwa Polskiego dla losów narodowości polskiej w XIX w. polegało nie tylko na tym, że dało ono wielu osobom możliwość zyskania doświadczeń życia politycznego czy też kontynuowania tradycji wojskowej. Warunki do pomyślnego rozwoju uzyskały też polska oświata, nauka i kultura. Rozwijało się szkolnictwo wszystkich szczebli. Już w ciągu pierwszych 5 lat istnienia Królestwa liczba uczniów wzrosła o 50%. W Warszawie nadal działało Towarzystwo Przyjaciół Nauk. **W 1816 r.**, na wiosek Stanisława Kostki Potockiego i Stanisława Staszica, Aleksander zgodził się na utworzenie **Uniwersytetu Warszawskiego**.

Gospodarka w Królestwie Polskim

podniesienie poziomu gospodarki rolnej

Królestwo Polskie pozostawało, jak inne obszary Europy Środkowo-Wschodniej, **krajem rolniczym** – z uprawy roli żyło około 80% ludności. Powoli następowały zmiany w produkcji rolnej. W najlepiej zarządzanych gospodarstwach szlacheckich wykorzystywano ulepszone narzędzia oraz sprowadzane z Anglii maszyny rolnicze. Na szerszą skalę zaczęto uprawiać **koniczynę** oraz **buraki cukrowe**, a zwłaszcza **ziemniaki**, które w tym właśnie czasie stały się podstawą wyżywienia ludności chłopskiej. Wymienione uprawy pozwalały też na **rozwój hodowli zwierząt**. Były także podstawą dla **przemysłu cukrowniczego** i **gorzelnictwa**.

Ważną rolę w rozwoju rolnictwa odegrało **Towarzystwo Kredytowe Ziemskie**, powstałe w 1825 r. z inicjatywy **ministra skarbu księcia Ksawerego Druckiego-Lubeckiego**. Udzielane przez nie pożyczki umożliwiły wielu **właścicielom ziemskim** spłatę długów i **modernizację gospodarstw**.

Nie poprawiła się natomiast w sposób znaczący sytuacja materialna **chłopów**, którzy **nie byli właścicielami uprawianej ziemi**. W większości nadal **odrabiali pańszczyznę**, gdyż tylko część właścicieli ziemskich zdecydowała się na ich **oczynszowanie** (zastąpienie pańszczyzny czynszem płaconym w pieniądzu). Ludność chłopska nie miała więc szans na rozwój swoich gospodarstw.

rozwój przemysłu tekstylnego

Następował stopniowy rozwój kilku gałęzi produkcji przemysłowej. W **okręgu łódzkim** rozwinął się **przemysł tekstylny** wykorzystujący surowce rodzime (wełnę i len), a także importowaną bawełnę. Tkacze, głównie ze Śląska, Wielkopolski i Czech, chętnie osiedlali się w Królestwie, zachęcani przez władze ulgami podatkowymi i różnorodnym wsparciem finansowym. Produkowane tkaniny eksportowano głównie do Rosji i Chin.

Dzięki polityce prowadzonej przez księcia Druckiego-Lubeckiego powstał **nowy ośrodek górniczo-hutniczy – Zagłębie Dąbrowskie** (na pograniczu z pruskim Śląskiem). Nastąpił też rozwój istniejącego już wcześniej **Staropolskiego Okręgu Przemysłowego** (Kielecczyzna). Królestwo Polskie wyróżniało się w obrębie imperium rosyjskiego w zakresie rozwoju przemysłowego. Ważnym centrum gospodarczym stała się także **Warszawa**. Rozwijał się w niej przemysł metalowy, galanteryjny i przetwórczy. Powstała tu giełda towarowa. Liczba ludności miasta wzrosła w latach 1815–1830 z 80 do 140 tysięcy.

W 1828 r. minister Drucki-Lubecki doprowadził do utworzenia **Banku Polskiego**, który wspierał finansowo rozwój przemysłu oraz handlu i gwarantował finansową niezależność państwa.

Książę Ksawery Drucki-Lubecki (1779–1846) na portrecie autorstwa francuskiego malarza Marie Prévota-Gomiera, 1825 r.

Książę Drucki-Lubecki był jedną z najwybitniejszych postaci w Radzie Administracyjnej Królestwa Polskiego. W latach 1821–1830 zajmował stanowisko ministra skarbu. Osiągnął bardzo poważny wzrost wpływów podatkowych do budżetu. Uzyskane środki przeznaczał na rozbudowę i unowocześnienie przemysłu, a także budowę szlaków wodnych oraz sieci utwardzonych dróg lądowych.

Banknot 100-złotowy, emisja Banku Polskiego z 1830 r.

Ziemie Zabrane

samorząd szlachecki na Ziemiach Zabranych

Mimo rozbiorów na Ziemiach Zabranych nadal obowiązywały **prawo cywilne i karne z czasów Rzeczypospolitej** oraz uchwały sejmowe, z wyjątkiem uchwalonych przez Sejm Czteroletni. W zachowanych **sądach** grodzkich i ziemskich oraz Sądzie Głównym Litewskim zasiadali przedstawiciele miejscowej ludności. Oni też, a nie Rosjanie, obsadzali ogromną większość urzędów. **Samorząd szlachecki** tworzyły sejmiki powiatowe i gubernialne, zajmujące się wieloma lokalnymi sprawami, oraz wybierani przez nie urzędnicy na czele z marszałkami szlacheckimi.

Uniwersytet Wileński

Ziemie Zabrane **w latach 1803–1830** stały się **miejscem rozwoju polskiego szkolnictwa**. Sprzyjał temu procesowi **książę Adam Jerzy Czartoryski**. Był on **kuratorem Wileńskiego Okręgu Naukowego** (**szkolnego**) – jednego z sześciu, na jakie podzielono Rosję. W 1803 r. ze Szkoły Głównej powstał w Wilnie uniwersytet – największy na terenie cesarstwa. Prowadził on **działalność edukacyjną**, **naukową** i **wydawniczą**. Językiem wykładowym na **Uniwersytecie Wileńskim** i w **podległych mu szkołach niższych szczebli** był język polski, a 80% uczniów stanowili Polacy. Przed 1830 r. na obszarze Ziem Zabranych istniało już prawie 100 szkół średnich. W Krzemieńcu na Wołyniu powstało w 1805 r. gimnazjum, przekształcone w 1818 r. w **Liceum Krzemienieckie** o randze szkoły wyższej.

W Wilnie ukazywały się polskie gazety, w tym naukowo-literacki „Tygodnik Wileński" redagowany przez **Joachima Lelewela**. W czasopiśmie tym w 1818 r. swoje pierwsze wiersze zamieścił **Adam Mickiewicz**. Wilno było też drugim, po Warszawie, ośrodkiem na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej pod względem liczby książek publikowanych w języku polskim.

Joachim Lelewel (1786–1861) na grafice z ok. 1825 r.

Lelewel był wybitnym polskim historykiem, wykładowcą Uniwersytetu Wileńskiego, a także działaczem demokratycznym. Na wykładach, tłumnie uczęszczanych przez studentów wileńskich, głosił pochwałę polskiej tradycji demokratycznej i umiłowania wolności. Po usunięciu z uniwersytetu w 1824 r. (o czym dalej) przeniósł się do Warszawy.

Związki studenckie i młodzieżowe

W pierwszych latach po powstaniu Królestwa Polskiego, w warunkach znacznych swobód obywatelskich, rozwijały się modne wówczas w całej Europie związki o charakterze **tajnych stowarzyszeń**. Wyrastały one po części **z tradycji oświeceniowej** (**wolnomularskiej**), a po części brały przykład z **ówczesnych ruchów wolnościowych przeciwstawiających się porządkowi wiedeńskiemu**.

Organizacje takie powstawały wśród **młodzieży szkół średnich i studentów** zarówno **w Królestwie Polskim**, jak i **na Ziemiach Zabranych** już **od 1817 r.** Skupiały się na samokształceniu i propagowaniu postaw patriotycznych i tylko do pewnego stopnia podejmowały kwestie polityczne.

Najsilniej w polskiej tradycji narodowej zapisały się związki powstałe na Litwie. W dużym stopniu stało się tak dzięki twórczości należącego do nich Adama Mickiewicza (zwłaszcza *Dziady*, cz. III). W 1817 r. studenci Uniwersytetu Wileńskiego utworzyli **Towarzystwo Filomatów** (gr. *philomates* – miłośnik wiedzy). Wywarło ono duży wpływ na młodzież studencką i gimnazjalną. Utworzyło **sieć zależnych organizacji**, takich jak Towarzystwo Przyjaciół Pożytecznej Zabawy, czyli Promienistych, czy **Związek Filaretów** (gr. *philaretos* – miłośnik cnoty). Związki te miały charakter głównie samokształceniowy oraz chciały rozwijać właściwe postawy etyczne. Debatowano w nich także nad kwestiami politycznymi.

Związek Filaretów

W latach 20. władze rosyjskie postawiły sobie za cel likwidację wszelkich tajnych organizacji, które uznały za siłę antypaństwową. Wykryto wówczas związki młodzieżowe skupione wokół Filomatów. W 1823 r. nastąpiły aresztowania. **Śledztwo prowadził Nikołaj Nowosilcow**, który postanowił wykorzystać je jako pretekst do ograniczenia wpływów polskich w zachodnich guberniach Rosji. Członków związków skazano na więzienie bądź zesłanie w głąb Rosji. Wydarzenia te doprowadziły także do usunięcia z uniwersytetu czterech profesorów, wśród nich Joachima Lelewela, oraz do **dymisji księcia Czartoryskiego z funkcji kuratora Wileńskiego Okręgu Naukowego**.

Rozwój opozycji nielegalnej w Królestwie Polskim

Tajne związki powstawały nie tylko wśród studentów i młodzieży. Zawiązywali je także **wojskowi** służący w **armii Królestwa Polskiego**. Początkowo nie stawiały sobie za cel walki zbrojnej o niepodległość. **W 1819 r. w Kongresówce oficerowie** założyli **Wolnomularstwo Narodowe**. Przewodził mu **major Walerian Łukasiński**. Organizacja ta jako swoje zadanie przyjęła obronę swobód obywatelskich i rozwój polskiej świadomości narodowej. Jej członkowie zamierzali doprowadzić do zjednoczenia ziem dawnej Rzeczypospolitej pod berłem cesarza Rosji. **W 1821 r.** Łukasiński rozwiązał organizację i utworzył znacznie lepiej zakonspirowane **Towarzystwo Patriotyczne**. Po jego aresztowaniu w następnym roku na czele organizacji stanął **pułkownik Seweryn Krzyżanowski**. Po paru latach jej liczebność wyniosła około 400 osób.

Towarzystwo Patriotyczne

> ***Przysięgam w obliczu Boga i Ojczyzny i ręczę słowem honoru, że użyję wszelkich sił moich do wskrzeszenia mojej nieszczęśliwej, lecz lubej matki, że poświecę dla Jej wolności i niepodległości nie tylko mój majątek, ale nawet i życie.***
>
> ~ przysięga członków Towarzystwa Patriotycznego

Walerian Łukasiński (1786–1868) na grafice nieznanego autorstwa, XIX w.

Łukasiński w 1824 r. został skazany na 9 lat ciężkiego więzienia (twierdzy). Pozostawał w nim jednak aż do śmierci w 1868 r.

Narastanie w tym czasie wśród Polaków nastrojów opozycyjnych wynikało przede wszystkim z **naruszania przez władze ładu konstytucyjnego** oraz z **zawiedzionych nadziei na większą niezależność polityczną**. Nieskuteczność legalnej opozycji sejmowej, a później także pozbawienie jej możliwości działania (niezwoływanie sejmu, osadzenie w areszcie domowym Bonawentury Niemojowskiego) przyczyniło się do rozwoju polskich organizacji nielegalnych. Wstąpienie **w 1825 r.** na tron rosyjski **Mikołaja I** zapowiadało jeszcze bardziej despotyczny styl rządzenia. Nowy władca zwlekał aż do 1829 r. z koronacją na króla polskiego. W latach 20. stopniowo rozbudowywano w Królestwie **tajne służby policyjne**, co było odpowiedzią na pojawienie się polskich konspiracyjnych organizacji patriotycznych. Dodatkowym czynnikiem, który wywoływał wzburzenie w polskim wojsku, były metody dowodzenia stosowane przez wielkiego księcia Konstantego – surowa dyscyplina i powtarzające się przypadki obrażania godności oficerów.

W 1826 r. policja carska trafiła na ślad kontaktów Towarzystwa Patriotycznego z rosyjskimi dekabrystami. Doprowadziło to do licznych aresztowań i rozbicia organizacji. Postępowanie zgodnie z konstytucją przejął **Sąd Sejmowy**, w którego skład wchodzili senatorowie. Pod presją opinii publicznej **odrzucił** on najpoważniejszy zarzut wobec podsądnych, to jest **oskarżenie o zdradę stanu**. Wyrok zapadł **w 1828 r.** Członkowie Towarzystwa zostali skazani maksymalnie na 3 miesiące aresztu. Jedynie pułkownika Krzyżanowskiego skazano na 3 lata więzienia. Co więcej, jako poddany rosyjski (urodził się na Ukrainie) został on wydalony z Królestwa i resztę życia (zmarł w 1839 r.) spędził z woli Mikołaja I najpierw w twierdzy, a następnie na zesłaniu na Syberii.

Sprzysiężenie Piotra Wysockiego

Po rozbiciu Towarzystwa Patriotycznego nieliczne grupki jego członków, które uniknęły aresztowania, długo nie decydowały się na odtworzenie wspólnej organizacji. **Nowa inicjatywa działalności konspiracyjnej** została podjęta dopiero **w grudniu 1828 r.** przez **podporucznika Piotra Wysockiego**, instruktora w warszawskiej Szkole Podchorążych Piechoty. Jego organizacja liczyła kilkadziesiąt osób i skupiała głównie podchorążych oraz nieliczną grupę studentów i inteligencji. Miała również członków w niektórych jednostkach wojskowych garnizonu warszawskiego oraz nawiązała kontakty z liberalnie nastawionymi posłami i politykami, między innymi z Joachimem Lelewelem.

Organizacja, nazywana przez historyków Sprzysiężeniem Wysockiego lub Spiskiem Podchorążych, stawiała sobie za cel nie tylko obronę łamanej przez władze konstytucji. Jako pierwsza zdecydowała się **podjąć kroki mające na celu wywołanie powstania narodowego**. Spiskowcy nie mieli programu politycznego. Oczekiwali, że władzę nad przyszłym powstaniem przejmą osoby z autorytetem, senatorowie i byli generałowie napoleońscy, którzy pokierowaliby walką o niepodległość.

PYTANIA I POLECENIA

1. Przedstaw system ustrojowy Królestwa Polskiego oparty na konstytucji z 1815 r. Na czym polegała niezależność Królestwa? W jakim stopniu była ograniczona?
2. Wyjaśnij, na czym polegały naruszenia ładu konstytucyjnego w Królestwie i jakie miały następstwa.
3. Przedstaw sytuację ludności polskiej na Ziemiach Zabranych.
4. Omów cele i sposób działalności związków młodzieżowych i grup opozycyjnych pod panowaniem rosyjskim.
5. Dokonaj analizy i oceny najważniejszych trudności i osiągnięć Królestwa Polskiego lat 1815–1830. W tym celu uzupełnij arkusz analizy SWOT, wpisując w zeszycie mocne i słabe strony, szanse i zagrożenia – według poniższego schematu:

mocne strony	słabe strony
szanse	zagrożenia

PODSUMOWANIE LEKCJI

- **Królestwo Polskie**, zgodnie z **konstytucją (1815 r.)**, miało wszystkie najważniejsze **instytucje przynależne państwu**. Jego mieszkańcom zapewniono **swobody obywatelskie**. s. 68–69
- Bardzo poważną **rolę, wykraczającą poza granice przewidziane prawem**, odgrywali **wielki książę Konstanty** oraz **Nikołaj Nowosilcow**. s. 71
- **Naruszenia konstytucji** przez rządzących i cara Aleksandra I powodowały wzrost nastrojów opozycyjnych wśród Polaków pod panowaniem rosyjskim. s. 72
- Na poprawę poziomu **gospodarki rolnej** w Królestwie Polskim wpływało wprowadzenie nowych rodzajów upraw i modernizacja części gospodarstw. s. 73
- Rozwijały się: **przemysł tekstylny** (okręg łódzki), **górniczo-hutniczy** (Zagłębie Dąbrowskie, Staropolski Okręg Przemysłowy) oraz **spożywczy**. s. 73
- Na **Ziemiach Zabranych** funkcjonował **samorząd szlachecki**, mający kompetencje w sprawach lokalnych, oraz **system sądowo-prawny z czasów Rzeczypospolitej**. Szczególny rozwój w latach **1803–1830** przeżywało **szkolnictwo** na czele **z Uniwersytetem Wileńskim**. s. 74
- Działające w latach 1817–1823 tajne organizacje **studenckie i gimnazjalne**, z których najważniejsze było **Towarzystwo Filomatów**, stawiały przed sobą **cele samokształceniowe i patriotyczne**. Rozpadły się w wyniku aresztowań. s. 75
- **Towarzystwo Patriotyczne**, choć w perspektywie stawiało sobie za cel przywrócenie do życia zjednoczonej państwowości polskiej, nie przygotowywało wystąpienia zbrojnego. Starało się natomiast szerzyć **idee patriotyczne i wolnościowe**. s. 75
- Utworzone **w 1828 r. Sprzysiężenie Piotra Wysockiego** chciało zainicjować walkę o niepodległość poprzez **przygotowanie powstania**. s. 76

2. Powstanie listopadowe i jego następstwa

NA TEJ LEKCJI:

- zapoznasz się z genezą powstania listopadowego;
- przeczytasz o działaniach politycznych i militarnych podczas powstania;
- poznasz następstwa powstania oraz dowiesz się, jaką rolę odegrała popowstaniowa Wielka Emigracja.

Geneza powstania listopadowego

W społeczeństwie polskim pod panowaniem rosyjskim narastało w końcu lat 20. niezadowolenie. Chodziło przede wszystkim o **łamanie konstytucji przez cara** i jego przedstawicieli w Królestwie Polskim oraz o **represje wobec działaczy polskich organizacji opozycyjnych**. Emocje narodowe wśród polskiej opinii publicznej podsycił zakończony w 1828 r. proces członków Towarzystwa Patriotycznego i stosunkowo łagodny wyrok Sądu Sejmowego. Przez wielu został on odebrany jako oznaka cichego wsparcia opozycji przez elity polityczne Królestwa. Wśród **młodzieży** i części **niższych rangą wojskowych** uczucia patriotyczne przybierały postać coraz bardziej buntowniczych postaw. W **Warszawie**, która odegrała kluczową rolę w momencie wybuchu powstania, nastrojom rewolucyjnym sprzyjało niezadowolenie **ubogich warstw ludności**. Było ono następstwem między innymi wzrostu cen żywności, związanego z nieurodzajem w rolnictwie.

oddziaływanie wystąpień rewolucyjnych w Europie

Bardzo duży wpływ na nastroje mieszkańców Królestwa Polskiego miały **wydarzenia w Europie** związane z sukcesami **ruchów narodowych i rewolucyjnych** (zobacz rozdz. I.3.). Świeżo uzyskana przez Greków niepodległość czy zwycięstwo rewolucji lipcowej we Francji były wydarzeniami mogącymi potwierdzać skuteczność drogi powstańczej. W sierpniu 1830 r. wybuchło **powstanie Belgów**, a w październiku ogłosili oni niepodległość. Ludność Kongresówki śledziła na bieżąco w prasie postępy ich walki o niezależność.

Spisek Podchorążych

Przywódcy Spisku Podchorążych uznali, że **nie można dłużej zwlekać z decyzją o powstaniu**. Przyspieszyły ją dwa czynniki. Po pierwsze – realne było użycie przez cara armii polskiej do **planowanej interwencji przeciw Belgom**, zgodnie z zasadami Świętego Przymierza. W takim wypadku miejsce polskiego wojska mogłyby zająć w Królestwie Polskim oddziały rosyjskie, a to groziło dalszym ograniczeniem jego niezależności. Po drugie – Piotr Wysocki miał informacje, że **władze znają nazwiska wielu spiskowców** i w najbliższych dniach rozpoczną aresztowania. Postanowiono wywołać powstanie, zanim dojdzie do rozbicia Sprzysiężenia.

> *Polacy! Wybiła godzina zemsty. Dziś umrzeć lub zwyciężyć potrzeba! Idźmy, a piersi wasze niech będą Termopilami dla wrogów!*
>
> ~ Piotr Wysocki

Od nocy listopadowej do detronizacji Mikołaja I

wybuch powstania

29 listopada 1830 r. spiskowcy (podchorążowie oraz grupa młodzieży studenckiej i rzemieślniczej) przystąpili do działania. **Rozpoczęli w Warszawie powstanie**. Spodziewali się, że przyłączą się do niego czołowi polscy wojskowi i politycy.

Zgodnie z planem powstańcy wdarli się do **Belwederu**, będącego siedzibą wielkiego księcia Konstantego. Jednak **cel tego ataku – schwytanie Konstantego – nie został osiągnięty**. Niepowodzeniem zakończyła się też próba pozyskania dla powstania wyższych oficerów armii Królestwa Polskiego. Sześciu generałów, którzy odmówili włączenia się w kierowanie rewoltą bądź wręcz starali się powstrzymać spiskowców, uznano za zdrajców i zabito.

Atak na Belweder podczas nocy listopadowej, grafika z epoki

Źródło historyczne

Fragmenty pamiętnika gen. Ignacego Prądzyńskiego – szefa sztabu armii polskiej podczas powstania listopadowego

Cały układ powstania warszawskiego [nocy listopadowej] był równie zły, jak nie do rzeczy wykonanie. Skomplikowany projekt rozbrojenia pięciu pułków, tak zwanych rosyjskich, wtenczas tylko byłby mógł się udać, gdyby generałowie polscy byli do spisku należeli i gdyby rozkazy do powstania były z góry wychodziły. Tymczasem do spisku nie wchodził ani jeden wyższy oficer. [...] Co do zamordowania generałów, czyn ten nie może być dostatecznie hydzonym [potępianym]. Co to za dziwne było żądanie, ażeby generałowie [...], na których daleko większa ciążyła odpowiedzialność nie tylko przed rosyjskim cesarzem, ale i przed narodem polskim, generałowie, którzy [...] do spisku nie należeli i o niczym nie wiedzieli, ażeby [...] na niespodziewane wezwanie buntu stawali się jego przywódcami! [...] Jednego tylko Konstantego zabicie byłoby się mogło wydawać potrzebnym [...], atoli i to przedsięwzięcie nie udało się. [...] Ale największy błąd [...], który najzgubniejszy miał wpływ na powstanie [...], było rozpoczynać powstanie bez naczelnika, bez ustanowienia rządu rewolucyjnego.

W. Sochacki, *Historia dla maturzystów*, Warszawa 2003, s. 311.

Ćwiczenie

Wyjaśnij, co o przygotowaniach spiskowców do powstania i popełnionych przez nich błędach mówią pamiętniki gen. Ignacego Prądzyńskiego.

O sukcesie nielicznej początkowo grupy spiskowców przesądziło **niezdecydowanie księcia Konstantego**, poparcie udzielone podchorążym przez **uboższą ludność Warszawy** oraz postawa **4. Pułku Piechoty**. Dzięki współdziałaniu żołnierzy i ludności cywilnej udało się **przejąć Arsenał** i uzbroić cywilów. Książę Konstanty nie zgodził się na to, by do stłumienia rewolty użyć wojsk rosyjskich i tych oddziałów polskich, które pozostały mu wierne. Obawiał się walk ulicznych, w których wojsko mogło ponieść zbyt duże straty. Wielki książę liczył na opanowanie sytuacji przez władze polskie, traktując wydarzenia **nocy listopadowej** jako awanturę wywołaną przez nieodpowiedzialną młodzież. Na stronę powstańców zaczęły jednak stopniowo przechodzić kolejne oddziały polskiego wojska, co pozwoliło im przejąć panowanie nad stolicą. W kilka dni po wybuchu powstania, w wyniku negocjacji prowadzonych z wielkim księciem Konstantym przez władze Królestwa Polskiego, wojska rosyjskie opuściły jego teren.

5 grudnia **generał Józef Chłopicki** (bohater z czasów wojen napoleońskich) **ogłosił się dyktatorem powstania**. Podobnie jak większość kadry oficerskiej i polityków nie wierzył jednak w możliwość pokonania Rosji. Dążył do ugody z Mikołajem I. Chciał jedynie uzyskać zapewnienie, że konstytucja będzie przestrzegana, a wojska rosyjskie przestaną stacjonować w Królestwie. Do Petersburga wysłano delegację na czele z księciem Ksawerym Druckim-Lubeckim. Tymczasem **zwolennicy walki z Rosją**, którym przewodzili **Joachim Lelewel** oraz **Maurycy Mochnacki**, założyli **Towarzystwo Patriotyczne**. Z ich inicjatywy **powstanie zostało ogłoszone przez sejm za narodowe**.

W połowie stycznia 1831 r. nadeszła wiadomość o zdecydowanym odrzuceniu przez cara polskich postulatów i żądaniu przez niego bezwarunkowej kapitulacji. W tej sytuacji Chłopicki nie widział szans powodzenia powstania, więc zrzekł się swoich funkcji. Natomiast **sejm ogłosił 25 stycznia detronizację Mikołaja I** jako króla Polski i bezkrólewie. Było to równoznaczne z **rozpoczęciem wojny z Rosją**. Powstał wówczas **Rząd Narodowy** z księciem **Adamem Jerzym Czartoryskim** jako prezesem. Z powodu sprzeciwu zachowawczej części sejmu nie udało się uchwalić reform, które być może przyciągnęłyby do powstania chłopów.

detronizacja Mikołaja I

Wojna polsko-rosyjska

Zmagania polsko-rosyjskie w trakcie powstania listopadowego miały charakter wojny dwóch państw, które skierowały przeciwko sobie regularne oddziały wojska. **Armia rosyjska, dwukrotnie liczniejsza od polskiej**, wkroczyła wkrótce do Królestwa i **ruszyła na Warszawę**. Na jej przedpolach odbyła się **25 lutego bitwa pod Grochowem**. Choć żadna ze stron nie odniosła w niej decydującego zwycięstwa, stolica została ocalona przed zajęciem jej przez Rosjan, którzy się wycofali.

bitwa pod Grochowem

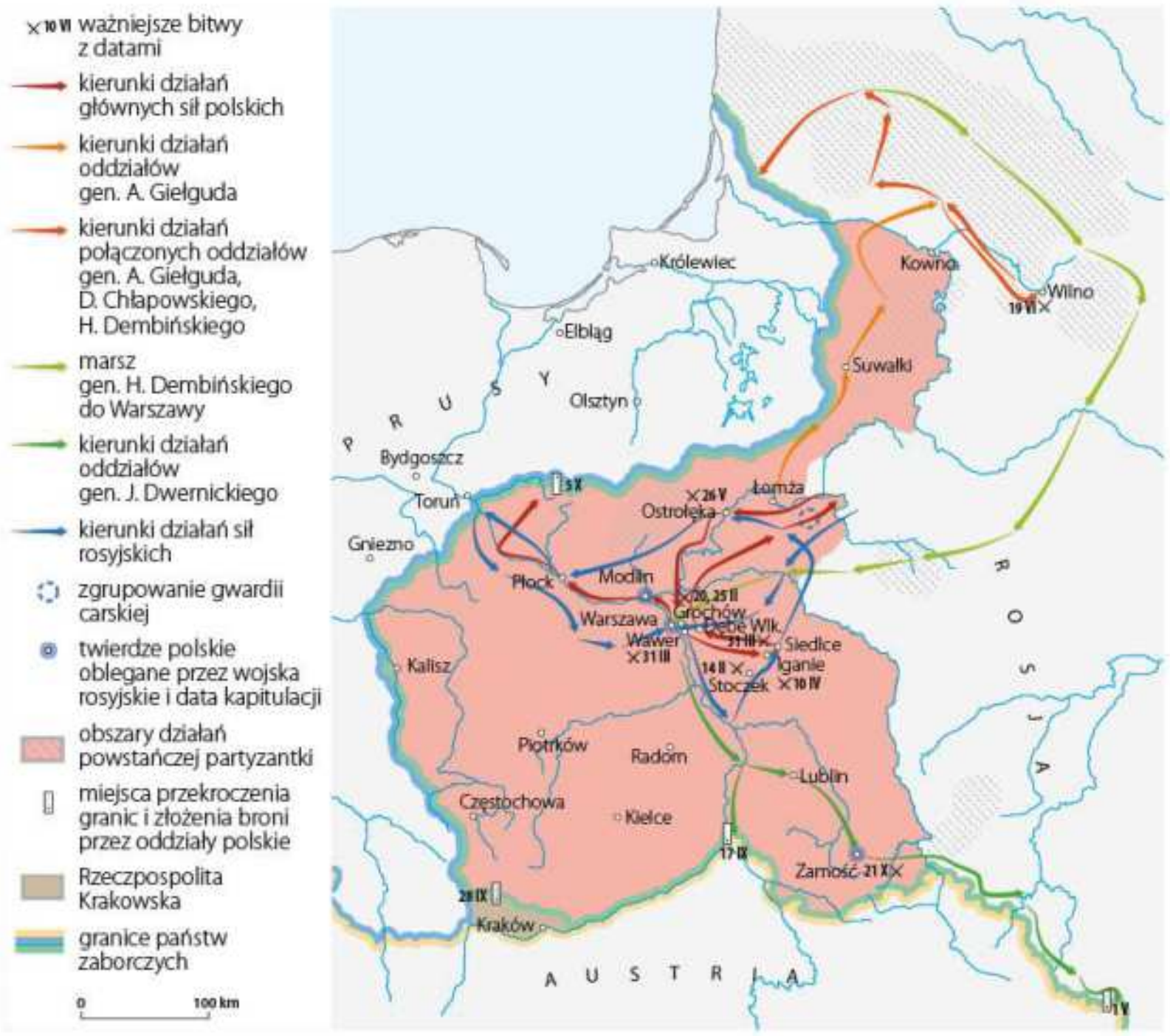
Bitwa o Olszynkę Grochowską na obrazie Wojciecha Kossaka, 1928 r.

Polscy żołnierze byli dobrze przeszkoleni, a oddziały, w których służyli, charakteryzowały się wysoką wartością bojową. Armię uzupełniano ponadto ochotnikami, którzy nie mieli przeszkolenia wojskowego.

W tym czasie **powstanie wybuchło** także na niektórych obszarach **Ziem Zabranych** – przede wszystkim na **Litwie** oraz na **Wołyniu**. Wystąpienia te miały początkowo charakter **partyzancki**, jednak z czasem dołączyły do nich regularne oddziały wojska polskiego. Powstanie na Litwie wsparł **generał Antoni Giełgud**, który na czele dywizji piechoty wyruszył z Królestwa i **podjął próbę zajęcia Wilna**. Akcja ta jednak się nie powiodła. Działania na Wołyniu prowadził oddział pod dowództwem **generała Józefa Dwernickiego**.

W Królestwie nowy wódz naczelny – **generał Jan Skrzynecki** – przyjął **plan pułkownika** (wkrótce mianowanego generałem) **Ignacego Prądzyńskiego** i podjął działania ofensywne. Na przełomie marca i kwietnia Polacy odnieśli **zwycięstwa pod Wawrem**, **Dębem Wielkim** i **Iganiami**. Brak zdecydowania Skrzyneckiego uniemożliwił jednak wykorzystanie sukcesów i doprowadził **z końcem maja** do decydującej **klęski pod Ostrołęką**. Wkrótce **stłumiono wystąpienia powstańcze na Ziemiach Zabranych**.

Działania zbrojne podczas powstania listopadowego

Ćwiczenie

1. Na podstawie mapy i informacji zawartych w rozdziale wymień obszary, na których toczyły się działania zbrojne.
2. Wyszukaj w internecie informacje o dowódcach, których nazwiska umieszczono w legendzie mapy. Jaką rolę odegrali oni podczas powstania?

Emilia Plater (1806–1831) – grawiura Françoisa de Villaina (czytaj: fransua de wilą) na podstawie rysunków Achille'a Devérii (czytaj: aszila deweri), Paryż 1835 r.

Emilia Plater wraz ze swoją koleżanką Marią Prószyńską przywdziały męski strój i przystąpiły do działań partyzanckich na Litwie. Plater sformowała własny kilkusetosobowy oddział, który został rozbity w kwietniu 1831 r. Kontynuowała walkę w innych oddziałach, a po klęsce powstania na Litwie starała się przedrzeć do Warszawy, jednak wycieńczona wojennymi trudami zmarła. Adam Mickiewicz poświęcił jej wiersz *Śmierć pułkownika*.

Ignacy Prądzyński (1792–1850) na portrecie nieznanego autorstwa, poł. XIX w.

Prądzyński przed wybuchem powstania był znany z prac teoretyczno-wojskowych i inżynieryjnych. W latach 1826–1829 w związku z przynależnością do tajnych organizacji patriotycznych znalazł się w więzieniu. W czasie powstania listopadowego był szefem sztabu armii polskiej i autorem planów operacyjnych, z których tylko częściowo skorzystano. W latach 1832–1833 przebywał na zesłaniu w Rosji, a następnie powrócił do Królestwa.

W sierpniu Towarzystwo Patriotyczne zorganizowało w Warszawie manifestację, domagając się radykalizacji powstania i bardziej zdecydowanych działań w wojnie z Rosją. Demonstracje przerodziły się w zamieszki, a tłum dokonał samosądu na szpiegach rosyjskich i trzech generałach oskarżonych o zdradę. Porządek w stolicy przywrócił **Jan Krukowiecki**, któremu sejm powierzył teraz władzę dyktatorską.

Armia rosyjska przekroczyła tymczasem z pomocą pruską Wisłę i od zachodu zbliżała się do stolicy. Wojska te skierowały natarcie na silnie ufortyfikowaną **Wolę**, której obroną kierował **generał Józef Sowiński**. Mimo zaciętego oporu Polaków Rosjanie zdobyli tę kluczową pozycję, a następnego dnia – drugą linię polskiej obrony. **8 września**, po dwudniowych walkach, **wojska rosyjskiego feldmarszałka Iwana Paskiewicza zajęły Warszawę**.

kapitulacja Warszawy

Armia polska opuściła stolicę i po przekroczeniu granicy pruskiej **złożyła broń 5 października 1831 r.** Wśród **przyczyn klęski powstania** można wymienić: brak konsekwentnej strategii prowadzenia wojny, często zmieniające się przywództwo polityczne i militarne oraz błędy popełnione przez kolejnych wodzów naczelnych. Decydujące znaczenie miała jednak przewaga liczebna armii rosyjskiej. Zawiodły także nadzieje na pomoc mocarstw nieprzychylnie nastawionych do Rosji.

Państwa, na które najbardziej liczono: **Francja** kierowana przez nowy porewolucyjny rząd oraz **Wielka Brytania** mająca opinię państwa liberalnego, **nie udzieliły wsparcia powstaniu**. Mieszkańcy wielu krajów zachodniej Europy organizowali **manifestacje** wyrażające sympatię i poparcie dla walczących Polaków. Jednak spośród rządów jedynie brytyjski zwrócił się do władz rosyjskich, przypominając, że polskie prawa narodowe i odrębność Królestwa zostały zagwarantowane podczas ustaleń międzynarodowych w 1815 r. w Wiedniu. Nie wywierał jednak na Rosję poważniejszego nacisku, więc car wiedział, że nie musi obawiać się konsekwencji zignorowania tego stanowiska. Rząd Francji odmówił poświęceń w imię polskich spraw. Państwa zaborcze – **Austria** i **Prusy** – zachowywały oficjalnie neutralność. Jednak w rzeczywistości Prusy zajęły stanowisko bardzo nieprzychylne powstaniu, gdyż obawiały się jego rozprzestrzenienia na ziemie polskie pozostające pod ich panowaniem. Udzielały więc pomocy rosyjskiej armii Paskiewicza.

Represje popowstaniowe

represje popowstaniowe

Wobec uczestników powstania Rosjanie zastosowali **represje**. Szlachcie biorącej udział w walce konfiskowano majątki. Oficerowie i politycy, którzy pozostali w kraju, byli sądzeni oraz skazywani na więzienie i ciężkie roboty. Niższych rangą żołnierzy wcielano przymusowo do armii rosyjskiej. Kilkanaście tysięcy osób, głównie z Ziem Zabranych, **zesłano na Syberię**. W tej sytuacji wielu Polaków, którzy opuścili Królestwo w momencie klęski powstania, zdecydowało się na **pozostanie na emigracji** w krajach Zachodu.

zlikwidowana niezależność Królestwa Polskiego

Po upadku powstania Królestwo Polskie utraciło najważniejsze instytucje decydujące o jego odrębności. Mikołaj I zdecydował o **zniesieniu konstytucji** zastąpionej tzw. **statutem organicznym**. Na jego mocy **zlikwidowano sejm** i **polską armię**. Królestwo Polskie uznano za część państwa rosyjskiego. Zniesiono odrębną koronację na króla polskiego. **Niektóre elementy autonomii kraju jednak zachowano**. Do najważniejszych należały: odrębność skarbu, język polski jako urzędowy oraz obowiązywanie dotychczasowych kodeksów prawa. Urzędnikami i sędziami – z wyjątkiem najwyższych stanowisk – pozostawali Polacy. W 1841 r. zlikwidowano Radę Stanu. Wciąż istniała jednak Rada Administracyjna. Dzięki niej oraz Bankowi Polskiemu Królestwo mogło zachować znaczną niezależność w sprawach gospodarczych. W kilka lat po powstaniu wprowadzono jednak na jego terenie rosyjski system monetarny.

Car rządził odtąd krajem poprzez swojego **namiestnika**. Został nim zdobywca Warszawy – **Iwan Paskiewicz**, który uzyskał nadzwyczajne uprawnienia. W 1833 r. wprowadzono **stan wojenny**, który obowiązywał przez kolejne 23 lata. Administrację cywilną podporządkowano wówczas naczelnikom wojennym i ustanowiono sądy wojenne. Ćwierć wieku (1831–1856) rządów Iwana Paskiewicza Polacy nazwali **nocą paskiewiczowską**. Aby skutecznie kontrolować Warszawę, na podmiejskich wzgórzach wzniesiono **Cytadelę** (twierdzę). Umieszczone tam garnizon wojskowy i armaty miały zagwarantować posłuszeństwo mieszkańców stolicy. W X Pawilonie Cytadeli zorganizowano ciężkie więzienie, w którym osadzano członków polskich organizacji niepodległościowych. Posłuszeństwa całego kraju pilnowały **armia rosyjska** oraz **tajna policja**.

Represje rosyjskie uderzyły bardzo dotkliwie w **szkolnictwo** i niezależną naukę. **Zlikwidowano Uniwersytet Warszawski** oraz gimnazja humanistyczne. Obniżył się poziom nauczania na wszystkich szczeblach edukacji. **Zamknięto Towarzystwo Przyjaciół Nauk**, a jego zbiory wywieziono do Rosji. **Represje dotknęły Kościół katolicki**, mimo że w 1832 r. papież potępił powstanie. Uczynił tak, ponieważ uznał je za rewolucyjne wystąpienie skierowane przeciwko prawowitej władzy. Potraktował je zatem jako kolejną rewoltę zagrażającą ładowi społecznemu i politycznemu w Europie. Zakony pozbawiono prawa do działalności oświatowej, utrudniano budowę kościołów i klasztorów, a o obsadzie stanowisk w Kościele decydowały władze rosyjskie.

Ziemie Zabrane również mocno odczuły skutki upadku powstania. **Zlikwidowano Uniwersytet Wileński** i **Liceum Krzemienieckie**. Polskie dotąd szkolnictwo średnie stopniowo ulegało **rusyfikacji**. Język rosyjski wprowadzono do urzędów i sądownictwa. **Kościół unicki** (**greckokatolicki**) **został w 1839 r.** na tym obszarze

zlikwidowany (przetrwał na razie w Królestwie), a jego wierni musieli przyjąć wiarę prawosławną. W 1840 r. uchylono III statut litewski obowiązujący od 1588 r., zastępując go prawem rosyjskim.

Również **władze pruskie** i **austriackie** zastosowały represje wobec tych swoich polskich poddanych, którzy wzięli udział w powstaniu. **Zaostrzyły** też **politykę** wobec całego polskiego społeczeństwa pod swoim panowaniem. Rozpoczął się proces **ograniczania autonomii Wielkiego Księstwa Poznańskiego**. Również **Rzeczpospolita Krakowska** utraciła część niezależności.

Wielka Emigracja

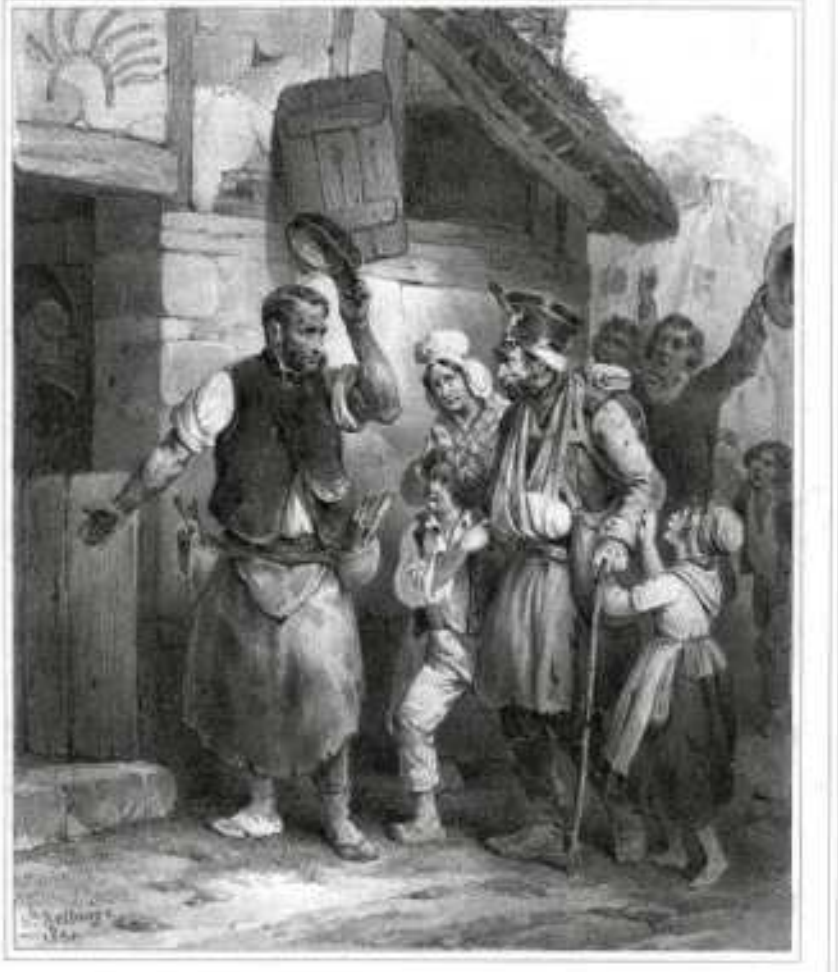
W następstwie upadku powstania listopadowego wielu polskich oficerów i żołnierzy, a także polityków zaangażowanych w walkę z caratem oraz ludzi kultury znalazło się na obczyźnie. Większość z nich powróciła wprawdzie do kraju, ale **około 8–10 tysięcy** zdecydowało się pozostać na emigracji. Polscy emigranci osiedlili się głównie we Francji, w mniejszym stopniu w Wielkiej Brytanii i Belgii, a także w Szwajcarii, USA i Turcji. Ze względu na rolę, jaką odegrali **w dziejach polskiego ruchu narodowego**, **myśli politycznej** i **twórczości artystycznej**, określono ich mianem **Wielkiej Emigracji**. Swobodne polskie życie narodowe, które nie było już wówczas możliwe w żadnym zaborze, w dużej mierze przeniosło się do krajów Zachodu.

Wielka Emigracja

Wielu spośród emigrantów wierzyło, że sprawa polska nie umarła, że należy być **gotowym do dalszej walki o niepodległość** i że dla polskich interesów można pozyskać rządy mocarstw zachodnich lub ruchy rewolucyjne. Dlatego też organizowali się i toczyli dyskusje nad **programami politycznymi**, które miały wskazać sposób odzyskania przez Polskę niepodległości. Starali się też **zapoznawać europejską opinię publiczną z sytuacją Polaków**.

Ponadto na emigracji rozkwitła w pełni **polska twórczość romantyczna**, a wielu głównych jej przedstawicieli właśnie tam stworzyło swoje najwybitniejsze dzieła. Byli wśród nich pisarze: **Adam Mickiewicz**, **Juliusz Słowacki**, **Zygmunt Krasiński**, **Cyprian Kamil Norwid**, kompozytor **Fryderyk Chopin**, historycy i zarazem publicyści **Joachim Lelewel** i **Maurycy Mochnacki** (więcej informacji na ten temat zawiera rozdział II.5.).

Wśród emigrantów powstawało wiele **organizacji politycznych.** Jednak najpoważniejszą rolę odgrywały dwa obozy: Hotel Lambert oraz Towarzystwo Demokratyczne Polskie.

Powitanie polskiego żołnierza-emigranta we Francji, grafika z epoki

Hotel Lambert

Hotel Lambert był nieformalnym obozem politycznym skupionym **wokół księcia Adama Jerzego Czartoryskiego** (wziął nazwę od jego **paryskiej** siedziby). Prezentował stanowisko **umiarkowanie konserwatywne** i **monarchistyczne**. Nadzieję na odbudowę przedrozbiorowej Rzeczypospolitej wiązał z **państwami zachodnimi**.

Towarzystwo Demokratyczne Polskie (TDP)

Towarzystwo Demokratyczne Polskie (**TDP**) było **bardziej radykalne** w kwestiach społeczno-politycznych. Początkowo szansę na uzyskanie przez Polskę niepodległości widziało we współpracy z **rewolucyjnymi ruchami w Europie**. Z czasem uznało, że **naród polski powinien samodzielnie podjąć walkę**, wywołując trójzaborowe powstanie. Aby ta walka była skuteczna, musi oprzeć się na masowym udziale **chłopów** w powstaniu.

Adam Jerzy Czartoryski (1770–1861) na grafice z ok. 1831 r.

Książę Czartoryski oraz obóz Hotelu Lambert prowadzili nie tylko działalność polityczną, lecz także inicjowali powstanie wielu organizacji naukowych, literackich, oświatowych i filantropijnych. Należały do nich m.in. działające w Paryżu: Towarzystwo Literackie (później przemianowane na Historyczno-Literackie), istniejąca do dziś Biblioteka Polska oraz Towarzystwo Pomocy Naukowej, gromadzące fundusze na stypendia dla polskiej młodzieży.

Obok księcia Czartoryskiego za najaktywniejszego i najbardziej wpływowego działacza emigracji można uznać **Joachima Lelewela**, który angażował się w wiele inicjatyw politycznych. Jedną z nich była rewolucyjno-republikańska organizacja **Młoda Polska**, która oddziałała silnie na ruch niepodległościowy pod zaborami.

Wśród grup emigracyjnych najbardziej radykalne, choć nieliczne, były działające w Wielkiej Brytanii **Gromady Ludu Polskiego**. Głosiły one hasła likwidacji stanu szlacheckiego oraz zniesienia wszelkich przywilejów stanowych, a także proponowały wprowadzenie wspólnej własności ziemi.

emisariusze

Niektóre ugrupowania emigracyjne, przede wszystkim Towarzystwo Demokratyczne Polskie i Młoda Polska, starały się **organizować na ziemiach polskich pod zaborami konspiracyjne grupy niepodległościowe**. W tym celu wysyłały **emisariuszy**, którzy mieli rozpowszechniać emigracyjne koncepcje polityczne i przygotowywać przyszłe powstanie.

Szymon Konarski (1808–1839) w więzieniu na portrecie nieznanego autorstwa

Konarski był emisariuszem Młodej Polski. Jego działalność nie ograniczyła się tylko do jednego zaboru. Na obszarze Rzeczypospolitej Krakowskiej i Galicji współtworzył Stowarzyszenie Ludu Polskiego, którego filia powstała także w Warszawie. Najliczniejszą sieć konspiracyjną (ok. 3000 osób) rozwinął natomiast na Ziemiach Zabranych. Po kilku latach władze austriackie i rosyjskie wykryły jego działalność i dokonały licznych aresztowań wśród członków spisku. Sam Konarski został skazany na śmierć i rozstrzelany w 1839 r. w Wilnie.

PYTANIA I POLECENIA

1. Wyjaśnij genezę powstania listopadowego.
2. Scharakteryzuj działania polityczne i militarne władz Królestwa Polskiego w czasie powstania. Jakie cele starano się realizować? Czy wśród władz powstańczych istniała zgoda co do właściwych metod prowadzenia walki?
3. Poszukaj w opracowaniach historycznych informacji na temat ocen powstania listopadowego i szans jego powodzenia. Czy – twoim zdaniem – powstanie listopadowe mogło zakończyć się sukcesem? Które czynniki w największym stopniu przyczyniły się do jego klęski? Uzasadnij swoją opinię.
4. Przedstaw zmiany, jakie zaszły w życiu Polaków pod zaborem rosyjskim po powstaniu listopadowym.
5. Omów znaczenie popowstaniowej Wielkiej Emigracji.

PODSUMOWANIE LEKCJI

- Zwycięskie **wystąpienia rewolucyjne w Europie w 1830 r.** sprzyjały buntowniczym nastrojom w Królestwie Polskim. s. 78
- **Bezpośrednią przyczyną** wybuchu **powstania w Warszawie (29 listopada 1830 r.)** były obawy przywódców Spisku Podchorążych przed aresztowaniami oraz przed użyciem armii polskiej do interwencji w Belgii i zastąpieniem jej w Kongresówce przez wojska rosyjskie. s. 78
- 25 stycznia 1831 r. **sejm Królestwa Polskiego zdetronizował Mikołaja I.** Wkrótce rozpoczęła się **wojna polsko-rosyjska.** s. 80
- Mimo wielu sukcesów militarnych (odparcie wojsk rosyjskich spod Warszawy w wyniku **bitwy pod Grochowem,** udana **ofensywa polska** w marcu i kwietniu 1831 r.) powstanie zakończyło się klęską. s. 80
- **8 września 1831 r. skapitulowała Warszawa,** a **w październiku zakończyły się działania zbrojne.** s. 83
- W ramach **represji popowstaniowych** Rosja **zlikwidowała niezależność Królestwa Polskiego.** Ograniczono prawa narodowe Polaków zarówno w Kongresówce, jak i na Ziemiach Zabranych. s. 84
- Po upadku powstania listopadowego **uchodźcy z Królestwa Polskiego** stworzyli – zwłaszcza we Francji – aktywne ośrodki polskiego życia politycznego i kulturalnego. Ze względu na ich rolę zyskali miano **Wielkiej Emigracji.** s. 85
- Najbardziej liczącymi się **środowiskami politycznymi emigracji** były: **Hotel Lambert** skupiony wokół **księcia Adama Jerzego Czartoryskiego** oraz **Towarzystwo Demokratyczne Polskie** (TDP). Bardzo aktywną działalność prowadził też **Joachim Lelewel.** s. 86
- Ugrupowania emigracyjne wysyłały **emisariuszy,** którzy inspirowali **na ziemiach polskich** liczne **niepodległościowe grupy konspiracyjne.** s. 86

3. Zabory pruski i austriacki oraz Rzeczpospolita Krakowska

NA TEJ LEKCJI:

- dowiesz się, jak funkcjonowało Wielkie Księstwo Poznańskie pod panowaniem pruskim;
- zapoznasz się z sytuacją Polaków pod zaborem austriackim;
- dowiesz się, na czym polegał specjalny status Rzeczypospolitej Krakowskiej.

Zabór pruski

zakres autonomii Wielkiego Księstwa Poznańskiego

Z tej części ziem byłego Księstwa Warszawskiego, które decyzją kongresu wiedeńskiego przekazano Prusom, utworzono **Wielkie Księstwo Poznańskie**. Objęło ono **Wielkopolskę i część Kujaw**. **Polacy** stanowili w nim około **72% ludności**, Niemcy – 25%, a parę procent – Żydzi. Poznańskie jako jedyna część zaboru pruskiego posiadało **autonomię**, choć **o niewielkim zakresie**. Od 1824 r. istniał w Księstwie sejm prowincjonalny, który miał jednak wyłącznie doradczy charakter – mógł wnosić prośby i skargi do króla. Wyznaczany przez króla Prus **namiestnik**, którym w 1815 r. został skoligacony z Hohenzollernami książę **Antoni Radziwiłł**, nie miał uprawnień w dziedzinie administracyjnej i nie mógł stanowić praw. Była to funkcja **głównie reprezentacyjna**. Pozwoliła też Radziwiłłowi na sprawowanie opieki nad kulturą. Po wybuchu powstania listopadowego w Królestwie Polskim **urząd namiestnika zlikwidowano**. W 1830 r. naczelnym prezesem Wielkiego Księstwa Poznańskiego został **Eduard Flottwell**, który prowadził **politykę germanizacyjną**.

Herb Wielkiego Księstwa Poznańskiego

Polacy w Wielkim Księstwie Poznańskim mieli prawo do używania **języka polskiego** w **urzędach**, **sądach** i **szkołach**, a publikacje urzędowe ukazywały się w dwóch językach: niemieckim i polskim. Do 1831 r. większość stanowisk urzędniczych niższego i średniego szczebla obsadzano Polakami. W latach 30. – po powstaniu listopadowym w zaborze rosyjskim – władze pruskie podjęły kroki na rzecz pełniejszej germanizacji administracji, sądownictwa i szkolnictwa w Poznańskiem. Zmalała liczba polskich urzędników i ograniczono zakres używania języka polskiego w urzędach i w szkołach. Dopiero po 1840 r. – wraz z wstąpieniem na tron nowego władcy Prus Fryderyka Wilhelma IV, który odwołał ze stanowiska Flottwella – Polacy w Wielkopolsce znów mogli używać języka polskiego w życiu publicznym.

W jeszcze szerszym zakresie **politykę germanizacyjną** realizowano na **Pomorzu Gdańskim** i **Warmii**, które nie uzyskały odrębnego statusu w obrębie państwa pruskiego. Język niemiecki wprowadzono tam nawet do szkolnictwa elementarnego, choć około połowa mieszkańców tych obszarów posługiwała się językiem polskim.

rozwój rolnictwa

Dla **rozwoju gospodarczego** Wielkiego Księstwa Poznańskiego korzystne były zmiany, jakie zachodziły w odniesieniu do własności rolnej. Stopniowo przeprowadzano **uwłaszczenie**, które na razie nie objęło jeszcze wszystkich chłopów. Jednak ci, których stać było na skorzystanie z możliwości wykupu ziemi, szybko bogacili się i przejmowali też ziemię uboższych włościan. Natomiast gospodarstwa ziemiańskie uzyskiwały w wyniku całego procesu środki pieniężne na rozwój i modernizację. W efekcie **w Wielkopolsce zaczęły przeważać posiadłości szlacheckie i duże rodzinne gospodarstwa chłopskie**. Poziom produkcji rolnej był w nich porównywalny z krajami Zachodu.

rozwój przetwórstwa rolnego

W Wielkopolsce rozwijał się **przemysł przetwórstwa rolnego** (młyny, gorzelnie, browary, olejarnie) oraz wytwórnie narzędzi i urządzeń rolniczych. **Natomiast w przemyśle włókienniczym nastąpił kryzys**. Przemysł ten nie mógł konkurować z nowymi ośrodkami w Królestwie Polskim, ponieważ w przeciwieństwie do nich nie miał dostępu do dużych rynków zbytu na Wschodzie.

inicjatywy społeczno-gospodarcze i kulturalne

Polacy w Wielkopolsce wykorzystywali istniejące możliwości **działalności ekonomicznej i społecznej**, która umacniała ich pozycję w kraju. Jednym z wybitnych działaczy był lekarz **Karol Marcinkiewicz**. Powstała z jego inicjatywy spółka akcyjna podjęła w **Poznaniu** budowę hotelu **Bazar**. Otwarto go na początku lat 40. Bazar pełnił różnorodne funkcje (mieścił sklepy, firmy handlowe, organizacje społeczne) i zajął ważne miejsce w życiu gospodarczym, towarzyskim, a nawet politycznym Polaków z zaboru pruskiego. Marcinkiewicz doprowadził także do powstania **Towarzystwa Naukowej Pomocy dla Młodzieży**, które udzielało stypendiów. Duże zasługi dla rozwoju **rolnictwa** miał **Dezydery Chłapowski** (oficer epoki napoleońskiej, generał powstania listopadowego). W swoim wzorowo prowadzonym majątku ziemskim przyjmował na praktyki i kształcił wszystkich, którzy chcieli zapoznać się z postępem techniki rolnej. Współpracował z wieloma pismami i towarzystwami o profilu gospodarczym, wspomagał inicjatywy społeczne.

Pomnik Karola Marcinkowskiego (1800–1846) przed liceum jego imienia w Poznaniu

Biblioteka Raczyńskich w Poznaniu, grafika z 1833 r.

Biblioteka została ufundowana w 1829 r. przez hrabiego Edwarda Raczyńskiego jako pierwsza publiczna biblioteka w zaborze pruskim. Zamysłem fundatora było podtrzymywanie kultury polskiej.

Zabór austriacki

ograniczenie swobód narodowych w Galicji

Spośród trzech zaborców **Austria w największym stopniu uchylała się po 1815 r. od przestrzegania uprawnień narodowych Polaków**. Zakres praw politycznych przyznanych mieszkańcom **Galicji** był znikomy. Ustanowiono wprawdzie w 1817 r. **sejm stanowy** z siedzibą w stolicy Galicji – **Lwowie**. Jednak jego podstawową funkcją było wyrażanie opinii, które nie musiały być respektowane przez austriackie władze. Jako instytucja monarchii absolutnej nie odgrywał on samodzielnej roli. Głos decydujący należał do **gubernatora Galicji** powoływanego przez **cesarza Austrii** i jego reprezentującego. **Administracja** w Galicji posługiwała się **językiem niemieckim** i poza niższymi stanowiskami była obsadzona głównie **przybyszami z innych prowincji cesarstwa**. W sposób typowy dla monarchii o absolutystycznym charakterze swobody obywatelskie nie były szanowane, a ograniczała je zarówno działalność policji i administracji, jak i cenzura.

Zakład Narodowy im. Ossolińskich

Również szkoły, prasa i instytucje kultury były zdominowane przez język niemiecki. Ważnym **polskim ośrodkiem kulturalnym** stał się natomiast **Zakład Narodowy im. Ossolińskich** (Ossolineum) **we Lwowie**. Miasto to stanowiło główny ośrodek polskiego życia kulturalnego i towarzyskiego w Galicji. W 1817 r. władze austriackie przywróciły działanie we Lwowie uniwersytetu (przez poprzednie kilkanaście lat zamiast niego funkcjonowało liceum). Jednak językiem wykładowym na **Uniwersytecie Lwowskim** ustanowiono **niemiecki**. Jedynym ustępstwem na rzecz polskości było utworzenie z czasem katedry języka i literatury polskiej.

Rysunek przedstawiający medal wybity z okazji założenia Ossolineum

W 1817 r. Józef Maksymilian Ossoliński założył fundację pod nazwą Zakład Narodowy im. Ossolińskich i zakupił we Lwowie na jego potrzeby budynek. Zadaniem fundacji było gromadzenie zbiorów piśmiennictwa polskiego oraz eksponatów muzealnych. Ossolineum zostało ostatecznie otwarte w 1827 r., w rok po śmierci swojego założyciela. Zgromadzone przez niego zbiory zostały wówczas przeniesione z Wiednia do Lwowa. Stale powiększały się później dzięki darom, zapisom i zakupom. Zakład Narodowy im. Ossolińskich stał się także ważnym centrum niezależnej polskiej myśli i działalności kulturalnej, naukowej oraz wydawniczej.

sytuacja gospodarcza

Zarówno pod względem narodowym, jak i **gospodarczym** Galicja była w tym okresie **w gorszej sytuacji niż ziemie polskie pod zaborami pruskim i rosyjskim**. Austriackie władze centralne nie dbały dostatecznie o rozwój cywilizacyjny tej prowincji. Ponadto odczuwano konsekwencje zerwania więzi gospodarczych i komunikacyjnych łączących wcześniej ten obszar z innymi ziemiami polskimi, które znalazły się teraz w granicach pozostałych państw zaborczych.

Metody stosowane w galicyjskim rolnictwie były bardzo zacofane, a niewielkie gospodarstwa chłopskie nie zawsze zapewniały ich właścicielom przetrwanie. Głód na wsi powracał regularnie. Ponieważ pod panowaniem austriackim nie przeprowadzono aż do 1848 r. uwłaszczenia, ludność chłopska nie miała warunków do rozwoju własnych gospodarstw. Nie miała też większych możliwości poszukiwania zatrudnienia poza rolnictwem. **Przemysł** galicyjski ograniczał się niemal wyłącznie do **niewielkich zakładów przetwórstwa rolnego zakładanych przez ziemian**. Wyjątkową pozycję zajmowały natomiast **kopalnie soli w Wieliczce i Bochni**, które były własnością państwa austriackiego.

Panorama Nowego Sącza, grafika z 1824 r.

Brody położone na północny-wschód od Lwowa w pobliżu ówczesnej granicy austriacko-rosyjskiej. Grafika z lat 30. XIX w.

Specyfiką Brodów był fakt, że wśród mieszkańców miasta ok. 3/4 stanowili Żydzi. W żadnym innym mieście Galicji nie mieszkało ich tak wielu. W niektórych miastach położonych w jej wschodniej części liczba ludności żydowskiej zbliżała się do połowy (np. w Rzeszowie) lub ją przekraczała.

Rzeczpospolita Krakowska

Rzeczpospolita Krakowska

Rzeczpospolita Krakowska istniała w latach **1815–1846**. Obejmowała **Kraków z okolicami** (obszar 1200 km²) i była zamieszkana przez około 90 tysięcy ludzi. Powołana do życia na mocy decyzji kongresu wiedeńskiego, miała być zgodnie z jego aktem końcowym: *miastem wolnym, niepodległym i ściśle neutralnym pod opieką Rosji, Austrii i Prus*. Kraje te reprezentowały ją na arenie międzynarodowej, ponieważ ustalono, że nie może prowadzić własnej polityki zagranicznej.

Rzeczpospolita Krakowska – podobnie jak Królestwo Polskie – należała do nielicznych w Europie w 1. połowie XIX w. państw, których założenia ustrojowe realizowały tak wiele haseł liberalnych. Miała konstytucję oraz obowiązywał w niej *Kodeks cywilny Napoleona*. Zagwarantowane były w niej: niezależność sądownictwa, podstawowe wolności obywatelskie i swobody religijne. Władzę wykonawczą sprawował **senat** złożony z prezesa i 12 członków. Organem parlamentarnym było **Zgromadzenie Reprezentantów**, mające uprawnienia ustawodawcze i kontrolne. Polskie rządy w Rzeczypospolitej Krakowskiej musiały się jednak liczyć, zwłaszcza po powstaniu listopadowym, ze stanowiskiem **rezydentów trzech państw zaborczych**. Trudno więc mówić o pełnej suwerenności państwa.

Hrabia Stanisław Wodzicki (1764–1843) – prezes senatu Rzeczypospolitej Krakowskiej w latach 1815–1831, obraz Józefa Peszki z 1819 r.

Wodzicki był politykiem o poglądach konserwatywnych, a ponadto – zasłużonym botanikiem, który sprowadzał do Krakowa rzadkie odmiany roślin.

Obowiązującym językiem był język polski, a kultura narodowa rozwijała się swobodnie. **Uniwersytet Jagielloński** w Krakowie to, obok Wileńskiego i Warszawskiego, główny ośrodek polskiej nauki, myśli i kultury pod zaborami. Prężnie działało Towarzystwo Naukowe Krakowskie.

***Widok z Wawelu na kopiec Kościuszki*, obraz autorstwa Aleksandra Połczyńskiego, 1848 r.**

W czerwcu 1818 r. wielką uroczystością było złożenie na Wawelu sprowadzonych ze Szwajcarii zwłok zmarłego w poprzednim roku Tadeusza Kościuszki. W latach 1820–1823 usypano na Wzgórzu św. Bronisławy kopiec Kościuszki, który do dziś pozostaje jednym z symboli Krakowa.

PYTANIA I POLECENIA

1. Scharakteryzuj położenie ludności polskiej w zaborze pruskim. Wyjaśnij, jakim zakresem swobód narodowych dysponowała.
2. Przedstaw politykę władz austriackich wobec Galicji.
3. Wyjaśnij, jaki był status polityczny Rzeczypospolitej Krakowskiej. W jakim stopniu była ona państwem samodzielnym?
4. Omów inicjatywy gospodarcze, społeczne i kulturalne podejmowane przez Polaków w Wielkim Księstwie Poznańskim i w Galicji.

PODSUMOWANIE LEKCJI

s. 88 • **Zakres autonomii Wielkiego Księstwa Poznańskiego był ograniczony.** W urzędach, sądach i szkołach **Polacy** mogli posługiwać się **własnym językiem**. Władze niemieckie podejmowały jednak działania **germanizacyjne, zwłaszcza w latach 1830–1840.**

s. 89 • W **Wielkopolsce** pomyślnie rozwijało się **rolnictwo**. Rozkwitał także **przemysł przetwórczy**.

s. 89 • Polacy w **Wielkopolsce** podejmowali liczne **inicjatywy społeczno-gospodarcze i kulturalne**. Wśród szczególnie zasłużonych osób znaleźli się **Karol Marcinkowski** i **Dezydery Chłapowski**. Ważnym ośrodkiem życia polskiego stał się **poznański Bazar**.

s. 90 • **Swobody narodowe Polaków najbardziej ograniczone były w Galicji.** Absolutystyczne rządy austriackie nie dawały mieszkańcom tej prowincji szansy na istotny udział w podejmowaniu dotyczących jej decyzji. **Administracja i życie publiczne** zostały zdominowane przez **język niemiecki**.

s. 90 • Szczególnie ważną dla polskiego życia narodowego instytucją był **Zakład Narodowy im. Ossolińskich** we **Lwowie**. Miasto to, będące **stolicą Galicji**, stanowiło też najważniejszy na jej obszarze ośrodek polskiej kultury.

s. 91 • **Pod względem gospodarczym Galicja** była obszarem o wiele bardziej **zacofanym** niż Królestwo Polskie czy Wielkie Księstwo Poznańskie.

s. 92 • **Rzeczpospolita Krakowska** była państwem **formalnie niepodległym.** Faktycznie pozostawała pod nadzorem **reprezentantów trzech państw zaborczych** (ich kontrola nad krajem wzrosła po powstaniu listopadowym).

4. Powstanie krakowskie (1846) i Wiosna Ludów na ziemiach polskich (1848)

NA TEJ LEKCJI:

- dowiesz się, jak doszło do wybuchu powstania krakowskiego i jaki miało ono charakter;
- zapoznasz się z okolicznościami, które doprowadziły do rabacji galicyjskiej;
- przeczytasz o działaniach Polaków w zaborach pruskim i austriackim podczas Wiosny Ludów oraz o ich następstwach.

Plany powstańcze

W latach 40. XIX w. polski ruch spiskowy zaczął nabierać sił w **Wielkim Księstwie Poznańskim**, gdzie wcześniej nie był szczególnie rozwinięty. **Z inicjatywy emigracyjnego TDP** powstał tam **komitet** mający na celu rozwijanie **konspiracyjnego ruchu niepodległościowego**. Na jego czele stanął **Karol Libelt** – filozof i publicysta, uczestnik powstania listopadowego. Z kolei niezależnie od środowisk emigracyjnych księgarz **Walenty Stefański** założył w Poznaniu w 1842 r. bardziej radykalny społecznie **Związek Plebejuszy**. Skupiał on przede wszystkim osoby z warstwy rzemieślniczej oraz młodzież.

konspiracyjny ruch niepodległościowy

W końcu 1844 r. komitet Libelta (nazywany **Centralizacją Poznańską**) objął **kierownictwo przygotowań powstańczych we wszystkich zaborach**. Połączył się z nim także Związek Plebejuszy. Centralizacja miała zaawansowane **plany wywołania ogólnonarodowego, trójzaborowego powstania**, którego **termin** wyznaczono **na luty 1846 r.** Jego wodzem naczelnym miał zostać **Ludwik Mierosławski**. Był on podporucznikiem w trakcie powstania listopadowego, a na emigracji, dzięki publikowanym pracom, zdobył sławę jako teoretyk wojskowości. Opracowane przez niego plany powstańcze zakładały oparcie zrywu niepodległościowego na chłopach, których do walki miało przyciągnąć ogłoszenie uwłaszczenia.

Władze pruskie już w 1845 r. uzyskały pierwsze informacje o spisku. Natomiast w lutym 1846 r., **na kilka dni przed wyznaczoną datą powstania**, na skutek donosu jednego z członków Centralizacji otrzymały szczegółowe informacje o uczestnikach konspiracji. **Kilkaset osób zostało aresztowanych** (w tym Libelt i Mierosławski). Ponad 250 z nich było sądzonych w tzw. **procesie berlińskim**.

Proces berliński, grafika z epoki

Proces berliński zakończył się w grudniu 1847 r. Zapadły w nim niezwykle surowe wyroki. 50 oskarżonych skazano na kary więzienia – w większości długotrwałego. Wobec 8 (w tym Mierosławskiego), których uznano za winnych zdrady stanu, zapadł wyrok śmierci. Oskarżeni wnieśli apelację, która nie została rozpatrzona do czasu wybuchu Wiosny Ludów. Ta zaś przyniosła im uwolnienie z więzienia.

Powstanie krakowskie i rabacja galicyjska

powołanie Rządu Narodowego

Aresztowania w ogromnym stopniu zniweczyły przygotowania powstańcze i doprowadziły do rozpadu struktur organizacyjnych ruchu spiskowego. Mimo to ci jego uczestnicy, którzy pozostali na wolności i znaleźli się w **Krakowie**, podjęli decyzję o rozpoczęciu powstania. Wybuchło ono nocą z **20 na 21 lutego 1846 r.** Nie miało jednak szans rozprzestrzenienia się poza Rzeczpospolitą Krakowską. Wprawdzie we wszystkich trzech zaborach podjęto mało znaczące próby powstańcze, ale zostały one w zarodku stłumione. Powstańcy objęli władzę w samym Krakowie, ogłosili powołanie Rządu Narodowego Rzeczypospolitej Polskiej i wydali **Manifest do Narodu Polskiego**. Zapowiadano w nim daleko idące reformy społeczne, między innymi uwłaszczenie chłopów i likwidację wszelkich innych przywilejów stanowych.

Źródło historyczne

Fragment Manifestu do Narodu Polskiego wydanego przez Rząd Narodowy powstały 22 lutego 1846 r. w Krakowie

Polacy! [...] Jest nas dwadzieścia milionów, powstańmy razem jak mąż jeden, a potęgi naszej żadna nie przemoże siła, będzie nam wolność, jakiej dotąd nie było na ziemi, wywalczymy sobie skład społeczeństwa, w którym każden podług zasług i zdolności z dóbr ziemskich będzie mógł użytkować, a przywilej żaden i pod żadnym kształtem mieć nie będzie miejsca, [...] w którym ziemia, dzisiaj przez włościan warunkowo tylko posiadana, stanie się bezwarunkową ich własnością, ustaną czynsze, pańszczyzny i wszelkie tym podobne należytości bez żadnego wynagrodzenia, a poświęcenie się sprawie narodowej z bronią w ręku będzie wynagrodzone ziemią z dóbr narodowych. Polacy! Nie znamy odtąd między sobą żadnej różnicy, jesteśmy odtąd braćmi, synami jednej matki Ojczyzny, jednego Ojca Boga na niebie! Jego wezwijmy na pomoc, a On pobłogosławi orężowi naszemu i da nam zwycięstwo; ale aby wysłuchał głosów naszych, nie kalajmy się ani pijaństwem, ani rabunkiem, nie plamijmy poświęconej broni samowolnością lub morderstwem bezbronnych różnowierców i cudzoziemców, bo nie z ludami, ale z ciemiężcami naszymi bój prowadzimy. A teraz na znak jedności: przypinajmy kokardy narodowe i wykonajmy przysięgę: „Przysięgam radą, mową i czynem

służyć Ojczyźnie mojej, Polsce! Poprzysięgam poświęcić jej wszystkie moje widoki osobiste, majątek i życie! Poprzysięgam posłuszeństwo bezwarunkowe Rządowi Narodowemu [...]".

Wiek XIX w źródłach, oprac. M. Sobańska-Bondaruk i S.B. Lenard, Warszawa 1998, s. 75–76.

Ćwiczenie

1. Wyjaśnij, do jakich ideałów odwoływał się Manifest Rządu Narodowego. Jaki był cel rozpoczętego powstania?
2. Na podstawie analizy teksty źródłowego i informacji zawartych w podręczniku przedstaw znaczenie kwestii uwłaszczenia chłopów. W jaki sposób chcieli ją rozwiązać autorzy manifestu?

Godło polskie z okresu powstania krakowskiego

Fakt, że orzeł jest pozbawiony korony, wynikał z radykalnych, republikańskich przekonań przywódców powstania.

Rząd powstańczy został po paru dniach zastąpiony jednoosobową władzą **dyktatora**, którym został Jan Tyssowski. Jednak najaktywniej spośród przywódców rewolty działał jego sekretarz – **Edward Dembowski**. Bezskutecznie starał się on o pozyskanie dla powstania chłopów galicyjskich. Byli oni w większości wrodzy wobec szlachty, która je rozpoczęła. Łatwo więc ulegali namowom władz austriackich, aby przyłączyć się do zwalczania powstania. Niektórzy urzędnicy austriaccy wypłacali zresztą nagrody pieniężne za każdego zabitego lub wziętego do niewoli powstańca. Wojska austriackie i podburzeni chłopi pomaszerowali na Kraków. Nieliczne siły powstańcze nie miały szans na skuteczny opór. Dembowski wyszedł **27 lutego** naprzeciw nadciągającym chłopom na czele **procesji niosącej symbole religijne**. Próba odwołania się do uczuć religijnych nie przyniosła jednak skutku, a procesja została ostrzelana przez wojsko austriackie. Sam **Dembowski zginął**. Wkrótce Tyssowski, dyktator powstania, opuścił Kraków i 4 marca skapitulował wraz z powstańczym wojskiem. **Powstanie upadło** więc po zaledwie **10 dniach**.

upadek powstania krakowskiego

Rozbudzona w trakcie powstania aktywność chłopska przerodziła się w tzw. **rabację** – serię **ataków chłopów na dwory szlacheckie** na terenie zachodniej Galicji. Źródłem tych wydarzeń było trudne położenie materialne chłopów pańszczyźnianych i wypływająca stąd ich niechęć do szlacheckich panów. Władze austriackie obiecywały im polepszenie losu, a zarazem wmawiały, że szlacheckie powstanie jest skierowane przeciwko zniesieniu pańszczyzny planowanemu przez cesarza. W ten sposób wzmagały wrogość chłopską wobec dworów i zwracały przeciwko sobie dwie warstwy społeczeństwa polskiego. Chłopi bardziej ufali „dobremu cesarzowi" w Wiedniu niż panom, których postrzegali jako krzywdzicieli. Najważniejsza dla chłopów kwestia uwłaszczenia pozostawała nierozwiązana, a nieurodzaje z lat 1844–1845 zwiększyły niezadowolenie na wsi.

rabacja galicyjska

Jakub Szela (1787–1860) na ilustracji prasowej z epoki

Rabacja – dawne określenie zbrojnej napaści, rabunku.

W trakcie rewolty chłopi rabowali i palili dwory oraz mordowali ich mieszkańców, a nieraz poddawali ich torturom. Ofiarą napaści padło **kilkaset majątków**, **zginęło około tysiąca osób**, które najczęściej nie miały w ogóle nic wspólnego z powstaniem. W okolicach Jasła oraz Tarnowa działaniom chłopskim bardziej zorganizowaną formę próbował nadać **Jakub Szela**. Rozrastanie się chłopskiego buntu zaniepokoiło w końcu Austriaków. Opanowali oni sytuację z pomocą wojska i zmusili chłopów do dalszego odrabiania pańszczyzny.

likwidacja Rzeczypospolitej Krakowskiej

Skutkiem powstania krakowskiego stała się **likwidacja Rzeczypospolitej Krakowskiej**. Wcielono ją **do Austrii** (jako **część Galicji**). Wynikało to z porozumienia wszystkich państw zaborczych. Oficjalnie nastąpiło to **w listopadzie 1846 r.**

W wyniku nieudanego powstania krakowskiego koncepcja odzyskania przez Polskę niepodległości na drodze zrywu zbrojnego otrzymała poważny cios. Rabacja galicyjska pokazała natomiast, że ludność chłopska nie stanowi dla szlacheckich rewolucjonistów sojusznika w walce o niepodległą Polskę. Przezwyciężenie chłopskiej wrogości wobec szlachty i wykształcenie w tej warstwie **świadomości narodowej** nie było możliwe bez zniesienia pańszczyzny i uwłaszczenia chłopów. Jednocześnie **w środowiskach konserwatywnych** chłopski bunt wzmógł lęk przed rewolucją. To z kolei wzmocniło postawy lojalistyczne wielu ostrożniejszych polskich polityków, czyli kazało im szukać **porozumienia z władzami zaborczym**i, które mogły zagwarantować utrzymanie porządku społecznego.

Wiosna Ludów w Wielkopolsce

Po tym, jak w Europie w początkach **1848 r.** wezbrała fala wystąpień rewolucyjnych (**Wiosna Ludów** – zobacz rozdz. I.4.), **Polacy** także upomnieli się o swoje prawa narodowe. **W zaborze pruskim** i **austriackim** podjęli **próbę uzyskania szerokiej autonomii**. Władcy obu tych państw zaborczych początkowo godzili się na daleko idące reformy polityczne, więc polscy działacze narodowi mogli obrać drogę legalną. Natomiast na ziemiach polskich **pod zaborem rosyjskim nie doszło do wystąpień narodowych**. Despotyczne rządy carskie były w stanie zapobiec rozprzestrzenieniu się europejskiej rewolucji na obszar Rosji. Również w odniesieniu do działań polskiej konspiracji można mówić o skutecznym ich zahamowaniu przez rosyjskie władze.

Rewolucja w Berlinie, powołanie nowego rządu w Prusach i ogłoszenie amnestii dla więźniów politycznych niosły nadzieję Polakom **w zaborze pruskim**. Zdawały

się stwarzać warunki umożliwiające wywalczenie szerszego zakresu swobód narodowych. Już **20 marca 1848 r.** powstał **w Poznaniu polski Komitet Narodowy**. Reprezentował on zróżnicowane opcje polityczne i składał się z reprezentantów wszelkich warstw społecznych. Polacy w Wielkopolsce mogli początkowo liczyć na poparcie utworzonego właśnie **liberalnego rządu pruskiego**. Dążył on do zjednoczenia Niemiec. To sprawiało, że realna stawała się wojna Prus z Rosją, która była zaniepokojona tą perspektywą. Polacy mogliby stać się w takiej wojnie sojusznikami Niemców. Władze pruskie zgodziły się wówczas na **„reorganizację" Wielkiego Księstwa Poznańskiego**, co oznaczało przede wszystkim utworzenie **polskiej administracji** i **wojska**. Na czele polskich sił zbrojnych w Wielkopolsce (które osiągnęły wkrótce liczebność 7000 osób i nadal były rozbudowywane) stanął **Ludwik Mierosławski**.

Komitet Narodowy w Poznaniu

Ludwik Mierosławski

Działania polskie nie były jednak na rękę ani królowi, który w odróżnieniu od liberałów nie chciał wojny z Rosją, ani Niemcom zamieszkującym Wielkopolskę. Relacje z niemieckimi politykami liberalnymi także się popsuły, gdyż Polacy odmawiali przyłączenia Wielkiego Księstwa Poznańskiego do Związku Niemieckiego. Strona niemiecka zażądała wówczas, aby z reorganizacji Księstwa wyłączyć te powiaty, w których Niemcy zamieszkiwali w większych skupiskach, w tym Poznań. Dopiero przybyły z Berlina specjalny komisarz królewski zaproponował kompromis. Na mocy zawartego porozumienia Polacy mieliby uzyskać autonomię obejmującą część Poznańskiego. W zamian musieliby ograniczyć swoje siły zbrojne do 3000.

Jednak Niemcy nie dotrzymali warunków umowy i **29 kwietnia wojska pruskie zaatakowały polski obóz wojskowy w Książu** i rozproszyły stacjonujący tam oddział. Mierosławski zdecydował się stawić opór. Rozpoczęło się **powstanie w Wielkopolsce**. Do powstańczego wojska **wstępowało wielu chłopów**. Przewaga wojsk pruskich spowodowała, że siły polskie, mimo **początkowych sukcesów** (bitwy pod Miłosławem i Sokołowem), musiały **przejść do działań partyzanckich**. Wielu oficerów uważało, że dalsza walka nie daje szans powodzenia i odchodziło z oddziałów. W tej sytuacji Mierosławski zrzekł się dowództwa, a resztki polskiego wojska **skapitulowały 9 maja 1848 r.**, co zakończyło Wiosnę Ludów w Wielkopolsce. Obietnice autonomii zostały przekreślone. Nie nastąpił też podział Księstwa na część niemiecką i polską.

powstanie wielkopolskie

zakończenie Wiosny Ludów w Wielkopolsce

Ludwik Mierosławski (1814–1878), grafika Eugèna Louisa Charpentiera (czytaj: użena lui szarpątie) sprzed 1890 r.

Mierosławski po upadku powstania w Wielkopolsce stanął na czele rewolucyjnej armii na Sycylii, a następnie w niemieckiej Badenii. Później znalazł się w Paryżu, gdzie w latach 50. nadal rozwijał swoje koncepcje powstańcze.

Bitwa pod Miłosławiem, 30 kwietnia 1848 r., na obrazie Juliusza Kossaka – 1868 r.

Wiosna Ludów w Galicji

komitety i gwardie narodowe w Galicji

W zaborze austriackim do pierwszych wystąpień doszło 15 marca 1848 r. **w Krakowie**, a kilka dni później **we Lwowie**. Władze austriackie początkowo nie sprzeciwiały się zakładaniu w tych miastach **komitetów i rad narodowych**, które przystąpiły do tworzenia polskiej administracji oraz **gwardii narodowych**. Do Galicji przybywało wielu polskich emigrantów politycznych, angażujących się w rozkwitające wówczas inicjatywy obywatelskie. **Polskie życie narodowe** uzyskało na pewien czas **swobodę** – rozwijała się polska prasa, toczyły się dysputy polityczne, powstawały organizacje obywatelskie.

We Lwowie uchwalono ponadto **petycję do cesarza** w sprawie swobód narodowych i politycznych, które dawałyby Galicji bardzo szeroką autonomię. Postulowano także przeprowadzenie uwłaszczenia i równouprawnienie stanów. Wysłana z petycją do Wiednia delegacja działaczy lwowskich i krakowskich nie doczekała się jednak od monarchy konkretnej odpowiedzi.

Źródło historyczne

Wybrane punkty polskiej petycji do cesarza Austrii uchwalonej 19 marca, przedstawionej mu 6 kwietnia 1848 r.

1. [...] zaprowadzenie polskiego języka w szkołach, sądach i w urzędach [...].
2. Oddzielna administracja prowincjonalna. [...]

4. Rewizja konstytucji stanowej i reprezentacja wszystkich klas mieszkańców na sejmie, który jak najrychlej zwołany być ma.
5. Zniesienie cenzury [...].
10. Zupełne zniesienie pańszczyzny i wszystkich poddańczych powinności [...].
11. Całkowita równość obywatelska i polityczna przed prawem wszystkich klas i wyznań [...].
12. Obsadzenie urzędów krajowcami, tu urodzonymi w Galicji, a wykluczenie niekrajowców.
13. Wojsko krajowe ma w kraju stać, narodową mieć instytucję i oficerów krajowców [...].

Historia. Teksty źródłowe, cz. 3: *1815–1939*, oprac. M. Ciejka, Kraków 2004, s. 57.

Ćwiczenie

Scharakteryzuj postulaty dotyczące swobód narodowych i obywatelskich, jakich Polacy domagali się dla Galicji. Jakich kwestii one dotyczyły? Jakie zmiany w życiu społecznym i politycznym Galicji miałyby się dokonać w przypadku ich wprowadzenia?

Pomnik Franciszka Smolki we Lwowie na pocztówce z 1914 r.

Franciszek Smolka (1810–1899) brał udział w polskiej konspiracji niepodległościowej od lat 30. Należał m.in. do spisku Szymona Konarskiego, za co został aresztowany. Skazano go na karę śmierci, został jednak uwolniony dzięki cesarskiej amnestii. Był jednym z członków polskiej Rady Narodowej we Lwowie. Latem 1848 r. został posłem w parlamencie austriackim, gdzie przewodniczył polskim demokratom.

Przywódcy polskiego ruchu narodowego w Galicji, aby pozyskać ludność chłopską, **wezwali ziemian do darowania chłopom pańszczyzny**. Jednak nie mogli zagwarantować właścicielom ziemskim odszkodowań, więc ich wezwania **nie wywołały przychylnej reakcji**. Tymczasem **uwłaszczenie chłopów ogłosił** w kwietniu **w imieniu cesarza austriacki gubernator Galicji**. Miało się to odbyć za odszkodowaniem dla ziemian, wypłacanym ze skarbu państwa. Pozwoliło to utrzymać się na uprawianej ziemi nawet niezamożnym chłopom. W efekcie w Galicji – inaczej niż w zaborze pruskim – przeważały później **małe gospodarstwa chłopskie**. Ludność chłopska nie musiała ponosić kosztów reformy. Na skutek tego posunięcia wdzięczność ludność chłopskiej z powodu uwłaszczenia kierowała się ku cesarzowi. Było to porażką polskich działaczy, którzy namawiali ziemian na przeprowadzenie reformy

uwłaszczenie chłopów

z własnej inicjatywy, gdyż postrzegali to jako szansę na pozyskanie przychylności chłopów. Nie została rozwiązana przez państwo austriackie sprawa serwitutów, czyli posiadanych dotąd przez chłopów uprawnień do korzystania z należących do ziemian pastwisk i lasów. Ludność chłopska była przekonana, że ma prawo nadal z nich korzystać na dawnych zasadach, tymczasem zgodnie z nowym stanem prawnym powinna za taką możliwość zapłacić. W ten sposób powstało źródło konfliktów pomiędzy wsią a dworem. Wkrótce (wrzesień 1848 r.) **uwłaszczenie chłopów** ogłoszono w całym Cesarstwie Austriackim.

W Krakowie w 2. połowie kwietnia doszło do **rozruchów** związanych z utrudnianiem przez władze austriackie rozwoju Gwardii Narodowej oraz wydanym zakazem działalności miejscowego polskiego Komitetu Narodowego. **Artyleria austriacka** znajdująca się na Wawelu **ostrzelała zbuntowane miasto**, czym wymusiła posłuch. Przedstawiciele Komitetu Narodowego i emigranci zostali zmuszeni do opuszczenia Krakowa, a Gwardię Narodową zlikwidowano.

wystąpienie Rusinów

Z punktu widzenia Polaków nowym aspektem polityki galicyjskiej było **wystąpienie z własnymi postulatami Rusinów**. Utworzyli oni we Lwowie, z poparciem władz austriackich i cerkwi greckokatolickiej, **Główną Radę Ruską**. Podkreślili przy tym **pełną lojalność wobec cesarza**. Uzyskali pewne uprawnienia dla języka ruskiego (ukraińskiego) w szkolnictwie średnim oraz katedrę języka i literatury ruskiej na uniwersytecie. Strona polska obawiała się, że może to zagrozić polskim interesom. Przede wszystkim jednak była zaniepokojona pojawiającą się możliwością administracyjnego wyodrębnienia wschodniej Galicji, gdzie Polacy stanowili by mniejszość. Rodzący się odrębny ruch polityczny Rusinów był na rękę władzom austriackim, które w tym okresie przeciwstawiły go dążeniom polskim.

Wiosna Ludów w Galicji zaczęła zmierzać ku końcowi wraz z sukcesami władz cesarskich w tłumieniu wystąpień rewolucyjnych w Wiedniu i na innych obszarach monarchii. **We Lwowie** dowódca garnizonu austriackiego postanowił doprowadzić do rozbrojenia miejscowej Gwardii Narodowej. W tym celu nakazał prowokowanie incydentów. Następnie **2 listopada**, wykorzystując jako pretekst starcia zbrojne ludności cywilnej oraz Gwardii z wojskiem, rozkazał **ostrzelać z dział miasto**. Zginęło około 100 osób, a pożar ogarnął wiele budynków. Polska Gwardia Narodowa nie podjęła walki. Austriackie władze wojskowe ogłosiły **w mieście stan oblężenia**, rozszerzony następnie **na całą Galicję z Krakowem**.

stłumienie wystąpień rewolucyjnych w Galicji

Wydarzenia te **zakończyły Wiosnę Ludów w Galicji**. Rozwiązano lokalne gwardie narodowe i wszystkie polskie organizacje, a także zlikwidowano polskie czasopisma. Ponadto wydalono emigrantów, a wielu radykalnych działaczy politycznych aresztowano lub wcielono do wojska.

Bilans Wiosny Ludów na ziemiach polskich

następstwa Wiosny Ludów

Polakom **nie udało się uzyskać** w wyniku wydarzeń Wiosny Ludów **istotnego zwiększenia swobód narodowych** ani w zaborze pruskim, ani w austriackim. W **Galicji** sukcesem było jednak to, że w lipcu 1848 r. jej **gubernatorem po raz pierwszy został Polak** – **Wacław Zaleski**. Polakiem był również jego następca (w latach 1849–1859) – konserwatysta **Agenor Gołuchowski**. Gołuchowskiemu udało się **częściowo spolonizować administrację** galicyjską. Zapewniał on władze austriackie o pełnej lojalności Polaków.

Wacław Zaleski (1799–1849), rysunek niemieckiego artysty z końca XIX w.

Zaleski nie zajmował się polityką. Był poetą i znawcą kultury ludowej. Podzielał poglądy Johanna Gottfrieda Herdera (zobacz rozdz. I.5.). Szczególnie ważne były opublikowane przez niego w 1833 r. *Pieśni polskie i ruskie ludu galicyjskiego.*

W okresie następującym po Wiośnie Ludów nastąpiło zdecydowane **osłabienie polskiej konspiracji** i jej prób podjęcia walki zbrojnej o niepodległość. **Wzmocniły się** natomiast **postawy lojalistyczne** wobec władz państw zaborczych.

Dla polskich działaczy narodowych duże znaczenie miał fakt, że w powstaniu w Wielkopolsce wzięło udział wielu chłopów. Oznaczało to, iż **część warstwy chłopskiej w zaborze pruskim posiadła już polską świadomość narodową** i była gotowa walczyć w obronie narodowych interesów. **W Galicji** sytuacja wyglądała odmiennie. Tu wciąż utrzymywała się **nieufność chłopów wobec szlachty**. Przeprowadzenie uwłaszczenia przez władze austriackie, a nie z dobrej woli ziemian, zwiększyło jeszcze **przywiązanie ludności chłopskiej do cesarza**. Chłopi, którzy znaleźli się w reprezentacji Galicji w parlamencie wiedeńskim w 1848 r., wspierali władze cesarskie przeciwko polskim politykom demokratycznym. Zresztą w Europie ludność chłopska przyjmowała zazwyczaj postawy konserwatywne. Galicja nie była pod tym względem wyjątkiem.

Z kolei **na należącym do Prus Górnym Śląsku** – obszarze, który nie był częścią Rzeczypospolitej przed rozbiorami – miejscowa ludność zaczęła głośno **upominać się o prawa języka polskiego** w szkołach i urzędach. Zaczęto wydawać polską prasę. Oznaczało to, że obszar ten, odłączony od Polski w średniowieczu, także **stał się terenem rozwoju polskiej świadomości narodowej**.

Okres Wiosny Ludów stanowił też zapowiedź pojawienia się **konfliktu narodowego wśród ludności Galicji**. Pierwszy raz ujawniły się wówczas wyraźnie **odmienne od polskich interesy Rusinów**, na co polscy politycy nie byli przygotowani.

PYTANIA I POLECENIA

1. Przedstaw okoliczności, w jakich wybuchło powstanie krakowskie. Jakie cele chcieli zrealizować przygotowujący je spiskowcy? Dlaczego ich wystąpienie zakończyło się niepowodzeniem?
2. Wyjaśnij pojęcia: *Centralizacja Poznańska, Związek Plebejuszy, proces berliński, rabacja galicyjska.*
3. Przedstaw cele i metody działań polskich działaczy narodowych w okresie Wiosny Ludów w Wielkim Księstwie Poznańskim i w Galicji.

4. Wyjaśnij, jaką rolę w wydarzeniach lat 1846–1848 na ziemiach polskich odegrała kwestia chłopska, a w szczególności problem uwłaszczenia.
5. Przedstaw następstwa Wiosny Ludów na ziemiach polskich i oceń jej znaczenie dla sprawy polskiej.

PODSUMOWANIE LEKCJI

s. 95
- Organizacja konspiracyjna **przygotowująca trójzaborowe powstanie** w lutym 1846 r. **została rozbita aresztowaniami**.

s. 96
- **W Krakowie** grupa spiskowców ogłosiła **22 lutego 1846 r.** utworzenie **Rządu Narodowego**.

s. 97
- **Powstanie krakowskie** nie rozszerzyło się poza Rzeczpospolitą Krakowską i po 10 dniach **upadło**.

s. 97
- Jednym z następstw przygotowań powstańczych oraz skierowanych przeciw powstaniu działań władz austriackich była **rabacja galicyjska** – krwawe **wystąpienie chłopów przeciwko szlachcie w zachodniej Galicji**.

s. 98
- **Rzeczpospolita Krakowska** w 1846 r. została **zlikwidowana** i **wcielona do austriackiej Galicji**.

s. 99
- **W marcu 1848 r. w Poznaniu** powstał polski Komitet Narodowy. Początkowo uzyskał on od władz pruskich zgodę na **tworzenie polskiej administracji** i **sił zbrojnych** (dowodził nimi **Ludwik Mierosławski**).

s. 99
- Narastające rozbieżności interesów niemieckich i polskich doprowadziły do wybuchu **powstania wielkopolskiego** (przełom kwietnia i maja 1848 r.).

s. 99
- Klęska powstania oznaczała też **porażkę planów uzyskania autonomii dla Wielkiego Księstwa Poznańskiego**.

s. 100
- **W Galicji** (w Krakowie i Lwowie) Polacy utworzyli **w marcu 1848 r.** własne **komitety** i **gwardie narodowe**. Przez pewien czas mogli cieszyć się swobodą życia narodowego.

s. 101
- **Uwłaszczenie w Galicji** nastąpiło w wyniku **decyzji władz austriackich**.

s. 102
- **Z własnymi postulatami wystąpili** w czasie Wiosny Ludów **Rusini**, co zapowiadało narastanie konfliktu interesów polskich i rusińskich (ukraińskich) w Galicji.

s. 102
- **W listopadzie władze austriackie ostatecznie stłumiły polski ruch**, używając siły zbrojnej.

s. 102
- **Następstwem Wiosny Ludów** stało się **osłabienie polskiej konspiracji niepodległościowej** oraz **umocnienie postaw lojalistycznych**.

5. Kultura polska po 1815 r.

NA TEJ LEKCJI:

- dowiesz się, co było przedmiotem sporu między polskimi klasykami a romantykami;
- zapoznasz się z postaciami i dorobkiem twórczym najwybitniejszych polskich pisarzy romantycznych;
- poznasz osiągnięcia kompozytorów Fryderyka Chopina i Stanisława Moniuszki;
- dowiesz się, jakie tendencje występowały w sztukach plastycznych po 1815 r.

Literatura

Walka klasyków z romantykami

- W **1818 r.** poeta i krytyk literacki **Kazimierz Brodziński** opublikował w piśmie naukowo-literackim „Pamiętnik Warszawski" rozprawę zatytułowaną ***O klasyczności i romantyczności, tudzież o duchu poezji polskiej***. Rozważał w niej przydatność obu tych prądów kultury dla polskiej twórczości literackiej i starał się je ze sobą pogodzić, choć jemu samemu bliższe były idee romantyczne. Zgadzał się z Johannem Gottfriedem Herderem i to, co ludowe, stawiał wyżej niż to, co uniwersalne. Jego tekst zapoczątkował poważny **spór dotyczący nie tylko literatury, lecz także postaw światopoglądowych**.
- Obrońcy oświecenia i klasycyzmu postrzegali siebie jako stojących na straży racjonalizmu. Natomiast twórczości romantycznej zarzucali niski poziom intelektualny, brak dobrego smaku, a nawet sprzyjanie zabobonom. W tym właśnie tonie odpowiedział Brodzińskiemu **Jan Śniadecki** – astronom, matematyk i filozof, do niedawana rektor Uniwersytetu Wileńskiego. Swoje przekonania przedstawił w szkicu *O pismach klasycznych i romantycznych* („Dziennik Wileński", 1819).
- Wykpił je wkrótce **Adam Mickiewicz** w balladzie *Romantyczność* z tomu *Ballady i romanse*, gdzie Śniadecki jest Starcem ze „szkiełkiem i okiem", nieumiejącym dostrzec głębszej prawdy o świecie i ludziach.
- Ostrą krytykę tendencji romantycznych przeprowadził w swoich felietonach **Stanisław Kostka Potocki** – sam zajmujący się pisarstwem, stojący wówczas na czele Komisji Rządowej (ministerstwa) Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego Królestwa Polskiego. Widział w romantyzmie powrót najgorszych wad polskiego sarmatyzmu.

romantyzm w polskiej literaturze

W latach 20. na ziemiach polskich zaczął zyskiwać popularność **romantyzm**, choć **tendencje oświeceniowe i klasycystyczne** przez pewien czas wciąż jeszcze brały górę. Za początek nowego kierunku w polskiej literaturze uznaje się wydanie

w 1822 r. przez **Adama Mickiewicza pierwszego tomu poezji** zawierającego ***Ballady i romanse***. Polski romantyzm trwał **do przełomu lat 60. i 70.** (jako symboliczną, umowną datę przyjmuje się często 1864 r. – upadek powstania styczniowego).

rola Ziem Zabranych

Decydujący wkład w rozwój wczesnego polskiego romantyzmu wniosły osoby tworzące na **Ziemiach Zabranych**. Zwłaszcza **Wilno** było wówczas ośrodkiem intelektualnym i kulturalnym oddziałującym na inne ziemie polskie. Właśnie w tym mieście Mickiewicz opublikował wspomniany debiutancki tom. Działał tutaj uniwersytet, a na nim – tajne związki skupione wokół Filomatów. Już w latach 20. rozwinęła się ponadto tzw. **szkoła ukraińska** polskiego romantyzmu – grupująca twórców pochodzących z południowej części Ziem Zabranych (prawobrzeżnej Ukrainy). Byli to między innymi **Antoni Malczewski** (autor pierwszej polskiej powieści poetyckiej *Maria*), **Seweryn Goszczyński** (*Zamek kaniowski*; w czasie nocy listopadowej Goszczyński był jednym z uczestników ataku na Belweder) i **Józef Bohdan Zaleski**. Łączyła ich fascynacja lokalnymi dziejami i kulturą ludową. Stopniowo twórczość romantyczna zdobywała zwolenników w Warszawie i na innych obszarach ziem polskich.

szkoła ukraińska

literatura emigracyjna

Po 1830 r. najważniejsze dzieła polskiego romantyzmu zaczęły powstawać **na emigracji**. Obok **Adama Mickiewicza**, który posiadał już znaczący dorobek, na obczyźnie rozkwitły od lat 30. talenty **Juliusza Słowackiego** i **Zygmunta Krasińskiego**. Choć niektóre ich utwory miały czysto liryczny charakter, to większość zawierała w sobie silny ładunek emocji patriotycznych, podtrzymywała polskie dążenia wolnościowe i umacniała tożsamość narodową. Stąd też ci poeci, podobnie jak Mickiewicz, zyskali miano **wieszczów narodowych**. Pod koniec lat 40. do grona najwybitniejszych polskich twórców emigracyjnych (w zakresie różnych gałęzi literatury oraz sztuk plastycznych) dołączył **Cyprian Kamil Norwid**. Podejmował on uniwersalne problemy filozoficzne oraz związane z rolą sztuki w życiu, a także funkcjonowaniem jednostki w ramach społeczeństwa oraz w kontekście religijnym (był poetą chrześcijańskim). Niewiele jego dzieł ukazało się za jego życia. Dopiero na przełomie XIX i XX w. został w pełni doceniony.

Adam Mickiewicz (1798–1855), fotografia z połowy XIX w.

Spośród polskich romantyków Mickiewicz cieszył się największą sławą i to nie tylko wśród Polaków, lecz także w całej Europie. Większość jego utworów powstała poza ojczystą Litwą – podczas wędrówek po Rosji (*Konrad Wallenrod*, *Sonety krymskie*) lub na emigracji w Dreźnie (*Dziady*, cz. III) i Paryżu (*Pan Tadeusz, czyli ostatni Zajazd na Litwie*, *Księgi narodu polskiego i pielgrzymstwa polskiego*). W części III dramatu *Dziady* wyraził **mesjanistyczne** przekonanie, że Polska swoim cierpieniem odkupi świat. Poemat *Pan Tadeusz* uznano za epopeję narodową. Dzięki staraniom księcia Adama Jerzego Czartoryskiego w 1840 r. powstała w paryskiej szkole wyższej Collège de France (czytaj: koleż de frans) katedra języka i literatury słowiańskiej, którą objął Mickiewicz.

Mesjanizm – przekonanie o wyjątkowej roli własnego narodu, przeznaczonego przez siły wyższe (Boga) do roli Mesjasza, czyli do wybawienia ludzkości poprzez doznane cierpienia. Była to koncepcja historiozoficzna – starająca się wyjaśnić sens dziejów i losu narodu dotkniętego nieszczęściem.

Juliusz Słowacki (1809–1849), portret z 1838 r.

Słowacki urodził się i spędził dzieciństwo w Krzemieńcu, gdzie jego ojciec był wykładowcą w Gimnazjum Wołyńskim (późniejszym Liceum Krzemienieckim). Później poeta studiował prawo na Uniwersytecie Wileńskim. Od 1831 r. przebywał na emigracji w Londynie, Genewie i Paryżu. Tam stworzył większość swoich dzieł, m.in.: poematy *Anhelli* oraz *Król-Duch*, poemat dygresyjny *Beniowski*, dramaty *Kordian* i *Sen srebrny Salomei*, tragedie romantyczne *Balladyna* i *Lilla Weneda*, komedię romantyczną *Fantazy*, wiersze i hymny *Smutno mi, Boże!*, *Grób Agamemnona*. Utwory Słowackiego, zgodnie z duchem epoki i ówczesnym położeniem Polaków, podejmowały kwestie związane z walką o wyzwolenie narodowe, mówiły o przeszłości narodu i przyczynach niewoli, w której się znalazł. Poruszały jednak także bardziej uniwersalne problemy ludzkiej egzystencji. Twórczość Słowackiego nie była w pełni doceniana przez jemu współczesnych, później stała się jednak kluczową inspiracją dla wielu twórców polskiej literatury.

Zygmunt Krasiński (1812–1859), fotografia z połowy XIX w.

Krasiński wywodził się ze sławnej magnackiej rodziny. Dzieciństwo spędził w Warszawie i w rodowym majątku w Opinogórze na Mazowszu. Od 1829 r. przebywał poza krajem, najczęściej w Italii, jednak niekiedy odwiedzał ojczyste strony. Tematem jego twórczości była historia, a także uniwersalne wartości życia społecznego, los zniewolonej Polski oraz rola Opatrzności jako siły kierującej losami ludzi i świata. Najwybitniejszy utwór Krasińskiego to dramat romantyczny *Nie-Boska komedia*, wydany w 1835 r. Stanowił on ostrzeżenie przed rewolucyjnymi dążeniami zagrażającymi etyce i ładowi społecznemu. Krasiński przypisywał Polakom szczególną rolę w dziejach świata. Zgodnie z ideami romantycznego mesjanizmu traktował ich jako „Chrystusa narodów". W kolejnym dramacie, pt. *Irydion*, wykorzystał historyczny, antyczny kostium do przedstawienia metafory polskiej walki o wolność. Jego utwory poetyckie wydane pod tytułem *Psalmy przyszłości* były pochwałą mocy polskiego ducha i solidaryzmu narodowego.

twórczość literacka pod zaborami

Na ziemiach polskich pod zaborami twórczość literacka była w tym czasie bardzo różnorodna. Z wyjątkowo żywym ośrodkiem kultury polskiej w galicyjskim **Lwowie** byli związani komediopisarz **Aleksander Fredro** oraz poeci **Wincenty Pol** (autor poematu *Pieśń o ziemi naszej*) i **Kornel Ujejski** (autor popularnego w XIX w. chorału *Z dymem pożarów*).

Aleksander Fredro (1793–1876) i postać z komedii *Zemsta* na polskim znaczku pocztowym wyemitowanym w 1978 r. w serii „Arcydzieła dramaturgii polskiej"

Fredro jest określany jako najwybitniejszy polski komediopisarz. Współpracował stale z lwowskim teatrem, gdzie wystawiał swoje sztuki od lat 20. XIX w. Nie był związany z żadnym prądem literackim, a jego dzieł nie można określić jako romantycznych. Ukazywał w nich polską obyczajowość, kulturę i tradycję szlachecką. Ośmieszał wady swoich bohaterów, pozostawał jednak dla nich wyrozumiały. Jego utwory miały bawić odbiorcę, ale zawierały zarazem przekaz moralny. Nie poruszały natomiast wielkich tematów bytu narodowego w czasach niewoli, za co zresztą Fredro spotykał się z licznymi zarzutami ze strony romantyków. Spośród jego sztuk najwybitniejsze są trzy wystawione w latach 1832–1834: *Pan Jowialski*, *Śluby panieńskie* i *Zemsta*. Fredro był także autorem popularnych do dziś bajek oraz wspomnień zatytułowanych *Trzy po trzy*, w których opisał swoją służbę wojskową w okresie napoleońskim, w tym w sztabie przybocznym Bonapartego.

Pod zaborem rosyjskim, na **Ziemiach Zabranych**, tworzyli dwaj poczytni polscy powieściopisarze omawianego okresu. Byli to urodzony na Wołyniu **Henryk Rzewuski**, twórca gatunku literackiego **gawędy szlacheckiej** (*Pamiątki Soplicy*), i **Józef Ignacy Kraszewski**, związany zarówno z Wilnem, jak i z Wołyniem oraz z Warszawą. Na Litwie żył i tworzył poeta **Władysław Syrokomla**.

Ze stolicą **Królestwa Polskiego** byli związani powieściopisarka i poetka **Narcyza Żmichowska** oraz poeta **Teofil Lenartowicz**, a także prozaik i dramatopisarz **Józef Korzeniowski**, wcześniej tworzący w Kijowie i Charkowie.

W **zaborze pruskim** działali wybitni **filozofowie mesjanistyczni**: **Karol Libelt** (konspirator, przywódca Centralizacji Poznańskiej), **Bronisław Trentowski** i **August Cieszkowski**. Najpełniejszą wizję historiozofii mesjanistycznej przedstawił ten ostatni. Zapowiadał nadejście ostatniej epoki dziejów, czyli Królestwa Bożego, w którym nie będzie nędzy ani nierówności społecznych i nastąpi odnowa moralna ludzkości. Polacy, ze względu na swoje narodowe przymioty, mieli odegrać przewodnią rolę w drodze ku tej przyszłości. Cieszkowski nie określał jednak narodu polskiego wprost jako Mesjasza.

Muzyka

Muzyka była bardzo ważną częścią kultury XIX w. Dotyczyło to nie tylko publicznych, oficjalnych jej wykonań, lecz także domowego muzykowania opartego na dziełach najwybitniejszych kompozytorów, a także na utworach popularnych. Na ziemiach polskich najważniejszym ośrodkiem kultury muzycznej była **Warszawa**, a w drugiej kolejności – **Lwów**. W stolicy Królestwa Polskiego powstała w 1818 r. **pierwsza polska wyższa szkoła muzyczna**, którą kierował **Józef Elsner** – kompozytor i pedagog pochodzenia niemieckiego. Wśród jego uczniów był w latach 1826–1829 pochodzący z Mazowsza **Fryderyk Chopin**. Ten kompozytor już w wieku kilku lat, jako „cudowne dziecko", dawał koncerty w Warszawie.

twórczość Fryderyka Chopina

W trakcie powstania listopadowego **Chopin** przebywał za granicą, a we wrześniu **1831 r.** trafił do **Paryża**, gdzie zdecydował się pozostać, i przebywał tu do śmierci w **1849 r.** Swoje najwybitniejsze utwory skomponował więc jako **twórca emigracyjny**. Chopin jest uważany za najwybitniejszego kompozytora w historii polskiej muzyki. Był jednym z **twórców stylu romantycznego**, a także jednym z najwybitniejszych mistrzów **muzyki fortepianowej** w dziejach. Zdecydowana większość jego kompozycji to utwory na fortepian solo, ale stworzył także dwa koncerty fortepianowe.

tradycje polskiej kultury ludowej

Chopin w swojej twórczości inspirował się **polskimi tradycyjnymi tańcami i muzyką ludową**. Dotyczy to zwłaszcza utworów, które przyniosły mu największą popularność – **mazurków** i **polonezów** (w tym najbardziej znanego ***Poloneza As-dur***). Natomiast sławna **etiuda *Rewolucyjna*** miała – według przekazów – powstać pod wpływem wrażenia, jakie wywarł na kompozytorze upadek powstania listopadowego.

Fryderyk Chopin (1810–1849) na portrecie autorstwa Marii Wodzińskiej z 1836 r.

Ojcem Fryderyka Chopina był Francuz, który jako nastolatek przybył do Polski, a w 1802 r. poślubił Teklę z Krzyżanowskich, pochodzącą z niezamożnej szlachty kujawskiej.

dorobek muzyczny Stanisława Moniuszki

Drugim z najwybitniejszych kompozytorów polskich omawianego okresu był **Stanisław Moniuszko** – twórca przede wszystkim pieśni i oper. Urodził się w okolicach Mińska, tworzył w Wilnie, a później w Warszawie. Wielką popularnością cieszyły się jego **pieśni**, skomponowane głównie do wierszy polskich poetów. Niemal 270 jego pieśni wydano jako ***Śpiewniki domowe***. Najbardziej znane **opery** kompozytora to ***Halka*** (prapremiera 1848 r.) i ***Straszny dwór*** (1865 r.). Moniuszko, podobnie jak Chopin, czerpał motywy muzyczne z kultury ludowej oraz tradycji tańców polskich dworów szlacheckich. Chciał, aby jego twórczość miała narodowy charakter, ale mogła też stanowić popularną rozrywkę.

Aktorki grające rolę tytułowej Halki w operze Moniuszki na scenach warszawskich w latach 1858–1894, grafika z „Tygodnika Ilustrowanego" z 1894 r.

Ukończona przez Moniuszkę w 1847 r. *Halka* miała zostać wystawiona w Warszawie. Jej treść wzbudziła jednak zbyt wiele kontrowersji. Przeciwstawienie środowiska chłopskiego szlacheckiemu i negatywna ocena tego drugiego dotykały kwestii wyjątkowo drażliwych (świeżym doświadczeniem była zwłaszcza rabacja galicyjska). W rezultacie prapremiera opery odbyła się w 1848 r. w Wilnie. Wkrótce kompozytor rozbudował swoje dzieło – z początkowej dwuaktowej wersji do czteroaktowej, w której *Halka* jest prezentowana także dzisiaj. Premiera warszawska odbyła się ostatecznie w 1858 r. Współcześnie *Halkę* określa się jako pierwszą prawdziwie narodową polską operę.

Sztuki plastyczne

Najwybitniejszym malarzem tworzącym po 1815 r. w Warszawie był **Antoni Brodowski**. Jego dzieła mieszczą się całkowicie w nurcie **klasycystycznym**. Malował obrazy o tematyce antycznej i biblijnej oraz liczne, realistycznie ujęte portrety. **Aleksander Orłowski** był malarzem i rysownikiem, którego twórczość łączy w sobie **elementy klasycystyczne z romantycznymi**. Zamieszkał w stolicy Rosji, Petersburgu, i tematy polskie podejmował na równi z rosyjskimi. Malował bitwy związane z najnowszą historią Polski i sceny z życia codziennego ludu. Do jego ulubionych motywów należały przedstawienia jeźdźców na koniach.

polskie malarstwo romantyczne

Konie stanowiły temat szczególnie bliski także dla **Piotra Michałowskiego** – urodzonego w Krakowie **najwybitniejszego malarza polskiego romantyzmu**. Artysta był ponadto autorem scen bitewnych (z czasów wojen napoleońskich i powstania listopadowego) oraz portretów przedstawicieli wszelkich warstw społecznych (w tym chłopów). Jego twórczość opierała się na wnikliwym studiowaniu natury połączonym ze spontanicznością i żywiołowością wykonania, które nadają jego obrazom pozór niedokończonych. Choć dziś Michałowskiego umieszcza się wśród największych malarzy romantyzmu w Europie, jego twórczość była w Polsce prawie nieznana do schyłku XIX w.

Piotr Michałowski

Antoni Brodowski, *Edyp i Antygona*, 1828 r.

Aleksander Orłowski, *Dwaj Kozacy na koniach*, ok. 1818 r.

Piotr Michałowski, *Gen. Dwernicki na czele II pułku ułanów*, 1840 r.

styl klasycystyczny w architekturze

W architekturze polskiej 1. połowy XIX w. **nadal dominował styl klasycystyczny**, przy czym najważniejsze obiekty powstały w **Warszawie**. Klasycystyczny charakter miały też **pałace** budowane poza miastami – **w majątkach ziemian**.

Wybitnym architektem był urodzony w Puławach i tworzący od lat 80. XVIII w. **Piotr Aigner**. W omawianym okresie działał **na obszarze Królestwa Polskiego**. W latach 1818–1819 dokonał gruntownej przebudowy magnackiego pałacu mieszczącego się **w Warszawie** przy ul. Krakowskie Przedmieście. Ponieważ został on przeznaczony na siedzibę namiestnika Królestwa, otrzymał wówczas nazwę **Pałacu Namiestnikowskiego** (dziś jest nazywany Pałacem Prezydenckim). **Jakub Kubicki** – uczeń Dominika Merliniego – zaprojektował kilka budynków w warszawskich Łazienkach, w tym przede wszystkim **Belweder**.

Pałac Namiestnikowski w Warszawie, grafika z 1820 r.

W 1819 r. przybył z kolei **do Warszawy** włoski architekt **Antonio Corazzi** (czytaj: koracci). W mieście tym pracował przez ponad ćwierć wieku. Wznosił głównie **budynki rządowe i publiczne** na zamówienie władz Kongresówki. W tym czasie według jego projektu powstała między innymi siedziba Towarzystwa Przyjaciół Nauk (zwana **Pałacem Staszica**), gmach **Banku Polskiego** oraz monumentalny **Teatr Wielki**. Corazzi dokonał także **przebudowy Pałacu Mostowskich** na siedzibę Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji.

Z czasem na całości obszaru ziem polskich zaczęły zdobywać popularność style historyczne – **neogotyk** (przebudowa **bazyliki św. Jana Chrzciciela w Warszawie**) oraz **neorenesans** (**pałac Radziwiłłów w Antoninie** w Wielkopolsce, **pałac Potockich w Krzeszowicach** koło Krakowa).

Neogotycki pałac w Opinogórze, wzniesiony w 1844 r. – widok współczesny

W dworku położonym nieopodal pałacu znajduje się obecnie Muzeum Romantyzmu. W Opinogórze wychował się Zygmunt Krasiński. Tam też sprowadzono po śmierci jego ciało. Natomiast budynki z czasów jego dzieciństwa nie zachowały się.

Literatki – pedagożki

Klementyna z Tańskich Hoffmanowa

Klementyna Hoffmanowa (1798–1845), z domu Tańska, pochodziła z rodziny szlacheckiej. Jej ojciec sprawował urzędy państwowe w czasach stanisławowskich i zajmował się też twórczością literacką. Ona sama debiutowała w 1819 r. utworem o charakterze dydaktycznym pt.: *Pamiątka po dobrej matce, czyli ostatnie jej rady dla córki*. Założyła i redagowała ukazujące się w latach 1824–1828 czasopismo „Rozrywki dla Dzieci", które było pierwszym polskim pismem skierowanym do najmłodszych. Pisała liczne utwory dla dzieci i młodzieży zawierające przesłanie moralne oraz patriotyczne, a także artykuły prasowe na tematy edukacyjne. Tańska wywarła wielki wpływ na ukształtowanie się XIX-wiecznego modelu wychowania w polskich rodzinach. Wysoko oceniono jej powieść historyczną *Dziennik Franciszki Karpińskiej* (1825 r.). W tym czasie stała się pierwszą Polką utrzymującą się z pracy literackiej oraz pedagogicznej. Objęła kierownictwo założonego w 1826 r. Instytutu Rządowego Wychowania Płci Żeńskiej, krócej zwanego Instytutem Guwernantek. Zgłoszono jej kandydaturę do członkostwa w Towarzystwie Przyjaciół Nauk, która została jednak odrzucona, gdyż instytucja ta nie przewidywała przyjmowania kobiet. W 1829 r. Tańska poślubiła historyka Karola Boromeusza Hoffmana. Po upadku powstania listopadowego oboje znaleźli się na emigracji, gdzie Hoffmanowa prowadziła szeroką działalność społeczną i literacką.

Portret Klementyny z Tańskich Hoffmanowej autorstwa francuskiego artysty Achille'a Devérii, lata 30. XIX w.

Klementyna z Tańskich Hoffmanowa widziała kobiety w roli żon i matek dbających o wychowanie dzieci i postulowała, aby kształciły się, by odgrywać tę właśnie wychowawczą rolę. Kładła przede wszystkim nacisk na wartości patriotyczne w edukacji i krytykowała fakt, że w doświadczeniu kulturowym polskich kobiet dominuje cudzoziemszczyzna (był to okres, gdy damy z wyższych sfer często lepiej znały język francuski niż polski). Jej własne osiągnięcia pokazały, że kobiety mogą odgrywać w kulturze rolę większą, niż im dotąd przyznawano. Z czasem zarzucono jednak Hoffmanowej, że w swoich utworach i zaleceniach pedagogicznych nie dopominała się o umocnienie pozycji kobiet w społeczeństwie, przydzielając im wyłącznie zadania związane z kręgiem rodzinnym.

Gra planszowa Assarmot opracowana przez Klementynę z Tańskich Hoffmanową w 1829 r., wydanie drugie z 1861 r.
Tytułowy Assarmot to biblijny potomek Sema, syna Noego, uważany za przodka Sarmatów. Gra była poświęcona dziejom Polski i Polaków od czasów legendarnych po 1815 r. Autorka przygotowała liczącą parędziesiąt stron książeczkę towarzyszącą grze. Zawarła w tej publikacji opisy postaci i wydarzeń przedstawionych na planszy.

Narcyza Żmichowska

Narcyza Żmichowska (1819–1876) pochodziła ze zubożałej rodziny ziemiańskiej. Kształciła się w Instytucie Guwernantek, gdzie była uczennicą Klementyny z Tańskich Hoffmanowej. Później ostro krytykowała jej sposób wychowania za konserwatyzm. Żmichowska pracowała jako guwernantka w rodzinie Zamoyskich, z którymi wyjechała do Paryża. W latach 1838–1839 w Bibliotece Paryskiej samodzielnie studiowała filozofię. W tym okresie ukształtowały się jej poglądy. Po powrocie do kraju w 1841 r. debiutowała jako poetka na łamach „Pierwiosnka".

Popiersie Narcyzy Żmichowskiej autorstwa Władysława Eljasza-Radzikowskiego, lata 80. XIX w.

PIERWIOSNEK
NOWOROCZNIK
NA ROK 1841.
PAULINĘ K.....
W WARSZAWIE.
1841.

„Pierwiosnek" z 1841 r., w którym ukazał się debiutancki utwór Żmichowskiej. To literacko-społeczne czasopismo było prowadzone wyłącznie przez kobiety. Ukazywało się raz do roku.

Wkrótce Żmichowska znalazła się na czele grupy tzw. Entuzjastek. Budziła sensację sposobem bycia, który wówczas uznawano za niewłaściwy dla kobiet, np. paliła cygara i jeździła konno. W 1846 r. w „Przeglądzie Naukowym" (jednym z jego założycieli był Edward Dembowski) ukazała się jej najwybitniejsza powieść – *Poganka*. W latach 40., jak wiele Entuzjastek, brała udział w polskiej konspiracji niepodległościowej, za co w latach 1849–1852 była więziona. Do końca życia zajmowała się działalnością pedagogiczną i literacką.

Entuzjastki – grupa kobiet działających głównie w Warszawie w latach 40. Domagały się one równouprawnienia z mężczyznami w życiu społecznym, a także niezależności finansowej dla kobiet, ich edukacji i przyznania im ważnego miejsca w życiu publicznym. Określa się je często jako pierwsze polskie feministki.

Nagrobek Narcyzy Żmichowskiej na warszawskich Powązkach, grafika z „Biesiady Literackiej" z 1881 r.

PYTANIA I POLECENIA

1. Wyjaśnij, co było przedmiotem sporów między klasykami a romantykami na ziemiach polskich. W jaki sposób rozbieżność ich poglądów dawała o sobie znać w poszczególnych dziedzinach twórczości artystycznej?
2. Przedstaw znaczenie twórczości pisarzy epoki romantycznej dla polskiej kultury narodowej. Wykorzystaj również wiedzę uzyskaną na lekcjach języka polskiego.
3. Omów osiągnięcia i charakter twórczości Fryderyka Chopina i Stanisława Moniuszki. Poszukaj w internecie dodatkowych informacji na temat znaczenia ich dorobku w dziejach muzyki polskiej i światowej.
4. Przedstaw tendencje występujące w sztukach plastycznych po 1815 r. i wskaż, które z nich stanowiły nowe zjawisko.
5. Sporządź w zeszycie tabelę grupującą twórców polskiej kultury w okresie omówionym w rozdziale. Przedstaw ich według obszarów, na których tworzyli: Królestwo Polskie, Ziemie Zabrane, Galicja, zabór pruski, emigracja. Niektóre nazwiska powinny się znaleźć w więcej niż jednej rubryce tabeli.

PODSUMOWANIE LEKCJI

s. 105 • **Rozprawa Kazimierza Brodzińskiego z 1818 r.** rozpoczęła **spór klasyków z romantykami** o kształt kultury narodowej, a także dotyczący związanych z nią postaw światopoglądowych.

s. 105 • **Romantyzm w polskiej literaturze** trwał **od lat 20. do 60. XIX w.** Kształtował się początkowo na **Ziemiach Zabranych**, skąd pochodzili m.in. Adam Mickiewicz i Juliusz Słowacki. Jego ważnym ośrodkiem było **Wilno**. Dużą rolę odegrała także tzw. **szkoła ukraińska**.

s. 105–106 • **Po 1830 r.** głównym ośrodkiem twórczości polskich romantyków stała się **emigracja** (głównie **Francja**). Tworzyli tam nazywani **wieszczami narodowymi**: Adam **Mickiewicz**, Juliusz **Słowacki**, Zygmunt **Krasiński**, a także Cyprian Kamil **Norwid**.

s. 107 • Polska twórczość literacka **pod zaborami** była bardzo różnorodna i nie ograniczała się wyłącznie do tendencji romantycznych. Oprócz **poezji** (Kornel **Ujejski**, Teofil **Lenartowicz**) szczególnie rozwijała się **powieść** (Henryk **Rzewuski**, Józef Ignacy **Kraszewski**, Narcyza **Żmichowska**). Wyjątkową osobowością twórczą był **komediopisarz** Aleksander **Fredro**.

s. 108 • **Najwybitniejszym polskim kompozytorem** był **Fryderyk Chopin**, tworzący na emigracji we Francji. Był on jednym z twórców stylu romantycznego w muzyce światowej, zarazem opierał się w ogromnej mierze na **tradycjach polskiej kultury ludowej**.

s. 109 • **Stanisław Moniuszko** był kompozytorem m.in. wielu popularnych **pieśni** oraz **oper** (***Halka***, ***Straszny dwór***).

s. 109 • W **malarstwie** tendencje klasycystyczne ustępowały stopniowo romantycznym. **Najwybitniejszym polskim malarzem romantycznym** był **Piotr Michałowski**.

s. 110 • W **architekturze** dominował **klasycyzm**, a najważniejsze budowle zbudowane w tym stylu powstały **w Warszawie**, m.in. Pałac Namiestnikowski (dziś Prezydencki), Belweder, Pałac Staszica, Teatr Wielki.

PODSUMOWANIE PRZED SPRAWDZIANEM

II. Ziemie polskie w latach 1815–1848

- **Królestwo Polskie**, zgodnie z **konstytucją (1815 r.)**, miało najważniejsze **atrybuty państwa**: własne organy władzy wykonawczej i ustawodawczej, w tym sejm, administrację, prawo i system sądownictwa, pieniądz i skarb, armię. Jego mieszkańcom zapewniono **swobody obywatelskie i narodowe**. s. 68–69
- **Naruszenia konstytucji** przez władze Królestwa, cara oraz wielkiego księcia Konstantego i Nikołaja Nowosilcowa sprawiały, że wśród Polaków narastały nastroje opozycyjne. s. 72
- Królestwo Polskie rozwijało się **pomyślnie pod względem gospodarczym**. Dotyczyło to zarówno **rolnictwa**, jak i **przemysłu** – przede wszystkim **tekstylnego** (okręg łódzki), **górniczo-hutniczego** (Zagłębie Dąbrowskie, Staropolski Okręg Przemysłowy) oraz **spożywczego**. s. 73
- Na **Ziemiach Zabranych** funkcjonowały **lokalne samorządy szlacheckie** oraz **system sądowo-prawny z czasów Rzeczypospolitej**. Szczególny rozwój w latach **1803–1830** przeżywało **szkolnictwo** na czele **z Uniwersytetem Wileńskim**. s. 74
- Działające w latach 1817–1823 tajne organizacje **studenckie i gimnazjalne**, z których najważniejsze było **Towarzystwo Filomatów**, stawiały przed sobą **cele samokształceniowe i patriotyczne**. s. 75
- **Towarzystwo Patriotyczne** starało się szerzyć **idee patriotyczne i wolnościowe**, co miało posłużyć odbudowie w przyszłości wolnej Polski. s. 75
- **Sprzysiężenie Piotra Wysockiego** (1828 r.) jako pierwsze podjęło się **przygotowania do walki o niepodległość poprzez powstanie**. s. 76
- **Powstanie** wybuchło **w Warszawie** nocą z **29 na 30 listopada 1830 r.** s. 79
- 25 stycznia 1831 r. **sejm Królestwa Polskiego zdetronizował Mikołaja I**. Wkrótce rozpoczęła się **wojna polsko-rosyjska**. s. 80
- Mimo wielu sukcesów militarnych (odparcie wojsk rosyjskich spod Warszawy w wyniku **bitwy pod Grochowem**, udana **ofensywa polska** w marcu i kwietniu 1831 r.) powstanie zakończyło się klęską. s. 80
- **8 września 1831 r. skapitulowała Warszawa**, a **w październiku zakończyły się działania zbrojne**. s. 83
- W ramach **represji popowstaniowych** Rosja **zlikwidowała niezależność Królestwa Polskiego**. Ograniczono prawa narodowe Polaków zarówno w Kongresówce, jak i na **Ziemiach Zabranych**. s. 84
- Po upadku powstania listopadowego **uchodźcy z Królestwa Polskiego** stworzyli – zwłaszcza we Francji – aktywne ośrodki polskiego życia politycznego i kulturalnego. Ze względu na ich rolę zyskali miano **Wielkiej Emigracji**. s. 85
- Najbardziej liczącymi się **środowiskami politycznymi emigracji** były **Hotel Lambert** skupiony wokół **księcia Adama Jerzego Czartoryskiego** oraz **Towarzystwo Demokratyczne Polskie** (TDP). Bardzo aktywną działalność prowadził też **Joachim Lelewel**. s. 86
- Ugrupowania emigracyjne wysyłały **emisariuszy**, którzy inspirowali **na ziemiach polskich** liczne **niepodległościowe grupy konspiracyjne**. s. 86
- **Zakres autonomii Wielkiego Księstwa Poznańskiego był ograniczony.** W urzędach, sądach i szkołach **Polacy** mogli posługiwać się **własnym językiem**. Władze niemieckie podejmowały jednak działania **germanizacyjne**, zwłaszcza w latach **1830–1840**. s. 88
- W **Wielkopolsce** pomyślnie rozwijało się **rolnictwo**, a także **przemysł przetwórczy**. s. 89
- Polacy w **Wielkopolsce** podejmowali liczne **inicjatywy społeczno-gospodarcze i kulturalne**. Szczególne zasługi mieli **Karol Marcinkowski** i **Dezydery Chłapowski**. s. 89

s. 90 • **Swobody narodowe i obywatelskie najbardziej ograniczone były w Galicji. Język niemiecki** dominował w administracji i życiu publicznym.

s. 90 • Stolica Galicji – **Lwów** – stanowiła ważny ośrodek polskiego życia kulturalnego. Szczególną rolę odgrywał **Zakład Narodowy im. Ossolińskich**.

s. 91 • **Pod względem gospodarczym Galicja** była obszarem o wiele bardziej **zacofanym** niż Królestwo Polskie czy Wielkie Księstwo Poznańskie.

s. 92 • **Rzeczpospolita Krakowska** była państwem **formalnie niepodległym.** Faktycznie pozostawała pod nadzorem **reprezentantów trzech państw zaborczych**.

s. 95 • Organizacja konspiracyjna **przygotowująca trójzaborowe powstanie** w lutym 1846 r. **została rozbita aresztowaniami**.

s. 96 • Grupa spiskowców ogłosiła **w Krakowie 22 lutego 1846 r.** utworzenie **Rządu Narodowego**. Jednak **powstanie krakowskie** nie rozszerzyło się poza Rzeczpospolitą Krakowską i po 10 dniach **upadło**.

s. 97 • Jednym z następstw powstania była **rabacja galicyjska** – krwawe **wystąpienie** podburzonych przez władze austriackie **chłopów przeciwko szlachcie w zachodniej Galicji**.

s. 98 • **Rzeczpospolita Krakowska** została w 1846 r. **zlikwidowana** i **wcielona do austriackiej Galicji**.

s. 99 • **W marcu 1848 r. w Poznaniu** powstał polski Komitet Narodowy. Za zgodą władz pruskich rozpoczęło się **tworzenie polskiej administracji** i **sił zbrojnych** w Wielkim Księstwie Poznańskim.

s. 99 • Narastające rozbieżności interesów niemieckich i polskich doprowadziły do wybuchu zakończonego klęską **powstania wielkopolskiego** (przełom kwietnia i maja 1848 r.; dowodził **Ludwik Mierosławski**).

s. 100 • **W miastach Galicji** Polacy utworzyli **w marcu 1848 r.** własne **komitety** i **gwardie narodowe** i mogli cieszyć się przez pewien czas swobodą życia narodowego.

s. 101 • **Uwłaszczenie w Galicji** nastąpiło w wyniku **decyzji władz austriackich**.

s. 102 • **Z własnymi postulatami wystąpili** w czasie Wiosny Ludów w Galicji **Rusini**.

s. 102 • **Następstwem Wiosny Ludów** stało się **osłabienie polskiej konspiracji niepodległościowej** oraz **umocnienie postaw lojalistycznych**.

s. 105 • **Romantyzm w polskiej literaturze** trwał **od lat 20. do 60. XIX w.** Kształtował się początkowo na **Ziemiach Zabranych**. Jego ważnym ośrodkiem było zwłaszcza **Wilno**.

s. 105–106 • **Po 1830 r.** najwybitniejsi polscy pisarze romantyczni znaleźli się **na emigracji**. Tworzyli tam nazywani **wieszczami narodowymi**: Adam **Mickiewicz**, Juliusz **Słowacki**, Zygmunt **Krasiński**, a także Cyprian Kamil **Norwid**.

s. 107 • W kraju **pod zaborami** – oprócz **poezji** (Kornel **Ujejski**, Teofil **Lenartowicz**) – szczególnie rozwinęła się **powieść** (Henryk **Rzewuski**, Józef Ignacy **Kraszewski**, Narcyza **Żmichowska**), a także dramat (**komediopisarz** Aleksander **Fredro**).

s. 108 • **Najwybitniejszym polskim kompozytorem** był **Fryderyk Chopin**, tworzący we Francji.

s. 109 • **Stanisław Moniuszko** był kompozytorem m.in. wielu popularnych **pieśni** oraz **oper** (***Halka***, ***Straszny dwór***).

s. 109 • W **malarstwie** tendencje klasycystyczne ustępowały stopniowo romantycznym. **Najwybitniejszym polskim malarzem romantycznym** był **Piotr Michałowski**.

s. 110 • W **architekturze** dominował **klasycyzm**. Najważniejsze budowle, jakie zbudowano w tym stylu po 1815 r., powstały **w Warszawie**.

III. Europa i świat od połowy XIX w.

- Zjednoczenie Włoch i Niemiec. Przebudowa Cesarstwa Austriackiego w Austro-Węgry
- Kolonializm
- Wojna secesyjna w Stanach Zjednoczonych Ameryki i jej następstwa
- Przemiany cywilizacyjne
- Idee i ruchy polityczne
- Kultura artystyczna

1. Zjednoczenie Włoch i Niemiec. Przekształcenie Cesarstwa Austriackiego w Austro-Węgry

NA TEJ LEKCJI:

- zapoznasz się z uwarunkowaniami i przebiegiem procesu zjednoczenia Włoch;
- dowiesz się, w jaki sposób doszło do zjednoczenia Niemiec;
- poznasz powody i zasady, na jakich doszło do przebudowy Cesarstwa Austriackiego.

Proces zjednoczenia Włoch

Próby zjednoczenia Włoch, podjęte w okresie Wiosny Ludów, a także późniejsze usiłowania wzniecenia rewolucji przez włoskich radykałów zakończyły się klęską. **Jednak poczucie wspólnoty i jedności narodowej**, zwłaszcza wśród mieszkańców północnej i środkowej Italii, umocniło się znacznie w połowie XIX w. Różnie wyobrażano sobie zarówno drogi do zjednoczenia, jak i formę ustrojową przyszłych Włoch. **Radykałowie** stawiali na **rewolucję** i **ustrój republikański**. Politycy **umiarkowani** pokładali nadzieje w **Królestwie Sardynii** (Piemoncie) i jego władcy **Wiktorze Emanuelu II**, który miałby zainicjować stworzenie pod swoim przewodnictwem **federacji monarchii włoskich**.

Królestwo Sardynii

rola Piemontu w procesie zjednoczenia Włoch

Piemont w latach 50. był jedynym krajem Półwyspu Apenińskiego, w którym **idee liberalne i narodowe** mogły być oficjalnie głoszone. **W innych włoskich państwach** były one zwalczane przez **władców uzależnionych** najczęściej **od Austrii**. Natomiast **Królestwo Sardynii prowadziło niezależną politykę** i nie podporządkowało się interesom Habsburgów. Na rzecz idei zjednoczeniowej działał aktywnie król Piemontu, a zwłaszcza jego premier – **Camillo Cavour** (czytaj: kamilo kawur).

Wiktor Emanuel II (1820–1878; od 1849 r. król Sardynii), na portrecie autorstwa Tranquilla Cremony (czytaj: trankuila kremony), lata 60. XIX w.

Dzięki **silnej gospodarce** kraj dysponował środkami, aby wystawić **dobrze uzbrojoną i wyszkoloną armię**. Pozwoliła ona Cavourowi i Wiktorowi Emanuelowi II podjąć ambitne zadanie zjednoczenia Włoch. Jeszcze ważniejsza okazała się ich **umiejętność wykorzystania sytuacji międzynarodowej**. Pierwszym krokiem było **przystąpienie w 1855 r. po stronie Francji i Wielkiej Brytanii do wojny krymskiej** przeciw Rosji (zobacz rozdz. IV.1.). Zakończony sukcesem udział wojsk piemonckich w walkach umocnił prestiż Królestwa Sardynii wśród europejskich mocarstw. Dynastia panująca w Piemoncie zyskała znaczną popularność także wśród części republikanów włoskich, dotąd wobec niej sceptycznych. Fakt, iż w czasie wojny krymskiej po raz pierwszy od czasów napoleońskich mocarstwa europejskie walczyły ze sobą, pokazał, że ład

międzynarodowy nie jest już oparty na stabilnych podstawach. Ambicje polityczne cesarza Francji oraz rządzących Prusami miały wkrótce doprowadzić do daleko idących zmian na mapie Europy.

Camillo Cavour (1810–1861) na portrecie autorstwa Antonia Ciseriego, ok. 1859 r.

Aby zrealizować włoski program zjednoczeniowy, **należało pokonać Cesarstwo Austriackie**, które na obszarze Italii miało dominującą pozycję. Naturalnym sojusznikiem była niechętna austriackim wpływom **Francja cesarza Napoleona III**, z którą w **1858 r.** Królestwo Sardynii zawarło **tajny układ**.

Wiosną 1859 r. Piemont ogłosił mobilizację i nasilił propagandę zjednoczeniową. Były to kroki świadomie zmierzające do **sprowokowania Austrii**. Wystosowała ona ultimatum, a wobec jego odrzucenia **wypowiedziała Królestwu Sardynii wojnę**, do której ono w istocie zmierzało. Wojska austriackie nie zdołały pokonać Piemontczyków, a Napoleon III szybko udzielił im wsparcia. Wykorzystał świetnie rozbudowaną piemoncką sieć kolejową i błyskawicznie przerzucił na front prawie 100-tysięczną armię francuską, co zupełnie zaskoczyło Austriaków. Ponieśli oni klęskę w **bitwach pod Magentą** (czytaj: madżentą) i **Solferino**. Siły francusko-piemonckie wkroczyły do Mediolanu. W lipcu 1859 r. podpisano **rozejm w Villafranca** (czytaj: willafranka), na mocy którego **Austria zrzekła się Lombardii** na rzecz Napoleona III. Ten, jak ustalono wcześniej, **przekazał ją Królestwu Sardynii**, które w zamian oddało Francji należące do niego Sabaudię i Niceę. Przy Austrii pozostawała wciąż Wenecja.

Bitwa pod Solferino na obrazie francuskiego malarza Adolphe'a Yvona (czytaj: adolfa iwona), lata 60. XIX w. W centrum na koniu Napoleon III.

Bitwa pod Solferino była niezwykle krwawa – zginęło w niej ok. 40 tysięcy żołnierzy, z czego zaledwie ponad 4000 poległo w walce. Pozostali zmarli po bitwie w wyniku odniesionych ran, z braku wody i fachowej pomocy. Widok umierających ludzi wstrząsnął szwajcarskim przedsiębiorcą Henri Dunantem (czytaj: ąri dinantem), który poświęcił się działaniom na rzecz ratowania rannych na polach bitew. Jednym z efektów jego działań było powstanie Międzynarodowego Komitetu Czerwonego Krzyża w 1863 r. Znak Czerwonego Krzyża zaczerpnięty z odwrotności flagi Szwajcarii został ustanowiony podczas konferencji międzynarodowej w Genewie w 1863 r. i miał być znakiem rozpoznawczym ochotników niosących pomoc rannym żołnierzom.

Sukcesy Piemontu spowodowały, że uzależnieni od Austrii **władcy księstw leżących w północno-wschodniej Italii zostali obaleni** przez własnych poddanych. **Władzę nad północną częścią Państwa Kościelnego utracił również papież**. Na początku 1860 r. odbyły się **plebiscyty**, w których ludność wymienionych obszarów opowiedziała się za **przyłączeniem do Królestwa Sardynii**.

wyprawa tysiąca Garibaldiego

Wciąż jednak południowa i środkowa Italia nie zostały objęte procesem zjednoczeniowym. **W maju 1860 r.**, za cichym przyzwoleniem Wiktora Emanuela II, **na Sycylii wylądował** na czele około tysiąca ochotników **Giuseppe Garibaldi**. Dzięki poparciu miejscowych rewolucjonistów oraz słabości panującego w Królestwie Obojga Sycylii władcy z dynastii Burbonów zdobył wyspę w ciągu miesiąca. Wzmocniony posiłkami wylądował w **kontynentalnej części Królestwa** i rozgromił jego pozbawioną woli walki armię.

Giuseppe Garibaldi (1807–1882), fotografia z 1861 r.

podbój Królestwa Obojga Sycylii

Sukcesy garibaldczyków skłoniły rząd Królestwa Sardynii, aby po raz kolejny przejąć inicjatywę. Wkrótce **armia piemoncka**, za zgodą cesarza Napoleona III, przekroczyła granice **Państwa Kościelnego** i **zajęła** kolejne należące do niego obszary. Następnie ruszyła na południe, aby dokończyć rozpoczęty przez Garibaldiego **podbój Królestwa Obojga Sycylii**. Król Wiktor Emanuel II spotkał się z Garibaldim, który z przekonania był republikaninem, jednak podporządkował się władcy i uznał go za króla zjednoczonych Włoch. **Wkrótce wspólnie wkroczyli do zdobytego Neapolu**. Potwierdzeniem zwycięstwa idei zjednoczeniowej był kolejny **plebiscyt**, w którym ludność zajętych obszarów **opowiedziała się za przyłączeniem do** „Włoch jednolitych i niepodzielnych, z Wiktorem Emanuelem jako królem konstytucyjnym".

powstanie Królestwa Włoch

W marcu 1861 r. nowo wybrany **ogólnowłoski parlament** proklamował **powstanie Królestwa Włoch** z Wiktorem Emanuelem jako królem „dzięki Bożej łasce i z woli narodu". Stolicą nowego państwa chwilowo pozostawał Turyn, a po kilku latach stała się nią Florencja, gdyż Rzym znajdował się pod władzą papieża.

sojusz prusko-włoski

W 1866 r. Włosi skorzystali z okazji, jaką przyniósł wybuch **wojny prusko-austriackiej**, aby opanować Wenecję. Wiktor Emanuel zawarł sojusz z Prusami i podjął kolejną wojnę z państwem Habsburgów. Mimo że militarnie poniósł klęskę, pokonanie Austrii przez jego pruskiego sojusznika umożliwiło Włochom **przyłączenie Wenecji**.

zajęcie Rzymu

Z kolei cztery lata później zaangażowanie Francji w wojnę z Prusami i upadek Napoleona III pozwoliły armii włoskiej **wkroczyć** (we wrześniu **1870 r.**) **do Lacjum** i **Rzymu**, ochranianego dotąd przez wojska francuskie. W następnym roku Rzym stał się stolicą Włoch. **Papieżowi** pozostawiono jedynie **Watykan** (liczący niespełna 0,5 km² obszar pałacowo-parkowy wraz z bazyliką św. Piotra). Ogłosił się on jego więźniem. Podkreślił w ten sposób, że nie uznaje zmian, które zaszły.

Proces jednoczenia Włoch w latach 1859–1870

Ćwiczenie

Posługując się mapą, przedstaw kolejne etapy zjednoczenia Włoch.

Droga do zjednoczenia Niemiec

Proces budowania ogólnoniemieckiej świadomości był w połowie XIX w. już bardzo zaawansowany. Coraz więcej osób czuło się nade wszystko Niemcami, bez względu na państwową przynależność. Było to spowodowane między innymi rozwojem oświaty, uniwersytetów, prasy oraz wzrastającej liczby przedstawicieli inteligencji. W XIX w. kształtowała się też jedna ogólnoniemiecka kultura. Pogłębiały się ponadto zależności gospodarcze między poszczególnymi obszarami ziem niemieckich. Tymczasem podział Niemiec miał wymiar nie tylko polityczny, lecz także ekonomiczny – granice między państwami niemieckimi utrudniały rozwój przemysłu i wymianę handlową.

Otto von Bismarck (1815–1898), zdjęcie z 1870 r.

Bismarck pochodził z ziemiańskiej rodziny, został wychowany w duchu poszanowania pruskich tradycji, kultu armii i wierności monarchii oraz luteranizmowi. Uważał, że w polityce podstawą działania nie może być tylko ideologia lub moralność, lecz przede wszystkim pragmatyczne interesy ojczyzny – tzw. polityka realna (*Realpolitik*). Był monarchistą, przeciwnikiem idei liberalnych i obrońcą przywilejów szlachty. W 1862 r. został premierem i zarazem ministrem spraw zagranicznych Prus.

W okresie Wiosny Ludów nie udało się na ziemiach niemieckich przeprowadzić zjednoczenia w sposób oddolny – poprzez wolę zrewoltowanego społeczeństwa. Pragnienie integracji było jednak duże i o zjednoczeniu Niemiec pod swoim zwierzchnictwem myślały zarówno Prusy, jak i Austria. Klęska Habsburgów w 1859 r. w wojnie z Francją i Królestwem Sardynii ułatwiła Prusom umocnienie pozycji pośród państw niemieckich. Coraz więcej wskazywało na to, że są jedyną siłą, która może dokonać zjednoczenia.

W latach 60. przeprowadzono reformę armii pruskiej. Przeszkoleniem objęto większą ilość rekrutów. Armia została wyposażona w **najnowocześniejsze uzbrojenie** i była świetnie wyszkolona.

Największą rolę w wydarzeniach, które ostatecznie doprowadziły do zjednoczenia Niemiec, odegrali: **król Prus Wilhelm I Hohenzollern** oraz premier Prus (późniejszy kanclerz zjednoczonych Niemiec) **Otto von Bismarck** (czytaj: otto fon bismark). Bismarck uważał się przede wszystkim za Prusaka, a idee zjednoczenia narodowego i niemieckości wysuwane przez liberałów były mu – jako konserwatyście – obce. Jednak uznał, że zamiast im przeciwdziałać, lepiej wykorzystać je dla uczynienia Prus mocarstwem. Zdecydował się więc podjąć program zjednoczeniowy. Pierwszym krokiem było **pokonanie Danii**, której władca starał się przyłączyć do swojego państwa niemieckie księstwa Szlezwik i Holsztyn, połączone z Danią unią personalną. Prusy wspólnie z Austrią przeprowadziły **w 1864 r.** zwycięską wojnę przeciwko Duńczykom. Na mocy traktatu pokojowego Holsztyn uzyskała Austria, natomiast Szlezwik przyłączono do Prus.

Dwa lata po zakończeniu wojny z Danią **Prusy przystąpiły do rozprawy z Austrią**. Przed jej rozpoczęciem zapewniły sobie neutralność Francji. Zbliżenie z Rosją dokonało się już w 1863 r. w związku z polskim powstaniem styczniowym (zobacz rozdz. IV.1.). Włochy zawarły natomiast z Prusami sojusz, który miał im zapewnić Wenecję. Austria pozostała osamotniona, wsparły ją jedynie państwa południowoniemieckie. Wojna trwała krótko, a rozstrzygnięcie na korzyść Prus nastąpiło **w bitwie pod Sadową w lipcu 1866 r.** W traktacie pokojowym zadecydowano o zastąpieniu Związku Niemieckiego, któremu przewodziła Austria, nowym tworem – **Związkiem Północnoniemieckim**, w którym hegemonem miały być Prusy. Dodatkowo **Austria** zrzekła się praw do Holsztynu i **zobowiązała się nie ingerować w sprawy niemieckie**. Poza **Związkiem Północnoniemieckim** pozostały tylko Austria, Liechtenstein oraz katolickie kraje na południu ziem niemieckich: królestwa Bawarii i Wirtembergii oraz księstwa Badenii i Hesji-Darmstadt.

Związek Północnoniemiecki

> ***J.C.M. Cesarz Austrii uznaje rozwiązanie dotychczasowego Związku Niemieckiego i wyraża swoją zgodę na utworzenie nowych Niemiec bez współdziałania ce-***

sarskiego państwa austriackiego* [...], *przyrzeka uznawać w Niemczech Północnych nowe urządzenia wprowadzone przez J.K.M. Króla Prus, ze zmianami terytorialnymi włącznie.

~ z traktatu pokojowego kończącego wojnę prusko-austriacką, 1866 r.

klęska Francji w wojnie z Prusami

Po rozprawie z Austrią **na przeszkodzie do zjednoczenia Niemiec** stała już tylko **Francja**, która dobrowolnie nie zaakceptowałaby powstania silnego państwa niemieckiego. Bismarck umiejętnie sprowokował ją do **wypowiedzenia wojny Prusom w lipcu 1870 r.** W ciągu kilku tygodni obrona francuska została przełamana, a na początku września, po przegranej **bitwie pod Sedanem**, do niewoli dostał się cesarz Napoleon III. Wojska pruskie rozpoczęły oblężenie Paryża. **W styczniu 1871 r. Francuzi byli zmuszeni zawrzeć rozejm**, a następnie przyjąć warunki **traktatu pokojowego** podyktowane przez Prusy. **Francja zrzekła się Alzacji i części Lotaryngii** oraz zobowiązała się zapłacić ogromną kontrybucję 5 miliardów franków w złocie.

Francja – narodziny III Republiki

- Gdy pod Sedanem skapitulował 120-tysięczny garnizon francuski, a Napoleon III dostał się do niewoli, **los II Cesarstwa Francuskiego był przesądzony**.
- **4 września 1870 r. powstał Rząd Obrony Narodowej**, który ogłosił koniec panowania cesarza i przywrócenie republiki.
- **W Paryżu od marca do maja 1871 r.** miała miejsce **radykalna rewolucja** (**Komuna Paryska**), reprezentująca zwłaszcza interesy robotników. Została ona jednak **stłumiona** przez nowy rząd.
- Po długotrwałych sporach politycznych przyjęto **w 1875 r. konstytucję III Republiki Francuskiej**. Mimo iż zapewniała ona szerokie uprawnienia prezydentowi, wkrótce okazało się, że w nowym systemie politycznym bardzo dużą rolę odgrywa parlament.

proklamowanie Cesarstwa Niemieckiego

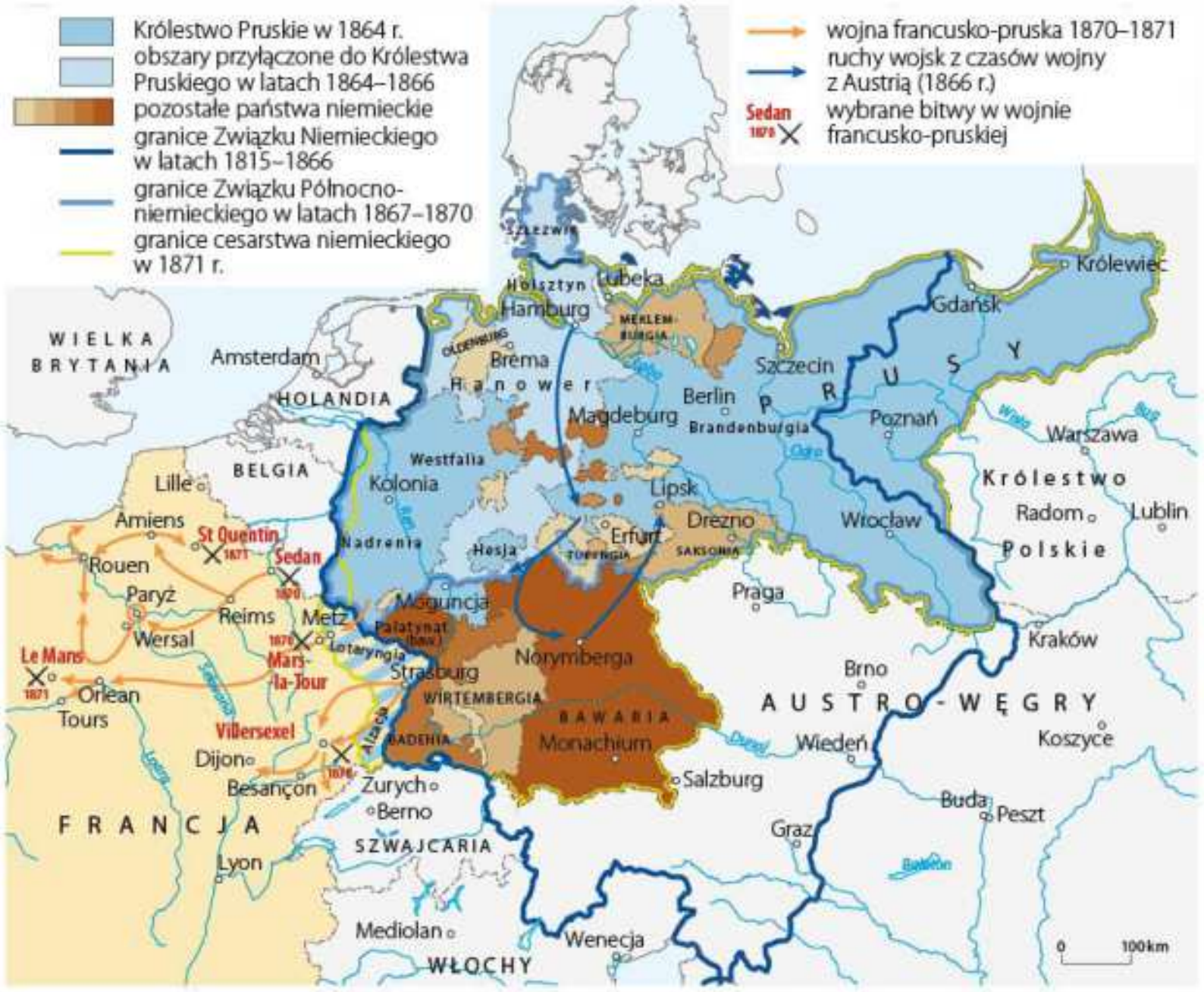
Po pokonaniu Francji **król Prus Wilhelm I** w dawnej rezydencji królów francuskich w Wersalu **proklamował 18 stycznia 1871 r. cesarstwo**, czyli **II Rzeszę Niemiecką**. Przyjął tytuł **cesarza niemieckiego**. Na kanclerza zjednoczonego kraju wyznaczył Ottona von Bismarcka. Idea zjednoczeniowa została ostatecznie zrealizowana według koncepcji Małych Niemiec (zobacz rozdz. I.4.), czyli bez Austrii.

Proklamowanie Cesarstwa Niemieckiego na obrazie Antona von Wernera, 1885 r.

Cesarz Wilhelm I Hohenzollern stoi pośrodku podwyższenia, a poniżej znajduje się kanclerz Otto von Bismarck – w białym mundurze.

Zjednoczenie Niemiec w latach 1864–1871

Ćwiczenie

1. Na podstawie mapy opisz etapy procesu zjednoczenia Niemiec.
2. Porównaj granice Niemiec z 1871 r. z granicami I Rzeszy Niemieckiej (istniejącej w latach 962–1806) – za punkt odniesienia przyjmij granicę Rzeszy z 1806 r. Na podstawie posiadanej wiedzy oceń, w jakim stopniu można uznać zjednoczone Cesarstwo Niemieckie za kontynuację I Rzeszy. W odniesieniu do jakich obszarów nastąpiły największe zmiany terytorialne? Jakie miały one – twoim zdaniem – znaczenie dla sytuacji międzynarodowej nowej Rzeszy?

potęga polityczna i militarna Zjednoczonych Niemiec

Cesarz nadał państwu **konstytucję** (1871 r.), na mocy której **Rzesza stanowiła federację 22 monarchii oraz trzech wolnych miast**. Poszczególne państwa związkowe posiadały wciąż własne dynastie, parlamenty i rządy. Każdy kolejny **król Prus miał być zarazem dziedzicznym cesarzem**. Wprowadzono jednolite prawo i walutę oraz rozbudowano scentralizowany ogólnoniemiecki aparat urzędniczy. Umożliwiło to unifikację Rzeszy. **W cesarstwie uprzywilejowaną pozycję zajmowały Prusy**. Zjednoczone Niemcy przeżywały **niezwykle szybki rozwój gospodarczy**, także dzięki zainwestowaniu pieniędzy z kontrybucji wojennej płaconej przez Francję w ciągu 3 lat. U schyłku XIX w. zjednoczone Niemcy stały się **potęgą polityczną i militarną**.

Federacja – państwo składające się z krajów związkowych, posiadających daleko idącą niezależność w sprawach wewnętrznych (w tym własne organy ustawodawcze i wykonawcze), ale mających wspólne nadrzędne organy centralne, w tym rząd.

Po zjednoczeniu Niemiec nowym celem **polityki zagranicznej** Bismarcka stało się **przywrócenie dobrych relacji z Austrią**. Już **w 1879 r.** oba państwa zawarły **traktat**, który zabezpieczał je przed ewentualnym atakiem Rosji. **W 1882 r. sojusz został rozszerzony o Włochy**. W ten sposób narodziło się tzw. **trójprzymierze**. Do końca sprawowania urzędu kanclerskiego, to jest do 1890 r., Bismarck starał się podtrzymywać dobre **stosunki z Rosją**. Było to jednak coraz mniej realne, zwłaszcza ze względu na sprzeczności interesów na Bałkanach. Rosja nawiązała zresztą sojusz z Francją, która była nieprzejednanym wrogiem zjednoczonych Niemiec.

Franciszek Józef I (1830–1916, od 1848 r. cesarz Austrii) na portrecie Franza Xavera Winterhaltera, 1865 r.

Od Cesarstwa Austriackiego do Austro-Węgier

Lata 50. w Cesarstwie Austriackim określa się jako okres rządów neoabsolutystycznych. Sprawujący władzę starali się prowadzić politykę centralistyczną i konserwatywną, opierając się na biurokracji i rządach silnej ręki (policja, cenzura). Nie gwarantowało to jednak lojalności poddanych, a zwłaszcza nie rozwiązywało narastających problemów narodowościowych. Wynikały one z faktu, że **wśród ludów monarchii** w okresie po Wiośnie Ludów prędko **wzrastały ambicje narodowe**. Klęska Austrii w wojnie z Francją i Piemontem w 1859 r. oraz utrata Lombardii pokazały słabość państwa. Jednocześnie elity polityczne narodów zamieszkujących monarchię oraz działacze liberalni dostrzegli w zaistniałej sytuacji szansę na reformy polityczne. Ich konieczność uznał także cesarz Franciszek Józef.

Nowym ministrem spraw wewnętrznych został w 1859 r. **Polak**, dotychczasowy gubernator Galicji, hrabia **Agenor Gołuchowski**. Wprowadzona przez niego reforma ustrojowa zmierzała do przekształcenia Cesarstwa Austriackiego w państwo federacyjne poprzez rozszerzenie kompetencji poszczególnych sejmów krajowych. Wobec dalej idących żądań Węgrów (przywrócenia konstytucji z 1848 r.) i sprzeciwu niemieckich liberałów, dążących do zachowania silnej władzy centralnej, Gołuchowski został jednak odwołany. Jego następca ustąpił zwolennikom zachowania bardziej scentralizowanego systemu i ograniczył kompetencje sejmów krajowych na rzecz parlamentu w Wiedniu. Takiego rozwiązania nie zaakceptowali Węgrzy. Wydawało się, że o jakiekolwiek porozumienie będzie trudno.

Agenor Gołuchowski starszy (1812–1875). Zdjęcie z początku lat 70.

Gołuchowski był trzykrotnie namiestnikiem Galicji: w latach 1849–1859, 1866–1868 i 1871–1875. Natomiast w latach 1859–1861 sprawował funkcję ministra spraw wewnętrznych Austrii.

dualistyczne Austro-Węgry

Sytuacja w monarchii Habsburgów zmieniła się radykalnie po klęsce w wojnie z Prusami (1866 r.). **W 1867 r.** została zawarta **ugoda z Węgrami**, która doprowadziła do najważniejszej zmiany: **przekształcenia państwa w dualistyczną** (dwuczłonową) **monarchię**, nazywaną odtąd **Austro-Węgrami**. Powstały dwa odrębne państwa połączone ze sobą unią personalną z elementami unii realnej. Miały **odrębne parlamenty**, **rządy** i **budżety**. Pozostawały więc od siebie **niezależne w sprawach polityki wewnętrznej**. Natomiast **wspólny był monarcha** (cesarz Austrii i zarazem król Węgier), a także **ministerstwa spraw zagranicznych i wojny**.

autonomia krajów koronnych

W austriackiej części monarchii ustrój był jak na tę epokę liberalny i dawał duże uprawnienia polityczne oraz swobody narodowe ludności. Stanowiący 1/3 ludności **Niemcy austriaccy** nie byli w stanie samodzielnie sprawować władzy, więc **współrządzili** z przedstawicielami innych narodowości, **zwłaszcza z Polakami** (1/6 mieszkańców). **Szeroką autonomię w sprawach lokalnych nadano poszczególnym krajom koronnym** (w tym **Galicji**).

W części węgierskiej monarchii zapewniono podstawowe wolności obywatelskie. Jednak **system polityczny był mało demokratyczny**, a **swobody narodowe mniejszości – ograniczone** w ogromnym stopniu. **Węgrzy**, stanowiący niespełna połowę ludności w swojej części monarchii, prowadzili wobec innych narodowości **politykę madziaryzacji**, czyli narzucania im języka i kultury węgierskiej. **Jedynie Chorwatom udało się zawrzeć z nimi ugodę** i uzyskać szeroką autonomię.

Narodowości Austro-Węgier na początku XX w.

PYTANIA I POLECENIA

1. Sporządź w zeszycie tabele ukazujące etapy zjednoczenia Włoch oraz Niemiec.
2. Wyjaśnij, jaką rolę w procesach zjednoczeniowych Włoch i Niemiec odegrały inicjujące je państwa i ich premierzy, czynniki międzynarodowe oraz dążenia ludności. Wskaż podobieństwa i różnice.
3. Wyjaśnij, dlaczego doszło do przebudowy Cesarstwa Austriackiego w dualistyczne Austro-Węgry. Na czym polegały zmiany ustrojowe, które zaszły w monarchii Habsburgów w latach 60.?

PODSUMOWANIE LEKCJI

- W zjednoczeniu Włoch kluczową rolę odegrał **Piemont**. W **1859 r.** podjął **u boku Francji** zwycięską **wojnę z Austrią**, dzięki której przyłączył **Lombardię**. s. 118
- **Wyprawa tysiąca Garibaldiego** i działania podjęte przez króla Piemontu **Wiktora Emanuela II** doprowadziły do zajęcia **Królestwa Obojga Sycylii** w **1860 r.** W **marcu 1861 r.** ogłoszono **powstanie Królestwa Włoch**. s. 120
- **Sojusz z Prusami w wojnie przeciwko Austrii** w **1866 r.** pozwolił przyłączyć do Włoch **Wenecję**. W **1870 r.** został zajęty **Rzym** z wyjątkiem Watykanu, który pozostał we władzy papieża. s. 120
- **Wojna Prus z Austrią w 1866 r.** ostatecznie **wyeliminowała państwo austriackie** z rywalizacji o przodownictwo w procesie zjednoczenia Niemiec. s. 122
- **Pokonanie przez Prusy Francji w 1870 r.** pozwoliło na **proklamowanie w styczniu 1871 r. Cesarstwa Niemieckiego**, którego władcą został król Prus **Wilhelm I**, a kanclerzem – **Otto von Bismarck**. **Prusy** zdecydowanie **dominowały** w zjednoczonych, federacyjnych Niemczech. s. 123
- **Zjednoczone Niemcy** stały się u schyłku XIX w. **potęgą polityczną i militarną**. s. 124
- Porażki wojenne i napięcia wewnętrzne na tle narodowościowym spowodowały, że władca Austrii Franciszek Józef **w 1867 r.** przekształcił Cesarstwo Austriackie **w dualistyczne Austro-Węgry**, które były **monarchią konstytucyjną**. s. 126
- **Austriackim krajom koronnym** (w tym Galicji) nadano **autonomię**. Natomiast **pod panowaniem węgierskim** jedynie **Chorwaci** uzyskali **znaczną niezależność**. Wobec **innych narodowości** Węgrzy prowadzili politykę **madziaryzacji**. s. 126

2. Kolonializm

NA TEJ LEKCJI:

- dowiesz się, jakie były przyczyny nasilenia ekspansji kolonialnej w XIX w.;
- przeczytasz o największych imperiach kolonialnych i zdobyczach poszczególnych państw;
- zapoznasz się z następstwami XIX-wiecznego kolonializmu.

Przyczyny przyśpieszenia ekspansji kolonialnej

polityka kolonialna w XIX w.

Do **mocarstw kolonialnych** zaliczały się w 2. połowie XIX w. **Wielka Brytania i Francja**. Natomiast **Hiszpania**, **Portugalia** i **Holandia** taką pozycję **utraciły**, wciąż jednak dysponowały znaczącymi posiadłościami. Pod koniec wieku **coraz aktywniejszą politykę kolonialną** zaczęły również prowadzić **Stany Zjednoczone** oraz kraje europejskie powstałe lub zjednoczone w XIX w. – **Belgia**, **Włochy** i **Niemcy**. Natomiast **Rosja** kontynuowała podbój Azji. Politykę ekspansji podjęła ponadto **Japonia**.

XIX-wieczny kolonializm miał wiele źródeł. Bardzo istotne były **przyczyny gospodarcze**, związane z rozwojem przemysłu i masowej produkcji. Posiadanie kolonii dawało **dostęp do niezbędnych surowców** oraz taniej siły roboczej. Zapewniało też **szersze rynki zbytu**. Stwarzało wielkie możliwości dla **rozwoju dochodowego handlu**. Ważną rolę odgrywały **czynniki społeczne**. Kolonie dawały okazję do robienia błyskotliwych **karier w służbie cywilnej i wojskowej**. Przybysze z Europy znajdywali tu często możliwość szybszego realizowania ambicji i bogacenia się, niż byłoby to możliwe w ich krajach.

Najsilniejsze państwa dzięki zdobywaniu kolonii zapewniały sobie **mocarstwową pozycję**. Nie tylko ułatwiało to rozwój ekonomiczny kraju, lecz także przynosiło korzyści militarne. Niektóre kolonie były ważne **pod względem strategicznym** – z powodu ich położenia geograficznego umożliwiającego ochronę szlaków handlowych i wcześniej uzyskanych nabytków, cennych gospodarczo. Kolonie stanowiły też symbol potęgi państwa na arenie międzynarodowej i źródło dumy narodowej. Kolonializm był wspierany przez bardzo popularną wówczas **ideologię „misji białego człowieka"**, który miał przynosić cywilizację „dzikim" ludom. Poczucie wyższości było wśród Europejczyków powszechne.

> ***Francja nie pragnie być jedynie krajem wolnym, lecz i potężnym, który propaguje wszędzie tam, gdzie to możliwe, swoje obyczaje, język, sztandary, swój geniusz.***
>
> – polityk francuski Jules Ferry

Źródło historyczne

Ekonomista francuski Pierre Paul Leroy-Beaulieu (czytaj: pier pol lerua-bolie) o korzyściach płynących z kolonii

Charakter korzyści nie jest wyłącznie handlowy [...]. Kolonie zaofiarowują wolnym klasom wyższym i wyższej warstwie klasy robotniczej metropolii rynek zbytu, którego doniosłość powinna być szczególnie wzięta pod rozwagę. W kraju o starej cywilizacji, gdzie wykształcenie, nauki techniczne i wiedza w ogóle bardzo się rozkrzewiły, na rynku pracy dla wolnych zawodów panuje tłok. Inżynierowie, architekci, lekarze, urzędnicy z pewnymi zdolnościami nie potrafią znaleźć zatrudnienia popłatnego w stosunku do ich umiejętności i talentów. Te kadry zawsze wzbogacające życie kolonialne [...] pełnią [w kolonii] funkcje publiczne: są sędziami, administratorami, prawnikami, profesorami; wykonują [...] obowiązki lekarskie, udają się tam, aby się urządzić z myślą o powrocie.

Teksty źródłowe do nauki historii w szkole, nr 40, *Sprawy międzynarodowe 1870–1914*, oprac. A. Deruga i J. Derużyna, Warszawa 1960, s. 61–62.

Ćwiczenie

Na podstawie tekstu źródłowego i informacji zawartych w rozdziale wskaż, z jakich przyczyn mieszkańcy metropolii wyjeżdżali do kolonii. Z jakimi przemianami cywilizacyjnymi i społecznymi charakterystycznymi dla XIX w. były one związane?

Łatwość, z jaką państwa europejskie zajmowały olbrzymie obszary Azji i Afryki, brała się przede wszystkim z ich **przewagi gospodarczej i militarnej**. Przy tym Europejczycy w wielu przypadkach podbijali państwa przeżywające kryzys bądź zarządzane w przestarzały sposób. Na niektórych obszarach Afryki miejscowa ludność nie wytworzyła w ogóle struktur państwowych. Dzięki rozwojowi nauki i techniki w XIX w. Europejczycy dysponowali znacznie lepszymi środkami komunikacji oraz nowoczesnym uzbrojeniem: okrętami wojennymi, artylerią, szybkostrzelnymi karabinami, a pod koniec wieku – karabinami maszynowymi.

Imperia kolonialne Wielkiej Brytanii i Francji

brytyjskie imperium kolonialne

Największe imperium kolonialne stworzyła Wielka Brytania, która opanowała do końca XIX w. około **25% lądów na kuli ziemskiej**, zamieszkałych przez niemal **25% ludności świata**. Największymi posiadłościami – uzależnionymi przez Brytyjczyków jeszcze przed XIX w. – były Kanada, Australia i Indie. Te spośród kolonii, które były **zamieszkane w przeważającej mierze przez białą ludność**, otrzymały od parlamentu brytyjskiego najpierw samorząd, a z czasem również szeroką autonomię. **Kanada** jako pierwsza uzyskała w 1867 r. status **dominium**, co oznaczało bardzo daleko idącą niezależność. **Australia** stanowiła początkowo kolonię karną – zsyłano tam wyrokiem sądowym skazańców. Jednak wraz ze wzrostem osadnictwa uzyskała samorząd, a w 1901 r. i ona stała się dominium. Podobnie potoczyły się dzieje zależności **Nowej Zelandii** od brytyjskiej metropolii.

dominia

Dominium – forma ustrojowa w ramach imperium brytyjskiego, oznaczająca daleko idącą niezależność kraju, pośrednia między samorządnością a suwerennością. Wiązała się z posiadaniem własnego parlamentu i rządu. Dominia miały swobodę w sprawach polityki wewnętrznej, jednak nie mogły przyjmować praw sprzecznych z prawem ogólnobrytyjskim. Czuwał nad tym gubernator reprezentujący koronę brytyjską. Dominia nie prowadziły odrębnej polityki zagranicznej i obronnej.

Indie, ze względu na bogactwa, jakich dostarczały, nazywano perłą w koronie brytyjskiej. W XVII i XVIII w. znaczną ich część opanowała handlowa spółka akcyjna **Angielska Kompania Wschodnioindyjska**. W **latach 50.** XIX w. wybuchło powstanie żołnierzy indyjskich służących w armii Kompanii, zwanych sipajami. **Po krwawym stłumieniu powstania sipajów rząd brytyjski** znacjonalizował Kompanię Wschodnioindyjską i **przejął bezpośrednie administrowanie Indiami**. W **1876 r.** brytyjska **królowa Wiktoria** otrzymała **tytuł cesarzowej Indii**.

Wiktoria (1819–1901; od 1837 r. królowa Zjednoczonego Królestwa Wielkiej Brytanii i Irlandii), fotografia z 1882 r.

Obejmując tron, Wiktoria miała 18 lat. Panowała 64 lata. Ten okres nazywa się epoką wiktoriańską i zalicza do czasów świetności Wielkiej Brytanii.

W Afryce Brytyjczycy wykazywali zainteresowanie **Egiptem** należącym do Turcji, choć w praktyce posiadającym niezależność. Na jego obszarze powstał **w 1869 r. Kanał Sueski** zbudowany i zarządzany przez prywatną spółkę brytyjsko-francuską, który zapewniał szybkie połączenie z Indiami. Brytyjczykom zależało więc na przejęciu nad nim pełnej kontroli. **W 1882 r.** dokonali **interwencji w Egipcie**, który stał się **brytyjskim protektoratem**, chociaż formalnie pozostawał w składzie imperium tureckiego. Zaniepokojone tym mocarstwa szybko wymusiły na Wielkiej Brytanii podpisanie układu o wolności żeglugi na Kanale.

Protektorat – forma daleko posuniętej zależności jednego państwa od drugiego, powodującej, że podporządkowany kraj mimo formalnej odrębności i zachowania instytucji państwowych nie może prowadzić własnej polityki.

W trakcie ekspansji w Afryce **Brytyjczycy rywalizowali** o nowe tereny **z Francuzami**. W latach 1898–1899 doszło między tymi państwami do zaciekłego sporu o Sudan. Spór nie przekształcił się w wojnę, gdyż rząd francuski przyjął ugodowe stanowisko. Zależało mu na pozyskaniu Wielkiej Brytanii jako sojusznika przeciwko Niemcom. Ostatecznie **Sudan** przekształcono formalnie w **kondominium egipsko-brytyjskie**, co oznaczało, że faktycznie znalazł się on we władaniu Brytyjczyków.

Kondominium – terytorium podlegające wspólnej władzy dwu lub więcej państw.

Na południu Afryki do Wielkiej Brytanii należał **Kraj Przylądkowy**. W jego sąsiedztwie znajdowały się republiki rządzone przez **Burów**, czyli potomków holenderskich i niemieckich osadników, którzy przybywali tu w XVII i XVIII w. Cały ten region był ważny ze względów strategicznych oraz z powodu występujących tam złóż złota i diamentów. **W latach 1899–1902** Brytyjczycy stoczyli z Burami zaciekłe **wojny**, w wyniku których zawładnęli ich ziemiami. W 1910 r. połączyli je z Krajem Przylądkowym i utworzyli **Związek Południowej Afryki** o statusie dominium.

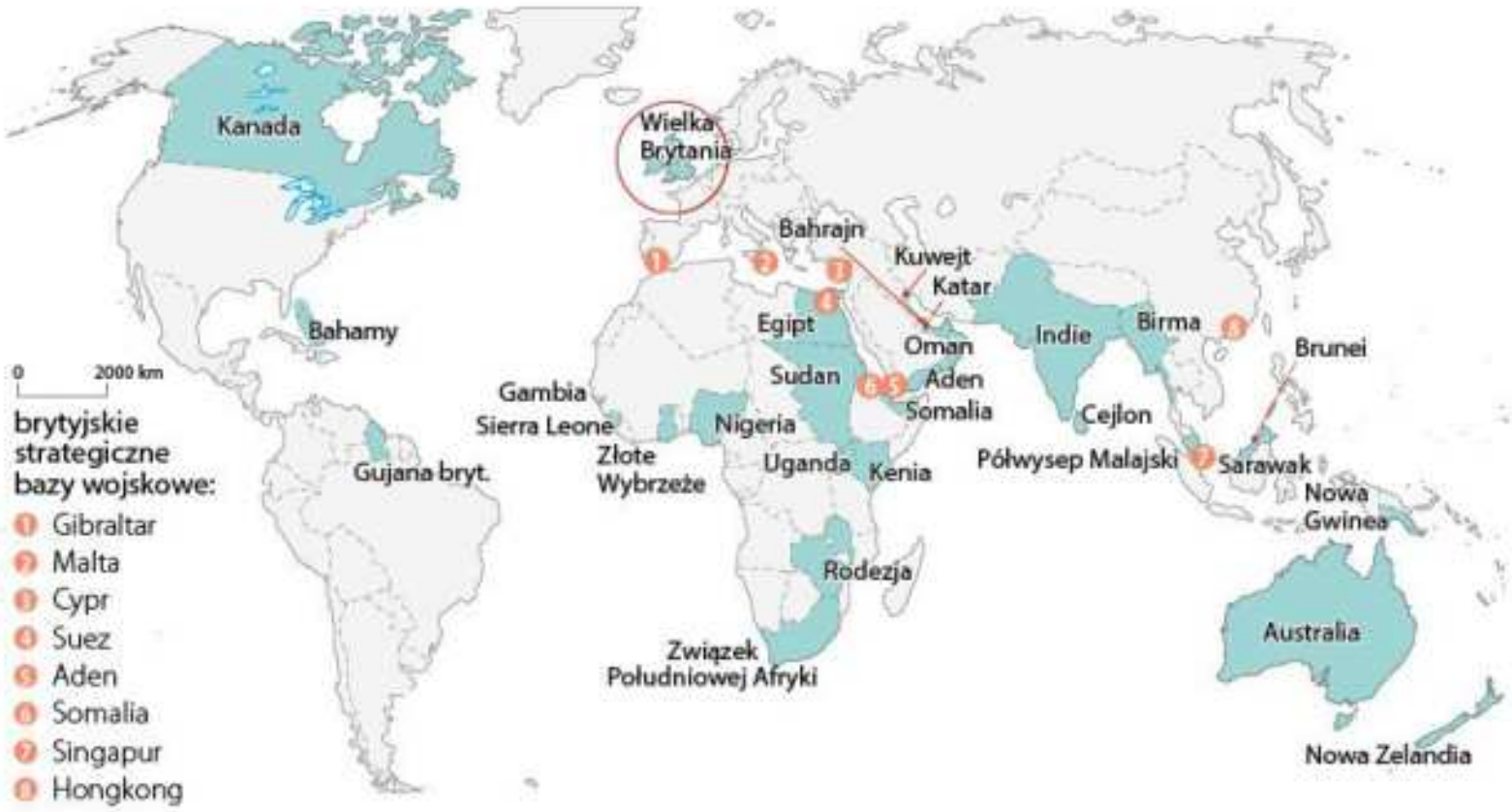
Brytyjskie imperium kolonialne w Afryce objęło swoim zasięgiem **większość terenów wschodniej Afryki**. Natomiast **w zachodniej części** Brytyjczycy porządkowali sobie Sierra Leone, Gambię, Złote Wybrzeże i Nigerię.

Ozdobna mapa z 1886 r. ukazująca ówczesne imperium brytyjskie

Mapa ma propagandowy charakter, służy wysławianiu brytyjskiego kolonializmu. W jej górnej części są umieszczone słowa: *Wolność, Braterstwo, Federacja*. Alegoryczna postać kobieca, reprezentująca Wielką Brytanię, siedzi na kuli ziemskiej. Wokół są ukazani przedstawiciele skolonizowanych ludów, brytyjscy kolonizatorzy i egzotyczne zwierzęta. Ze względu na ogrom skolonizowanych przestrzeni brytyjskie posiadłości nazywano imperium, nad którym Słońce nie zachodzi. Podobnie w XVI i XVII w. nazywano imperium habsburskie, do którego należały kolonie hiszpańskie, a przejściowo także portugalskie.

Brytyjskie imperium kolonialne na początku XX w.

francuskie imperium kolonialne

Drugie pod względem wielkości imperium kolonialne stworzyła **Francja**. Obejmowało ono głównie **północno-zachodnią** i **środkową część Afryki** oraz **Półwysep Indochiński w Azji**.

Francuski major Jean-Baptiste Marchand (czytaj: marszand) na czele wojsk kolonialnych w Afryce w latach 90. XIX w., prasowa reklama serii broszur opisujących działania Marchanda w Afryce

Najważniejszą kolonią Francji **w Afryce** była początkowo **Algieria**. Choć jej podbój nastąpił już w połowie XIX w., Francuzom nie udawało się w pełni podporządkować miejscowej ludności, która wzniecała powstania. Pod koniec XIX w. Francuzi opanowali wyspę **Madagaskar** leżącą na południowy wschód od kontynentu afrykańskiego i ustanowili nad nim protektorat. W 1912 r. ogłosili **protektorat nad Marokiem**, sąsiadującym z Algierią.

W Azji cennym gospodarczo nabytkiem Francuzów były **kraje Półwyspu Indochińskiego**: **Wietnam** i **Kambodża**, które opanowali do lat 80. XIX w. Wraz z uzyskanym wkrótce **Laosem** weszły one w skład **Indochin Francuskich**.

W okresie francusko-brytyjskiej rywalizacji o Sudan doszło do tzw. incydentu w Faszodzie. Marchand wkroczył do tej niewielkiej osady w czerwcu 1898 r. W trzy miesiące później pojawiły się tam wojska brytyjskie generała Horatio Kitchenera. Niewiele wówczas brakowało, aby wybuchła wojna francusko-brytyjska.

Francuskie imperium kolonialne do 1914 r.

Entente cordiale

- Na przełomie XIX i XX w. **Wielka Brytania i Francja**, zagrożone ekspansywną polityką Niemiec, porozumiały się w kwestiach kolonialnych i podjęły współpracę na arenie międzynarodowej. Jej symbolem stała się wizyta brytyjskiego króla Edwarda VII w Paryżu w 1903 r. i gorące przyjęcie, jakie go spotkało ze strony Francuzów. Podpisany **w 1904 r. układ sojuszniczy** nazywany **entente cordiale** (czytaj: entente kordiale; fr. serdeczne porozumienie) ostatecznie usuwał nieporozumienia między oboma państwami i pozwalał na wspólną politykę wobec Niemiec.

***Entente cordiale*, rysunek z czasopisma satyrycznego „Punch", 1904 r.**

John Bull, stereotypowy Anglik, podaje ramię Mariannie, symbolizującej Francję. Kaiser (cesarz niemiecki) odwraca się i udaje, że się tym nie przejmuje.

Kolonializm innych państw

kolonializm Hiszpanii i Portugalii

Stare imperia kolonialne – Hiszpania i Portugalia – utraciły swoje posiadłości w Ameryce Łacińskiej, gdy tamtejsze państwa uzyskały w 1. połowie XIX w. niepodległość. Kolejne straty **Hiszpania** poniosła w końcu stulecia w wyniku przegranej wojny z USA (o której jest mowa poniżej). **Portugalczykom** udało się natomiast utrzymać, a nawet powiększyć zdobycze w Afryce i Azji. Ich najważniejszymi po-

siadłościami były w Afryce: **Mozambik**, **Angola** i **Wyspy Zielonego Przylądka**, natomiast w Azji – **Goa** na Półwyspie Indyjskim i **Makau** w Chinach. **Holandia** umocniła swoje panowanie nad niemal całą dzisiejszą **Indonezją**.

ekspansja kolonialna Belgii, Niemiec i Włoch

Do wyścigu o kolonie włączyły się w latach 80. **Belgia**, **Niemcy** i **Włochy**. Najważniejszą kolonią **belgijską** stało się **Kongo** w Afryce. **Niemcy opanowały** tereny leżące w Afryce nad Zatoką Gwinejską (**Kamerun**, Togo) oraz **wschodniej** i **południowej części kontynentu**. Zdobyły też wyspiarskie posiadłości w Azji. Były to jednak nabytki mało atrakcyjne gospodarczo. **Włochy** opanowały leżącą w Afryce nad Morzem Czerwonym **część Somali** i **Erytreę**. Natomiast **próba zajęcia Etiopii zakończyła się w 1896 r. ich militarną klęską**. Cesarstwo Etiopii pozostało niepodległe aż do lat 30. XX w. W 1912 r. Włosi zdobyli należącą dotąd do Turcji **Libię**.

ekspansjonistyczna polityka Stanów Zjednoczonych

Stany Zjednoczone zaczęły **uzależniać od siebie gospodarczo państwa leżące w Ameryce Środkowej**. Ich dyktatorzy stawali się całkowicie zależni od USA, a ewentualne próby uzyskania przez nich samodzielności kończyły się przewrotem i często **interwencją wojsk amerykańskich**. Ponadto w wyniku **wojny z Hiszpanią w 1898 r.** USA uzyskały między innymi **protektorat nad** sąsiadującą z amerykańską Florydą wyspą **Kubą** oraz leżący w Azji Południowo-Wschodniej **archipelag Filipin**. W tym samym roku Amerykanie zajęli niepodległe dotąd **Hawaje** na Pacyfiku.

Rysunek satyryczny z 1899 r. ukazujący amerykańskie ambicje imperialne

Amerykańskie flagi widnieją od Filipin i Hawajów na Pacyfiku do Kuby i Puerto Rico na Karaibach. Celem, który stawiali sobie Amerykanie na przełomie XIX i XX w., była budowa kanału łączącego Pacyfik z Oceanem Atlantyckim (poprzez Morze Karaibskie). Prace nad nim prowadzili na Przesmyku Panamskim już wcześniej bez powodzenia Francuzi. USA dążyły do przejęcia pełnej kontroli nad obszarem, gdzie miał powstać kanał. W 1903 r. doprowadziły do oderwania się tego regionu od Kolumbii. Z nowo powstałą, uzależnioną od USA, Republiką Panamy zawarły korzystny traktat i wydzierżawiły na 99 lat strefę Kanału Panamskiego, który ostatecznie został wybudowany w latach 1904–1914.

umocnienie pozycji Rosji w Azji

Rosja nie prowadziła ekspansji zamorskiej, **kontynuowała** natomiast **podbój terenów w Azji, leżących wzdłuż jej granic**. W XIX w. rozciągnęła swoje panowanie na **Kaukaz** oraz tereny leżące na wschód od Morza Kaspijskiego – **Kazachstan** i **Turkiestan**. Na terenie **Persji** i **Afganistanu** Rosja **konkurowała** o kolonialne wpływy **z Wielką Brytanią**. Natomiast opanowane przez siebie tereny w Ameryce Północnej – **Alaskę – sprzedała Stanom Zjednoczonym**. Wkrótce okazało się, że są to tereny zasobne w złoto i ropę naftową.

zależność Chin od mocarstw światowych

Mocarstwa szukały korzyści gospodarczych w **Chinach**, które jednak ograniczyły do minimum kontakty handlowe z Europejczykami. Postanowili oni przełamać chiński opór na drodze zbrojnej. **Wojny**, jakie Chiny stoczyły między 1839 a 1860 r., zostały przez nie przegrane. Nie spowodowały wprawdzie utraty przez nie niepodległości, ale uczyniły je **zależnymi od światowych mocarstw**, które z czasem wydzieliły na terenie państwa chińskiego strefy swoich wpływów gospodarczych. W 1911 r. Chińczycy obalili władzę cesarza i **ustanowili republikę**. Kraj pogrążył się jednak **w wojnie domowej** i nie był w stanie uwolnić się z zależności od obcych mocarstw.

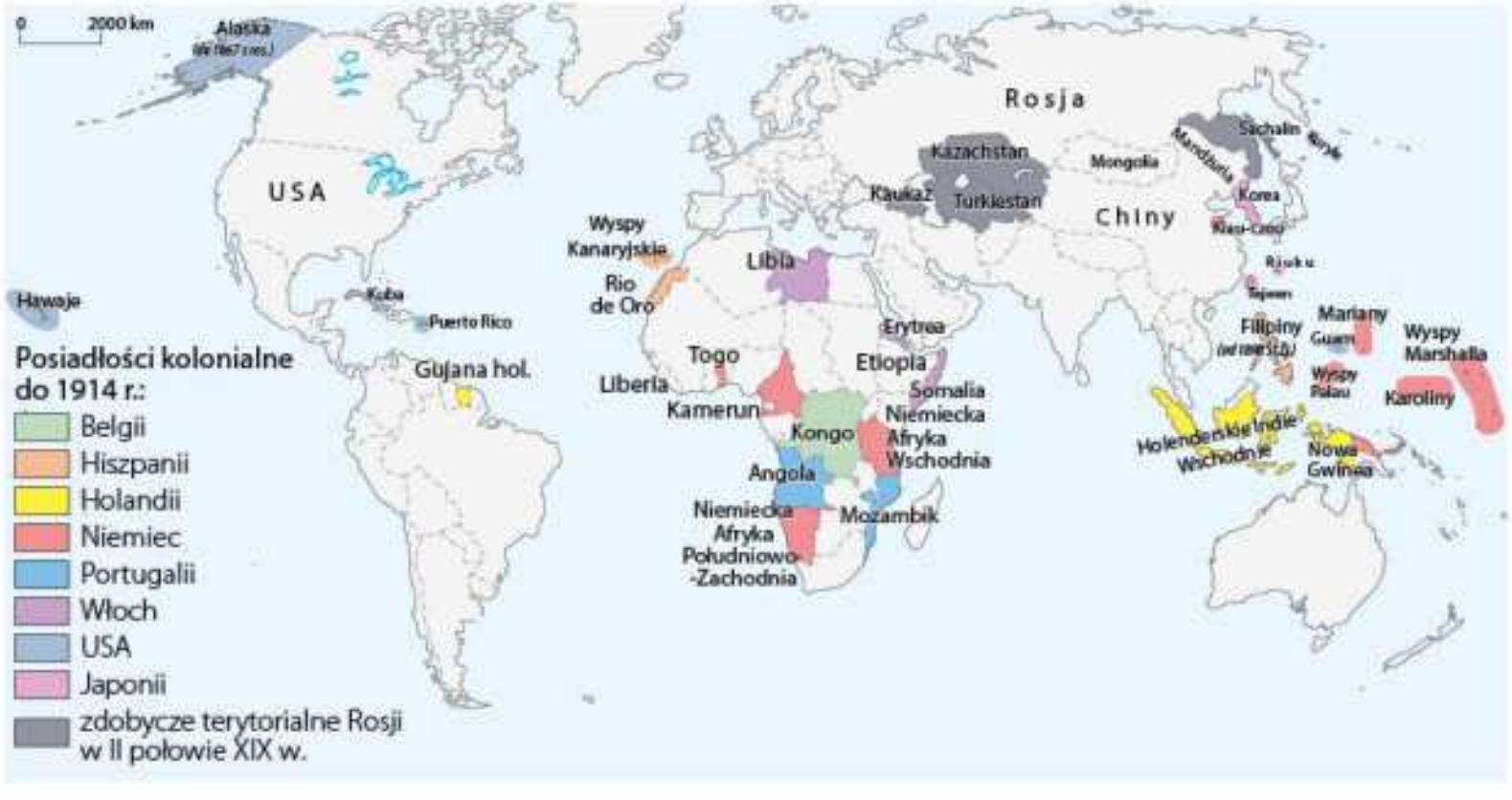

Uczestnicy chińskiego powstania bokserów skierowanego przeciwko cudzoziemskiej dominacji w Chinach, fotografia z epoki

Powstaniem bokserów nazwano wystąpienie ludowe przeciwko cudzoziemcom oraz panującej dynastii, które miało miejsce w latach 1899–1901. Jego nazwa jest związana ze sztukami walki trenowanymi przez członków tajnego stowarzyszenia „Pięść w imię sprawiedliwości i pokoju", które zainicjowało rebelię. Została ona stłumiona w wyniku interwencji ośmiu mocarstw: Wielkiej Brytanii, Francji, Niemiec, Austro-Węgier, Włoch, Rosji, USA i Japonii.

reformy w Japonii

Japonia pozostawała **do połowy XIX w. w niemal zupełnej izolacji od świata**, a jej system społeczno-gospodarczy był bardzo zacofany. Jednak przewrót polityczny, do jakiego doszło **w 1868 r.**, rozpoczął **okres reform** i bardzo szybkiej modernizacji kraju na wzór zachodni. Dzięki temu Japonia nie tylko nie stała się ofiarą kolonizacji, lecz także sama była zdolna do **ekspansji**. W latach 90. stoczyła **zwycięską wojnę z Chinami**, która przyniosła jej nabytek w postaci **Tajwanu**. Na obszarze Mandżurii i Korei rywalizowała z Rosją, co doprowadziło do **wojny rosyjsko-japońskiej w latach 1904–1905**. **Japonia odniosła w niej zwycięstwo**, dzięki czemu objęła w 1905 r. protektoratem **Koreę**, a 5 lat później oficjalnie zajęła ten kraj.

Posiadłości innych państw do 1914 r.

Następstwa kolonizacji

Gdy kończył się XIX w., świat wydawał się poddany wyłącznie interesom Europy i w mniejszym na razie stopniu Stanów Zjednoczonych. Ponad 1/3 ludności świata została podporządkowana jako ludy kolonialne.

zależność ludów tubylczych

Na zdobytych przez Europejczyków terenach zostały zakłócone procesy rozwoju społecznego i kulturalnego **zamieszkałych tam ludów**. **Utraciły one niezależność i stały się przedmiotem eksploatacji ekonomicznej**. Przybysze wprowadzali obce miejscowym tradycjom zwyczaje oraz nowe elementy życia gospodarczego i społecznego. Jednocześnie działania te skutkowały często **unowocześnieniem sposobów życia**, poprawą opieki medycznej i higieny czy rozwojem szkolnictwa. Powstawały nowoczesne porty morskie i linie kolejowe. Z instytucji wprowadzanych przez Europejczyków korzystali głównie oni sami, jednak pewna część ludności podporządkowanej także mogła odczuć poprawę warunków życia. **Dla innych tubylców przekształcenia okazywały się zmianami na gorsze**, choćby wtedy, gdy tracili dotychczasowe źródła utrzymania. W Indiach na przykład nastąpił kryzys rzemiosła i tradycyjnego rolnictwa, co prowadziło do **zubożenia sporej części ludności**.

***Kolos rodyjski* – karykatura przedstawiająca brytyjskiego polityka i finansistę zaangażowanego w przedsięwzięcia kolonialne w Afryce – Cecila Rhodesa (czytaj: sesila rołdsa), na cześć którego jedną z brytyjskich posiadłości nazwano Rodezją (obecnie Zimbabwe), ilustracja z czasopisma „Punch", 1892 r.**

Rhodes postulował utworzenie pasa posiadłości brytyjskich od Egiptu po południowy kraniec kontynentu afrykańskiego. Rysunek nawiązuje do jego koncepcji budowy linii kolejowej i telegraficznej między Kairem a Kapsztadem. Linię telegraficzną udało się zbudować, kolejową – jedynie częściowo.

Z końcem XIX w. już niewiele pozostawało terenów nieskolonizowanych. Imperia kolonialne coraz gwałtowniej rywalizowały między sobą o ostatnie niepodbite obszary lub zamyślały o odebraniu zdobyczy rywalom. Kolonializm stawał się w ten sposób **jednym z głównych źródeł konfliktów międzynarodowych** i zapowiadał możliwość wojny na niespotykaną dotąd skalę.

PYTANIA I POLECENIA

1. Przedstaw przyczyny przyspieszenia ekspansji kolonialnej w 2. połowie XIX i na początku XX w.
2. Poszukaj w internecie informacji na temat wypraw odkrywczych prowadzonych w Afryce przez Davida Livingstone'a (czytaj: dejwida liwingstolna) i Henry'ego Stanleya (czytaj: henrego stanleja). Przygotuj na ich temat prezentację.
3. Omów zasięg kolonizacji dokonanej przez poszczególne państwa europejskie, Stany Zjednoczone i Japonię. Które z krajów zyskały nabytki szczególnie cenne pod względem ekonomicznym i strategicznym?
4. Wskaż przypadki, kiedy między państwami prowadzącymi ekspansję kolonialną dochodziło do rywalizacji o sporne tereny. Jaki – twoim zdaniem – miało to wpływ na sytuację międzynarodową?
5. Scharakteryzuj następstwa kolonizacji, korzyści uzyskiwane przez państwa kolonialne i położenie ludów skolonizowanych.

PODSUMOWANIE LEKCJI

- **Państwa prowadzące ekspansję** czerpały z kolonii **korzyści ekonomiczne** i budowały dzięki nim swoją **pozycję polityczną**. Kolonie otwierały przed mieszkańcami metropolii duże możliwości **robienia kariery i bogacenia się**. s. 128
- **Największe imperium kolonialne stworzyła w XIX w. Wielka Brytania.** Korzyści gospodarcze, a także strategiczne przysporzyły Brytyjczykom zwłaszcza **Indie, Malaje, Egipt** i terytoria na **południu Afryki**. s. 129
- **Kolonie brytyjskie**, które były **zamieszkane w większości przez białych**, otrzymały **niezależność** – Kanada w 1867 r., a pozostałe państwa – na początku XX w. s. 129
- Spośród posiadłości **Francji**, która zbudowała **drugie co do wielkości imperium kolonialne**, największe znaczenie miały **Algieria** i **Indochiny**. s. 132
- **Znaczenie Hiszpanii i Portugalii jako mocarstw kolonialnych znacznie zmalało** po utracie posiadłości w Ameryce Łacińskiej. s. 133–134
- **Niemcy** i **Włochy**, które rozpoczęły ekspansję kolonialną **w latach 80. XIX w.**, opanowały **terytoria o mniejszym znaczeniu gospodarczym**. s. 134
- **Stany Zjednoczone** prowadziły pod koniec XIX w. ekspansjonistyczną politykę w **Ameryce Środkowej** oraz w strefie **Pacyfiku**. s. 134
- **Rosja** umacniała swoją pozycję na obszarze **Azji Środkowej** oraz na **Dalekim Wschodzie**. s. 134
- **Chiny** zachowały niepodległość, jednak stały się **zależne od mocarstw światowych**, które podzieliły się **strefami wpływów** na terenie państwa chińskiego. s. 135
- **Japonia** dzięki **reformom** uniknęła kolonizacji i sama podjęła **ekspansję**. W wyniku **zwycięskich wojen z Chinami** i **Rosją** zdobyła **Tajwan** oraz **Koreę**. s. 135
- **Ludność tubylcza zamieszkująca kolonie** miała zazwyczaj **ograniczoną sposobność korzystania z osiągnięć cywilizacyjnych kolonizatorów**. s. 136

3. Wojna secesyjna w Stanach Zjednoczonych Ameryki i jej następstwa

NA TEJ LEKCJI:

- przeczytasz o rozwoju terytorialnym i gospodarczym Stanów Zjednoczonych;
- poznasz powody rozbieżności między Północą a Południem oraz przyczyny wojny secesyjnej;
- dowiesz się, jakie zmiany spowodowała wojna secesyjna w USA.

Stany Zjednoczone Ameryki w połowie XIX w.

rozwój terytorialny Stanów Zjednoczonych

Stany Zjednoczone Ameryki rozwijały się w XIX w. w niezwykle szybkim tempie. Dotyczyło to zarówno ich rozrostu terytorialnego oraz przyrostu ludności, jak i gospodarki. Na początku wieku były związkiem niewielkich kolonii na obrzeżach słabo poznanego i niezagospodarowanego kontynentu. **Kolejne terytoria włączano** w XIX w. **w obręb USA** w wyniku **zakupów** od Francji (**Luizjana**), Wielkiej Brytanii (**Oregon**), Hiszpanii (**Floryda**) i Rosji (**Alaska**). Natomiast **stany południowo-zachodnie** znalazły się w granicach państwa amerykańskiego w innych okolicznościach. Należały one do powstałego w 1821 r. **państwa meksykańskiego**. **Teksas** w 1835 r. ogłosił jednak niepodległość, a w 10 lat później **zdecydował o przystąpieniu do Stanów Zjednoczonych**. Natomiast ziemie meksykańskie położone bardziej **na zachód, aż po Kalifornię**, USA przyłączyły w wyniku **wojny**, którą stoczyły **z Meksykiem w latach 1846–1848**.

Ameryka Północna w XIX w. prezentowała się jako **kraj nieograniczonych możliwości** i **niezmierzonych przestrzeni do spożytkowania**. Podstawą rozwoju były żyzna ziemia i bogactwa naturalne czekające na wykorzystanie. Fakt, że na zajmowanych przez białych terenach od stuleci rozwijały się różnorodne **społeczności rdzennych mieszkańców** (**Indian**), mało interesował przybyszów nastawionych na ekspansję. Indiańskie ziemie zajmowano siłą lub podstępem, a sami Indianie byli przesiedlani oraz umieszczani w **rezerwatach**, w których panowały bardzo trudne warunki bytowe. Próby oporu z ich strony kończyły się niejednokrotnie krwawymi masakrami.

Kraj opanowywali **imigranci**, którzy napływali masowo **z Europy**, zwabieni możliwością uzyskania ziemi pod uprawę, pracy albo szukający przygód. Niekiedy uciekali przed ciążącą im w opuszczanej ojczyźnie rzeczywistością polityczną i społeczną, ale najczęściej – po prostu przed biedą. Napływ tak wielu imigrantów i ich determinacja, aby polepszyć swój los, sprzyjały gospodarczemu rozwojowi kraju. Przyczyniał się do niego także **brak ograniczeń w relacjach społecznych, jakie w Europie były pozostałością systemu stanowego**.

Rozwój terytorialny Stanów Zjednoczonych w XIX w.

Południe i Północ – narastanie rozbieżności

narastanie różnic ekonomicznych i cywilizacyjnych

W gospodarce USA dominującą pozycję długo zajmowało **rolnictwo**, zwłaszcza rozwijająca się na Południu **uprawa bawełny** – głównego amerykańskiego towaru eksportowego. Innymi ważnymi uprawami były: tytoń, ryż, trzcina cukrowa, pszenica i kukurydza. **Wielkie plantacje** stanowiły **podstawę zamożności Południa**. Produkcja rolna opierała się w nich na **darmowej pracy czarnoskórych niewolników**.

Ponieważ **uprzemysłowienie następowało głównie na Północy**, kraj coraz bardziej różnicował się pod względem ekonomicznym, cywilizacyjnym, a w konsekwencji społecznym i obyczajowym. **Na Północy** miasta były liczne i coraz ludniejsze, a w rolnictwie przeważały niewielkie farmy rodzinne. **Niewolnictwo było tam prawnie zakazane**, a zakaz ten wprowadzono już w kilka lat po uzyskaniu przez USA niepodległości.

Wśród mieszkańców północnych stanów popularność zdobywała idea zniesienia niewolnictwa także na Południu. Stały za tym względy natury etycznej – uznanie prawa każdej istoty ludzkiej do wolności. Jednak ważne były także powody praktyczne – przedsiębiorcy z Północy liczyli na to, że kres niewolnictwa da im do dyspozycji ogromną liczbę tanich rąk do pracy i poszerzy rynek o nowych konsumentów. Na dużą skalę rozwinęli działalność **abolicjoniści**.

Abolicjonizm – ruch społeczno-polityczny domagający się likwidacji handlu niewolnikami i zniesienia niewolnictwa. Rozwijał się u schyłku XVIII i w XIX w. w Europie (głównie w Wielkiej Brytanii i Francji) oraz w obu Amerykach.

Husbands, Wives, and Families sold indiscriminately to different purchasers, are violently separated—probably never to meet again.

Plakat abolicjonistyczny z 1853 r. Napis na nim głosi: *Mężowie, żony i rodziny sprzedawane bez wyjątku różnym nabywcom są brutalnie rozdzielane – prawdopodobnie nigdy więcej się nie spotkają.*

W 1808 r. wprowadzono zakaz przywozu niewolników z zagranicy. Jednak żyjącymi już w południowych stanach osobami czarnoskórymi i ich potomstwem nadal handlowano.

Północ od Południa różnił także stosunek do handlu zagranicznego. **Władze stanów północnych chciały utrzymania wysokich ceł na towary importowane**, aby chronić w ten sposób własny przemysł. Politycy ze stanów południowych byli natomiast ich przeciwnikami. Obawiali się, że skłoniłoby to Europę do narzucenia w odwecie wysokich ceł na towary rolne wytwarzane na Południu.

Przedmiotem **ostrego sporu** była **kwestia stanów nowo powstających i przyłączanych do USA**. To, **czy pozwoli się w nich na istnienie niewolnictwa, czy się go zakaże**, mogło zakłócić chwiejną równowagę między interesami Północy i Południa.

Przewaga stanów północnych stawała się powoli zauważalna. Było to skutkiem między innymi ich uprzemysłowienia, a w konsekwencji szybszego rozwoju gospodarczego. W obawie przed narzuceniem przez Północ własnych reguł, **na Południu** zaczęto się coraz bardziej **domagać reformy państwa, która dawałaby poszczególnym stanom większą swobodę polityczną**. Natomiast **politycy stanów północnych opowiadali się za zacieśnieniem więzi między stanami i wzmocnieniem władzy federalnej** (centralnej).

Wojna domowa (secesyjna)

zwycięstwo Abrahama Lincolna w wyborach prezydenckich

W 1860 r. wybory prezydenckie wygrał Abraham Lincoln mający poparcie w stanach Północy. Był on zwolennikiem stopniowego ograniczania niewolnictwa w USA. Władze stanów południowych obawiały się, że nowy prezydent do-

prowadzi do jego całkowitego zniesienia. Lękały się też, że będzie popierał politykę ekonomiczną niekorzystną dla Południa. W konsekwencji najpierw 7, a ostatecznie **11** spośród 15 **niewolniczych stanów Południa ogłosiło secesję**, czyli wystąpienie z amerykańskiego państwa. Na początku 1861 r. utworzyły one **Skonfederowane Stany Ameryki**. Prezydentem nowego państwa (nazywanego w skrócie **Konfederacją**) został Jefferson Davies (czytaj: dżeferson dejwis). Północ (określana jako **Unia**) nie zaakceptowała niepodległości stanów południowych. Oznaczało to **wybuch wojny domowej**, która przeszła do historii jako **wojna secesyjna** (**1861–1865**). Działania militarne rozpoczął **atak konfederatów na Fort Sumter** (czytaj: fort samter) w Karolinie Południowej 12 kwietnia 1861 r.

utworzenie Skonfederowanych Stanów Ameryki

wojna secesyjna

Abraham Lincoln (1809–1865), fotografia z 1863 r.

Lincoln należał do powstałej w 1854 r. Partii Republikańskiej, która była przeciwna rozszerzeniu niewolnictwa na stany zachodnie i reprezentowała interesy przedsiębiorców z Północy. Zdobył uznanie jako wybitny mówca polityczny. Z ramienia republikanów dwukrotnie, w 1860 r. i 1864 r., wygrał wybory prezydenckie. Po secesji Południa za główne swoje zadanie uznał utrzymanie jedności państwa. W kwietniu 1865 r., kilka dni po kapitulacji głównych sił Konfederacji, został zastrzelony przez jej zwolennika.

Źródło historyczne

Fragment *Uwag o niewolnictwie* Abrahama Lincolna, 1856 r.

Obrońcy niewolnictwa dowodzą w licznych publikacjach, że jest ono „bardzo dobrą rzeczą". Ale nie słyszeliśmy dotąd o człowieku, który pragnąłby wykorzystać tę „dobrą rzecz" i „zostać niewolnikiem".

A jak wygląda porównanie niewolników z wolnymi robotnikami? [...] [każdy człowiek] wie, że ma prawo do owoców swej pracy, [...] rozumie, iż dzieje mu się krzywda, że zasługuje na wynagrodzenie za swój trud. [...] Powiadacie, że [...] biali górują intelektualnie nad czarnymi i dlatego mają prawo ich niewolić? Zastanówcie się ponownie. W myśl tej zasady powinniście zostać niewolnikami pierwszego spotkanego człowieka, który okaże się inteligentniejszy niż wy.

Ale twierdzicie, że jest to sprawa korzyści; że macie prawo pozbawić drugiego człowieka wolności, jeśli jest to dla was korzystne. Więc dobrze. Ale w takim razie on ma prawo pozbawić was wolności, jeśli będzie to korzystne dla niego.

[...] niewolnictwo jest złem, a opór przeciw niemu – dobrem. Dobro zaś nie może ustąpić przed złem, tym bardziej przed podwójnym złem, jakim jest rozszerzanie zasięgu niewolnictwa na zachodnie ziemie kraju.

Wiek XIX w źródłach, oprac. M. Sobańska-Bondaruk i S.B. Lenard, Warszawa 1998, s. 255, 256.

Ćwiczenie

Scharakteryzuj poglądy Abrahama Lincolna na temat niewolnictwa. Dlaczego wybranie go na prezydenta spowodowało tak ostrą reakcję Południa?

Stosunek poszczególnych stanów amerykańskich do niewolnictwa w 1861 r.

Ćwiczenie

Scharakteryzuj geograficzne rozmieszczenie stanów niewolniczych i wolnych.

Aby odciąć dostawy broni i ograniczyć możliwość handlu stanom południowym, **flota stanów północnych zastosowała blokadę morską**. Jej sukces oraz **brak rozwiniętego przemysłu na obszarze Konfederacji** spowodowały, że **zaczęło jej brakować środków na** odpowiednie **uzbrojenie** i wyekwipowanie wojsk. Stany skonfederowane były stosunkowo słabo zaludnione, więc dodatkowym problemem stały się **ograniczone możliwości uzupełnienia stanu armii** po stratach ponoszonych w czasie działań wojennych.

W pierwszym okresie wojny sukcesy odnosiły lepiej dowodzone przez **generała Roberta Lee** (czytaj: li) wojska Konfederacji. W działaniach armii Północy zbyt wiele było nieudolności. Dopiero w drugiej fazie wojny komenda nad **siłami Unii** znalazła się w rękach wybitnych oficerów (zwłaszcza nowego głównodowodzącego – **generała Ulyssesa Granta**). O ostatecznym zwycięstwie zadecydowała jednak przede wszystkim **przewaga potencjału przemysłowego** oraz **ludnościowego stanów północnych**.

zniesienie niewolnictwa

Z początkiem 1863 r., na mocy decyzji prezydenta Lincolna, nastąpiło **zniesienie niewolnictwa** w stanach południowych bez odszkodowania dla właścicieli. Przekreśliło to ostatecznie możliwość zawarcia kompromisu między Południem i Północą. Nasiliły się też z tego powodu ucieczki niewolników, co pogorszyło dodatkowo sytuację gospodarczą stanów południowych. Wielu z nich wstąpiło do armii Unii.

bitwa pod Gettysburgiem

Do decydującej bitwy doszło w lipcu 1863 r. pod Gettysburgiem. Trzydniowe krwawe zmagania zakończyły się **zwycięstwem wojsk Unii**. Od tego momentu na stałe przejęły one inicjatywę w działaniach wojennych. Wkrótce wojna przybrała

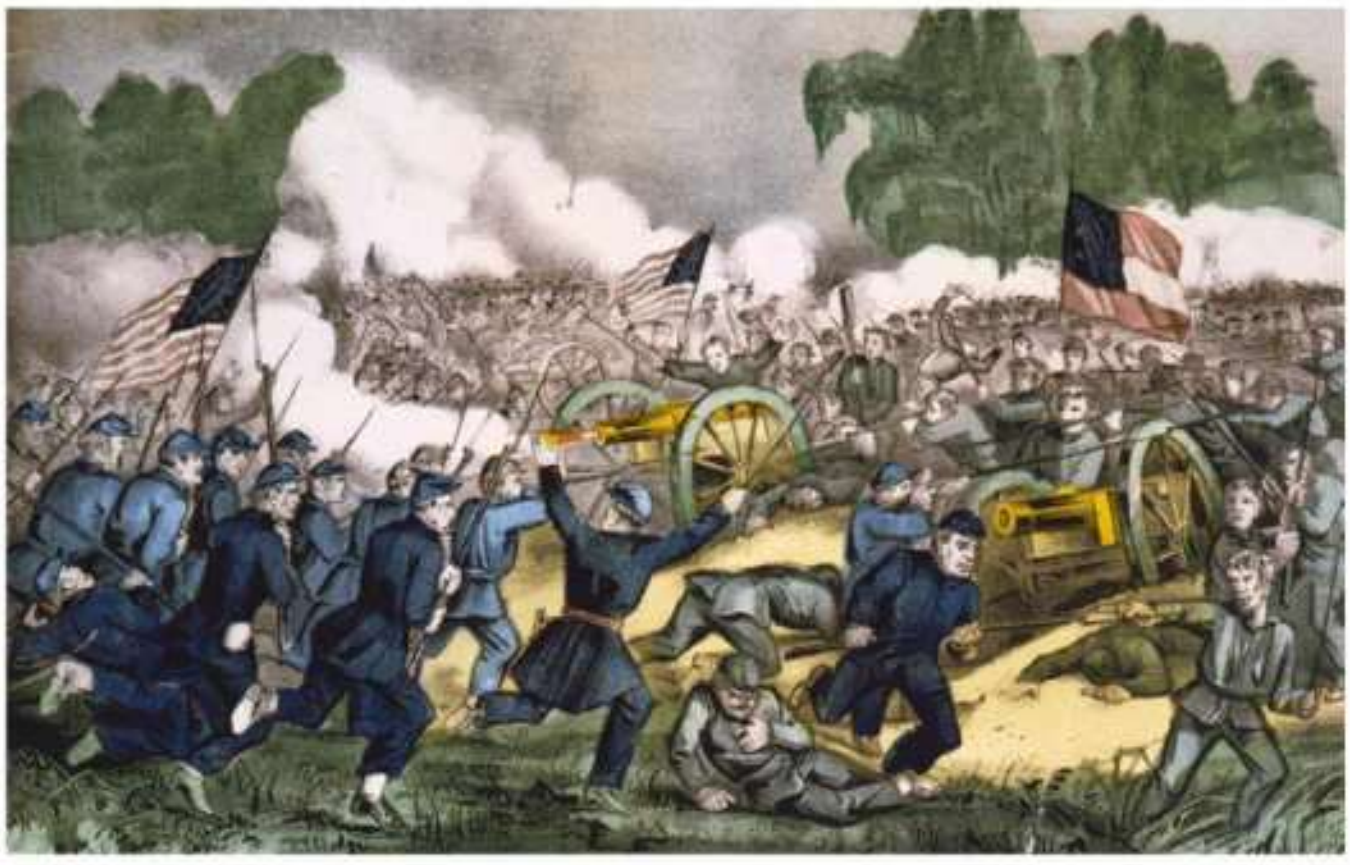

jeszcze bardziej niszczycielski charakter, gdyż w **1864 r. Unia** podjęła realizację **taktyki spalonej ziemi**. Polegała ona na tym, że wojska unionistów – prowadzące przez tereny Południa natarcia z kilku stron równocześnie – niszczyły plantacje, wsie i miasta. Celem było zrujnowanie gospodarki przeciwnika, sterroryzowanie ludności i w konsekwencji zmuszenie przywódców Konfederacji do kapitulacji. Działania zbrojne przybierały tym samym charakter **wojny totalnej**.

> **Wojna totalna** – sposób prowadzenia działań wojennych oparty na założeniu, że wyczerpanie zasobów materialnych i ludzkich przeciwnika pozwoli na wygranie wojny. O ostatecznym sukcesie decyduje potencjał gospodarczy i ludnościowy walczących stron. Stosowane są wszelkie, nawet niedozwolone metody działań, a przedmiotem ataku są nie tylko armia przeciwnika i cele wojskowe, lecz także często cywile i obiekty cywilne. Najbardziej typowymi przykładami wojny totalnej były I i II wojna światowa.

Wobec zajęcia większości Południa przez wojska Unii **głównodowodzący Konfederacji generał Robert Lee** podpisał **9 kwietnia 1865 r. kapitulację**.

kapitulacja Południa

Bitwa pod Gettysburgiem, kolorowa litografia z ok. 1863 r.

Następstwa wojny secesyjnej. USA po 1865 r.

W wojnie zginęło około miliona żołnierzy i cywilów, a wielu zostało ciężko rannych. Stany południowe, splądrowane w czasie działań wojennych, ponosiły także koszty późniejszej dziesięcioletniej okupacji przez wojska Unii. Na ich obszarze nastąpił **okres rekonstrukcji** (1865–1877), w czasie którego funkcje administracyjne przejęli przybysze z Północy. Mieli oni zarówno **doprowadzić do podniesienia gospodarki stanów południowych** ze zniszczeń, jak i **nadzorować wprowadzenie nowych praw dotyczących uwolnionych niewolników**. Południe zachowało rolniczy charakter, jednak miejsce plantacji – rozparcelowanych i częściowo wyprzedanych przez właścicieli – zajęły farmy.

okres rekonstrukcji

rozwój gospodarczy

Wynik wojny domowej był korzystny dla środowisk przemysłowo-handlowych. Oznaczało to stworzenie dogodnych warunków dla rozwoju nowoczesnej gospodarki, opartej na aktywności przemysłowców i finansistów. Zakończenie w **1869 r.** budowy pierwszej **transkontynentalnej linii kolejowej Atlantyk-Pacyfik** (a do 1893 r. czterech następnych) przyspieszyło **napływ osadników na Zachód**. Zgodnie z **ustawą o osadnictwie**, uchwaloną jeszcze w czasie wojny, każdy, kto chciał się tam osiedlić, miał prawo do zajęcia działki o powierzchni 160 akrów. Po 5 latach jej uprawiania otrzymywał ją na własność za darmo. Na przestrzeniach środkowych i zachodnich stanów pojawiły się liczne **farmy** i pola uprawne. **Z wielkich równin stada bydła spędzano** do stacji kolejowych umożliwiających jego transport dalej na wschód.

Akr – jednostka powierzchni ziemi używana w krajach anglosaskich. 1 akr to ok. 0,4 hektara.

Ceremonia zakończenia budowy pierwszej Kolei Transkontynentalnej, fotografia z 1869 r.

***Amerykański postęp*, obraz Johna Gasta (czytaj: dżona gasta), 1872 r.**

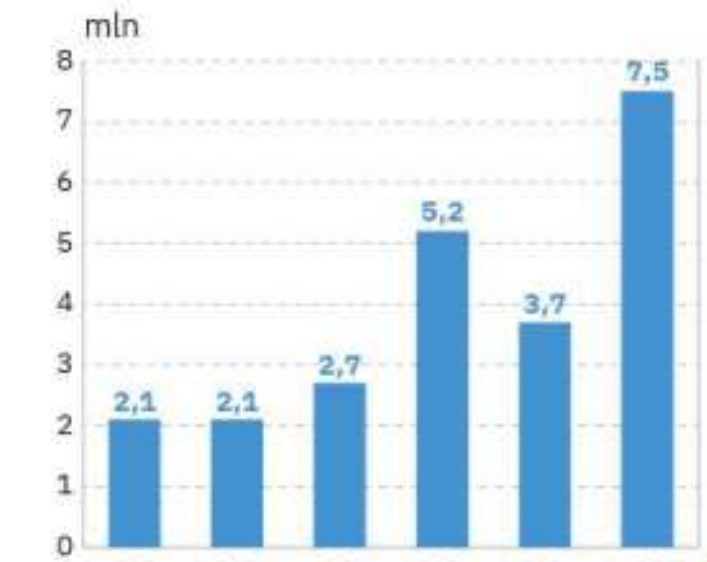
Columbia (kobieca postać uosabiająca Stany Zjednoczone) towarzyszy amerykańskim osadnikom w drodze na Zachód. Trzyma w dłoni podręcznik szkolny i przeciąga linię telegraficzną. Na obrazie przedstawiono życie osadników i różne środki transportu. Indianie i dzikie zwierzęta ustępują przed białymi osadnikami.

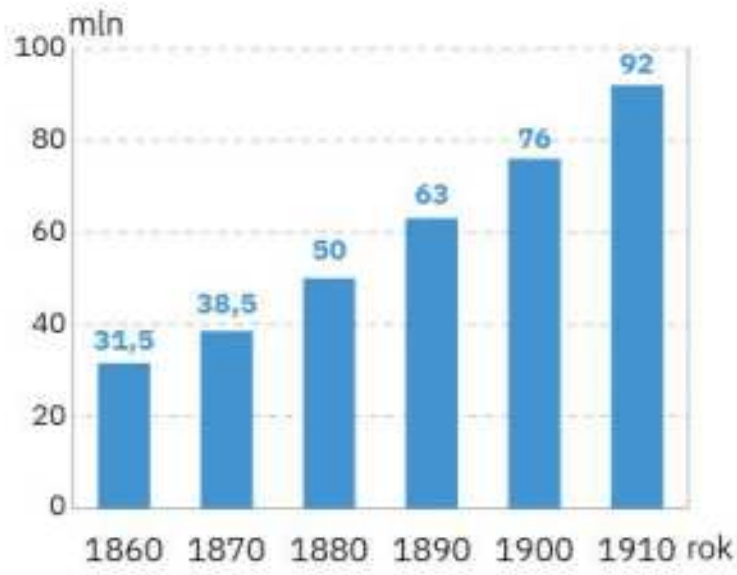
Błyskawiczny rozwój gospodarczy USA sprawił, że ich **udział w światowej produkcji rolnej i przemysłowej** wzrósł z 7% w 1840 r. do 36% w 1913 r. Jeszcze przed końcem XIX w. USA zajęły pod tym względem **pierwsze miejsce na świecie**.

masowa skala imigracji do USA

W 2. połowie XIX w. imigracja do USA przybrała skalę masową. Najpierw byli to głównie przybysze z zachodniej części Europy (liczni Irlandczycy). Od lat 80. coraz liczniej przybywali mieszkańcy także z Europy Środkowo-Wschodniej i Południowej: Niemcy, Włosi, Polacy i Żydzi. Na zachodnim wybrzeżu wielu było przyjezdnych z Azji: Chińczyków i Japończyków. Większość imigrantów, z wyjątkiem Żydów, miała pochodzenie chłopskie. Zazwyczaj byli biedni, wielu spośród nich nie potrafiło czytać i pisać. Znajdowali się w gorszej sytuacji życiowej i zajmowali niższą pozycję społeczną niż ci Amerykanie, których przodkowie osiedlili się tutaj kilka pokoleń wcześniej.

Napływ imigrantów do USA w latach 1848–1909

Liczba ludności USA w 2. poł. XIX w. i na początku XX w.

Ćwiczenie

Oblicz liczbę ludności, która przybyła do USA w latach 1848–1909. Kiedy napływ imigrantów był największy?

Imigranci z Niemiec na pokładzie statku wpływającego do portu w Nowym Jorku, amerykańska ilustracja prasowa z 1887 r.

Polska rodzina imigrantów na farmie na zachodnim wybrzeżu USA, kolorowane zdjęcie z 1909 r.

sytuacja ludności czarnoskórej

Ludność czarnoskóra stanowiła nieco ponad 10% mieszkańców USA. Poprawki do konstytucji wprowadzone po wojnie secesyjnej **gwarantowały jej prawa polityczne** i **wolności obywatelskie**. Jednak jeszcze długo **te reguły prawne nie miały pokrycia w rzeczywistości**.

Natomiast ci, którzy pozostali **na Południu**, stali się przedmiotem **dyskryminacji**. Parlamenty południowych stanów wprowadzały, a później systematycznie rozszerzały **segregację rasową** w miejscach użyteczności publicznej, w środkach transportu i w szkolnictwie. **Segregacja w 1896 r. została uznana przez Sąd Najwyższy za zgodną z prawem**. Utrudniało to osobom czarnoskórym zdobycie wykształcenia i poprawę sytuacji życiowej. Oni sami z trudem przystosowywali się do funkcjonowania jako ludzie wolni, gdyż niełatwo było im znaleźć zatrudnienie. Niewielu przeprowadzało się do miast na Północy, gdzie uzyskiwali z reguły słabo płatną pracę i powoli się integrowali z resztą społeczeństwa.

Do ordynacji wyborczych wprowadzano dodatkowe warunki, zwłaszcza w stanach południowych, takie jak testy na umiejętność czytania i pisania, cenzus majątkowy i taksy (opłaty) wyborcze. **Pozbawiały one większość ludności czarnoskórej** oraz **białej biedoty możliwości korzystania z konstytucyjnych praw**. Skrajnym przypadkiem ilustrującym to zjawisko była Luizjana, gdzie liczba wyborców zmniejszyła się ze 130 tysięcy w 1896 r. do 5300 w 1900 r. Politycy Północy, którzy doprowadzili do uwolnienia niewolników, w małym stopniu interesowali się ich dalszym losem i w kolejnych dekadach pozostawiali Południu coraz większą swobodę w tym zakresie.

Członkowie Ku-Klux-Klanu, ilustracja prasowa z 1867 r.

Ku-Klux-Klan, założony pod koniec 1865 r., przeciwstawiał się równouprawnieniu ludności czarnoskórej. Stawiał sobie za cel utrzymanie na Południu przewagi białych protestantów. Był odpowiedzialny za liczne zabójstwa osób czarnoskórych, a także białych, którzy im pomagali, oraz za podpalenia. Został rozwiązany w 1869 r., ale wiele należących do niego grup działało nielegalnie do 1877 r. Klan reaktywowano w 1915 r. Swoją działalność zwrócił wówczas nie tylko przeciw czarnoskórym, lecz także katolikom i Żydom. Członkowie Ku-Klux-Klanu zakładali białe maski, które zapewniały anonimowość podczas napaści i miały działać odstraszająco na ofiary.

PYTANIA I POLECENIA

1. Przedstaw przyczyny wybuchu wojny secesyjnej.
2. Wyjaśnij pojęcia: *abolicjonizm, secesja, Konfederacja, Unia, wojna totalna, okres rekonstrukcji, segregacja rasowa, Ku-Klux-Klan.*
3. Wskaż czynniki, które zadecydowały o porażce Konfederacji w wojnie.
4. Scharakteryzuj przemiany społeczno-gospodarcze, jakie zaszły w Stanach Zjednoczonych po wojnie secesyjnej.

PODSUMOWANIE LEKCJI

- W 1. połowie XIX w. nastąpił **rozwój terytorialny Stanów Zjednoczonych**, których granice sięgnęły Oceanu Spokojnego. s. 138
- **Podłożem konfliktów**, które **doprowadziły do wojny secesyjnej,** były **różnice ekonomiczne** i **cywilizacyjne** między **uprzemysłowionymi stanami północnymi** a **rolniczymi stanami południowymi.** Kluczowy spór dotyczył **kwestii niewolnictwa.** s. 139
- Bezpośrednim powodem **secesji stanów południowych** były ich obawy przed zniesieniem niewolnictwa po **zwycięstwie Abrahama Lincolna w wyborach prezydenckich.** Południowcy ogłosili **na początku 1861 r.** utworzenie **Skonfederowanych Stanów Ameryki.** s. 140–141
- **Wojna secesyjna** trwała w latach **1861–1865.** s. 141–143
- **W 1863 r.** decyzją prezydenta Lincolna nastąpiło **zniesienie niewolnictwa** w zbuntowanych stanach Południa. s. 142
- Zwycięska dla Unii **bitwa pod Gettysburgiem** (**1863 r.**) zadecydowała o losach wojny. s. 142
- Zasadniczym **powodem klęski Południa** była **przewaga w potencjale gospodarczym i ludnościowym** stanów wiernych **Unii.** s. 143
- Powojenny **okres rekonstrukcji** miał ustabilizować sytuację pokonanego Południa. s. 143
- Po zakończeniu wojny secesyjnej **rozwój gospodarczy Stanów Zjednoczonych przyspieszył.** Bardzo dużą skalę przybrało **osadnictwo na Zachodzie.** Przyczyniała się do tego m.in. **masowa imigracja do USA.** s. 144–145
- **Sytuacja ludności czarnoskórej** nie poprawiła się zdecydowanie mimo uzyskanej wolności. Nadal była ona dyskryminowana, szczególnie **w stanach południowych,** gdzie **uniemożliwiano jej korzystanie z praw obywatelskich** oraz objęto systemem **segregacji rasowej.** s. 146

4. Przemiany cywilizacyjne

NA TEJ LEKCJI:

- zapoznasz się z odkryciami i wynalazkami naukowymi oraz ich znaczeniem w 2. połowie XIX i na początku XX w.;
- dowiesz się, w jaki sposób technologia i zjawiska gospodarcze wpływały na życie społeczne;
- poznasz przemiany obyczajowe oraz zjawisko kultury masowej;
- zapoznasz się z ważnymi ideami i nurtami myślowymi.

Epoka stali i elektryczności. Wynalazki oraz ich wpływ na gospodarkę oraz życie codzienne

ulepszenie metod produkcji stali

Odkrycia w zakresie chemii i fizyki pozwalały na wprowadzanie w przemyśle nowych technologii, które napędzały rozwój gospodarczy. Dużą rolę odgrywała w tym okresie produkcja żelaza i stali. Wynalazki, jakich dokonano w tym zakresie w latach 50. i 60., ogromnie zwiększyły ilość i jakość ich produkcji. **Stal** mogła zostać **zastosowana na niespotykaną dotąd skalę w przemyśle, transporcie i budownictwie**. Z kolei w latach 80. opracowano technologię otrzymywania **aluminium** na przemysłową skalę.

największe potęgi przemysłowe

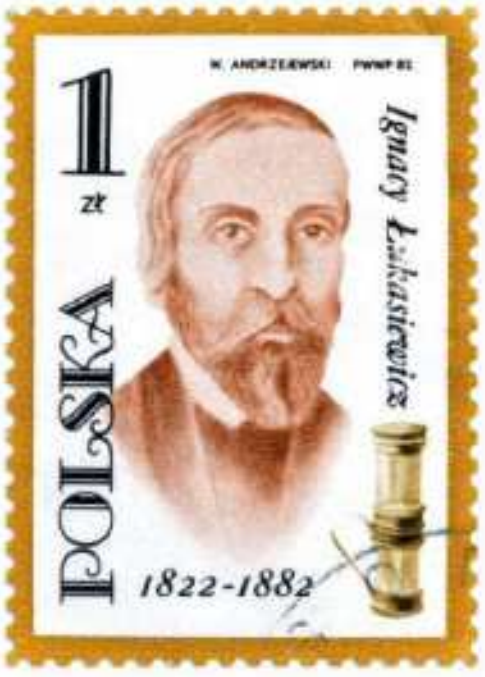
W 2. połowie XIX w. nadal najważniejszą rolę odgrywały **przemysł ciężki** i **przemysł włókienniczy**. Natomiast **szczególnie dynamicznie rozwijał się przemysł chemiczny**, a przed I wojną światową także **elektryczny**. Potęgami gospodarczymi były **Stany Zjednoczone**, **Wielka Brytania** i **Niemcy**. Przy tym Amerykanie odebrali Brytyjczykom pierwszeństwo w produkcji przemysłowej. Wciąż silną pozycję utrzymywała też **Francja**, a pod koniec wieku coraz dynamiczniej rozwijała się gospodarka **Rosji**.

W rolnictwie na Zachodzie w 2. połowie XIX w. **stosowanie nawozów sztucznych** i **mechanizacja** stały się wreszcie powszechne. Na przełomie XIX i XX w. pojawiły się pierwsze efektywnie działające **traktory**.

lampa naftowa

Bardzo duży wpływ na codzienne życie ludzi miały nowe **źródła światła** wykorzystywane zarówno we wnętrzach budynków, jak i na miejskich ulicach. **W połowie XIX w.** weszła do użytku **lampa naftowa** (wynalazek Polaka – **Ignacego Łukasiewicza**).

Ignacy Łukasiewicz. Wynaleziona przez niego lampa naftowa jest widoczna w prawym dolnym rogu, polski znaczek pocztowy z 1982 r.

W 1853 r. Ignacy Łukasiewicz – aptekarz i wynalazca z Galicji – dokonał destylacji nafty z ropy naftowej, a następnie skonstruował lampę naftową. Jeszcze w tym samym roku jego wynalazek zastosowano podczas nocnej operacji w szpitalu we Lwowie. W kilka lat później Łukasiewicz założył pierwszą na świecie kopalnię ropy naftowej w Bóbrce koło Krosna.

oświetlenie elektryczne

Symbolem ludzkiej wynalazczości **w 2. połowie XIX w.** stało się wykorzystanie **energii elektrycznej**. W 1879 r. Amerykanin **Thomas Edison** wynalazł **żarówkę**. W 3 lata później zapoczątkował ich produkcję i sprzedaż oraz zbudował **elektrownię dostarczającą prąd** do budynków w Nowym Jorku. Pod koniec XIX w. w większych miastach upowszechniło się **oświetlenie elektryczne prywatnych domów** i **ulic**. Dotychczasowe źródła sztucznego światła były drogie i mało wydajne w porównaniu z eklektycznością, często też powodowały pożary. Nowy wynalazek zmienił porządek dnia wielu ludzi – pory snu i pracy lub rozrywki stały się w mniejszym stopniu zależne od nadchodzącej nocy. Elektryczność zastosowano też w napędzie **tramwajów miejskich**, a następnie **lokomotyw kolejowych**.

Pierwsza żarówka Thomasa Edisona na amerykańskim znaczku pocztowym z 1929 r., wyemitowanym z okazji 50. rocznicy wynalazku

rewolucja w transporcie

W tym okresie **kolej** odgrywała już decydującą rolę **w transporcie lądowym**. Nie tylko ułatwiała podróżowanie, lecz także miała kluczowe znaczenie dla dostaw surowców do fabryk oraz żywności do rozwijających się miast. Była też niezwykle ważna ze **względów militarnych** (możliwość szybkiego przerzucania oddziałów wojska). Przeprowadzenie linii kolejowej **ożywiało gospodarkę** terenów, przez które prowadziła, wpływało na **rozwój miast**, a nawet zakładanie nowych (np. w USA). **Amerykanie** w 1869 r. zakończyli budowę pierwszej **Kolei Transkontynentalnej**. W Europie w 1883 r. linia kolejowa połączyła **Paryż ze Stambułem**. Na przełomie XIX i XX w. **Rosjanie** zbudowali **Kolej Transsyberyjską**.

rozwój żeglugi parowej

Na szlakach morskich dominowały **statki parowe**, sprawniejsze od żaglowców. Ich szybkość wzrosła zwłaszcza dzięki wynalazkowi nowego rodzaju silnika – **turbiny parowej** (lata 80.). Para poruszała w tym wypadku łopatki wirnika, a nie tłok, co zwiększało wydajność urządzenia. Parowce ułatwiły **masową emigrację**. Były też niezbędne dla zarządzania **imperiami kolonialnymi** i czerpania z nich zysków. Wielkim udogodnieniem w żegludze stało się otwarcie **kanałów**: **Sueskiego** w 1869 r. i **Panamskiego** w 1914 r.

- **Migracje** przybrały w 2. połowie XIX i na początku XX w. skalę masową. Miały one przyczyny głównie ekonomiczne. Szybko rozwijające się gospodarki przyjmowały chętnych do podjęcia pracy, którzy opuszczali regiony rozwijające się wolniej. Mieszkańcy środkowo-wschodniej i południowej części Europy emigrowali do krajów zachodnich (zwłaszcza Francji, a także Niemiec, Belgii i Holandii). Przede wszystkim jednak Europejczycy migrowali na inne kontynenty. W latach 1870–1914 uczyniło tak około 35 milionów mieszkańców starego kontynentu. Wędrowali przede wszystkim do obu Ameryk – w największej liczbie do Stanów Zjednoczonych (zobacz rozdz. III.3.). Osiedlali się także w koloniach swoich państw. Między innymi dlatego tak dużo mieszkańców Wielkiej Brytanii – mającej wielkie imperium kolonialne – opuściło ojczyznę. Udawali się jednak również do USA jako kraju bliskiego pod względem kulturowym i językowym.

Zapowiedzią kolejnej rewolucji w transporcie było skonstruowanie **benzynowego silnika spalinowego**. W efekcie w latach 80. pojawiły się pierwsze **motocykle** i **samochody**. Masowa produkcja coraz tańszych samochodów rozpoczęła się w 1. dekadzie XX w. Szczególnie przyczynił się do tego Amerykanin **Henry Ford**.

Reklama samochodów amerykańskiej firmy Oldsmobile (czytaj: oldsmobil) zamieszczona w czasopiśmie „Scientific American" (czytaj: sajentifik amerikan) w 1904 r.

W 1903 r. Amerykanie, **bracia Orville** i **Wilbur Wright** (czytaj: orfil i filber rajt), skonstruowali pierwszy **samolot**, który wykorzystywał silnik spalinowy. W 6 lat później miał miejsce pierwszy lot nad kanałem La Manche, a w kolejnym roku – nad Alpami.

Zapoczątkowana w 1. połowie XIX w. **łączność telegraficzna** dopiero teraz rozwinęła się na pełną skalę. W 1866 r. **kabel** (długości blisko 4000 km) położony na **dnie Atlantyku** zapewnił **łączność między Wielką Brytanią i Ameryką**. Komunikację przeobraziły wynalazki pozwalające na **przesyłanie na odległość ludzkiego głosu**. W latach 70. Brytyjczyk **Aleksander Bell** skonstruował **telefon**. Kilka lat później własną konstrukcję aparatu telefonicznego opatentował polski wynalazca **Julian Ochorowicz**. Urządzenie to jeszcze na przełomie XIX i XX w. posiadali jednak tylko nieliczni. Włoch **Guglielmo Marconi** (czytaj: guljelmo markoni) opracował technologię przekazywania sygnału za pomocą fal elektromagnetycznych. Był to początek **łączności radiowej**, którą wykorzystywano początkowo na przykład do komunikowania się ze statkami morskimi. Regularne audycje radiowe dla słuchaczy zgromadzonych przy domowych radioodbiornikach zaczęto nadawać dopiero po I wojnie światowej.

Higiena, medycyna, kultura fizyczna

Coraz lepiej zdawano sobie sprawę ze znaczenia **higieny** i dostępu do czystej wody. W miastach rozbudowywano **sieci wodociągów i kanalizacji**. Od końca lat 60. XIX w. **szpitale** wprowadzały podczas zabiegów zasady **aseptyki**, czyli **dezynfekcję rąk personelu medycznego** oraz **narzędzi chirurgicznych**. Zmniejszyło to znacznie liczbę zmarłych wśród rodzących kobiet i osób operowanych.

rozwój wiedzy medycznej

Początkowo nie rozumiano, w jaki sposób czystość i higiena wiążą się ze zdrowiem. Jednak w 2. połowie XIX w. kolejne odkrycia pokazywały, że źródłem wielu chorób są drobnoustroje. W latach 80. Niemiec **Robert Koch** zidentyfikował **bakterie gruźlicy** i **cholery**. Natomiast Francuz **Louis Pasteur** (czytaj: lui paster) opracował naukową teorię wyjaśniającą, jak można zwalczać choroby poprzez uodparnianie organizmu za pomocą **szczepień**. Wynalazł **szczepionki przeciwko** wyjątkowo groźnym chorobom: **cholerze**, **wąglikowi** i **wściekliźnie**. Nadal nie potrafiono natomiast leczyć skutecznie chorób wenerycznych i gruźlicy.

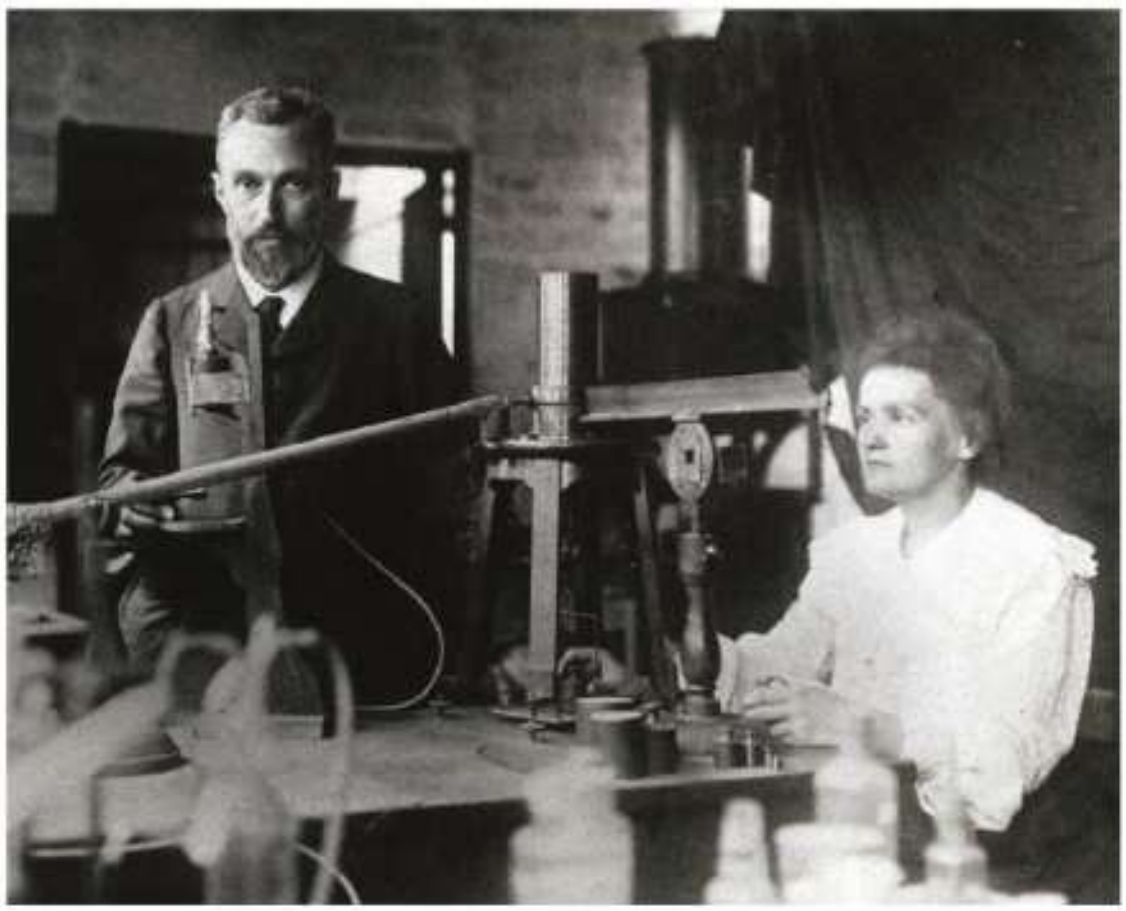
Louis Pasteur (1822–1895) w swoim laboratorium

Gdy w 1885 r. Pasteur dzięki swojej nowo wynalezionej szczepionce przeciwko wściekliźnie uratował życie pogryzionemu przez psa chłopcu, stał się bohaterem w oczach francuskiej opinii publicznej.

W końcu XIX w. zsyntetyzowano **aspirynę** (pierwszy lek sztucznie wytworzony). Krótko przed I wojną światową odkryto **witaminy**. W pierwszej fazie badań nad nimi główną rolę odegrał polski biochemik pracujący w Londynie – **Kazimierz Funk**.

Odkryte przez **Wilhelma Röntgena** (czytaj: rentgena) w 1895 r. **promienie X** (**rentgenowskie**) znalazły zastosowanie w medycynie. Umożliwiły zajrzenie w głąb organizmu człowieka bez interwencji chirurgicznej. Rozwój wiedzy o promieniotwórczości był w początkach XX w. zasługą Polki **Marii Skłodowskiej-Curie** (czytaj: kiri) i jej męża Francuza **Pierre'a Curie** (czytaj: piera).

Pierre Curie i Maria Skłodowska-Curie w swoim laboratorium ok. 1904 r.

Maria Skłodowska-Curie (1867–1934) była nie tylko pierwszą kobietą, która otrzymała Nagrodę Nobla, lecz także jedyną, która dostała ją dwukrotnie (w dziedzinie fizyki i chemii). W 1903 r. uzyskała ją wspólnie z mężem za opracowanie teorii promieniotwórczości, a w 1911 r. – samodzielnie za wydzielenie czystego radu i badanie właściwości chemicznych pierwiastków promieniotwórczych.

Duże znaczenie dla zdrowia miały wynalazki związane z **konserwacją** i **przechowywaniem żywności**, dzięki którym można było się odżywiać świeżymi, dobrej jakości produktami. Louis Pasteur odkrył w 1865 r. metodę konserwacji produktów poprzez ich ogrzewanie do wysokiej temperatury (tzw. **pasteryzacja**). Natomiast w 1875 r. wynaleziono **chłodziarkę**.

Znaczenie zdrowotne miała także **popularyzacja rekreacji fizycznej** (wypoczynku poprzez ruch) oraz **sportu**. Wśród warstw zamożniejszych szczególną popularnością cieszyły się tenis, wioślarstwo oraz jazda na rowerze. We wszystkich grupach popularne były wszelkie gry z piłką, z których najpopularniejsza stawała się piłka nożna. Powstawały liczne **stowarzyszenia sportowe** i **gimnastyczne** krzewiące kult tężyzny fizycznej, dyscypliny, waleczności, odwagi, rywalizacji, a także pracy zespołowej. Pod koniec XIX w. w kilku krajach europejskich do szkół wprowadzono **gimnastykę** jako przedmiot obowiązkowy.

Zdobycze cywilizacyjne, z których początkowo korzystali głównie ludzie zamożni, stopniowo zmieniały sposób i warunki życia także niższych warstw społecznych. Stan zdrowotny ludności krajów Zachodu poprawił się, a **przeciętna długość życia rosła**. Nadal jednak istniały **dzielnice nędzy**. Problemami były również **wzrost spożycia alkoholu** oraz **rozpowszechnianie się chorób wenerycznych**.

Przemiany obyczajowe. Życie miejskie

W okresie między **1871** a **1914 r.** Europa Zachodnia nie doświadczyła żadnych wojen ani gwałtownych rewolucji. Tak długi okres pokoju nigdy wcześniej się nie zdarzył. Nazwano go ***belle époque*** (czytaj: bel epok; franc. piękna epoka), gdyż wydawało się wówczas, że pomyślność mieszkańców najzamożniejszych krajów jest na trwałe zapewniona. Był to czas rozwoju gospodarczego, postępu wiedzy i jej technologicznych zastosowań oraz rozkwitu sztuki.

Elity XIX-wieczne stworzyły system surowych reguł moralnych i obyczajowych. Zjawisko to określono pojęciem ***wiktorianizm***. Nazwa pochodziła od imienia brytyjskiej królowej Wiktorii, której panowanie stało się symbolem wyniesienia na szczyt ideałów mieszczańskich. Wiktorianizm był jednak zjawiskiem wykraczającym poza wyspy brytyjskie. Dotyczył także innych krajów cywilizacji Zachodu, zwłaszcza kręgu protestanckiego, z którego surową etyką był silnie związany. Wiktorianie za nadrzędny cel i sens życia uważali **wypełnianie obowiązków i przestrzeganie norm etycznych**, zwłaszcza tych, które wypływały z nakazów religii chrześcijańskiej. Najwyżej cenili sobie spokojne **życie rodzinne**. Wielką podejrzliwość żywili natomiast wobec ulegania uczuciom, spontanicznym emocjom, a zwłaszcza przyjemnościom. **Za gorszącą uznano** w pierwszym rzędzie **sferę życia związaną z erotyką i z ciałem**. Kontroli poddano w tym względzie szczególnie zachowanie kobiet.

emancypacja kobiet

Pozycja kobiet w życiu społecznym w 2. połowie XIX w. powoli zaczęła się zmieniać. Pojawiły się postulaty ich **emancypacji**, czyli oswobodzenia z dotychczasowych ograniczeń w życiu społecznym oraz podjęcia kroków do równouprawnienia z mężczyznami. Angielski filozof i myśliciel społeczny, zwolennik **utylitaryzmu** i liberalizmu **John Stuart Mill** twierdził, że kobiety pozostają w stanie jakby niewolniczej zależności od mężczyzn. Ta zależność wynikała z przepisów prawa oraz braku możliwości dysponowania przez zamężną kobietę swoim majątkiem.

> **Utylitaryzm** – koncepcja etyczna, zgodnie z którą postępowanie jednostki jest moralne wtedy, gdy kieruje się własnym interesem („pożytkiem") tak, aby nie naruszać interesów ogółu, ale przyczyniać się do powszechnego szczęścia, rozumianego jako pomnażanie przyjemności i zmniejszanie cierpienia w świecie.

dostęp do wyższej edukacji

W 2. połowie XIX w. kobiety przede wszystkim uzyskały stopniowo łatwiejszy dostęp do edukacji. W latach 60. otrzymały **możliwość uczęszczania na studia** na niektórych uczelniach w Wielkiej Brytanii, USA, Francji i Szwajcarii. Z czasem przyjmowano je do szkół wyższych w kolejnych państwach (w Niemczech dopiero od 1895 r.). W 1910 r. kobiety stanowiły już 40% studiujących w USA, jednak w Niemczech – zaledwie 5%. Wykształcenie nie otwierało jeszcze przed nimi większych perspektyw na rynku pracy. **Bardziej prestiżowe zawody** nadal były w praktyce **zarezerwowane dla mężczyzn**. Uważano, że kobiety powinny pozostawać **na utrzymaniu swoich mężów** lub innych członków rodziny. Te, które były zmuszone podjąć pracę, zostawały najczęściej **służącymi**, z czasem też **pielęgniarkami**, a najlepiej wykształcone – **guwernantkami**. Coraz większego znaczenia nabierały **żądania przyznania kobietom praw politycznych** (zobacz następny rozdział).

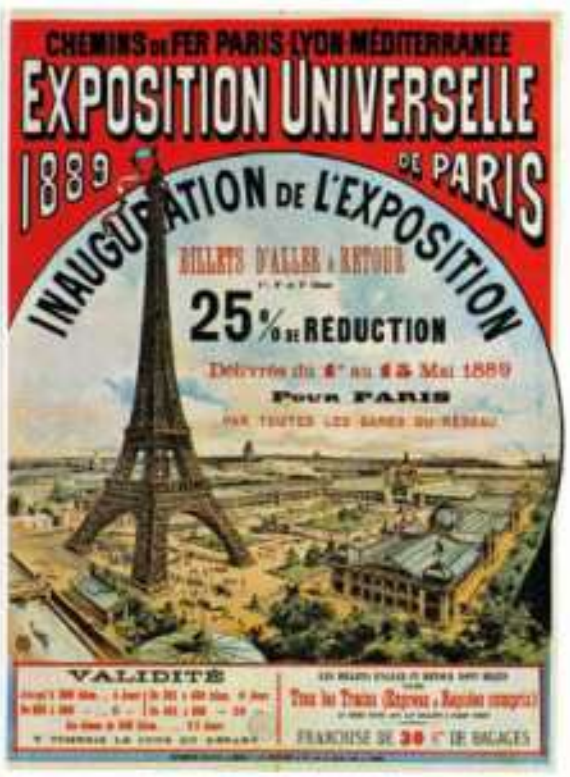
życie miejskie

Najszybciej zmieniało się **życie w miastach**. W nich łatwiej było wprowadzić do użytku nowe wynalazki. Tam też powstawało coraz więcej nowych gmachów przeznaczonych nie do użytku prywatnego, ale **dla szerokiej publiczności**. Były

to liczne obiekty służące kulturze – **opery**, **teatry** i **sale wystawowe**, a także handlowi – **domy towarowe**. Udoskonalenie metod produkcji stali oraz innych materiałów budowlanych pozwoliło na wznoszenie coraz wyższych budynków. Pojawiły się **wieżowce** – pierwszy budynek, który osiągnął 10 pięter wysokości, powstał w 1884 r. w Chicago. W Nowym Jorku w 1897 r. można było podziwiać 30-piętrowy, sięgający wysokości 130 metrów **drapacz chmur**. W Paryżu w 1889 r. z okazji światowej wystawy, którą zwiedziło 32 mln ludzi, wzniesiono **wieżę Eiffla** (czytaj: ajfla).

Wieża Eiffla w trakcie budowy i plakat reklamujący wystawę światową w Paryżu w 1889 r.

Z okazji Wystawy Powszechnej w Paryżu w 1889 r. wybudowano symbol epoki stali – wieżę Eiffla. Konstrukcja budziła wówczas wiele kontrowersji, gdyż uważano, że szpeci miasto.

Ulica w Chicago, fotografia z 1907 r.

W 1863 r. w Londynie powstała pierwsza na świecie linia **metra**. Na ulicach **dorożki** pozostały wprawdzie powszechne przez cały omawiany okres. Pojawiło się jednak coraz więcej **tramwajów,** najpierw **konnych**, a następnie **elektrycznych** (pierwsze w 1881 r. w Berlinie), a jeszcze później **samochodów**. Miasta stawały się, jak nigdy dotąd, pełne zgiełku i ruchu, a dzięki nowym źródłom oświetlenia (gazowe, następnie elektryczne) były takie także w porze nocnej. Odpoczynkowi służyły natomiast **kawiarnie** oraz zakładane wówczas **parki**. Styl życia w mieście oraz **kultura i obyczajowość mieszczańska** stały się **atrakcyjnym wzorcem**. Samo mieszczaństwo pozbywało się kompleksów wobec uznawanej niegdyś za wzór kultury dworskiej czy szlacheckiej.

Afisz reklamujący paryski dom towarowy, 1891 r.

Narodziny kultury masowej

kultura masowa

Druga połowa XIX w. przyniosła narodziny zjawiska określanego jako **kultura masowa**. Składały się na to **stosunkowo tanie sposoby spędzania czasu wolnego** dostępne nawet dla uboższych mieszkańców miast, a w mniejszym stopniu także wsi. Rozwój tej kultury wynikał z faktu, że w **epoce szybkich zmian społecznych i migracji** wiele osób opuszczało swoje macierzyste, lokalne wspólnoty, **porzucało tradycyjne obyczaje i szukało nowych form rozrywek**. Kultura masowa była dostosowana do przeciętnych gustów. Mogła być atrakcyjna dla licznych odbiorców bez względu na ich pochodzenie. Jej rozkwit byłby niemożliwy bez nowych **wynalazków i technik komunikowania się**. Pozwoliły one na masowe wytwarzanie i rozpowszechnianie produktów kultury popularnej.

Sztuka teatralna czy operowa pozostawały elitarne. Odpowiadającą im masową formą rozrywki były **operetka**, **wodewil**, **farsa sceniczna** i **rewia**. Jedną z najpopularniejszych form spędzania czasu wśród wszystkich grup społecznych stały się tzw. **rozrywki jarmarczne**. Obejmowały one występy trup cyrkowych, treserów zwierząt, siłaczy, iluzjonistów oraz kapeli podwórkowych czy kataryniarzy. Ponadto urządzano **defilady** wojskowe i strażackie, a także **wesołe miasteczka** z karuzelami i strzelnicami. W miastach popularnością cieszyły się **ogrody zoologiczne**.

Reklama niemieckiego wydawnictwa płytowego Odeon, 1904 r.

Utrwalanie i odtwarzanie dźwięków stało się możliwe dzięki skonstruowaniu przez Edisona w 1877 r. **fonografu** (dźwięk zapisywano na walcach pokrywanych początkowo woskiem). W latach 90. pojawiły się w sprzedaży **gramofony** i **płyty gramofonowe**. Profesjonalnych wykonań muzyki można było odtąd słuchać **na co dzień we własnym domu**.

Fotografia narodziła się jeszcze w pierwszej połowie XIX w. Jednak dopiero u jego schyłku pojawiły się aparaty fotograficzne na tyle proste w obsłudze, że wykonywanie i wywoływanie zdjęć mogło stać się hobby dla amatorów w tej dziedzinie. Natomiast w gazetach ukazywały się liczne **fotoreportaże** autorstwa profesjonalistów. Wielkim marzeniem wynalazców było pokazanie świata w ruchu. Udało się to przed końcem stulecia – za **początek kina** uważa się pokaz zestawu filmów wyświetlonych z **kinematografu braci Lumière** (czytaj: limjer) w Paryżu w **1895 r.** Oglądanie filmów (niemych, choć często towarzyszyła im grana na żywo muzyka) stało się szybko jedną z najpopularniejszych rozrywek wszystkich warstw społecznych.

Do najszybciej zdobywających popularność rozrywek należało też **oglądanie widowisk sportowych**. Emocje budziły zwłaszcza gry zespołowe, a ponadto wyścigi rowerowe, a następnie rajdy samochodowe. Ogromne znaczenie dla popularyzacji sportu miała inicjatywa Francuza barona **Pierre'a de Coubertin** (czytaj: de kubertę) wznowienia tradycji greckich igrzysk. **W 1896 r. w Atenach zapoczątkowano nowożytne igrzyska olimpijskie**. W kolejnych igrzyskach w 1900 r. w Paryżu wzięły udział po raz pierwszy kobiety (golfistki i tenisistki).

Sposobem spędzania wolnego czasu stała się też **turystyka**. Pasji tej na większą skalę mogli się poświęcać jednak głównie ludzie zamożni. Niezamożnym mieszkańcom miast musiały wystarczyć wyjazdy do najbliższego lasu czy nad jezioro, rzadziej nad morze. Wielkim ułatwieniem stał się rozwój środków transportu, zwłaszcza sieci kolejowej.

Powszechne nauczanie i przymus szkolny zapoczątkowane w Europie Zachodniej w 1. połowie XIX w. (zobacz rozdz. I.2.), w 2. połowie stulecia były już skutecznie realizowane przez państwa tej części kontynentu. W efekcie bardzo znacząco **spadł poziom analfabetyzmu**. W tym samym czasie **druk** wszelkiego rodzaju publikacji **stał się tańszy** dzięki sprawniejszym drukarskim maszynom rotacyjnym.

Te dwa czynniki powodowały, że wzrastały nakłady **prasy popularnej** zainteresowanej **sensacjami**, **zbrodniami** i **życiem sławnych ludzi**. Sprzedawało się coraz więcej książek. Szczególną popularnością cieszyły **romanse**, **poradniki**, **kalendarze**, **senniki** oraz zamieszczane w pismach **powieści w odcinkach** o tematyce przygodowej (np. *Trzej muszkieterowie* Aleksandra Dumasa, czytaj: dimasa), sensacyjnej i sentymentalnej.

Kraj	%
Angia z Walią	96*
Prusy	88
Francja	83
Belgia	81
Austria (z Węgrami)	77
Hiszpania	44
Rosja	28
USA	97**
*prawdopodobnie zawyżone	
** dotyczy osób białych	

Procent osób piśmiennych wśród dorosłych w wybranych krajach ok. 1900 r.

Obszar	%
Królestwo Polskie	30
Galicja	44*
zabór pruski	blisko 100**
* według innych źródeł: 40	
** według innych źródeł: 95	

Procent osób piśmiennych wśród dorosłych na ziemiach polskich ok. 1900 r.

Idee i światopoglądy

pozytywizm

W 2. połowie XIX w. najbardziej wpływowym kierunkiem myślenia był początkowo **pozytywizm**. Główni twórcy tego nurtu to Francuz **Auguste Comte** (czytaj: ogiste komt) i Anglik **Herbert Spencer**. Byli oni zwolennikami nauki pozytywnej, czyli takiej, która zajmowałaby się **faktami** potwierdzalnymi doświadczalnie oraz ich **zależnościami** i **następstwami**. Odrzucali natomiast poszukiwanie wyjaśnień niedających się sprawdzić doświadczalnie. Filozofia pozytywistyczna zainspirowała rozwój nauk społecznych, a zwłaszcza **socjologii**. Badacze życia społecznego chcieli używać równie **ścisłych metod** co przyrodnicy i matematycy. Dzięki temu ich badania miały pozwolić lepiej zrozumieć życie społeczne i znaleźć sposoby jego ulepszenia oraz poprawy warunków bytu wszystkich ludzi. Nawet literatura piękna (**powieść naturalistyczna**) starała się z naukową niemal skrupulatnością opisywać mechanizmy relacji międzyludzkich.

nowoczesne teorie naukowe

W XIX w. odkrycia naukowe miały często poważny wpływ na sposób postrzegania świata i człowieka oraz wywoływały zażarte dyskusje. Najlepszym tego przykładem była **teoria ewolucji** przedstawiona przez brytyjskiego przyrodnika **Charlesa Darwina**, który w 1859 r. wydał rozprawę ***O powstawaniu gatunków drogą doboru naturalnego***. Dowodził w niej, że organizmy żywe powstały w sposób naturalny, a nowe gatunki wyłaniały się w wyniku toczącej się w przyrodzie „walki o byt", a nie w boskim akcie stworzenia. Szczególne emocje w świecie nauki i w społeczeństwie wzbudziła praca ***O pochodzeniu człowieka***. Darwin stwierdzał w niej, że także człowiek powstał w wyniku ewolucji, a jego najbliższym krewnym są małpy człekokształtne. Teza ta spotkała się z oburzeniem większości ludzi i ostrym sprzeciwem ze strony chrześcijańskich Kościołów.

Z drugiej strony dla zwolenników światopoglądu naukowego **darwinizm** stał się symbolem intelektualnej odwagi. **Wywarł też silny wpływ na rozwój nauk społecznych** oraz **ideologii**. Wielu uznało, że skoro w przyrodzie naturalna jest walka gatunków o przetrwanie, to dla życia społecznego równie naturalny jest konflikt na śmierć i życie między klasami bądź narodami.

W omawianym okresie rozpoczęły się także **badania nad psychiką ludzką i jej zaburzeniami**. Na początku XX w. do rozwoju nowej nauki – psychiatrii – przyczynił się zwłaszcza austriacki lekarz **Sigmund Freud** (czytaj: frojd). Wystąpił on z bulwersującym w owych czasach stwierdzeniem, że człowiek jest istotą w pierwszym rzędzie biologiczną, o której zachowaniach decydują pozostające poza kontrolą popędy. Co więcej, Freud stwierdził, że istnieje obszerna sfera ludzkiej psychiki (określona jako **podświadomość**), do której jednostka nie ma wprost dostępu.

W XIX w. wśród warstw wykształconych upowszechniał się stopniowo światopogląd naukowy. Był on często przeciwstawiany światopoglądowi religijnemu. Ponadto część radykalnych i liberalnych działaczy politycznych wysuwała postulaty świeckości życia społecznego i rozdzielenia Kościoła od państwa. Politycy niejednokrotnie nabierali przekonania, że wsparcie religijne nie jest konieczne dla rządzenia krajem i osiągania celów politycznych. Wszystko to powodowało **narastanie – głównie w Europie Zachodniej** – procesów **laicyzacji**, czyli **zmniejszania się wpływu Kościołów i religii** na przekonania oraz codzienne zachowania ludzi.

Spory o charakterze światopoglądowym, które wówczas rozgorzały, niektórzy publicyści określają wręcz mianem „wojen kulturowych".

Francuska karykatura z katolickiego pisma „Le Pèlerin" z 1902 r. zatytułowana *Wielki pojedynek ogłoszony pomiędzy masonerią a Kościołem.*

Karykatura z popularnego francuskiego pisma satyrycznego „Le Rire" z 1905 r. o tytule *Rozdział Kościoła od państwa.*

Mimo zachodzących stopniowo procesów laicyzacji **większość ludności** pozostawała **przywiązana do wspólnot wyznaniowych** i **praktyk religijnych**. Nieliczne przypadki podejmowania przez rządzących **działań skierowanych wprost przeciwko pozycji Kościoła** (Kulturkampf za czasów Bismarcka w Niemczech czy wprowadzenie świeckości państwa we Francji na początku XX w.) wywoływały **gwałtowne protesty licznych wiernych**. Jednoczyły ich w obronie autorytetu instytucji kościelnych.

W związku z postępami edukacji w XIX w. oraz aktywnością duszpasterską i katechizacyjną duchowieństwa wzrastała wiedza religijna wiernych. Wielu z nich zaangażowało się aktywnie w życie parafii. **W Kościele katolickim** dostrzegalne były **przejawy odrodzenia religijnego**. Wzrastała różnorodność praktyk religijnych, w tym popularność **pielgrzymek**. Kościół wynosił na ołtarze nowych świętych i błogosławionych. Uznał także wiele **objawień maryjnych**, a w ich miejscu powstawały **sanktuaria**. Sławę jako miejsce uzdrowień, a w związku z tym jako cel pielgrzymek, zdobyło zwłaszcza **Lourdes** na południu Francji w Pirenejach. W **Kościołach protestanckich** nadal – tak jak w okresie ich powstawania – podkreślano nadrzędne znaczenie poznawania przekazu Pisma Świętego. Kładziono więc nacisk na **edukację i kaznodziejstwo**, a ponadto na wpajanie **etyki życia codziennego**.

Moda kobieca XIX i początku XX w.

Francuska dama w stroju klasycznym, 1808 r.

Stroje kobiet na przełomie XVIII i XIX w. miały podniesiony stan, który kończył się pod biustem. Były lekkie, proste i wygodne. W 2. dekadzie XIX w. suknie stały się krótsze, odsłaniały kostki nóg. Pojawiało się coraz więcej falban, haftów i koronek. W latach 20. rękawy szyto bardziej bufiaste, a damska sylwetka w tych sukniach przypominała klepsydrę. W latach 30. suknie stały się szersze na ramionach i w biodrach.

Moda brytyjska, 1836 r.

Duńska księżniczka Maria, żona przyszłego cara Rosji Aleksandra III, w sukni na krynolinie i sama krynolina, lata 60. XIX w.

Krynoliny były noszone już w XVII–XVIII w., ale wyłącznie przez kobiety z najwyższych warstw społecznych. Do ich spopularyzowania przyczyniła się w latach 50. XIX w. cesarzowa Eugenia, żona Napoleona III. Paryż, jako centrum mody europejskiej, upowszechnił je wśród kobiet zachodniej Europy.

Krynolina służyła podtrzymaniu i zachowaniu kształtu sukni. Materiały, jakie wówczas wykorzystywano, były ciężkie i niewystarczająco sztywne. Krynolina z lat 50. miała formę klatki składającej się z metalowych obręczy i tasiemek oplatających talię noszącej ją kobiety. Suknie zachowywały piękny wygląd, ale krynolina utrudniała nie tylko wykonywanie prostych czynności, lecz także poruszanie się lub siedzenie.

Damy w sukniach z turniurą, 1885 r.

W 1858 r. powstał w Paryżu **pierwszy dom mody** założony przez angielskiego projektanta Charlesa Fredericka Wortha (czytaj: łorta). Zmodyfikował on sylwetkę kobiety, wprowadzając **turniurę**. Był to specjalny stelaż wywodzący się z krynoliny. Turniura przymocowana z tyłu, na wysokości pośladków, podkreślała tę część kobiecego ciała i nadawała kobiecej sylwetce z profilu kształt litery S. Na początku lat 70. stelaż zastąpiono poduszkami umieszczanymi na pośladkach. Pod koniec lat 80. turniura przestała być modna.

Turniura z 1881 r.

Gorsety noszono już w średniowieczu. Przestały być modne po rewolucji 1789 r., ale w latach 20. XIX w. powróciły. Służyły uwydatnieniu biustu, podkreśleniu i wysmukleniu talii. Na początku XX w. coraz częściej zastępowano je biustonoszami, a w latach 20. przestały być używane. Wiązało się to z emancypacją kobiet.

Gorset z 1882 r.

Kobiety w spodniach typu bloomers (czytaj: blumers) służących uprawianiu sportu, 1890 r.

W 1850 r. powstał strój reformowany – pozbawiony gorsetu. Składał się z kaftana sięgającego do kolan i luźnych spodni związanych w kostkach. Jego twórczynią była amerykańska emancypantka Amelia Bloomer. Początkowo ten strój nosiły jedynie sufrażystki. Spodnie typu bloomers były przekształcane, a w latach 90. przystosowano je do uprawiania sportu. Kończyły się tuż pod kolanami, gdzie były ciasno zapinane. Noszono do nich pończochy.

Początek XX w. przyniósł zróżnicowane, nowe trendy stylistyczne. Kobiety na ilustracji z 1909 r. są ubrane w suknie wysmuklające sylwetkę, z wyższym stanem, i olbrzymie kapelusze.

Kobiety w sukniach wieczorowych i kapeluszach, 1909 r.

PYTANIA I POLECENIA

1. Przedstaw wpływ odkryć naukowych i wynalazków technicznych 2. połowy XIX i początku XX w. na gospodarkę.
2. Wskaż najważniejszej zmiany, jakie w omawianej epoce zaszły w życiu codziennym, przemieszczaniu się i komunikowaniu oraz rozrywkach.
3. Scharakteryzuj życie miejskie i kulturę mieszczańską.
4. Scharakteryzuj zjawisko kultury masowej.
5. Wyjaśnij pojęcia: *belle époque, wiktorianizm, emancypacja kobiet, pozytywizm* (w naukach społecznych), *teoria ewolucji, laicyzacja*.

PODSUMOWANIE LEKCJI

s. 148
- Ulepszenie metod produkcji **stali** pozwoliło na jej **szerokie zastosowanie w przemyśle, transporcie** i **budownictwie**.

s. 148
- Największymi **potęgami przemysłowymi** były **Stany Zjednoczone, Wielka Brytania** i **Niemcy**.

s. 148–149
- **Lampa naftowa**, a następnie **oświetlenie elektryczne** (żarówka) **zmieniły rytm dnia ludzi**.

s. 149
- Rozwój **kolei** oraz **żeglugi parowej** wpływał na wiele dziedzin życia. W latach 80. XIX w. pojawiły się pierwsze **samochody, powszechniej używane od początku XX w.**

s. 149
- Symbolem nowoczesności **na przełomie XIX i XX w.** stały się m.in.: **samolot, telefon** i **łączność radiowa**.

s. 151
- Większa dbałość o **higienę, aseptyka** i rozwój **wiedzy medycznej** (zwłaszcza powstanie **szczepionek**) **poprawiły stan zdrowotny ludności**.

s. 153
- Silne stały się dążenia do **emancypacji kobiet**, które uzyskiwały stopniowo **dostęp do wyższej edukacji**. Jednak w innych dziedzinach życia, w tym na rynku pracy, ich pozycja nie poprawiła się znacząco.

s. 153
- **Życie miejskie** zmieniało się dzięki nowym środkom komunikacji, lepszemu oświetleniu ulic, większemu porządkowi i higienie, a także rozwojowi instytucji kulturalnych. **Obyczajowość i kultura mieszczańska stały się atrakcyjnym wzorcem.**

s. 155–156
- Rozwój życia miejskiego (łatwy dostęp do różnorodnych **rozrywek i widowisk**) oraz odkrycia naukowe i wynalazki techniczne (m.in. możliwość **taniego druku książek i prasy**, pojawienie się **gramofonu, kinematografu**) spowodowały **narodziny kultury masowej**.

s. 157
- **Pozytywizm** jako **nurt w filozofii i naukach społecznych** dążył do **ścisłego opisania życia społecznego** zgodnie z modelem nauk przyrodniczych, poprzez zrozumienie **reguł** nim rządzących.

s. 157
- Teorie naukowe, jak idee **Sigmunda Freuda** w dziedzinie **psychologii** czy **teoria ewolucji Charlesa Darwina**, zmieniały sposób postrzegania świata i człowieka.

s. 158–159
- Zmniejszył się wpływ Kościołów na życie społeczne i polityczne. Nastąpiła także **częściowa laicyzacja**, zwłaszcza społeczności miejskich, choć wciąż **większość ludności** okazywała czynnie swoje **przywiązanie do religii**.

5. Idee i ruchy polityczne

NA TEJ LEKCJI:

- dowiesz się, na czym polegały procesy demokratyzacji ustrojów politycznych;
- zapoznasz się z różnymi formami zorganizowanej działalności robotników i rozwojem ruchu socjalistycznego;
- poznasz najważniejsze idee polityczne 2. połowy XIX w. i początku XX w., w tym koncepcje nacjonalistyczne.

Demokratyzacja ustrojów politycznych

demokratyzacja systemów ustrojowych

Wiek XIX był przełomowy dla kształtowania się na Zachodzie **demokracji parlamentarnej** oraz **systemów partyjnych**. Państwa demokratyzowały się powoli. Dzięki podnoszeniu się poziomu wykształcenia, rozwojowi środków komunikacji (zwłaszcza prasy) oraz większej mobilności społecznej wzrastało zainteresowanie coraz większych grup ludności życiem politycznym. W konsekwencji zwiększył się ogromnie w porównaniu z poprzednimi wiekami **wpływ opinii publicznej** na decyzje podejmowane przez polityków. Działo się tak tym bardziej, że stopniowo prawa polityczne uzyskiwało coraz więcej osób, a politycy musieli brać pod uwagę opinię swoich wyborców i zabiegać o ich głosy. Następował ponadto rozwój **społeczeństwa obywatelskiego**, czyli różnorodnych przedsięwzięć, które obywatele podejmowali z własnej inicjatywy i które wpływały na kształt życia publicznego. Aby prowadzić takie działania, zakładali różnorodne organizacje społeczno-polityczne, gospodarcze, kulturalne czy też oświatowe. Większość państw stała się **monarchiami konstytucyjnymi**, w których uprawnienia panujących były mocno ograniczone. **Wyjątek** stanowiła przede wszystkim rządzona despotycznie **Rosja**. Natomiast **republikami** wśród dużych krajów były tylko **Stany Zjednoczone**, a także **Francja** w latach 1848–1852 oraz po 1870 r.

Obrady brytyjskiej Izby Gmin, przełom lat 50. i 60. XIX w., ilustracja prasowa z epoki

Do wpływu na rządy zaczęto dopuszczać mniej zamożne warstwy społeczeństwa. Kojarzone dzisiaj z demokracją **powszechne prawo wyborcze jednak długo nie było zasadą szerzej uznawaną**. W XIX w. wprowadziły je **tylko nieliczne państwa**, co więcej z reguły prawo to **nie obejmowało kobiet**. Powszechne (dla mężczyzn) prawo wyborcze jako pierwsza wprowadziła **w 1848 r. Francja**. Ustanowiono je również w zjednoczonych

Niemczech na mocy konstytucji z **1871 r.** Natomiast **w latach 90.** wprowadzono je w **Belgii** oraz w **Austrii** (ale nie na Węgrzech).

Wielka Brytania stanowiła przykład państwa, w którym zmiany wprowadzano krok po kroku, poczynając od 1. połowy XIX w. Polegały one przede wszystkim na **stopniowym obniżaniu wyborczego cenzusu majątkowego** do Izby Gmin. Ważnymi reformami było ponadto przyznanie prawa wyborczego **katolikom** (w latach 20.), a następnie **Żydom** (w latach 60.). **Od połowy lat 80.** w wyborach mogło brać udział **około 2/3 dorosłych mężczyzn**. Całkowite zniesienie cenzusu nastąpiło jednak dopiero **w 1918 r.**

Kiedy jednak porównuje się sytuację w Wielkiej Brytanii i w Niemczech w XIX w., trzeba zwrócić uwagę, że brytyjski parlament posiadał władzę decydującą w państwie. Natomiast niemiecki, choć wyłaniany bardziej demokratycznie, był w swoich uprawnieniach znacznie ograniczony.

Sufrażystki

- **Żądanie przyznania kobietom praw politycznych** stało się głównym postulatem **ruchu sufrażystek** (ang. *suffrage* – prawo głosu). Stanowił on **część ruchu emancypacji kobiet**, którego **początki** sięgają **lat 60. Powstał w Stanach Zjednoczonych**, natomiast **w Wielkiej Brytanii** rozwinął się **w końcu lat 80**. Sufrażystki działały w wielu krajach, ale ich wystąpienia przybrały najbardziej radykalne formy właśnie w dwóch wymienionych państwach. Kobiety zaangażowane w ten ruch organizowały manifestacje, pikiety i strajki głodowe. Zdarzało się, że wybijały szyby w oknach przeciwników politycznych i podpalały budynki użyteczności publicznej.

Brytyjska sufrażystka sprzedająca pisma związane z ruchem na rzecz praw wyborczych kobiet

Aresztowanie sufrażystki w Londynie, między 1910 a 1915 r.

Kobiety najwcześniej otrzymały prawa wyborcze w niektórych częściach USA. Pierwszym było **w 1869 r.** terytorium (od 1890 r. stan) **Wyoming**. Ponadto **przed wybuchem I wojny światowej** uzyskały prawo głosu tylko w nielicznych krajach: w **Nowej Zelandii** (1893 r.), **Australii** (1902 r.), **Finlandii** (1906 r. – w autonomicznym parlamencie fińskim; kraj był częścią Rosji) i **Norwegii** (1913 r.). **W Wielkiej Brytanii** nastąpiło to dopiero w **1918 r.** Jednak prawa wyborcze uzyskały wówczas na wyspach brytyjskich tylko te kobiety, które ukończyły 30 lat, podczas gdy mężczyźni mogli głosować od 21. roku życia. Również w **Polsce** i w wielu innych państwach w 1918 r. przyznano kobietom prawa wyborcze. **W całych Stanach Zjednoczonych** równość praw politycznych z mężczyznami zagwarantowała kobietom dopiero dziewiętnasta poprawka do konstytucji z **1920 r.**

W 2. połowie XIX w. rozwijały się **masowe ruchy polityczne** reprezentujące różnorodne ideologie. Dzięki rozwojowi **systemów parlamentarnych** możliwe było tworzenie **partii politycznych** – organizacji, które wysuwały własne programy i dążyły do udziału we władzy. Walka polityczna pomiędzy partiami i zabiegi o pozyskanie zwolenników wiązały się ze wzrostem znaczenia debaty publicznej w prasie, organizowaniem wieców wyborczych, a także z takim negatywnym zjawiskiem jak demagogia.

Socjalizm i anarchizm

Wystąpienia robotnicze

ruch robotniczy

Czartyści w Wielkiej Brytanii

- **W latach 30. i 40. XIX w. w przywódcy ruchu robotniczego w Wielkiej Brytanii** podjęli działania na rzecz umocnienia pozycji politycznej warstwy robotniczej. Dla koordynacji działań założyli **Londyńskie Stowarzyszenie Robotnicze** – pierwszą robotniczą organizację o zasięgu krajowym. **W 1838 r.** skierowało ono do parlamentu petycję – ***Kartę Ludu***, w której **domagało się powszechnego prawa wyborczego**. Od tytułu dokumentu (ang. *The People's Charter*) członków organizacji zaczęto nazywać **czartystami**. Karta uzyskała ogromne poparcie (zebrano 1,2 miliona podpisów, a po odrzuceniu przez parlament przygotowano nową, radykalniejszą wersję, opatrzoną tym razem aż 3,3 miliona podpisów). Mimo tego oraz mimo próby przeprowadzenia w 1842 r. strajku generalnego walka o prawo głosu dla wszystkich zakończyła się **porażką**. Aktywność ruchu osłabła, a po kilku latach przestał się on liczyć jako siła polityczna. Działalność czartystów i wybuchające okresowo strajki doprowadziły jednak do **pewnej poprawy położenia robotników**, zwłaszcza w odniesieniu do warunków pracy dzieci i kobiet.

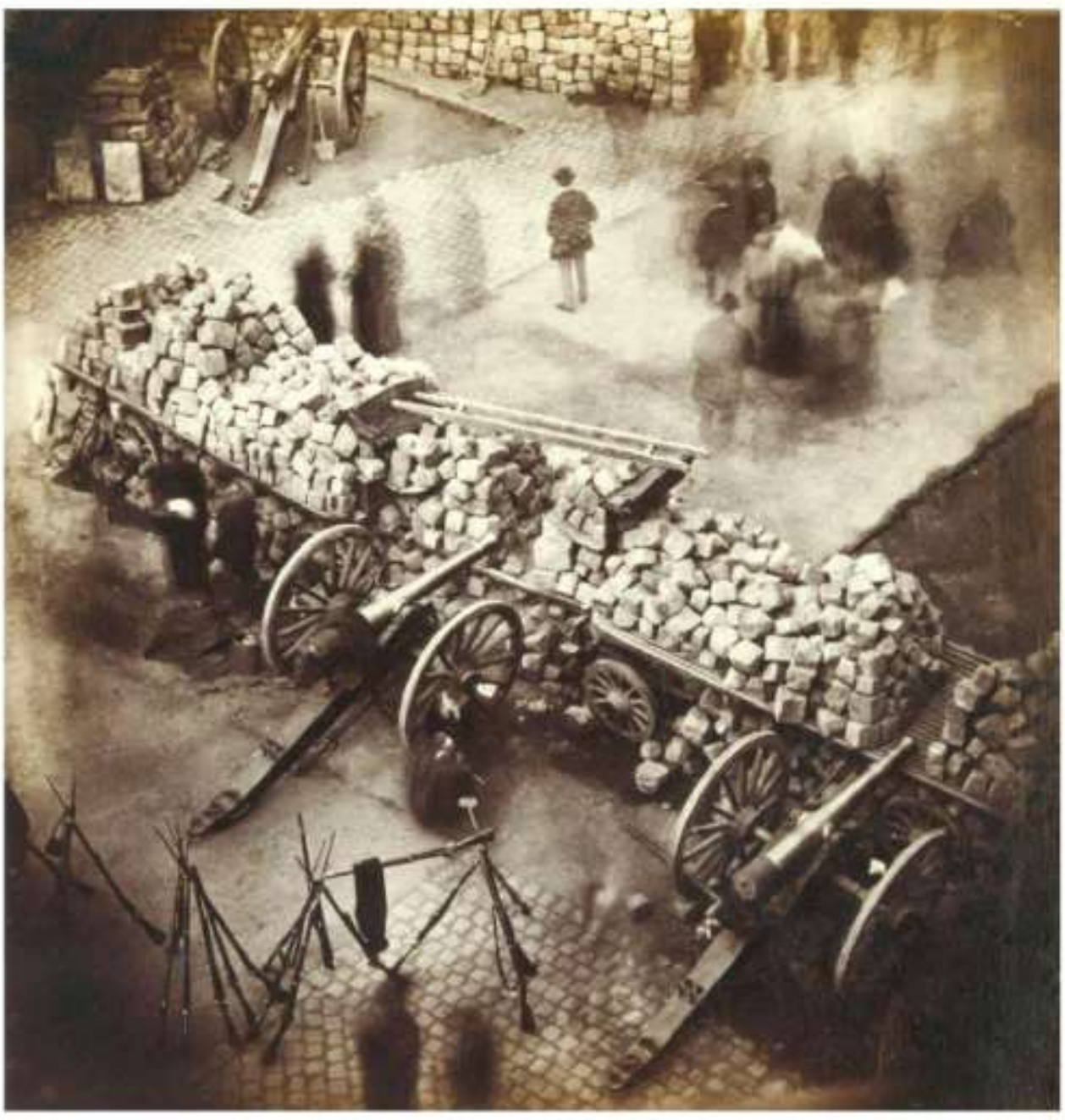

Czartyści dostarczają do parlamentu swoją petycję wraz z podpisami obywateli, rycina z epoki

Komuna Paryska we Francji

- **W marcu 1871 r. w Paryżu wybuchła radykalna rewolta**. Nowo wybrane władze miasta, czyli **Komuna Paryża**, miały poparcie zarówno robotników, jak i dużej części drobnomieszczaństwa, w tym ludzi wolnych zawodów. Wprowadziły **szereg reform**. Przedsiębiorstwa prywatne miały zostać objęte nadzorem państwowym, a te, które porzucili uciekający właściciele, powinny zostać przejęte przez stowarzyszenia robotnicze. Wprowadzano płacę minimalną i skrócono czas pracy. Ogłoszono powszechny dostęp do oświaty i kultury, rozdział Kościoła od państwa oraz równouprawnienie kobiet. Symbolem zerwania z burżuazyjną tradycją republikańską stało się przyjęcie przez Komunę Paryską czerwonego sztandaru zamiast trójkolorowego.
- **Rewolta nie rozprzestrzeniła się jednak poza stolicę**, a istniejący od niedawna umiarkowany republikański **rząd Francji przystąpił do jej tłumienia**. Wśród uczestników Komuny Paryskiej znalazła się **duża grupa Polaków**, w tym w stopniu generała: **Jarosław Dąbrowski** i **Walery Wróblewski**. Komuna **upadła w końcu maja 1871 r.** Śmierć poniosło 20–30 tysięcy komunardów oraz mieszkańców robotniczych dzielnic, w większości rozstrzelanych w egzekucjach. W ostatnim okresie tłumienia rewolty przez wojska rządowe komunardzi odpowiedzieli rozstrzeliwaniem zakładników. Zginęło ich około 50, w tym arcybiskup Paryża.

Barykada na jednej z ulic Paryża, fotografia z kwietnia 1871 r.

Zamieszki w Chicago w USA

- W Chicago **w pierwszych dniach maja 1886 r. na Haymarket Square** (czytaj: hejmarket skuer) odbywały się **demonstracje robotnicze**, w czasie których dochodziło do **starć z policją**. Kilku robotników zginęło. 4 maja ktoś z manifestującego tłumu rzucił **w kierunku policji bombę**. Policjanci odpowiedzieli strzałami. Strzały padły także ze strony robotników. Po obu stronach śmierć poniosło kilkanaście osób, wielu zostało rannych. W późniejszym procesie sądowym kilku przywódców robotników, mimo braku przekonujących dowodów, skazano na śmierć. W 1889 r. I Międzynarodówka (pojęcie wyjaśnione w dalszej części rozdziału) zdecydowała, że każdego **1 maja**, poczynając **od 1890 r., w rocznicę rozpoczęcia demonstracji w Chicago** będzie obchodzone **Święto Pracy**.

Wybuch bomby podczas zamieszek na Haymarket Square, ilustracja prasowa z epoki

rozwój socjalizmu

Socjaliści (łac. *socialis* – społeczny) byli zwolennikami **pełnej równości** w życiu społecznym, politycznym i ekonomicznym. Uważali, że społeczeństwo w XIX w., ukształtowane przez procesy industrializacji, cechują głębokie niesprawiedliwości – zwłaszcza **wyzysk robotników przez właścicieli środków produkcji i kapitału**.

Myśl socjalistyczna była bardzo zróżnicowana. Na jej rozwój w 2. połowie XIX w. największy wpływ wywarł jednak **marksizm**. Niemieccy filozofowie i myśliciele społeczni – **Karol Marks** i **Fryderyk Engels** – ogłosili **w 1848 r.** w Londynie ***Manifest komunistyczny***. Marks był ponadto autorem trzytomowego dzieła ***Kapitał*** (1867–1894).

Karol Marks (1818–1883), fotografia z 1875 r.

Doktryna marksistowska miała ambicję przedstawienia praw rządzących ewolucją dziejów ludzkich. Zapowiadała **koniec systemu opartego na własności prywatnej i władzy pieniądza**, czyli ustroju określonego jako **kapitalizm**. Siłę, którą miała go obalić, widzieli marksiści w **robotnikach** (**proletariacie**). Postrzegali ich jako ofiarę systemu kapitalistycznego, a przez to naturalnych wrogów przedsiębiorców-kapitalistów. Tę wrogość określali jako **walkę klas**. Marksiści uważali, że **rewolucja robotnicza** dokona się najpierw w krajach najbardziej zaawansowanych w procesach uprzemysłowienia. W konsekwencji takiego przewrotu miało dojść do **likwidacji własności prywatnej** i stworzenia nowego **bezklasowego społeczeństwa komunistycznego**. Proces ten był przedstawiony jako nieuniknione następstwo działania praw ekonomicznych i społecznych.

> *W ykięty, powstań, ludu ziemi,*
> *Powstańcie, których dręczy głód.*
> *Myśl nowa blaski promiennymi*
> *Dziś wiedzie nas na bój, na trud.*
>
> – fragment *Międzynarodówki* – rewolucyjnej pieśni powstałej podczas Komuny Paryskiej

związki zawodowe

Przemiany społeczne 2. połowy XIX w. nie potwierdzały jednak tezy Marksa o nieuchronnym zaostrzaniu się konfliktów klasowych. Położenie materialne robotników poprawiało się. **Związki zawodowe** upominały się o płace i prawa pracownicze **metodami pokojowymi**. Natomiast politycy o umiarkowanych poglądach – niezwiązani z ruchem robotniczym, ale mający świadomość, że reformy są konieczne – decydowali się **przeprowadzać w parlamentach ustawodawstwo socjalne**. Demokratyzacja ordynacji wyborczych pozwalała ponadto robotnikom **wyłaniać własną reprezentację parlamentarną** i walczyć o swoje interesy poprzez legalnie działające partie polityczne.

Pocztówka z zaczerpniętym z *Manifestu komunistycznego* Marksa i Engelsa hasłem: *Proletariusze wszystkich krajów, łączcie się*, dziełо angielskiego grafika Waltera Crane'a (czytaj: krejna), 1888 r.

Choć marksizm nieustannie inspirował działaczy socjalistycznych, stopniowo pojawiała się wśród nich skłonność do podważenia i weryfikacji niektórych z jego tez, czyli do jego **rewizji**. Stąd też **nurt ten nazwano rewizjonistycznym**. Najważniejszą zmianą w stosunku do pierwotnego marksizmu było przekonanie, że właściwą drogą przejścia od kapitalizmu do socjalizmu jest **nie rewolucja**, ale **stopniowa reforma państw z wykorzystaniem dostępnych w nich legalnych środków**. Działacze socjalistyczni, którzy zakładali stronnictwa polityczne biorące udział w legalnym życiu politycznym, często określali się jako **socjaldemokraci**.

partie socjaldemokratyczne

Spośród europejskich **partii socjaldemokratycznych** najliczniejszą, a przede wszystkim odnoszącą największe sukcesy wyborcze, była **niemiecka SPD** (Socjaldemokratyczna Partia Niemiec). **W Wielkiej Brytanii** w 1900 r. powstała **Partia Pracy** (**Labour Party**), która utworzyła się głównie na bazie związków zawodowych.

W powstałej **w Rosji** w 1898 r. **Socjaldemokratycznej Partii Robotniczej Rosji** (SDPRR) wyłoniły się po kilku latach **dwie frakcje**. Zwolennikami programu **socjaldemokratycznego** byli **mienszewicy**, natomiast **rewolucyjnego** – **bolszewicy** (nazwani później **komunistami**). Na czele tych ostatnich stał **Włodzimierz Lenin** (właśc. Uljanow). Nazwa *bolszewicy* (ros. *bolsze* – więcej) wynikała z przewagi tego nurtu podczas zjazdu SDPRR w 1903 r. Jednak później bolszewicy znaleźli się w mniejszości.

oddziaływanie myśli anarchistycznej

W 2. połowie XIX w. ważną rolę odgrywał także **anarchizm** (gr. *anarchia* – bezrząd). Były to doktryna i ruch społeczny oparte na przekonaniu, że **władza polityczna i państwo stanowią** niemożliwe do zaakceptowania **ograniczenie dla wolności człowieka**. Dlatego powinny być zastąpione przez **spontanicznie i swobodnie tworzone społeczności**. Anarchiści uznawali za zło każde państwo, nawet gdyby miało być socjalistyczne. Szczególne znaczenie dla ukształtowania się ideałów anarchistycznych mieli francuski polityk, ekonomista i socjolog uznawany za ojca anarchizmu **Pierre-Joseph Proudhon** (czytaj: prudo) oraz rosyjski rewolucjonista **Michaił Bakunin**. Anarchizm znajdował licznych sympatyków zwłaszcza we Włoszech, Szwajcarii, Francji i Hiszpanii.

Bakunin postulował **zniesienie wszelkich struktur władzy** – nie tylko tych kształtowanych przez państwo, lecz także tkwiących w hierarchii społecznej i tradycyjnej rodzinie. Nowe społeczeństwo złożone z **dobrowolnych wspólnot** miało się wyłonić w wyniku **rewolucyjnej walki**. Bakunin był zagorzałym przeciwnikiem Marksa. Uważał, że rewolucjoniści-teoretycy w rodzaju marksistów nie przyniosą ludowi wolności, lecz raczej go zniewolą i przypiszą sobie prawo przewodzenia mu.

U schyłku XIX w. anarchizm stał się głośny za sprawą tych jego zwolenników, którzy uznali, że powinni przystąpić do czynnego zwalczania władzy. Zaczęli oni dokonywać aktów **terroru indywidualnego** (zamachów na przedstawicieli władzy). Na przełomie XIX i XX w. z ich rąk śmierć ponieśli między innymi: prezydent Francji, premier Hiszpanii, cesarzowa austriacka (żona Franciszka Józefa), król Włoch i prezydent USA. Tego typu działania nie znalazły zrozumienia w społeczeństwie, przyczyniły się wręcz do kompromitacji idei anarchistycznych.

Le Petit Journal
SUPPLÉMENT ILLUSTRÉ
LA DYNAMITE A LA CHAMBRE

Zamach bombowy we francuskim Zgromadzeniu Narodowym dokonany przez anarchistę Auguste'a Vaillanta (czytaj: ogista wają) w grudniu 1893 r., strona tytułowa czasopisma „Le Petit Journal"

I i II Międzynarodówka

- W 2. połowie XIX w. podejmowano próby zjednoczenia ruchu robotniczego w jedną międzynarodową organizację. Powołane w Londynie w 1864 r. Międzynarodowe Stowarzyszenie Robotników, nazywane powszechnie **I Międzynarodówką**, nie potrafiło się ustrzec przed konfliktami wewnętrznymi. Najostrzejszy **spór** toczył się **między zwolennikami Marksa i Bakunina**. W efekcie w 1872 r. Bakunina i jego stronników usunięto. Jednak zatargi wewnątrz I Międzynarodówki trwały, co utrudniało jej działanie. Ostatecznie doprowadziło to do jej rozwiązania w 1876 r.
- Spory toczyły się także w ramach **II Międzynarodówki**, powołanej do życia w 1889 r. w Paryżu. Podobnie jak w przypadku poprzedniczki, w jej skład weszli zarówno marksiści, jak i przedstawiciele innych lewicowych opcji politycznych. Ścierały się wśród nich poglądy rewizjonistów (socjaldemokratów, którzy uzyskali przewagę) i rewolucjonistów (m.in. Lenina). II Międzynarodówka zaprzestała działalności w okresie I wojny światowej.

Ewolucja konserwatyzmu i liberalizmu

konserwatyzm

Konserwatyści, niechętni dotąd przemianom społecznym i politycznym zachodzącym od czasów rewolucji przemysłowej i oświecenia, zaczęli w większym stopniu **dostrzegać potrzebę zmian**. Uznali, że stopniowe reformy pozwolą przystosować się państwom do zachodzących przemian cywilizacyjnych i uniknąć niepokojów społecznych. Odrzucali jednak w większości pełną demokratyzację systemów politycznych, gdyż uważali, że **dotychczasowe elity powinny zachować** swoją pozycję i **decydujący wpływ na władzę**. Wrogo przyjmowali przemiany zachodzące w sferze obyczajowej. Podkreślali znaczenie tradycji, Kościoła i dążyli do utrzymania znaczenia religii w państwie.

Powoli konserwatyści stawali się natomiast zwolennikami **wolnego rynku**, a więc idei liberalnych w dziedzinie ekonomicznej. W kwestiach społecznych zaakceptowali powiązane dotąd z liberalizmem **idee narodowe**. Starali się je wykorzystać w interesie państwa.

liberalizm

Również **liberalizm** ewoluował. Część liberałów stała się zwolennikami **pełnej demokratyzacji** i zaczęła domagać się powszechności praw wyborczych, bez względu na wykształcenie i zamożność. Niektórzy podkreślali nawet konieczność złagodzenia stopnia nierówności majątkowych. Dla poprawy warunków życia szerokich mas byli skłonni zgodzić się na **ograniczoną ingerencję państwa** w relacje między pracodawcą i pracownikiem (ustawodawstwo socjalne). Jednak starania na rzecz łagodzenia nierówności społecznych nie mogły ich zdaniem w żadnym razie naruszać **praw własności prywatnej**.

Zagrożenie ze strony zyskujących na popularności partii radykalnych (zwłaszcza socjalistów) skłaniało konserwatystów i liberałów do nawiązywania współpracy, jaka w 1. połowie XIX w. byłaby nie do pomyślenia. Wciąż jednak wiele ich różniło – na przykład stosunek do roli Kościołów w państwie. Reprezentowali też często odmienne grupy społeczne i rozbieżne interesy ekonomiczne, dlatego ich współpraca do końca XIX w. nie osiągnęła większych rozmiarów. Istotne było to, że liberałowie przestali być wiecznymi opozycjonistami. W wielu państwach na dłużej przejęli władzę (np. w Wielkiej Brytanii czy we Włoszech).

Nacjonalizm

myślenie nacjonalistyczne

Kolejną ważną ideologią, która zdobywała zwolenników w 2. połowie XIX w., był **nacjonalizm** (łac. *natio* – naród). Jego zwolennicy głosili, że **naród jest najwyższą formą organizacji społecznej, a przynależność do narodu – najważniejszym sposobem określania się jednostki**. Żywili przekonanie, że każdy człowiek z natury jest członkiem jakiegoś narodu, nawet jeśli sobie tej przynależności nie uświadamia. Uważali, że człowiek jest związany **duchową więzią** ze wspólnotą narodową – nie tylko ze współcześnie mu żyjącymi rodakami, lecz także z przeszłymi i przyszłymi pokoleniami. Naród postrzegano często jako spojony więzami krwi – wspólnego pochodzenia. Zgodnie z ideą solidaryzmu cały naród miał się zjednoczyć wokół wspólnych celów, aby skutecznie rywalizować z innymi narodami, nie pozwolić im się zdominować, ewentualnie móc nad nimi zapanować.

Poważne polityczne następstwa miało **przekonanie, że przedstawiciele narodu powinni zamieszkiwać we własnym państwie**, a nie pod obcym panowaniem. Konsekwencją było żądanie, aby zasięg terytorialny państwa obejmował wszyst-

kie ziemie zamieszkiwane przez dany naród. Próba realizacji tego postulatu przez każde z państw mogła prowadzić do konfliktów międzynarodowych. Stanowiła też podłoże dla dążeń niepodległościowych i zjednoczeniowych.

Rządzący w imię tzw. **nacjonalizmu państwowego** kształtowali dumę z mocarstwowej potęgi kraju. Podejmowali ponadto intensywne **starania o ujednolicenie kulturowe i językowe ludności** poprzez **likwidację tradycji regionalnych**. Formowaniu postaw korzystnych dla państwa służyła oficjalna propaganda **w prasie** oraz **szkoła** i **armia**. Natomiast **elity narodów nieposiadających swojego państwa przekazywały treści narodowe** poprzez dzieła kultury, przede wszystkim **literaturę**. Jeśli nie miały możliwości rozwijania legalnej **działalności oświatowej**, prowadziły ją w sposób **tajny** (np. Polacy w zaborze rosyjskim). Czasami pomocą służyły im także **Kościoły**.

Zdaniem nacjonalistów każdy człowiek powinien uznawać za wyjątkowo cenne to, co rodzime, specyficzne dla własnego narodu. Natomiast to, co obce, cudzoziemskie było podejrzane, groźne lub wręcz wywoływało wrogość. **Przekonanie o wyjątkowych cechach własnego narodu**, a czasem także odrzucenie wieloetniczności i wielokulturowości wywoływało postawy **ksenofobii** (niechęci wobec obcych). W skrajnej postaci taka postawa prowadziła do **szowinizmu**, czyli pogardy i nienawiści wobec innych narodowości.

Rasizm

W XIX w. rozwijały się **teorie rasowe**. Według nich **ludzkość dzieli się na wyodrębnione biologicznie rasy**, z których **jedne stoją wyżej nad innymi**. Tę koncepcję w latach 50. stworzył Francuz **Joseph Gobineau** (czytaj: żozef gobino). Twierdził, że istnieje „rasa aryjska", która przewyższająca inne. Według niego najczystszymi reprezentantami tej rasy są arystokraci – zwłaszcza francuscy i niemieccy. W końcu XIX w. teorie rasistowskie rozwinął niemiecki publicysta angielskiego pochodzenia **Houston Stewart Chamberlain** (czytaj: hjuston stiuart czemberlen). Nadał on tym teoriom bardziej nacjonalistyczny (germański) wymiar. Za zagrożenie uznał przede wszystkim Żydów, a w dalszej kolejności Słowian. Do teorii rasowych często później sięgali **nacjonaliści**.

Specyficzną formą myślenia nacjonalistycznego i rasistowskiego był **antysemityzm**. Antysemici postrzegali Żydów jako rasę o szczególnie negatywnych cechach, które miały ich czynić niebezpiecznymi dla społeczeństwa. Antysemityzm był rozpowszechniony w **Rosji**, w której dochodziło do **pogromów**. Miał licznych zwolenników także w **Austrii** i **Niemczech**, gdzie politycy głoszący hasła antyżydowskie zdobywali duże poparcie w wyborach. Dał także o sobie znać na dużą skalę we **Francji**.

> **Pogrom** – zbiorowa zorganizowana napaść na przedstawicieli jakiejś grupy mniejszościowej (najczęściej etnicznej lub religijnej), łącząca się z niszczeniem ich dobytku i przemocą fizyczną. W trakcie pogromów członkowie zaatakowanej społeczności padali często ofiarą mordów.

Rosnący antysemityzm, a częściowo także trudności w asymilowaniu się Żydów w społeczeństwie (zwłaszcza we wschodniej Europie), pod koniec XIX w. doprowadziły do narodzin **syjonizmu**. Syjonizm to żydowska, świecka ideologia i ruch polityczny. Syjoniści jako pierwsi **uznali Żydów za naród w znaczeniu nowoczesnym**, a nie za wspólnotę religijną. Ich podstawowym **postulatem było stworze-**

nie żydowskiego państwa w Palestynie. Głównym ideologiem ruchu stał się pochodzący z Austro-Węgier pisarz i dziennikarz **Theodor Herzl** (czytaj: hercl).

Ruch chrześcijańsko-społeczny i narodziny chadecji

Kościół nie akceptował wielu trendów charakterystycznych dla życia społeczno-politycznego w epoce industrializacji, jak również rozwijających się ideologii politycznych i teorii społecznych, które osłabiały wpływy religii i duchowieństwa. **Papież Pius IX w 1864 r. potępił** w encyklice *Quanta cura* (czytaj: kłanta kura) i w dołączonym do niej ***Syllabusie*** między innymi **uznanie samego rozumu ludzkiego za źródło prawdy i moralności** oraz idee **liberalizmu**, **socjalizmu**, **rozdziału Kościoła od państwa** i **wolności słowa**, a także etyczne skutki prawnego zaprowadzenia **wolności wyznania**. Nie zapobiegło to ich szerzeniu się i postawiło Kościół katolicki w opozycji wobec niektórych dominujących zjawisk i trendów nowoczesnej cywilizacji zachodniej.

> **Encyklika** – oficjalne pismo papieża poruszające problemy doktryny, organizacji Kościoła i życia wiernych lub kwestii społecznych.

Następca Piusa IX **Leon XIII** (papież w latach 1878–1903) także nie akceptował trendów nowoczesności wskazanych w *Syllabusie*. Szukał odrębnej, katolickiej odpowiedzi na nie. W swoim nauczaniu zajął się między innymi chrześcijańskimi fundamentami nauki o państwie i społeczeństwie oraz wezwał do odnowienia myśli katolickiej. Wskazywał, że liberalizm nie musi być zagrożeniem dla ładu społecznego, a katolicy mogą brać udział w życiu politycznym opierającym się na zasadach parlamentaryzmu. W odniesieniu do kwestii robotniczej stwierdził, że ani liberalizm, ani socjalizm nie proponują właściwych sposobów jej rozwiązania. W 1891 r. **ogłosił encyklikę *Rerum novarum*** (łac. rzeczom nowym), która dotyczyła położenia robotników i stała się podstawą **nauki społecznej Kościoła**. Papież wysunął w niej **postulat poprawy doli pracowników w imię chrześcijańskiej miłości bliźniego**. Zalecał uznanie zarówno praw pracodawców (opartych na nienaruszalności prawa własności), jak i pracowników. Stwierdzał, że **robotnicy** mają prawo **upominać się na drodze pokojowej** o godne traktowanie, poprawę warunków pracy i lepsze jej wynagradzanie, a ich trud wymaga szacunku. **Właścicieli przedsiębiorstw i wszystkich ludzi zamożnych**, a także polityków, wzywał do **odpowiedzialności za biednych**. Zalecał organizowanie akcji dobroczynnych oraz wprowadzanie przez rządy ustawodawstwa socjalnego. Poza tym w encyklice dał wyraz poparciu dla tradycyjnego modelu rodziny, w której głową jest mąż i ojciec, a kobieta wspiera go i troszczy się o domowników. Papież potępił też ateizm i swobodę moralną.

nauka społeczna Kościoła

rozwój partii chrześcijańsko-demokratycznych

Nauka społeczna Kościoła i postawa Leona XIII umożliwiły w krajach katolickich rozwój **chrześcijańskich związków zawodowych** oraz **partii chrześcijańsko-demokratycznych** (w skrócie: **chadeckich**). Wysuwały one na pierwszy plan idee **solidaryzmu społecznego** – współpracy wszystkich grup społecznych jako najlepszej gwarancji dobrobytu. Robotnicy, przedsiębiorcy i działacze społeczni mieli tworzyć wspólne organizacje – współdziałać, a nie walczyć ze sobą. Chadecy przeciwstawiali się interwencji państwa w sprawy Kościoła i rodziny oraz laicyzacji państwa – między innymi pozbawieniu Kościoła wpływu na szkolnictwo. Największe wpływy w społeczeństwie chadecja zdobyła w katolickiej części Niemiec oraz we Włoszech.

PYTANIA I POLECENIA

1. Wyjaśnij, na czym polegały procesy demokratyzacji w państwach Zachodu w 2. połowie XIX i na początku XX w. Jaką rolę odgrywały upowszechnienie praw wyborczych i rozwój partii politycznych?
2. Przedstaw cele, jakie stawiał przed sobą ruch robotniczy, oraz sposoby działań podejmowane przez jego uczestników. O co spierali się działacze socjalistyczni, a także anarchistyczni?
3. Wyjaśnij, na czym polegało myślenie nacjonalistyczne. Jak mogło – twoim zdaniem – wpływać na życie społeczne i polityczne? Uzasadnij swoją opinię.
4. Przedstaw stanowisko papiestwa wobec przemian cywilizacyjnych i społeczno-politycznych.

PODSUMOWANIE LEKCJI

- W 2. połowie XIX i na początku XX w. w państwach Zachodu następowała **stopniowa demokratyzacja systemów ustrojowych**. Wzrastała liczba **osób mających prawa wyborcze**. Poza nielicznymi wyjątkami **pozbawione ich były jednak kobiety**. s. 163
- **Ruch robotniczy** przez cały XIX w. na różne sposoby dążył do poprawy sytuacji bytowej robotników oraz umocnienia ich pozycji politycznej. Przykładem takich działań mogą być **czartyści w Wielkiej Brytanii** czy **Komuna Paryska we Francji**. s. 165
- Dla rozwijającego się szybko **socjalizmu** wyjątkowe znaczenie miał **marksizm**. Ideologia ta zakładała, że **rewolucja proletariacka** w krajach rozwiniętego kapitalizmu doprowadzi do ustanowienia **bezklasowego społeczeństwa komunistycznego**. s. 167
- Licznie powstawały w omawianej epoce **związki zawodowe** oraz **partie socjaldemokratyczne**, które starały się poprawić położenie robotników poprzez **pokojowe formy protestów** i **działalność parlamentarną** zmierzającą do **stopniowego wprowadzania reform**. s. 168
- Rozwinęła się **myśl anarchistyczna**, która odrzucała struktury polityczne państwa. Jej zwolennicy sięgali nie tylko po metody pokojowe, lecz także terror indywidualny. s. 169
- **Konserwatyści** zaakceptowali kierunek przemian gospodarczych i do pewnego stopnia politycznych charakterystycznych dla XIX w. **Liberałowie** coraz częściej sięgali po władzę i zaczynali przyjmować część postulatów socjalnych i demokratycznych reform uznawanych wcześniej za radykalne. s. 170
- Bardzo dużą rolę zaczynało odgrywać **myślenie nacjonalistyczne**. Opierało się na **założeniu, że naród jest najistotniejszą i najcenniejszą spośród wspólnot**, w jakich może realizować się człowiek. Poglądy nacjonalistów osiągały niekiedy formy skrajne, jak **szowinizm**, **rasizm** i **antysemityzm**. s. 170
- Papieska encyklika *Rerum novarum* z 1891 r. stała się podstawą **nauki społecznej Kościoła**, starającej się łagodzić przeciwieństwa interesów pracodawców i robotników, jednak bez likwidowania społecznych różnic. s. 172
- Początek XX w. przyniósł rozwój **partii chrześcijańsko-demokratycznych** (chadeckich). s. 172

6. Kultura artystyczna

NA TEJ LEKCJI:

- dowiesz się, jakie były główne tendencje w literaturze 2. połowy XIX i początku XX w.;
- poznasz nowe prądy kulturowe, ze szczególnym uwzględnieniem modernizmu;
- przeczytasz o najwybitniejszych kompozytorach;
- zapoznasz się z przemianami w sztukach plastycznych i nowymi kierunkami, które się w nich pojawiły.

Literatura

naturalizm w literaturze

Ideom pozytywistycznym w myśli filozoficznej odpowiadał w literaturze **naturalizm**. Ambicją twórców tego prądu było odsłanianie **społecznych i biologicznych uwarunkowań ludzkiego losu**, co miała umożliwić uważna obserwacja świata. Duchowość człowieka interesowała ich jedynie w kategoriach psychologicznych, a nie religijnych. Twórcy naturalizmu chcieli mierzyć się z tym, co w świecie niedoskonałe, złe, czasem wręcz odrażające. Problemami, które ich interesowały, były: **mieszczańska moralność** i sposób, w jaki krępuje ona ludzkie dążenia, **niszcząca moc pieniądza i ubóstwa**, a także mechanizmy spychające na margines ludzi, którzy nie dostosowują się do oczekiwań społecznych. W literaturze tej dominował pesymizm. Naturaliści opisywali społeczeństwo bez **oglądania się na estetyczne czy moralne konwencje** i sięgali po tematy dotąd przemilczane.

najwybitniejsi powieściopisarze 2. poł. XIX w.

Jednym z najważniejszych pisarzy 2. połowy XIX w. był Francuz **Gustave Flaubert** (czytaj: gistaw flober). Jego dzieła zalicza się zazwyczaj do nurtu realistycznego, jednak zawarte w nich analizy psychologiczne postaw bohaterów miały wiele wspólnego z naturalizmem, podobnie jak tematyka, którą podejmował. Flaubert ukazywał w swojej twórczości **jałowość życia mieszczańskiego pozbawionego ideałów i spętanego przez konwenanse**. Najgłośniejszą jego powieścią była ***Pani Bovary*** (czytaj: bowary; 1857 r.).

Za wzorzec powieści naturalistycznej można uznać twórczość innego Francuza – **Émile'a Zoli** (czytaj: emila zoli). Opublikował on w latach 1871–1893 liczący 20 tomów cykl powieściowy *Rougon-Macquartowie. Historia naturalna i społeczna rodziny za Drugiego Cesarstwa* (czytaj: rugą-makartowie). Już sam tytuł wskazywał na cel, jaki autor sobie postawił – przeprowadzenie niemal naukowej analizy przemian sytuacji życiowej bohaterów. Najbardziej znane powieści cyklu to: ***W matni***, ***Nana*** i ***Germinal*** (czytaj: żerminal), ukazujące naturalistyczną koncepcję człowieka zdeterminowanego przez biologiczne prawa dziedziczenia i środowisko społeczne oraz krytykujące z pozycji zbliżonych do marksistowskich stosunki społeczno-ekonomiczne, które wynikały z drastycznych nierówności panujących w okresie II Cesarstwa.

Plakat reklamujący przedstawienie w Teatrze Châtelet (czytaj: szatle) w Paryżu na podstawie powieści *Germinal* (czytaj: żerminal), Émile'a Zoli, 1890 r.

Germinal opowiada o życiu społeczności małej górniczej wioski na północy Francji i o strajku robotniczym, który nie przynosi poprawy ich sytuacji materialnej. Przedmiotem opisu jest skrajna nędza i wyniszczająca praca, której doświadczają bohaterowie. W powieści dostrzec można sympatie Zoli dla socjalizmu, choć pisarz nie wstąpił nigdy do żadnej partii.

dramatopisarze

Naturalizm wpłynął silnie również na **dramatopisarzy**. Dostrzec to można w twórczości Norwega **Henrika Ibsena**. Jego sztuki krytykujące wiktoriańską hipokryzję, jak ***Wróg ludu*** czy ***Dzika kaczka***, zyskały w Europie olbrzymi rozgłos. Nieco inny charakter miał alegoryczny i baśniowy ***Peer Gynt***. Dramaty Szweda **Augusta Strindberga** (*Panna Julia*) wzbudzały sensację otwartym podejmowaniem tematyki seksualności.

Szczególną pozycję zajmowała w omawianym okresie **literatura rosyjska**. Najmocniej oddziałała na kulturę światową twórczość **Fiodora Dostojewskiego**, autora takich powieści, jak: ***Zbrodnia i kara***, ***Biesy*** i ***Bracia Karamazow***. Pisarz ten skupiał się na **moralnych dylematach współczesnego człowieka, zwłaszcza na ich religijnym kontekście**. Prezentował **spory ideowe i intelektualne** kluczowe dla jego epoki. W *Biesach* przedstawił zjadliwą krytykę rewolucjonistów starających się jego zdaniem zburzyć moralny ład świata. **Lew Tołstoj**, podobnie jak Dostojewski, przeciwstawiał rodzimą rosyjską kulturę zepsutej cywilizacji Zachodu.

Był autorem czterotomowej powieści historycznej z czasów napoleońskich ***Wojna i pokój***, a także powieści psychologicznej o miłości niemożliwej ***Anna Karenina***.

Do najważniejszych powieściopisarzy rosyjskich tego okresu należeli także **Iwan Turgieniew** (*Szlacheckie gniazdo, Ojcowie i dzieci*), **Iwan Gonczarow** (*Obłomow*) i **Maksym Gorki** (*Matka*). Natomiast **Anton Czechow** był autorem znakomitych nowel, a przede wszystkim dramatopisarzem, który zyskał sławę **jednego z najwybitniejszych twórców w historii dramatu**. Tę pozycję zawdzięcza sztukom napisanym na przełomie XIX i XX w., na przykład: ***Mewa***, ***Wujaszek Wania***, ***Trzy siostry***, ***Wiśniowy sad***. Ukazywały one **dramat codziennej egzystencji zwyczajnych ludzi**, których **ambicje i marzenia nie mogą się zrealizować**. Powodem tego stanu rzeczy były brak zrozumienia, nawet wśród najbliższych, trudności materialne oraz zagubienie w powszedniej krzątaninie.

Do najważniejszych **pisarzy amerykańskich** należeli między innymi: **Hermann Melville** (czytaj: melwil; *Moby Dick*) i **Jack London** (*Martin Eden*). Natomiast **Henry James** jest określany jako pisarz **amerykańsko-brytyjski**. Urodził się w USA, mieszkał jednak przez większość życia w Europie. Jego ważne powieści to *Portret damy* i *Ambasadorowie*.

Do najwybitniejszych pisarzy początku XX w. należał **piszący po angielsku Polak Joseph Conrad** (właśc. Józef Korzeniowski). Był autorem między innym: ***Lorda Jima*** i ***Jądra ciemności***. Akcję powieści umieszczał zazwyczaj w egzotycznych miejscach. Swoich bohaterów stawiał **w skrajnie trudnych sytuacjach** oraz ukazywał konflikt kultur i charakterów. Dzięki temu mógł przedstawić najpoważniejsze **dylematy moralne**, które stają przed ludźmi. Życie postrzegał jako nieustanną **próbę charakteru człowieka**, który zazwyczaj okazuje się **słaby wobec problemów egzystencji**. Przestrzegał jednocześnie przed zbyt łatwym ocenianiem postępków innych osób.

Joseph Conrad (1857–1924), fotografia z 1904 r.

Pisarz urodził się na Ziemiach Zabranych – w Berdyczowie w guberni kijowskiej. Pochodził z rodziny ziemiańskiej. Był synem Apolla Korzeniowskiego – także pisarza i jednego z czołowych polskich działaczy niepodległościowych przed powstaniem styczniowym. Wraz z nim znalazł się na zesłaniu w Rosji. Później uczył się w Krakowie i we Lwowie. Ziemie polskie opuścił w wieku 17 lat i zaciągnął się do marynarki handlowej, najpierw francuskiej, a następnie brytyjskiej. W 1894 r. osiedlił się na stałe w Anglii.

Ogromne powodzenie zyskiwała **literatura** przeznaczona głównie **dla młodzieży**, często jednak spotykająca się z zainteresowaniem także dorosłych czytelników. Warto wymienić takich jej autorów, jak: Anglik **Lewis Carroll** (czytaj: luis karol; *Alicja w krainie czarów*), Amerykanin **Mark Twain** (czytaj: tuejn; *Przygody Tomka Sawyera*, *Przygody Hucka*), Kanadyjka **Lucy Maud Montgomery** (*Ania z Zielonego Wzgórza*). Szczególną popularność zdobyły powieści przygodowe i fantastyczne

Francuza **Julesa Verne'a** (czytaj: żula werna; *Podróż do wnętrza Ziemi*, *20 000 mil podmorskiej żeglugi*, *Tajemnicza wyspa*, *Piętnastoletni kapitan*). Odzwierciedlały one typową dla okresu *belle époque* wiarę w ogromne możliwości ludzkiego intelektu i wynalazczości.

Ilustracja do pierwszego wydania *Przygód Hucka* Marka Twaina, 1885 r.

O tej powieści XX-wieczny noblista amerykański Ernest Hemingway powiedział: *Całe amerykańskie pisarstwo wywodzi się z niej.*

Reklama książek dla dzieci i młodzieży paryskiego wydawnictwa J. Hetzel & Cie., 1890 r.

Modernizm i jego odbicie w filozofii oraz literaturze

mordernizm

W ostatnich dekadach XIX w. nowym popularnym nurtem filozoficznym i artystycznym stał się **modernizm**. Jego zwolennicy odeszli od pozytywistycznego przekonania o mocy ludzkiego rozumu i porzucili wiarę w postęp. Podobnie jak wcześniej romantyków, interesowała ich raczej **duchowa strona ludzkiego życia** oraz to, co w nim spontaniczne i nieodgadnione. Podkreślali **złożoność natury ludzkiej**. Nie chcieli się godzić na to, aby **swoboda jednostki** i jej **niepowtarzalny sposób bycia** były podporządkowane interesom społeczeństwa. **Wrogo odnosili się do norm społecznych i mieszczańskiej obyczajowości**, wskazując na jej obłudę. W twórczości artystycznej doceniano zwłaszcza **nowatorstwo i oryginalność**. Zapoczątkowane w latach 70. XIX w. modernistyczne tendencje w kulturze były charakterystyczne nie tylko dla omawianego okresu, lecz także dla całej 1. połowy XX w.

filozofia Nietzschego i Bergsona

Filozofia schyłku XIX i początku XX w. podkreślała niejednoznaczność i złożoność natury ludzkiej. Niemiec **Friedrich Nietzsche** (czytaj: nicze) **odrzucił przekonanie o istnieniu uniwersalnej dla wszystkich moralności, a także rozróżnienie na dobro i zło** oraz chrześcijańskie wzorce moralne. Wartość człowieka upatrywał w czymś innym – uważał, że **ludzie** w istocie **dzielą się na silnych i słabych**. Jego zdaniem prawdziwie godnym miana człowieka jest ten, kto sam wyznacza sobie normy postępowania, nie zważa na powszechnie uznawaną moralność i nie pobłaża sobie ani innym w dążeniu do celu. Kogoś takiego nazywał **nadczłowiekiem**. Nierówności między ludźmi uważał za naturalne i wynikające z tego, że różnią się oni poziomem **siły życiowej**.

Francuski filozof **Henri Bergson** był przekonany, że rzeczywistość jest zbyt złożona i zmienna, by można ją było przeniknąć z pomocą schematów, jakimi posługują się rozum i język ludzki. Ten pierwszy jest niedoskonały jako źródło poznania, a drugi – równie zawodny jako narzędzie opisu świata. Według Bergsona **życie to ciągły ruch, stawanie się i zmienność. Nie sposób ująć go w formuły, definicje i kategorie**, jak chcieli tego pozytywiści. Tylko **intuicja** może uchwycić całą złożoność zjawisk. Jest to możliwe, ponieważ zarówno człowiek, jak i natura są przepełnieni tą samą siłą – ***élan vital*** (czytaj: elą wital; fr. pęd życiowy). Dlatego wsłuchanie się w siebie pozwala poznać prawdę o świecie.

przełom modernistyczny w literaturze

Przełom modernistyczny w twórczości artystycznej nastąpił około **lat 70. XIX w.** Jednak zapowiedź charakterystycznych dla modernizmu trendów można dostrzec już w poezji **Charlesa Baudelaire'a** (czytaj: szarla bodlera) – autora tomu ***Kwiaty zła*** (1857 r.). **Za patrona modernizmu badacze uznają także Arthura Rimbauda** (czytaj: rębo). Nie tylko przełamywał on konwencje języka poetyckiego, lecz także szukał nowego sposobu oglądu rzeczywistości i chciał przekraczać granice dostępne ludzkiej świadomości. Obaj wymienieni poeci, a także **Paul Verlaine** (czytaj: pol werlen) zapoczątkowali **symbolizm w poezji**. Rozwinął się on w latach 80., a najpełniej wyraził w twórczości **Stéphane'a Mallarmégo**. Wszyscy wymienieni poeci byli **Francuzami**. Mistrzem **dramatu symbolicznego** był Belg piszący w języku francuskim **Maurice Maeterlinck** (czytaj: mauris meterlink).

Symboliści dążyli do przeniknięcia **poza ułudę rzeczywistości ku tajemnicom niematerialnego, idealnego bytu**. Posługiwali się **wieloznacznym i aluzyjnym językiem**, który miał wyrazić treści nieuchwytne dla ludzkiej świadomości. Starali się przybliżyć poezję do muzyki i przywiązywali wagę do samego brzmienia frazy poetyckiej.

Arthur Rimbaud (1854–1891), zdjęcie z ok. 1872 r.

Najwybitniejsze utwory Rimbaud napisał między 15. a 19. rokiem życia. Powstały wtedy poemat *Statek pijany* (1871 r.) i zbiór poematów *Sezon w piekle* (1873 r.). W wieku 21 lat porzucił zupełnie twórczość literacką. O jego życiu opowiada nakręcony we Francji w 1995 r. film polskiej reżyserki Agnieszki Holland *Całkowite zaćmienie*.

Istotnymi tendencjami w literaturze przełomu XIX i XX w. były **dekadentyzm**, dostrzegalny w twórczości symbolistów, oraz **estetyzm**, wyrażający się hasłem *sztuka dla sztuki*. Jego głosicielem był między innymi **Oscar Wilde** (czytaj: łajld) – pisarz angielski pochodzenia irlandzkiego, prozaik (powieść ***Portret Doriana Graya***, aforystyczne bajki) oraz komediopisarz.

Dekadentyzm – nurt artystyczny oraz postawa życiowa wypływające z przekonania o schyłku kultury, naznaczone pesymizmem, buntowniczością wobec uznanych norm, pochwałą indywidualizmu.

Źródło historyczne

Fragment tekstu Oscara Wilde'a dotyczącego sztuki pt. *Zanik kłamstwa*

Sztuka może się udoskonalić tylko sama przez się, a nie pod wpływem jakichkolwiek czynników zewnętrznych. Nie wolno jej sądzić z punku widzenia jej podobieństwa do świata widzialnego. Jest ona raczej zasłoną niż zwierciadłem. Posiada kwiaty nieznane w żadnym borze, ptaki w żadnym nie istniejące lesie. Świat stwarza i niszczy, a księżyc ściąga z nieba za pomocą nici purpurowej. Do niej należą *formy prawdziwsze od ludzi żywych* i wielkie prawzory, których wcielenia żywe są zaledwie nieudolnymi kopiami.

Moderniści o sztuce, wyb., oprac. i wstępem opatrzyła E. Grabska, Warszawa 1971, s. 164.

Ćwiczenie

Scharakteryzuj sposób rozumienia sztuki przedstawiony przez Oscara Wilde'a. Porównaj go z założeniami naturalizmu oraz modernizmu.

Muzyka

romantyzm i modernizm w muzyce

W muzyce **do lat 90. XIX w. nadal dominował romantyzm**, któremu towarzyszyło jednak **narastanie tendencji modernistycznych**.

najwybitniejsi kompozytorzy 2. poł. XIX i początku XX w.

Wielką osobowością i nowatorem był Niemiec **Richard Wagner** – twórca przede wszystkim **oper**, które według jego koncepcji miały być **dramatami muzyczno-scenicznymi stanowiącymi syntezę sztuk**. Zakładał, że połączenie w nich muzyki, słowa poetyckiego, akcji scenicznej i scenografii tworzy nierozerwalną całość, dlatego wszystkie te elementy powinny mieć **jednego autora**. Najpopularniejsze dzieła operowe Wagnera to ***Latający Holender***, ***Tristan i Izolda*** oraz tetralogia ***Pierścień Nibelunga***. Kompozytor skupił wokół siebie grono zwolenników, którzy opowiedzieli się po stronie **muzyki programowej** – to jest takiej, która ma przywoływać jakąś fabułę bądź ideę, nawet jeśli jest czysto instrumentalna. Twórczość Wagnera w późniejszym okresie była źle odbierana ze względu na wykorzystanie jego utworów do propagowania w Niemczech ideologii nazizmu oraz na antyfeministyczne i antysemickie poglądy samego kompozytora.

Teatr Operowy w Bayreuth (czytaj: bajrojt) na zdjęciu z przełomu XIX i XX w. oraz karykatura z 1876 r.: *Ze współczesnej mitologii – ubóstwienie Wagnera w Bayreuth*

Król Bawarii Ludwik II, zafascynowany talentem kompozytora, sfinansował premiery kilku jego dramatów muzycznych, a przede wszystkim doprowadził do powstania Teatru Operowego w Bayreuth. Scena ta, otwarta w 1876 r., w pełni odpowiadała zamierzeniom kompozytora i potrzebom jego monumentalnych dzieł.

W opozycji do tej koncepcji stanął inny niemiecki kompozytor – **Johannes Brahms** (czytaj: brams). Propagował on **muzykę absolutną** – całkowicie pozbawioną pozamuzycznej treści. By przywiązany do tradycji i **rozwijał** raczej **wielkie wzory muzyki niemieckiej**, niż starał się o szczególne nowatorstwo. Bardzo wysoko ceniono jego **symfonie**, a także ***Niemieckie Requiem*** oraz ***Tańce węgierskie***.

Ogromną popularnością cieszyły się działa Rosjanina **Piotra Czajkowskiego**. Do najbardziej znanych należą jego **balety** (***Jezioro łabędzie***, ***Śpiąca królewna***, ***Dziadek do orzechów***), **opery** (***Eugeniusz Oniegin***, ***Dama pikowa***), **symfonie** (zwłaszcza **szósta** – ***Patetyczna***), ***Koncert skrzypcowy*** i ***I Koncert fortepianowy***. Czajkowski stworzył wiele pięknych, lirycznych melodii. Łączył romantyczną emocjonalność z klasyczną przejrzystością formy muzycznej.

W omawianym okresie bardzo znaczące miejsce zajęły w twórczości muzycznej tzw. **szkoły narodowe**. Najwybitniejszymi ich reprezentantami byli: Czech **Antonin Dvořak** (zytaj: dworzak), Rosjanie **Aleksandr Borodin**, **Modest Musorgski** i **Nikołaj Rimski-Korsakow**, Norweg **Edward Grieg** oraz Fin **Jean Sibelius**.

Kompozytor austriacki **Gustav Mahler** (czytaj: maler) doprowadził do skrajności tendencje romantyczne w symfonice, a zarazem był wielkim nowatorem. Jego symfonie, pełne kontrastów, miały bardzo złożoną strukturę. Stworzył też wybitne cykle pieśni przepełnione silnymi emocjami. Mahler wraz z Niemcem **Richardem Straussem** (czytaj: sztrausem) byli kompozytorami, którzy w swojej twórczości **przeszli od romantyzmu do modernizmu**. Obaj swoje pierwsze ważne utwory przedstawili w latach 80. XIX w. Kontynuowali twórczość w następnym stuleciu. Strauss był zwolennikiem muzyki programowej i kompozytorem licznych poematów symfonicznych, oper i pieśni.

Twórczość operowa w 2. połowie XIX w. wciąż święciła triumfy. Oprócz Wagnera, Czajkowskiego i Straussa do najwybitniejszych kompozytorów operowych należeli Włosi **Giuseppe Verdi** (czytaj: werdi) i **Giacomo Puccini** (czytaj: dżiakomo puczczini) oraz Francuz **Georges Bizet** (czytaj: żorż bize; autor ***Carmen*** – jednej z najpopularniejszych oper w historii muzyki). **Verdi stał się wręcz symbolem sztuki operowej** – dzieła żadnego kompozytora nie są wystawiane równie często. Jego najsławniejsze opery to: ***Rigoletto***, ***Traviata***, ***Aida*** i ***Otello***. Tworzący na przełomie wieków **Puccini** był autorem między innymi: ***Cyganerii***, ***Tosci***, ***Madame Butterfly*** oraz już w latach 20. XX w. niedokończonej opery ***Turandot***. W pełni modernistyczną operą był powstały niedługo przed I wojną światową ***Zamek Sinobrodego*** Węgra **Béli Bartóka**.

Omawiana epoka była okresem szczytowego rozwoju **operetki**. We Francji tworzył wówczas **Jacques Offenbach** (***Orfeusz w piekle***), a w Austro-Węgrzech **Johannes Strauss syn** (***Zemsta nietoperza***) i **Franz Lehár** (***Wesoła wdówka***).

> **Operetka** – komedia muzyczna zbliżona formą do opery, jednak o bardziej popularnym charakterze. Fragmenty muzyczne są przeplatane w niej partiami tanecznymi i mówionymi.

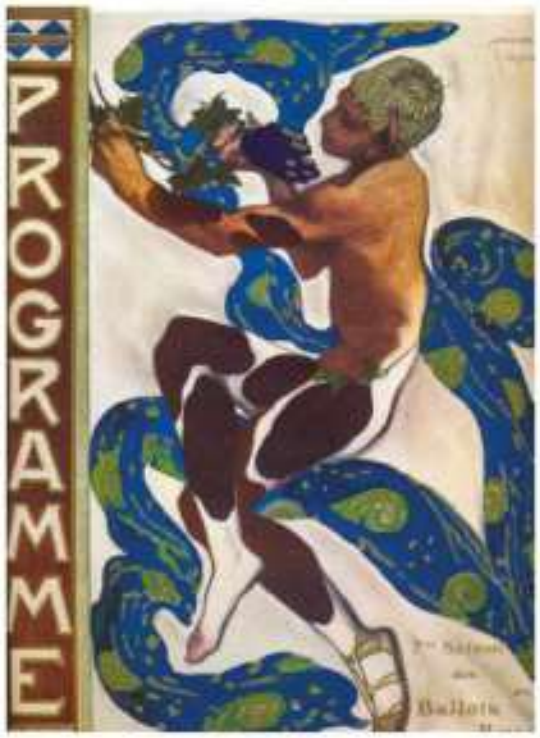
W ostatniej dekadzie XIX w. w muzyce doszły wyraźnie do głosu tendencje modernistyczne. Rozpoczął wówczas swoją twórczość kompozytor francuski **Claude Debussy** (czytaj: klod debisi), który miał ogromny wpływ na dalszy rozwój muzyki. Jest nazywany ojcem muzyki XX w. Wiąże się go ze stylem impresjonistycznym, choć sam kompozytor był niechętny takiej klasyfikacji.

Impresjonizm w muzyce opierał się na wyrażaniu subiektywnych wrażeń i nastrojów kompozytora, który przedkładał subtelność ponad siłę brzmienia. Twórcy tego kierunku unikali przywiązania do kanonów formalnych, chętnie akcentowali pojedyncze dźwięki i indywidualne brzmienia instrumentów. Twórcą należącym do tego nurtu, który zdobył szczególne uznanie, był wszechstronny kompozytor francuski **Maurice Ravel** (czytaj: moris rawel).

W początkach XX w. do najwybitniejszych kompozytorów zaliczali się ponadto Rosjanie **Siergiej Rachmaninow** i **Igor Strawiński**, który dopiero rozpoczynał długoletnią, wielką karierę. Jego największe dokonania w tym okresie to balety: *Ognisty*

ptak, *Pietruszka* i *Święto wiosny*. Strawiński współpracował z **Baletami Rosyjskimi**, które wzbudziły wielką sensację w Europie. Był to zespół baletowy założony we Francji przez rosyjskiego impresaria **Siergieja Diagilewa**. Największą gwiazdą zespołu był tancerz **Wacław Niżyński** (Rosjanin polskiego pochodzenia).

Wacław Niżyński w przedstawieniu Baletów Rosyjskich *Popołudnie fauna* do muzyki Claude'a Debussy'ego. Okładka programu autorstwa Léona Baksta, 1912 r.

Debussy skomponował utwór symfoniczny *Popołudnie fauna* w 1894 r. Zainspirował się poematem o tym samym tytule autorstwa Stéphane'a Mallarmégo.

Sztuki plastyczne

Ważnym kierunkiem w sztuce, który rozwijał się od połowy XIX w., był **realizm**. Za jego twórcę uznaje się Francuza **Gustave'a Courbeta** (czytaj: gustawa korbe). Do wybitnych przedstawicieli realizmu zaliczali się także inni malarze francuscy – **Honoré Daumier** (czytaj: onore domje) i **François Millet** (czytaj: frasua mije). Realiści skupili się na **wiernym odtwarzaniu codziennego życia** i nie unikali ukazywania również jego negatywnych stron oraz istniejącej w świecie brzydoty. Przedstawiali ludzi z różnych warstw społecznych oddających się prozaicznym zajęciom. Tematem obrazów stawał się często związany z ich życiem trud.

Gustave Courbet, *Kamieniarze*, 1849 r.

Courbet w ten sposób przedstawił swoje rozumienie sztuki: *Umieć wyrazić obyczaje, idee, epokę wedle swego uznania; być nie tylko malarzem, ale człowiekiem; słowem, stworzyć sztukę żywą – oto mój cel* [...]. *Wyobraźnia w sztuce polega na umiejętności znalezienia najpełniejszego wyrazu dla rzeczy istniejącej; ale nigdy na stworzeniu tej rzeczy.*

impresjonizm w sztuce

Impresjonizm (fr. *impression* – wrażenie) był nowym kierunkiem artystycznym, który **rozwinął się we Francji**, głównie **w latach 70. i 80. XIX w.** Jego nazwa pochodzi od tytułu obrazu ***Impresja, wschód słońca*** **Claude'a Moneta** (czytaj: kloda mone). Obrazy impresjonistów burzyły dotychczasowe przyzwyczajenia miłośników malarstwa. Impresjoniści chcieli **utrwalać subiektywne wrażenia i ulotne chwile**. Zasadniczą ideą było **przedstawianie świata w sposób, w jaki go odczuwali, a nie na podstawie obiektywnej o nim wiedzy**. Impresjoniści tak jak poprzednicy chcieli odtwarzać naturę, ale nie taką, jaka ona jest, ale jaką się wydaje. Dlatego pierwsze szkice, a coraz częściej także ostateczne wersje dzieł wykonywali **w plenerze**, aby szybko uchwycić ulatujące wrażenie.

Claude Monet, *Impresja, wschód słońca*, 1872 r.

Nowa metoda malarska polegała na przedstawianiu życia codziennego, pejzaży, budynków w sposób szkicowy: **szybkimi, swobodnymi, energicznymi pociągnięciami pędzla**. Impresjonistów fascynowało **światło** i sposób, w jaki odmienia ono widzenie rzeczy. Ponieważ chcieli być blisko życia, przedstawiali często na obrazie jedynie fragment interesującej ich sceny. Stawiali wyżej autentyzm ukazywanej sceny niż jej wyszukaną kompozycję. Nie starali się też o wyrazistość konturów. Nieprzyzwyczajonym do takich nowości odbiorcom obrazy impresjonistyczne wydawały się niewykończone, a przedstawione na nich tematy – nieistotne.

Za najwybitniejszych malarzy impresjonistycznych uważa się **Eduarda Maneta**, **Auguste'a Renoira** (czytaj: renuara), **Edgara Degasa** i **Camille'a Pissarra**. Wszyscy byli Francuzami, jednak impresjonizm stał się kierunkiem popularnym w wielu krajach i nadał sztuce zupełnie nowy kierunek. Eksperymenty impresjonistów z przedstawianiem świata nauczyły ich następców, że artysta powinien być wierny raczej własnej wrażliwości niż regułom odtwarzania rzeczywistości.

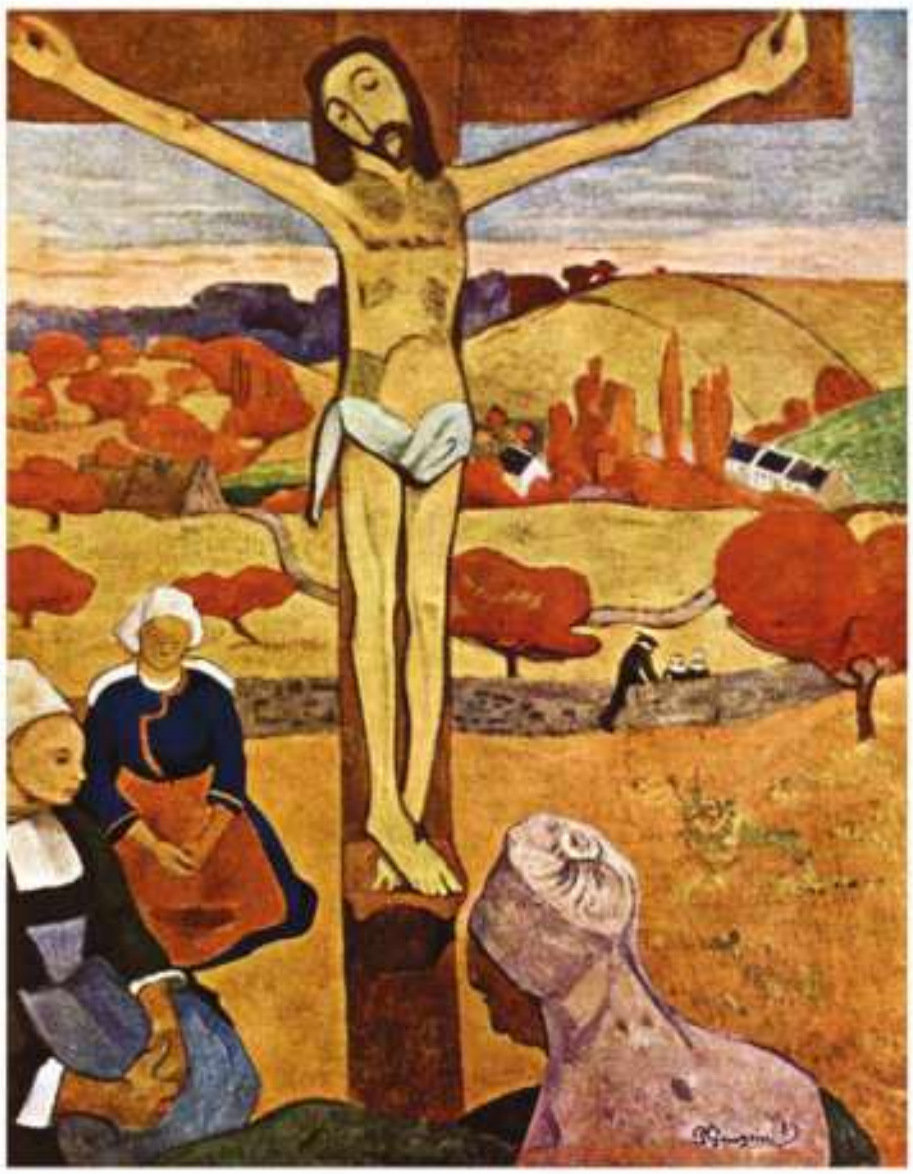
Auguste Renoir, *La Grenouillère* (czytaj: la grenujer), **1869 r.**

postimpresjonizm

Za kontynuację i rozwinięcie idei impresjonizmu uznać można twórczość wybitnych malarzy, którzy wypracowali swoje odrębne, niepowtarzalne style, określanych zbiorczo jako **postimpresjonistów**. Wymienić wśród nich trzeba przede wszystkim: **Paula Gauguina** (czytaj: gogena), **Vincenta van Gogha** (czytaj: wan goga), **Paula Cézanne'a** (czytaj: sezana) i **Henri Toulouse-Lautreca** (czytaj: tuluz-lotreka). Wszyscy tworzyli we Francji, przy czym van Gogh był Holendrem.

Dzieła **Paula Gauguina** są pełne symboli i sprawiają wrażenie tajemniczych, ale zarazem prostych i dekoracyjnych. Charakterystyczna dla jego twórczości jest płaska plama barwna otoczona cienkim konturem. W późnym okresie twórczości jego prace nawiązywały do sztuki ludów tubylczych zamieszkujących wyspy Oceanii (Gauguin spędził tam część życia). Obrazy **Vincenta van Gogha** wyrażają zazwyczaj przede wszystkim stan ducha artysty, często są to silne, skrajne emocje. Twórca stosował intensywne, nasycone barwy nakładane gwałtownymi pociągnięciami pędzla, deformujące przedstawioną rzeczywistość. Styl **Paula Cézanne'a** odznaczał się daleko idącą geometryzacją kształtów i zwartą, przemyślaną kompozycją. Malarz starał się zharmonizować oddziaływanie koloru i kształtu. Jego obrazy miały z reguły statyczny charakter. **Henri Toulouse-Lautrec** oprócz malarstwa zajmował się także grafiką i przyczynił się do rozwoju sztuki plakatu. Często uwieczniał nocne życie Paryża.

Paul Gauguin,
***Żółty Chrystus*, 1889 r.**

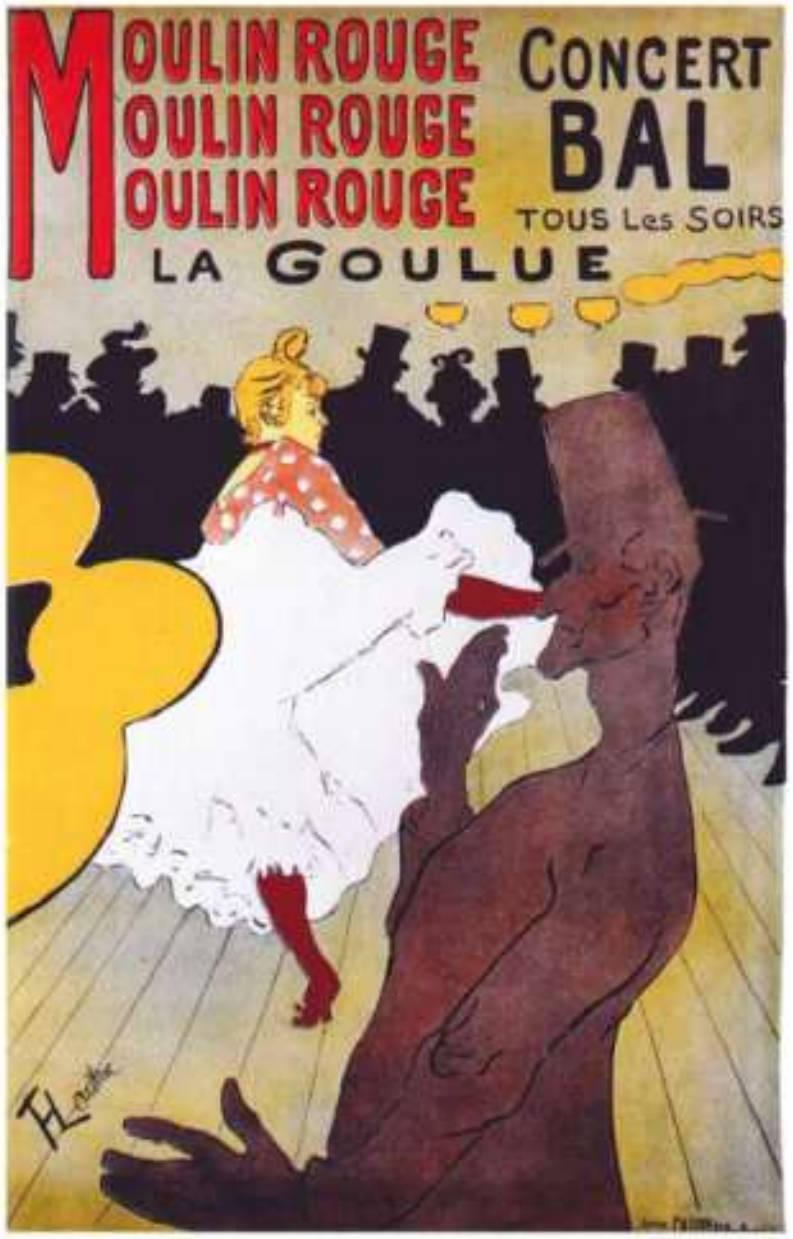

Vincent van Gogh, *Pole pszenicy z cyprysami*, 1889 r.

Paul Cézanne, *Koszyk jabłek*, po 1890 r.

Henri Toulouse-Lautrec, plakat wykonany dla kabaretu Moulin Rouge (czytaj: mulę róż), 1891 r.

Kabaret zdobył w tym czasie wielką popularność. Bywał rozrywką niewyszukaną, jednak najlepsze przedstawienia zawierały piosenki i scenki rodzajowe o sporych walorach literackich. Odnosiły się ironicznie czy wręcz złośliwie do obyczajowości mieszczańskiej i poruszały się na granicy skandalu.

Za najwybitniejszego **rzeźbiarza** 2. połowy XIX w. uważa się Francuza **Auguste'a Rodina** (czytaj: rodena). Poprzez strukturę powierzchni swoich rzeźb potrafił uzyskać niezwykłą grę światła i cienia. Jego sztuka wnikała głęboko w ludzkie emocje i namiętności.

Auguste Rodin, *Mieszczanie z Calais*, 1884–1886

Na przełomie XIX i XX w. wielkie powodzenie zyskała **secesja** (łac. *secessio* – odejście). Jej nazwa wskazywała na chęć zerwania, odcięcia się od tego, co dotąd dominowało w sztuce. Styl ten ukształtował się początkowo **w architekturze** oraz **sztuce dekoracyjnej**, a później rozszerzył się na inne dziedziny sztuki.

secesja

Secesja charakteryzowała się **użyciem bardzo dekoracyjnej, najczęściej płynnej, falistej linii**. Typowe było też dla niej **bogactwo ornamentyki**. Miała ona albo charakter abstrakcyjny, albo tworzyły ją splecione ze sobą formy **o kształtach roślinnych i zwierzęcych**. **Układy kompozycyjne** były często **asymetryczne i swobodne**, **kolorystyka** natomiast – **subtelna i jasna**, unikająca ostrych kontrastów.

Naszyjnik w stylu secesyjnym i jego detal – dzieło René Lalique'a (czytaj: lalika), 1897–1899

Fragment fasady kamienicy secesyjnej w Paryżu, projekt architekta Julesa Lavirotte (czytaj: żula lawirota), 1901 r.

Gustav Klimt, *Pocałunek*, 1907–1908

kierunki awangardowe

W początkach XX w., w ciągu ostatnich kilku lat przed I wojną światową, kolejna rewolucja w sztuce dokonała się dzięki kierunkom **awangardowym**. Najważniejsze to: **fowizm**, **kubizm**, **futuryzm**, **ekspresjonizm** i **sztuka abstrakcyjna**.

> **Awangarda** – tendencja w kulturze i sztuce zmierzająca do zerwania z tradycyjnymi regułami twórczości artystycznej, czyniąca z nowości, oryginalności, eksperymentu i łamania przyzwyczajeń odbiorcy podstawową wartość sztuki.

Fowiści bardzo swobodnie i często w sposób nierealistyczny posługiwali się plamą barwną i chętnie stosowali kontrasty kolorystyczne. Właśnie dlatego krytycy nazwali ich *Les Fauves* – dzikie zwierzęta. Fowiści nie starali się ukazać głębi przestrzeni, więc przedstawiane przez nich sceny sprawiały wrażenie płaskich. Upraszczali kształty, często je deformując. Najwybitniejsi fowiści to Francuzi **Henri Matisse** (czytaj: matis), **André Derain** (czytaj: dorę) i **Maurice Vlaminck** (czytaj: wlamęk).

Kubistów można uznać za przeciwieństwo impresjonistów. Nie chcieli pokazywać obiektów tak, jak się je postrzega, lecz – jakie są one obiektywnie w swojej istocie. Dlatego ukazywali je z wielu stron równocześnie, nakładając na siebie różne punkty widzenia. Ich obrazy były efektem swego rodzaju naukowej analizy, a następnie syntezy uzyskanych wniosków. Starali się sprowadzić wszelkie kształty do najprostszych brył geometrycznych – sześcianu, walca, stożka. W dużym stopniu prekursorem takiej metody był już Paul Cézanne. Właściwymi twórcami kubizmu byli natomiast Francuz **Georges Braque** (czytaj: żorż brak) i Hiszpan tworzący w Paryżu **Pablo Picasso** (czytaj: pikasso).

Futuryzm rozwijał się przede wszystkim **we Włoszech** (Filippo Marinetti), a następnie **w Rosji**. Jego twórcy uważali, że artysta powinien podążać za szybkimi przemianami nowoczesnej cywilizacji i odrzucić całą dotychczasową tradycję kulturową. Fascynowały ich technika, prędkość nowych środków komunikacji i życie wielkiego miasta. Sztuka miała je odzwierciedlać.

Ekspresjoniści korzystali ze środków wyrazu, które oddziaływały silnie na odbiorcę. Celem miało być ukazanie prawdy o człowieku oraz krytyka współczesnej cywilizacji i społeczeństwa. Twórcy ekspresjonizmu uważali, że mają prawo do zupełnej swobody w wyrażaniu swoich przeżyć wewnętrznych. Ich obrazy pełne były kontrastów i deformacji. Kierunek ten rozwinął się zwłaszcza **w Niemczech**, gdzie tworzył **Ernst Ludwig Kirchner** (czytaj: kirśner), i w **Austrii**, gdzie działał **Oskar Kokoschka** (czytaj: kokoszka).

Sztuka abstrakcyjna pojawiła się tuż przed I wojną światową. Po raz pierwszy artyści zdecydowali się wówczas tworzyć obrazy, które nie przedstawiały żadnych rozpoznawalnych elementów rzeczywistości. Obraz stawał się jedynie kompozycją linii i barw, niemających poza tym innego znaczenia czy tematu. Choć wielu artystów zbliżyło się w swojej twórczości do tego rodzaju sztuki, jako pierwszy abstrakcjonista wskazywany jest najczęściej Rosjanin **Wassily Kandinsky** (czytaj: kandinski) tworzący wówczas w Niemczech.

Ernst Ludwig Kirchner,
***Plac Poczdamski*, 1914 r.**

Wassily Kandinsky, *Impresja III (Koncert)*, 1911 r.

PYTANIA I POLECENIA

1. Przedstaw tematy, jakie podejmowała literatura 2. połowy XIX i początku XX w. Wskaż jej związki ze zjawiskami społecznymi tego okresu.
2. Przedstaw poglądy Friedricha Nietzschego i Henriego Bergsona.
3. Wyjaśnij pojęcie modernizmu. Omów jego cechy i sposób, w jaki znalazł on odbicie w literaturze, muzyce i sztukach plastycznych. Poszukaj dodatkowych informacji o wybranych twórcach modernistycznych i przygotuj na ich temat prezentację.
4. Omów przemiany w sztukach plastycznych pomiędzy 1850 a 1914 r. Jakie nowe tendencje i kierunki pojawiły się w tym czasie? Scharakteryzuj twórczość najwybitniejszych artystów.

PODSUMOWANIE LEKCJI

- **W literaturze 2. połowy XIX w.** obok realizmu występował **naturalizm**. s. 174
- Do najwybitniejszych **powieściopisarzy** omawianego okresu należeli: **Gustave Flaubert, Émile Zola, Fiodor Dostojewski, Lew Tołstoj** i **Joseph Conrad**. s. 174–176
- Szczególne osiągnięcia w zakresie **dramatu** mieli: **Henrik Ibsen, August Strindberg** i **Anton Czechow**. s. 175
- **Moderniści** interesowali się **złożonością natury ludzkiej**, zwłaszcza jej **stroną duchową**. Cenili **to, co w człowieku niepowtarzalne. Swobodę bycia jednostki** przeciwstawiali **znienawidzonym** przez siebie **normom społecznym**. s. 178
- Duży wpływ na prądy kulturowe przełomu XIX i XX w. wywarła **filozofia Friedricha Nietzschego** oraz **Henriego Bergsona**. s. 178
- Dla **przełomu modernistycznego w literaturze** szczególne znaczenie miała twórczość **symbolistów**, do których należeli francuscy poeci: **Arthur Rimbaud, Paul Verlaine** i **Stéphane Mallarmé** oraz belgijski dramaturg **Maurice Maeterlinck**. s. 178
- U schyłku XIX w. **romantyzm w twórczości muzycznej zaczął ustępować modernizmowi**. s. 180
- Najwybitniejszymi **kompozytorami** 2. połowy XIX i początku XX w. byli: **Richard Wagner, Johannes Brahms, Piotr Czajkowski, Gustaw Mahler, Richard Strauss, Giuseppe Verdi, Giacomo Puccini, Georges Bizet, Claude Debussy, Maurice Ravel, Siergiej Rachmaninow** i **Igor Strawiński**. s. 178–179
- Szczególnie istotnego przełomu **w malarstwie** dokonali w latach 70. **impresjoniści Claude Monet, Eduard Manet, Auguste Renoir, Edgar Degas** i **Camille Pissarro**. s. 183
- Indywidualnościami, które miały wielki wpływ na dalszy rozwój sztuki, byli **postimpresjoniści: Paul Gauguin, Vincent van Gogh, Paul Cézanne** i **Henri Toulouse-Lautrec**. s. 184
- **Na przełomie XIX i XX w.** szczególną popularność zyskała **secesja**. s. 187
- **Kierunkami awangardowymi**, które rozwinęły się przed I wojną światową, były: **fowizm (Henri Matisse), kubizm (Pablo Picasso), futuryzm, ekspresjonizm** i **abstrakcjonizm (Wassily Kandinsky)**. s. 189

PODSUMOWANIE PRZED SPRAWDZIANEM

III. Europa i świat od połowy XIX w.

s. 118
- **Proces zjednoczenia Włoch** rozpoczęła **w 1859 r. wojna**, w której **Piemont wraz z Francją** pokonały **Austrię**. Do Piemontu przyłączono wówczas **Lombardię**.

s. 120
- **Wyprawa tysiąca Garibaldiego** i działania podjęte przez króla Piemontu **Wiktora Emanuela II** doprowadziły do zajęcia **Królestwa Obojga Sycylii** w **1860 r.**

s. 120
- W **marcu 1861 r.** ogłoszono **powstanie Królestwa Włoch**.

s. 120
- **Sojusz z Prusami w wojnie przeciwko Austrii** w **1866 r.** pozwolił przyłączyć do Włoch **Wenecję**. W **1870 r.** zajęto **Rzym**.

s. 122
- **Wojna prusko-austriacka z 1866 r.** zakończona zwycięstwem Prus ostatecznie **wyeliminowała Austrię** z rywalizacji o przodownictwo w **procesie zjednoczenia Niemiec**.

s. 123
- **Zwycięska wojna Prus z Francją (1870–1871)** pozwoliła na **proklamowanie w styczniu 1871 r. Cesarstwa Niemieckiego**. W zjednoczonym, federacyjnym państwie **pozycję dominującą zajęły Prusy**.

s. 124
- **Zjednoczone Niemcy** stały się u schyłku XIX w. **potęgą polityczną i militarną**.

s. 126
- Cesarstwo Austriackie **w 1867 r.** przekształcono **w dualistyczne Austro-Węgry**, które były **monarchią konstytucyjną**.

s. 126
- **W austriackiej części monarchii** system polityczny był **liberalny**, a poszczególne **kraje koronne** miały znaczną **autonomię**. Natomiast **w części węgierskiej** ustrój był **mało demokratyczny**, a Węgrzy prowadzili politykę **madziaryzacji**.

s. 128
- **Ekspansja kolonialna** pozwalała prowadzącym ją państwom uzyskiwać **korzyści ekonomiczne i polityczne**. Mieszkańcy metropolii znajdowali w koloniach możliwości **robienia karier**.

s. 129
- **Największe imperium kolonialne stworzyła w XIX w. Wielka Brytania.** Do najcenniejszych jej kolonii należały: **Indie**, **Malaje** i terytoria na **południu Afryki**. Szczególne znaczenie miało opanowanie strefy **Kanału Sueskiego**.

s. 129
- Te **kolonie brytyjskie**, które były **zamieszkane w większości przez białych**, otrzymały **niezależność**.

s. 132
- **Drugie co do wielkości imperium kolonialne** zbudowała Francja. Największe znaczenie miały **Algieria** i **Indochiny**.

s. 134
- **Niemcy** i **Włochy**, które rozpoczęły ekspansję kolonialną **w latach 80. XIX w.**, opanowały **terytoria o mniejszym znaczeniu gospodarczym**.

s. 134
- **Stany Zjednoczone** prowadziły pod koniec XIX w. ekspansjonistyczną politykę w **Ameryce Środkowej**, na **Pacyfiku** oraz w **Chinach**.

s. 135
- **Chiny** nie stały się kolonią, ale obce mocarstwa podzieliły się **strefami wpływów** na ich terenie.

s. 135
- **Japonia** dzięki reformom umocniła się gospodarczo i militarnie oraz podjęła **ekspansję** na Dalekim Wschodzie.

s. 139
- W połowie XIX w. **w Stanach Zjednoczonych** narastały **różnice ekonomiczne i cywilizacyjne** między **uprzemysłowioną Północą** a **rolniczym Południem**. Kluczowy spór dotyczył **kwestii niewolnictwa**.

s. 140
- Po **zwycięstwie Abrahama Lincolna** w wyborach prezydenckich Południe odłączyło się od USA. Rozpoczęła się **wojna secesyjna (1861–1865)**.

s. 142
- **W 1863 r.** Lincoln zdecydował o **zniesieniu niewolnictwa** w zbuntowanych stanach Południa.

- Powojenny **okres rekonstrukcji** miał ustabilizować sytuację pokonanego Południa. s. 143
- Po zakończeniu wojny secesyjnej **rozwój gospodarczy Stanów Zjednoczonych przyspieszył,** dzięki czemu stały się one największą potęgą ekonomiczną świata. s. 144–145
- W 2. połowie XIX w. **imigracja do USA** przybrała **skalę masową**. s. 145
- **Sytuacja ludności czarnoskórej** nie poprawiła się zdecydowanie pomimo uzyskanej wolności. **W stanach południowych uniemożliwiano jej korzystanie z praw obywatelskich** oraz objęto systemem **segregacji rasowej**. s. 146
- Ulepszenie metod produkcji **stali** pozwoliło na jej **szerokie zastosowanie w przemyśle, transporcie** i **budownictwie**. s. 148
- Jednym z najważniejszych przełomów cywilizacyjnych było **zastosowanie elektryczności w oświetleniu** domów i miast, a później także **w napędzie środków transportu**. s. 148–149
- Rozwijały się **kolej** oraz **żegluga parowa**. **Samochód,** skonstruowany w latach 80., stał się powszechniej używany w początkach XX w. s. 149
- Symbolem nowoczesności **na przełomie XIX i XX w.** stały się m.in.: **samolot, telefon** i **łączność radiowa**. s. 149
- Większa dbałość o **higienę, aseptyka** i rozwój **medycyny** (zwłaszcza **szczepionki**) poprawiły **stan zdrowotny ludności**. s. 151
- Rozwijał się ruch **emancypacji kobiet**, które uzyskiwały stopniowo **dostęp do edukacji wyższej**. s. 153
- **Rozwój życia miejskiego** (łatwy dostęp do różnorodnych **rozrywek i widowisk**), ograniczenie analfabetyzmu oraz wynalazki techniczne (m.in. możliwość **taniego druku książek i prasy**, pojawienie się **gramofonu** i **kinematografu**) spowodowały **narodziny kultury masowej**. s. 153–156
- **Pozytywizm** jako **nurt w filozofii i naukach społecznych** dążył do **ścisłego opisania życia społecznego** poprzez zrozumienie **reguł** nim rządzących. s. 157
- Teorie naukowe, np. idee **Sigmunda Freuda** w dziedzinie **psychiatrii** (lub psychoanalizy) czy **teoria ewolucji Charlesa Darwina**, zmieniały sposób postrzegania świata i człowieka. s. 157
- W państwach Zachodu następowała **demokratyzacja systemów ustrojowych** oraz rozwój **systemów partyjnych**. Wzrastała liczba **osób mających prawa wyborcze**. Poza nielicznymi wyjątkami **pozbawione ich były jednak kobiety**. s. 163
- W 2. połowie XIX w. szybko rozwijał się **ruch robotniczy**. Dla **socjalizmu** szczególne znaczenie miał **marksizm**. Zakładał on, że **rewolucja proletariacka** w krajach rozwiniętego kapitalizmu doprowadzi do ustanowienia **bezklasowego społeczeństwa komunistycznego**. s. 163–165
- W omawianej epoce licznie powstawały **związki zawodowe** oraz **partie socjaldemokratyczne,** które starały się poprawić położenie robotników poprzez **pokojowe formy protestów** i **działalność parlamentarną** zmierzającą do **stopniowego wprowadzania reform**. s. 168
- **Konserwatyści** zaakceptowali kierunek przemian gospodarczych i do pewnego stopnia politycznych charakterystycznych dla XIX w. s. 170
- **Liberałowie** coraz częściej sięgali po władzę i zaczynali przyjmować część postulatów socjalnych i demokratycznych reform uznawanych wcześniej za radykalne. s. 170
- Bardzo duże wpływy zdobyła **ideologia nacjonalistyczna**. Opierała się na **założeniu, że naród jest najistotniejszą i najcenniejszą spośród wspólnot**, w jakich może realizować się człowiek. s. 173
- Papieska encyklika *Rerum novarum* z 1891 r. stała się podstawą **nauki społecznej Kościoła** i ułatwiła rozwój **partii chrześcijańsko-demokratycznych** (chadeckich). s. 172
- **W literaturze 2. połowy XIX w.** obok realizmu występował **naturalizm**. s. 174

s. 174–176
- Do najwybitniejszych **powieściopisarzy** należeli: **Gustave Flaubert, Émile Zola, Fiodor Dostojewski, Lew Tołstoj** i **Joseph Conrad**.

s. 175
- Szczególne osiągnięcia w zakresie **dramatu** mieli: **Henrik Ibsen, August Strindberg** i **Anton Czechow**.

s. 178
- W latach 70. XIX w. rozpoczął się **przełom modernistyczny** w kulturze.

s. 178
- Duży wpływ na prądy kulturowe przełomu XIX i XX w. wywarła **filozofia Friedricha Nietzschego** oraz **Henriego Bergsona**.

s. 178
- Przedstawicielami **modernizmu i symbolizmu** byli francuscy poeci: **Arthur Rimbaud, Paul Verlaine** i **Stéphane Mallarmé** oraz belgijski dramaturg **Maurice Maeterlinck**.

s. 180
- **W muzyce** dopiero u schyłku XIX w. **romantyzm zaczął ustępować modernizmowi**.

s. 183
- Szczególnie istotnego przełomu **w malarstwie** dokonali w latach 70. **impresjoniści: Claude Monet, Eduard Manet, Auguste Renoir, Edgar Degas** i **Camille Pissarro**.

s. 184
- Indywidualnościami, które miały wielki wpływ na dalszy rozwój sztuki, byli **postimpresjoniści: Paul Gauguin, Vincent van Gogh, Paul Cézanne** i **Henri Toulouse-Lautrec**.

s. 187
- **Na przełomie XIX i XX w.** szczególną popularność zyskała **secesja**.

s. 189
- Przed I wojną światową rozwinęły się **kierunki awangardowe: fowizm** (**Henri Matisse**), **kubizm** (**Pablo Picasso**), **futuryzm, ekspresjonizm** i **abstrakcjonizm** (**Wassily Kandinsky**).

IV. Ziemie polskie i ich mieszkańcy od połowy XIX w.

- Geneza i przebieg powstania styczniowego
- Zabór rosyjski w latach 1864–1904
- Zabór pruski w 2. połowie XIX i na początku XX w.
- Autonomia galicyjska
- Przemiany społeczne i ruchy polityczne na ziemiach polskich
- Rewolucja 1905–1907 w Królestwie Polskim
- Kultura i nauka polska w 2. połowie XIX i na początku XX w.

1. Geneza i przebieg powstania styczniowego

NA TEJ LEKCJI:

- zapoznasz się z sytuacją społeczeństwa polskiego pod panowaniem rosyjskim na przełomie lat 50. i 60. XIX w.;
- dowiesz się, w jakich okolicznościach doszło do wybuchu powstania styczniowego;
- przeanalizujesz działania władz powstańczych i charakter toczących się działań zbrojnych;
- poznasz bezpośrednie następstwa powstania.

Odwilż posewastopolska i rewolucja moralna

W 1853 r. Rosja rozpoczęła kolejną w swojej historii **wojnę z Turcją**. Szybkie sukcesy carskiej armii wzbudziły niepokój w państwach zachodnich. Obawiały się one, że Rosja podporządkuje sobie należące dotąd do Turcji tereny na Bałkanach i zdobędzie cieśniny czarnomorskie, co było celem Rosji od schyłku XVIII w. W efekcie **Francja** i **Wielka Brytania** wystąpiły zbrojnie **po stronie Turcji**. Ich **wojska wylądowały na terytorium Rosji** – na Półwyspie Krymskim (stąd też konflikt ten nazwano **wojną krymską**). Przeciwko Rosji wystąpiło też **Królestwo Sardynii**. Zacięte walki trwały **do 1856 r.** Wojna zakończyła się **upokarzającą klęską Rosji**, która musiała zawrzeć pokój na bardzo niekorzystnych dla siebie warunkach. W trakcie trwania wojny zmarł car Mikołaj I, a jego następcą został **Aleksander II**.

odwilż posewastopolska

Wojna krymska unaoczniła słabość militarną i zacofanie gospodarcze Rosji oraz nieudolność i korupcję administracji cywilnej oraz wojskowej. Nowy car zdawał sobie sprawę z konieczności głębokich **reform w państwie**. Okres ich systematycznego wprowadzania w Rosji nazwano **odwilżą posewastopolską** (w nawiązaniu do upadku podczas wojny rosyjskiej twierdzy Sewastopol na Krymie). Wśród wielu wprowadzonych zmian znalazła się ogłoszona w **1861 r. reforma uwłaszczeniowa**. Objęła ona **całą Rosję** (w tym także Ziemie Zabrane), **ale nie Królestwo Polskie**. Chłopi uzyskali wolność osobistą, zniknęła pańszczyzna, wprowadzono jednak obciążające ich podatki i wieloletnie raty za wykup ziemi.

zniesienie stanu wojennego

Jednym z elementów odwilży w Rosji było **złagodzenie polityki wobec narodowości** zamieszkujących imperium rosyjskie, w tym Polaków. **W Królestwie Polskim zniesiono stan wojenny** i ogłoszono **amnestię**, w wyniku której mogło powrócić z zesłania wielu represjonowanych uczestników polskiego ruchu narodowego. W Warszawie utworzono **polskie uczelnie**: Akademię Sztuk Pięknych i Akade-

mię Medyko-Chirurgiczną. Szczególnie ważną nową instytucją stało się **Towarzystwo Rolnicze** (1858 r.), na którego czele stanął hrabia **Andrzej Zamoyski**. Przygotowywało ono projekty unowocześnienia rolnictwa, a także starało się reprezentować wobec władz interesy społeczeństwa polskiego.

Aleksander II (1818–1881; od 1855 r. car Rosji), fotografia z 1860 r.

Aleksander II, mimo dość ustępliwego stanowiska wobec Polaków, już podczas pierwszego pobytu w Warszawie w 1856 r. uprzedzał, że Polacy muszą zapomnieć o mrzonkach. Miał na myśli polskie dążenia niepodległościowe.

Rosyjska polityka ustępstw spowodowała narastanie w społeczeństwie polskim **nadziei na jeszcze dalej idące poszerzenie swobód narodowych i politycznych**. Wyrazem wzmagania się aktywności obywatelskiej był coraz liczniejszy udział mieszkańców Warszawy w **manifestacjach i nabożeństwach patriotycznych**. Organizowano je **od czerwca 1860 r.** z okazji rocznic ważnych wydarzeń historycznych oraz pogrzebów osób zasłużonych dla narodu. Pierwsza z takich manifestacji towarzyszyła pogrzebowi wdowy po gen. Józefie Sowińskim – bohaterze powstania listopadowego. Demonstrowano także 29 listopada 1860 r., w rocznicę wybuchu powstania. Wtedy to po raz pierwszy pieśń *Boże, coś Polskę* śpiewano ze słowami *Ojczyznę wolną racz nam wrócić Panie*. **W lutym 1861 r.** władze zdecydowały się **użyć przeciw manifestującym wojska**, w wyniku czego **zginęło pięć osób**.

Aleksander Wielopolski (1803–1877), fotografia z 1862 r.

manifestacje i nabożeństwa patriotyczne

Aby uspokoić wzburzonych Polaków, władze rosyjskie zgodziły się znów na ustępstwa. Najważniejszym było **przywrócenie** zlikwidowanej po powstaniu listopadowym **Komisji Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego**. Na jej czele stanął margrabia **Aleksander Wielopolski**, zwolennik współpracy z caratem, który uważał, że należy dążyć do uzyskania tego, co się da, środkami pokojowymi. Wielopolski uzyskał zgodę Rosji na przywrócenie **Rady Stanu Królestwa Polskiego** oraz **polskiego samorządu**. Przystąpił też do **polonizacji wyższych stanowisk urzędniczych** (niższe dotąd cały czas pozostawały w rękach polskich).

Jednocześnie jednak **w kwietniu 1861 r. rozwiązano Towarzystwo Rolnicze**. Doprowadziło to do **nowych manifestacji**. Jedna z nich zakończyła się **masakrą –**

zginęło ponad 100 osób. Wielopolski był coraz bardziej osamotniony w swojej polityce szukania kompromisu. Większość polskich działaczy politycznych uważała, że współpraca z Rosją nie jest już możliwa. Nastroje patriotyczne były bardzo rozbudzone. Po stłumieniu manifestacji rozpowszechniła się **żałoba narodowa** – kobiety nosiły czarne ubrania i biżuterię z symbolami narodowymi. Do przywdziania żałoby wzywał już w marcu ówczesny arcybiskup warszawski Antoni Fijałkowski. Objęła ona nie tylko zabór rosyjski, ale była także naśladowana na pozostałych obszarach ziem polskich. Ogół ówczesnych działań społeczeństwa polskiego będących demonstracją patriotyzmu nazwano **rewolucją moralną**.

rewolucja moralna

W sierpniu 1861 r. miały miejsce manifestacje w Wilnie i innych miastach na Litwie. Przedstawiciele społeczności polskiej dokonywali w ten sposób symbolicznego odnowienia unii polsko-litewskiej.

Władze rosyjskie nie zamierzały kontynuować polityki ustępstw. Aby zapobiec dalszym polskim wystąpieniom patriotycznym, wprowadziły **jesienią 1861 r.** w Królestwie Polskim **stan wojenny**. Wielopolski na znak protestu zrezygnował z wszelkich stanowisk i wyjechał do Petersburga. Wierzył, że skłoni jednak cara do nowych ustępstw.

***Zamknięcie kościołów*, grafika autorstwa Artura Grottgera z cyklu Warszawa II, 1861 r.**

W Warszawie po wprowadzeniu stanu wojennego żołnierze rosyjscy wdarli się do dwóch kościołów katolickich, w których odbywały się nabożeństwa za pomyślność ojczyzny. Aresztowali ok. 1500 osób, z których część osadzono w Cytadeli. Na znak protestu władze kościelne zamknęły wszystkie świątynie w diecezji. Solidaryzując się z katolikami, to samo uczynili pastorzy protestanccy ze zborami, a gminy żydowskie z synagogami. Świątynie ponownie otwarto dopiero po kilku miesiącach, gdy arcybiskupem warszawskim został Zygmunt Feliński.

Obozy polityczne w społeczeństwie polskim

Opisane wydarzenia przyspieszyły proces kształtowania się **polskich obozów politycznych** – radykalnych „czerwonych" i umiarkowanych „białych" oraz najbardziej skłonnych do kompromisu z Rosją zwolenników Wielopolskiego.

stronnictwo „czerwonych"

„Czerwonych" łączyło dążenie do wywalczenia **pełnej niepodległości na drodze walki zbrojnej**. Po wprowadzeniu stanu wojennego przystąpili oni do **rozbudowywania struktur konspiracyjnych** zarówno w Warszawie, jak i w innych miastach zaboru rosyjskiego. Nie liczyli na pomoc mocarstw zachodnich, ale **na poparcie europejskich rewolucjonistów**, zwłaszcza rosyjskich, oraz **na masowy udział ludności chłopskiej w powstaniu**. Aby pozyskać **chłopów** dla walki o niepodległość, **zamierzali ogłosić ich uwłaszczenie** bez konieczności ponoszenia przez nich kosztów odszkodowania dla ziemian. Właścicielom ziemi miało je wypłacić w przyszłości odrodzone państwo polskie. Jedną z najważniejszych postaci wśród „czerwonych" był **Jarosław Dąbrowski** – jeden z polskich oficerów służących w armii rosyjskiej, z którymi nawiązali oni współpracę.

stronnictwo „białych"

„Biali" byli **przeciwni rozpoczęciu powstania w najbliższym czasie**. Uważali, że miałoby ono szanse powodzenia **jedynie w sprzyjającej sytuacji międzynarodowej**, gdyby udało się pozyskać wsparcie Francji i Wielkiej Brytanii. Na razie liczyli na to, że państwa te wywrą nacisk na cara, **aby przywrócił Królestwu pełną autonomię**. Domagali się też przyłączenia do niego Litwy, Podola i Wołynia. W kwestii chłopskiej zgadzali się na uwłaszczenie, ale za odszkodowaniem dla ziemian. Oni także rozbudowywali **organizację konspiracyjną**, która miała posłużyć w stosownym momencie do wywarcia presji na władze rosyjskie. **Na czele „białych"** stali: **Andrzej Zamoyski** – ziemianin, prezes Towarzystwa Rolniczego oraz **Leopold Kronenberg** – bankier warszawski pochodzenia żydowskiego.

reformy Aleksandra Wielopolskiego

W połowie 1862 r. powrócił do kraju margrabia **Wielopolski**, który uzyskał od cara Aleksandra II zgodę na złagodzenie metod sprawowania rządów i na **nowe reformy**. Objął stanowisko **naczelnika Rządu Cywilnego w Królestwie Polskim**. Ogłosił oczynszowanie chłopów, przeprowadził równouprawnienie Żydów w życiu gospodarczym, zwiększył liczbę szkół średnich oraz otworzył **w Warszawie uniwersytet** pod nazwą **Szkoły Głównej**. Wprowadzane reformy **pozwoliły Wielopolskiemu zgromadzić wokół siebie grupę zwolenników popierających ugodę z Rosją**. Nie przekonał jednak do siebie przywódców „białych", których postulaty nadania szerokiej autonomii Królestwu Polskiemu w poszerzonych granicach były zresztą nie do przyjęcia dla Rosjan.

Wybuch i przebieg powstania

plany wywołania powstania

branka

Większość aktywnych politycznie członków społeczeństwa polskiego nie akceptowała starań Wielopolskiego o pokojowe wypracowanie kompromisu z caratem. Wciąż następowała radykalizacja nastrojów oraz wysuwano coraz dalej idące żądania. **„Czerwoni" planowali wywołać wiosną 1863 r. powstanie**. Aby ich powstrzymać, **Wielopolski zarządził brankę**, czyli pobór polskiej młodzieży do wojska rosyjskiego. Zamiast stosowanego dotąd losowania nakazał przygotowanie imiennych list obejmujących przede wszystkim osoby podejrzewane o związki z „czerwonymi" i udział w powstańczej konspiracji.

***Branka Polaków do armii rosyjskiej w 1863*, obraz autorstwa Aleksandra Sochaczewskiego**

Branka w Warszawie została przeprowadzona w nocy z 14 na 15 stycznia 1863 r. Nie przyniosła jednak spodziewanych przez władze rezultatów. Zaangażowana w działalność konspiracyjną młodzież uprzedzona o brance opuściła miasto. Jedynie część zwolenników powstania, których nie zdołano na czas ostrzec, została pojmana i pod eskortą żołnierzy rosyjskich odprowadzona do jednostek wojskowych.

Tymczasowy Rząd Narodowy

Branka w Warszawie zakończyła się niepowodzeniem władz. **„Czerwoni"** uznali, że muszą zapobiec planowanej brance na prowincji oraz nie dopuścić do rozbicia swojej organizacji. Dlatego **przyspieszyli planowane powstanie** i wyznaczyli jego **termin na 22 stycznia 1863 r.** W tym dniu **powołali Tymczasowy Rząd Narodowy** i wydali **Manifest** wzywający do boju cały „Naród Polski, Litwy i Rusi". **Ogłosili przy tym uwłaszczenie chłopów.**

Źródło historyczne

Pierwsze doniesienia „Dziennika Poznańskiego" na temat powstania w Królestwie Polskim

Zdaje się, że wybiła dla nieszczęsnego Królestwa Kongresowego godzina nowych krwawych i nierównych zapasów zrozpaczonej ludności z przemocą rosyjską. Do chwili, kiedy te słowa kreślimy, nic pewnego nam nie wiadomo ani o szczegółach, ani nawet o istotnym charakterze wypadków tamtejszych. [...] w Królestwie Polskim, zapewne wskutek branki, wybuchły bunty (*Revolten*). [...] jest li to usiłowanie powszechnego powstania na dobre, albo li też rozpaczliwa tylko *protestacya* nieszczęsnych proskrybowanych [tu: objętych branką], którzy przedkładają krwią swoją i ofiarą życia wołać do Boga, że im się od tyranii moskiewskiej straszna dzieje krzywda. Pierwsza *alternata* [możliwość], to jest *alternata*, iż to, co się dzieje, jest zakusem zbrojnego, powszechnego powstania na dobre, widzi nam się dotąd całkiem nieprawdopodobną. [...] trudno mu rokować w tej chwili powszechny udział wszystkich warstw ludności, nie można liczyć na więcej jak 20 do 50 tysięcy

powstańców, znajdzie się dla nich w różnych kryjówkach kilkanaście tysięcy sztuk broni. Cóż oni dokażą bez należytego odzienia zimowego, bez wojskowej organizacji, po całym rozproszeni kraju, przeciwko nieprzyjacielowi, który ma w swoim ręku cały organizm rządowy, Warszawę, twierdze zaopatrzone we wszystkie potrzeby wojenne i około 130 tysięcy żołnierzy dobrze zorganizowanego, wyćwiczonego i opatrzonego wojska do dyspozycji? Jedyną szansą tego powstania mogłoby być przejście części tego wojska na jego stronę, co jednak mimo zapowiedzi i życzliwych nam przechwalek rewolucjonistów rosyjskich, w najwyższym stopniu nieprawdopodobną nam się widzi.

„Dziennik Poznański" 1863, nr 21 z 27 stycznia, s. 1.

Ćwiczenie

1. Przedstaw, jak autor tekstu w „Dzienniku Poznańskim" rozumie wydarzenia, które nastąpiły w styczniu 1863 r. w Królestwie Polskim i jakie dostrzega ich przyczyny.
2. Jak w cytowanym tekście oceniono szanse powstania?

Wybuch powstania zaskoczył Rosjan, mimo to powstańcy nie byli w stanie odnieść znaczącego sukcesu ani opanować żadnego większego miasta. Liczące początkowo jedynie **kilka tysięcy ludzi, słabo uzbrojone polskie oddziały** zaatakowały rosyjskie garnizony, ale zostały odparte. Przez cały okres trwania powstania **działania polskie miały charakter partyzancki**, a **rząd powstańczy działał w konspiracji**.

charakter partyzancki powstania

W lutym dyktatorem powstania ogłoszono przybyłego z zagranicy generała **Ludwika Mierosławskiego**, bohatera czasów Wiosny Ludów. Po dwóch przegranych starciach opuścił on jednak Królestwo. Działania z dużą energią starał się teraz koordynować przywódca warszawskiej organizacji „czerwonych" – **Stefan Bobrowski**. Bierność wojsk rosyjskich, które rzadko podejmowały akcję przeciwko powstańcom, ułatwiła **stopniową rozbudowę oddziałów**. Do zrywu przyłączyła się głównie **szlachta i mieszczanie**. Natomiast **chłopi** pozostali wobec niego najczęściej **bierni bądź wrodzy**. Manifest Rządu Narodowego, zapowiadający uwłaszczenie, miał zmienić nastawienie ludności chłopskiej do szlachty i powstania. Nie wszędzie był jednak ogłaszany, a tym bardziej wcielany w życie.

8 lutego 1863 r. **Rosja zawarła z Prusami układ** określany od nazwiska generała adiutanta króla Prus mianem **konwencji Alvenslebena**. Umowa ta przewidywała **współpracę obu państw w zwalczaniu polskiego powstania**. Wojska rosyjskie mogły przekraczać granicę pruską w pościgu za oddziałami powstańczymi.

W marcu do powstania przyłączyli się „biali". Ich przywódcy niechętnie decydowali się na ten krok, gdyż nie wierzyli w możliwość pokonania Rosji. Mieli jednak nadzieję, że długotrwały opór Polaków zachęci Francję i Wielką Brytanię do interwencji na rzecz sprawy polskiej oraz zmusi Rosję do rokowań i ustępstw. Wejście do rządu powstańczego „białych", którzy **dysponowali środkami finansowymi umożliwiającymi zakup broni i zaopatrzenia**, ułatwiło organizację oddziałów powstańczych. Pozwoliło też na **rozszerzenie powstania na Litwę**, gdzie „biali" tworzyli dobrze rozbudowaną organizację konspiracyjną. Na Rusi skala wystąpień

powstańczych była natomiast znikoma. 11 marca „biali" ogłosili dyktatorem generała **Mariana Langiewicza**. Jednak już po tygodniu Rosjanie rozbili jego oddziały, a on sam po przekroczeniu granicy austriackiej został aresztowany. Władzę objął ponownie Rząd Narodowy reprezentujący zarówno „czerwonych", jak i „białych".

struktury podziemnego państwa polskiego

Dużym osiągnięciem powstańców było **stworzenie państwa podziemnego o rozbudowanych w terenie strukturach**. Działający w konspiracji Rząd Narodowy, którego istnienie i działalność symbolizowała pieczęć, mógł dzięki temu dostarczać zakupioną za granicą broń i rozkazy do walczących oddziałów, **zbierać podatki** od społeczeństwa i **wydawać prasę**. Na niektórych terenach istniały również powstańcza policja i podziemne sądy skazujące zdrajców. Powstanie rozszerzało się na kolejne obszary. **Przez cały okres** jego trwania wzięło w nim udział **około 200 tysięcy osób**, jednak **jednorazowo** w oddziałach partyzanckich znajdowało się **maksymalnie 30 tysięcy**.

Działania zbrojne podczas powstania styczniowego

Ćwiczenie

Poszukaj w internecie informacji na temat dowódców oddziałów partyzanckich, których nazwiska są umieszczone na mapie. Przygotuj krótkie wystąpienie na temat jednego z nich.

***Scena z powstania styczniowego*, obraz Tadeusza Ajdukiewicza, 1875 r.**

Podczas powstania styczniowego stoczono ponad 1200 potyczek, najwięcej w okresie od maja do sierpnia 1863 r. W szeregach powstańczych znalazło się ok. 3000 Polaków z zaboru austriackiego i pruskiego, a także cudzoziemcy – Włosi, Francuzi, a nawet Rosjanie.

Zawarcie przez Rosję i Prusy konwencji Alvenslebena budziło niepokój innych państw, w których interesie nie leżało zbliżenie rosyjsko-pruskie. Dotyczyło to zwłaszcza **Francji**, której cesarz **Napoleon III podjął próbę zbudowania antyrosyjskiej koalicji**. Liczył na poparcie Austrii, która rywalizowała wówczas z Rosją na Bałkanach. Starania o wsparcie tych państw, a także Wielkiej Brytanii czynili „biali" oraz związana z nimi **dyplomacja Hotelu Lambert**. Opinia publiczna na Zachodzie sprzyjała walce toczonej przez Polaków. Poparcie wyrażały środowiska liberalne i socjalistyczne, a we Francji także katolickie. Represje skierowane przeciwko Polakom potępił papież Pius IX, który wzywał do poszanowania polskich praw.

Pieczęć Rządu Narodowego w powstaniu styczniowym

Na herbie pieczęci Rządu Narodowego widniały: polski Orzeł, litewska Pogoń oraz Archanioł Michał symbolizujący Ruś (Ukrainę).

Jednak rządy zdecydowały się podjąć jedynie **ograniczone działania dyplomatyczne**. Dwukrotnie – w kwietniu i czerwcu 1863 r. – **Francja, Wielka Brytania i Austria wystosowały noty do władz rosyjskich**. W drugiej z nich **domagały się od cara praw narodowych dla Polaków** – między innymi: przedstawicielstwa narodowego, swobody wyznania i własnej administracji. W lipcu **Aleksander II odrzucił te żądania**, a państwa, które je wysunęły, nie podjęły dalszej akcji. Dla powstańców istotne było, że władze austriackie aż do początku 1864 r. nie reagowały na **formowanie się w Galicji dobrze uzbrojonych ochotniczych oddziałów**, które przekraczały granicę Królestwa, aby wspomóc powstanie.

Przewaga wojsk rosyjskich, których liczebność wzrosła do **300 tysięcy**, powodowała, że oddziałom powstańczym coraz trudniej było utrzymać się w terenie.

przewaga liczebna wojsk rosyjskich

Do tłumienia powstania przyczyniły się również represje: **egzekucje**, **zesłania**, **konfiskaty majątków**, a także zasada odpowiedzialności zbiorowej stosowana przez Rosjan. Z okrucieństwa zasłynął zwłaszcza generał-gubernator Litwy – **Michaił Murawjow**, nazwany Wieszatielem.

Romuald Traugutt

Nowy **dyktator powstania** (**od jesieni 1863 r.**) **Romuald Traugutt** próbował je uratować poprzez reorganizację zarówno cywilnych, jak i wojskowych struktur podziemnego państwa polskiego, a także wciągnięcie do walki chłopów. Ten drugi cel starał się zrealizować, nakazując natychmiastową realizację dekretów uwłaszczeniowych oraz powierzanie chłopom stanowisk w administracji powstańczej. Przyniosło to jednak niewielkie rezultaty, tym bardziej, że **w marcu 1864 r. car Aleksander II wydał dekret o uwłaszczeniu dotyczący Królestwa Polskiego**. Chłopi uzyskiwali w ten sposób od władz rosyjskich to, co obiecywali im powstańcy.

upadek powstania

Kolejne klęski i **aresztowanie w kwietniu 1864 r. Traugutta** doprowadziły **latem tego roku do upadku powstania**. W grudniu **został rozbity ostatni powstańczy oddział księdza Stanisława Brzóski**, działający na Podlasiu. Samego księdza Brzóskę kilka miesięcy później aresztowano i powieszono.

Romuald Traugutt (1826–1864), fotografia z ok. 1862 r.

Romuald Traugutt od 1845 r. służył w armii rosyjskiej, gdzie uzyskał stopień podpułkownika. Brał udział m.in. w interwencji przeciwko Węgrom w czasie Wiosny Ludów i w wojnie krymskiej. Odszedł ze służby w 1862 r. W kwietniu 1863 r. przystąpił do powstania i dowodził oddziałem na Polesiu. Następnie udał się do Warszawy. Władze powstańcze awansowały go do stopnia generała. Był związany z „białymi", uznał jednak konieczność realizacji programu „czerwonych", aby ocalić powstanie. Był jego dyktatorem przez pół roku, od października 1863 do kwietnia 1864 r. Po aresztowaniu został skazany na śmierć przez powieszenie. Wyrok wykonano w sierpniu.

Bilans i bezpośrednie następstwa powstania styczniowego

Powstanie styczniowe było ostatnim polskim zrywem narodowym w XIX w. mającym na celu odbudowanie Polski w granicach z 1772 r. Z jednej strony dowiodło **patriotycznego zaangażowania znacznej części społeczeństwa**, a z drugiej – było dowodem na **brak ukształtowanej świadomości narodowej wśród polskich chłopów**. W powstaniu wzięli udział nieliczni z nich. Większość była mu niechętna, a tworzone przez nich oddziały straży wiejskiej współdziałały z wojskami rosyjskimi. Również większa część **urzędników** pozostała lojalna wobec władzy carskiej, choć nie brak też było osób współpracujących ściśle z konspiracyjną administracją powstańczą.

represje wobec Polaków

W walkach powstańczych **zginęło około 25 tysięcy Polaków**, a **kilkadziesiąt tysięcy zesłano na Syberię** lub **wcielono do armii rosyjskiej**. Skonfiskowano **kilka tysięcy majątków szlacheckich**, a pozostałe obłożono wysokimi **kontrybucjami**. Szykany objęły także **Kościół katolicki**. Ograniczano swobodę jego działania, konfiskowano dobra i zamknięto większość klasztorów. W kilka lat po powstaniu dwaj biskupi, którzy przeciwstawiali się ingerencji władz w sprawy kościelne, zostali zesłani w głąb Rosji. W 1875 r. zlikwidowano w Królestwie Polskim ostatnią w Rosji diecezję Kościoła unickiego (istniał od 1596 r.), a jego wyznawców zmuszano do przejścia na prawosławie.

***Pożegnanie Europy*, obraz Aleksandra Sochaczewskiego z końca XIX w.**

Dzieło w sposób symboliczny ukazuje los Polaków zsyłanych w XIX w. na Syberię za swoją działalność niepodległościową.

Społeczeństwo Królestwa Polskiego poniosło w czasie powstania **ogromne koszty finansowe**. Utrzymywało wojska rosyjskie (poprzez urzędowe podatki), a jednocześnie płaciło podatki ściągane przez konspiracyjny Rząd Narodowy.

Na lepsze zmieniło się po powstaniu położenie chłopów, którzy w wyniku **uwłaszczenia** otrzymali ziemię na własność i to na warunkach korzystniejszych niż w pozostałej części Rosji. Na mocy **dekretu o uwłaszczeniu w Królestwie Polskim** z 1864 r. **chłopi stawali się właścicielami całej uprawianej dotąd roli**. Tymczasem **na Ziemiach Zabranych** reforma uwłaszczeniowa dokonana w 1861 r. pozwalała im zachować **tylko część ziemi** i to **za wysokim wykupem** rozłożonym na wiele lat. Ponadto nadziały ziemi uzyskiwali w Królestwie także bezrolni. Była im udzielana z dóbr państwowych bądź ze skonfiskowanych majątków uczestników powstania lub kościelnych. Podobnie jak w Galicji, takie zasady oznaczały w przyszłości dominację **małych gospodarstw chłopskich**. Chłopi zachowali możliwość korzystania z serwitutów. Stworzono także **samorząd wiejski**, podlegający jednak ścisłej kontroli władz rosyjskich. W zamierzeniach rosyjskich korzyści, które otrzymywali chłopi, miały być sposobem pozyskania ich wdzięczności i lojalności wobec cara. Jednak uwolnienie chłopów od zależności względem szlachty przyniosło skutki niezamierzone przez carat. Zlikwidowało główne źródło niechęci między tymi warstwami społecznymi. Dało też chłopom szansę na większą mobilność, zdobywanie wykształcenia oraz stopniowe wchodzenie w krąg idei nowoczesnego społeczeństwa. **W dalszej kolejności skutkowało to uzyskiwaniem przez ludność chłopską polskiej świadomości narodowej**.

uwłaszczenie chłopów

PYTANIA I POLECENIA

1. Przedstaw przyczyny i okoliczności, które doprowadziły do wybuchu powstania styczniowego.
2. Opisz działania podejmowane przez przywódców powstania i zakres działania podziemnego państwa polskiego. Omów charakter toczonych walk.

3. Wymień najważniejszych przywódców powstania styczniowego i określ, jaką rolę odegrali w jego przebiegu.
4. Przedstaw bilans i bezpośrednie następstwa powstania.
5. Porównaj przebieg powstania listopadowego i powstania styczniowego. Na czym polegała specyfika każdego z tych polskich wystąpień zbrojnych?
6. Przypomnij sobie z poprzednich lekcji informacje na temat uwłaszczenia w zaborach pruskim i austriackim. Porównaj przebieg tego procesu oraz zasady, na jakich dokonano uwłaszczenia we wszystkich trzech zaborach.
7. Wskaż podobieństwa i różnice w genezie, przebiegu i skutkach powstań listopadowego oraz styczniowego.

PODSUMOWANIE LEKCJI

s. 196
- **Po przegranej wojnie krymskiej** (1853–1856) **w Rosji** nastąpił **okres reform** (**odwilż posewastopolska**) wprowadzanych przez nowego cara **Aleksandra II**.

s. 196
- **W Królestwie Polskim zniesiono stan wojenny**. Umożliwiono też większą aktywność obywatelską.

s. 197–198
- Od czerwca **1860 r.** Polacy organizowali **manifestacje i nabożeństwa patriotyczne**. Na znak protestu wobec rosyjskich represji demonstrowano w stroju i zachowaniu **żałobę narodową**. Działania te nazwano **rewolucją moralną**.

s. 197
- Szereg ważnych **reform** zrealizował w Królestwie **Aleksander Wielopolski**.

s. 199
- Ukształtowały się stronnictwa **„białych"** i **„czerwonych"**. Obie grupy tworzyły struktury konspiracyjne. „Biali" za możliwy do zrealizowania cel uznali uzyskanie pełnej autonomii dla Królestwa Polskiego. Ewentualne powstanie odkładali na czas, gdy będzie mu sprzyjać sytuacja międzynarodowa. **„Czerwoni" przygotowywali się do podjęcia walki zbrojnej o niepodległość**.

s. 199–200
- **Branka** do wojska rosyjskiego była bezpośrednią przyczyną **wybuchu powstania 22 stycznia 1863 r.** „Czerwoni" powołali **Tymczasowy Rząd Narodowy** i ogłosili uwłaszczenie chłopów.

s. 201
- Polskie działania zbrojne przybrały **charakter partyzancki**. **W powstaniu wzięli udział głównie szlachta i mieszczanie**, natomiast **chłopi** w większości **pozostawali obojętni** wobec niego.

s. 202
- Przywódcy powstańczy stworzyli struktury **podziemnego państwa polskiego**, którego symbolem była **pieczęć Rządu Narodowego**.

s. 203
- **Brak realnej pomocy ze strony państw zachodnich**, **represje** oraz **przewaga liczebna wojsk rosyjskich** nie pozwoliły na dalsze podtrzymywanie działań powstańczych.

s. 204
- Powstanie próbował uratować **Romuald Traugutt** – od jesieni 1863 r. jego dyktator.

s. 204
- **Powstanie upadło latem 1864 r.** W grudniu rozbito ostatni powstańczy oddział.

s. 204
- Upadek powstania oznaczał **represje wobec jego uczestników**. Koszty klęski poniosło jednak całe społeczeństwo, przede wszystkim **szlachta** i **Kościół katolicki**.

s. 205
- **Chłopi w Królestwie Polskim** zostali **uwłaszczeni na mocy carskiego dekretu z marca 1864 r.** na korzystnych dla siebie warunkach.

2. Zabór rosyjski w latach 1864–1904

NA TEJ LEKCJI:

- poznasz cele i metody polityki rosyjskiej wobec społeczeństwa polskiego w Królestwie Polskim i na Ziemiach Zabranych;
- dowiesz się, jakie postawy przyjmowali Polacy wobec władz rosyjskich oraz polityki rusyfikacji;
- zapoznasz się z sytuacją gospodarczą Królestwa Polskiego;
- przeczytasz o rozwoju ruchów narodowych: ukraińskiego i litewskiego.

Polityka rosyjska wobec społeczeństwa polskiego. Integracja i rusyfikacja

Powstanie styczniowe nie tylko wywołało bezpośrednie represje wobec społeczeństwa polskiego. Wpłynęło na politykę rosyjską w następnych dekadach. Władze przystąpiły do likwidacji swobód narodowych i **zniosły ostatecznie autonomię Królestwa Polskiego**. Postawiły sobie za **cel** jego **pełne zespolenie z rosyjskim imperium**. Aleksander Wielopolski odszedł ze stanowiska naczelnika Rządu Cywilnego jeszcze w trakcie powstania, latem 1863 r. W ciągu kilku lat **zniesiono Radę Stanu**, **Radę Administracyjną** i **komisje rządowe**. Zaprzestano nawet używania nazwy Królestwo Polskie, wprowadzając określenie **Kraj Nadwiślański**. Zniesiono też odrębny herb Królestwa.

integracja Królestwa Polskiego z Rosją

Urząd namiestnika, który był wyrazem prawnej odrębności Królestwa Polskiego, **zlikwidowano w 1874 r.** Krajem zarządzał odtąd **generał-gubernator**, który miał **szerokie uprawnienia** i **łączył w swoim ręku władzę cywilną i wojskową**. Takie połączenie pozwalało mu lepiej sprawować nadzór nad społeczeństwem. Od 1879 r. uzyskał uprawnienia do oddawania pod sąd wojenny, a nawet zsyłania w głąb Rosji bez wyroku sądowego osób podejrzewanych o nielegalną działalność polityczną.

urząd generała-gubernatora

Stanowiska urzędnicze w Królestwie obsadzano **Rosjanami** lub **Polakami, których lojalność** wobec caratu **nie budziła wątpliwości**. W **urzędach**, w **wiejskim samorządzie** i w **sądownictwie obowiązywał język rosyjski**, bez względu na to, jakiej narodowości byli urzędnicy czy sędziowie i ich petenci. **Polskie** były **gazety**, **wydawnictwa**, **instytucje społeczne** i **teatry**. Jednak nie można było założyć czasopisma, szkoły czy teatru, jeśli nie miało się zgody urzędników, a **cenzorzy** kontrolowali wydawane publikacje i wystawiane przedstawienia. **Polacy byli nauczycielami** w szkołach elementarnych i w dużej części także w średnich. W miejsce zamkniętej Szkoły Głównej powstał w 1870 r. **Uniwersytet Warszawski**, ale z rosyjskim językiem wykładowym.

proces rusyfikacji

Początkowo – przez pierwsze 20 lat po upadku powstania – celem władz rosyjskich była przede wszystkim integracja Królestwa z Rosją oraz zagwarantowanie lojalności Polaków wobec cara. Z czasem (od lat 80.) na pierwsze miejsce wysunęło się **dążenie do rusyfikacji ludności kraju**. Szczególnie konsekwentnie politykę tę prowadzono w okresie, gdy urząd **generał-gubernatora** sprawował **generał Josif Hurko** (1883–1894), a **kuratorem warszawskiego okręgu szkolnego** był **Aleksandr Apuchtin** (1879–1897). Czasy urzędowania tego drugiego okazały się dla Polaków tak nieprzyjazne, że nazwano je **„nocą apuchtinowską"**. Był to zarazem okres, gdy carem Rosji był **Aleksander III** (1881–1894).

„noc apuchtinowska"

szkolnictwo w zaborze rosyjskim

Głównym narzędziem polityki rusyfikacyjnej stało się w tym czasie **szkolnictwo**. Szkoły poddano ścisłej kontroli, szpiegowano uczniów i zastępowano nauczycieli Polaków Rosjanami. **Język rosyjski** najpierw wprowadzono **do szkół średnich**, a **od 1885 r. – stopniowo do szkół elementarnych**. W tym okresie zaostrzono też **cenzurę**. Wśród **urzędników** było **coraz więcej Rosjan**. Wprawdzie na przełomie XIX i XX w. Polacy wciąż stanowili nieznaczną większość wśród kadry urzędniczej, sądowniczej i policji. Jednak zajmowali niższe i średnie stanowiska, a najwyższe były przeznaczone niemal wyłącznie dla Rosjan.

Źródło historyczne

Wspomnienia nauczyciela Jana Wołyńskiego

Surowo zabroniono czytania i posiadania polskich książek, a kontrola była tak ścisła, że przy odwiedzaniu stancji uczniowskich przeglądano książki każdego ucznia i przetrząsano sienniki, kufry z rzeczami [...]. Gdy zaś u ucznia znaleziono książkę o treści politycznej – tutaj zaliczano zagraniczne wydania naszych wieszczów – lub antypaństwowej treści socjalistycznej, bezwarunkowo wydalano ucznia z gimnazjum, a stancję zamykano. [...]

Żadne tego rodzaju represje nie pomagały. Uczniowie mieli książki polskie, czytali je, tworzyli biblioteki, kółka samokształceniowe w języku polskim. [...] Można się domyślić, jaki był rezultat wykrycia biblioteki: uczniowie, organizatorzy i zarządzający zostali wydaleni z gimnazjum z wilczym biletem [zakazem przyjmowania ich w innych szkołach].

Wiek XIX w źródłach, oprac. M. Sobańska-Bondaruk i S.B. Lenard, Warszawa 1998, s. 391–392.

Ćwiczenie

Scharakteryzuj postawę polskich uczniów wobec działań rusyfikacyjnych podejmowanych przez władze szkolne.

Pałac Staszica w Warszawie z fasadą przebudowaną w 1. połowie lat 90. w stylu bizantyńsko-rosyjskim

W pałacu mieściło się niegdyś Towarzystwo Przyjaciół Nauk, a później – Akademia Medyko-Chirurgiczna. Obie te instytucje nie istniały już w latach 90. W budynku funkcjonowało prawosławne gimnazjum. Ponadto zdecydowano o umieszczeniu w tym obiekcie cerkwi św. Tatiany Rzymianki. Wiązała się z tym przebudowa gmachu i nadanie mu rosyjskiego charakteru architektonicznego. Pałacowi przywrócono pierwotny wygląd w latach 20. XX w., po odzyskaniu przez Polskę niepodległości.

Na Ziemiach Zabranych, a szczególnie **na Litwie**, **represje popowstaniowe** miały wyjątkowo nasilony charakter. Liczne były kary zesłania na Syberię, wyroki śmierci i konfiskaty majątków ziemskich. Na szlachtę oraz duchowieństwo nałożono wysoką **kontrybucję**. Obowiązywała ona w formie specjalnego podatku aż do 1905 r., choć w międzyczasie zmniejszono jej wysokość. Osobom „polskiego pochodzenia i wyznania katolickiego" **zabroniono nabywania dóbr ziemskich** na obszarze Ziem Zabranych. Również ten zakaz został częściowo zniesiony w 1905 r., kiedy zezwolono Polakom na kupowanie ziemi, jednak tylko od siebie nawzajem, a nie od Rosjan. Jeszcze w połowie lat 60. XIX w. w rękach Polaków znajdowało się około 90% wszystkich majątków ziemskich. Na początku XX w. była to już tylko połowa.

Cofanie się polskości na wschód od Bugu wynikało nie tylko ze zmniejszania się polskiego stanu posiadania w odniesieniu do majątków ziemskich. Było przede wszystkim następstwem **działań rusyfikacyjnych**, które na tym terenie Rosjanie podejmowali znacznie szybciej i z większym natężeniem niż w Królestwie Polskim. Na Ziemiach Zabranych zlikwidowano **szkoły średnie i parafialne** nauczające w języku polskim. **Usunięto język polski z administracj**i i **z życia publicznego**. Obowiązywał **zakaz wydawania polskich czasopism**. Natomiast **książki** w języku polskim mogły być publikowane, poddawano je jednak **zaostrzonej cenzurze**. Dlatego też wiele polskich publikacji książkowych **ukazywało się w Petersburgu**, gdzie cenzura była łagodniejsza niż w Wilnie. Również wydawany od 1882 r. **tygodnik „Kraj"** – najważniejsze polskie czasopismo koncentrujące swoją uwagę na obszarze Kresów – ukazywał się w stolicy Rosji. Bardzo mocno **ograniczono na Ziemiach Zabranych swobodę działań Kościoła katolickiego** – zamykano klasztory, świątynie i kaplice, utrudniano pracę duszpasterską księży.

W kulturze polskiej tereny dawnej Rzeczypospolitej na wschód od Królestwa Polskiego odgrywały w XIX w. bardzo dużą rolę. To tutaj w dużej mierze ukształtował się polski romantyzm (zobacz rozdz. II.5.). W 2. połowie stulecia wśród Polaków z Królestwa Polskiego, a także innych zaborów obszary te budziły wielkie zainteresowanie. Można wręcz powiedzieć, że panowała moda na ich tradycje i historię. Ich dzieje popularyzowała literatura: poemat *Mohort* Wincentego Pola czy powieść *Ogniem i mieczem* Henryka Sienkiewicza. Właśnie w tym czasie upowszechniło się pojęcie ***Kresy*** na określenie Ziem Zabranych.

Pałac w Czarnym Ostrowie w guberni podolskiej, własność rodziny Przeździeckich, rysunek Napoleona Ordy z lat 70. XIX w.

Po powstaniu styczniowym ziemiańskie dwory i pałace były tym miejscem na Ziemiach Zabranych, gdzie swobodnie mogło się rozwijać polskie życie towarzyskie i gdzie kultywowano polską kulturę. Polacy byli liczni także w dużych miastach, w których jednak musieli liczyć się z bardzo poważnymi ograniczeniami życia narodowego (nawet rozmowa po polsku na ulicy była zabroniona).

Postawy społeczeństwa polskiego

zaprzestanie działalności konspiracyjnej

Po powstaniu styczniowym **niepodległościowa działalność konspiracyjna** w zaborze rosyjskim **zamarła na wiele lat**. Skutki poniesionej klęski były zbyt tragiczne, by na nowo podejmować próby walki zbrojnej. Zdawano sobie też sprawę z faktu, że tak Rosja, jak i pozostałe państwa zaborcze mają ugruntowaną pozycję mocarstwową. W tej sytuacji trudno było żywić nadzieje na odzyskanie niepodległości w niedalekiej przyszłości.

konserwatyści w Królestwie

Polscy **konserwatyści** w Królestwie chcieli kontynuować **politykę ugody** sprzed powstania. W nowych warunkach musieli zdecydowanie **ograniczyć swoje marzenia i postulaty**. W zamian za lojalną postawę wobec władz oczekiwali od rządzących stworzenia **warunków do rozwoju ekonomicznego kraju** oraz gwarancji **podstawowych swobód narodowych i religijnych**.

Wzorem dla konserwatystów w Królestwie była ugoda polsko-austriacka i autonomia Galicji. Liczyli na to, że konserwatywne z ducha imperium rosyjskie będzie chciało porozumieć się z przedstawicielami wyższych warstw społeczeństwa polskiego. Większe ustępstwa ze strony Rosji nie były jednak realne, choć wstąpienie na tron **Mikołaja II w 1894 r.** przyniosło **częściowe złagodzenie polityki rusyfikacyjnej**. Jednak **ugodowcy nie dysponowali dość szerokim poparciem w społeczeństwie polskim**, by Rosjanie widzieli w nich partnerów do zawarcia kompromisu.

Ceremonia odsłonięcia pomnika Adama Mickiewicza w Warszawie w 1898 r. i widok pomnika, ok. 1900 r.

Symbolem złagodzenia polityki carskiej wobec polskości za czasów Mikołaja II była zgoda na odsłonięcie w 1898 r. w Warszawie pomnika Adama Mickiewicza – poety, którego wiele dzieł było długo w Rosji zakazanych. Jednocześnie jednak generał-gubernator warszawski, aby nie dopuścić do manifestacji polskiego patriotyzmu, zakazał przemówień podczas uroczystości i zgromadził duże siły policyjne i wojskowe. Przygotowanego już przemówienia nie mógł wygłosić m.in. Henryk Sienkiewicz.

pozytywiści warszawscy

Pod panowaniem rosyjskim rozwinął się w latach 70. i 80. prąd ideowy, a także literacki nazywany **pozytywizmem warszawskim**. Z pozytywizmem zachodnioeuropejskim łączyła go przede wszystkim wiara w postęp, naukę i możliwość wpływania na właściwy kierunek rozwoju społeczeństwa. Wielu jego przedstawicielom bliskie były idee liberalne.

Zwolennicy tego nurtu **nie wierzyli w możliwość ugody z caratem**. Jednocześnie **odrzucali myśl o kontynuowaniu programu walki zbrojnej**, który okazał się dla społeczeństwa polskiego tak kosztowny. Postawom romantycznym, które stały u źródeł polskich powstań, przeciwstawiali polityczny realizm. Rozumieli przez to konieczność tymczasowego pogodzenia się z brakiem niepodległości i podjęcie **legalnej działalności na rzecz unowocześnienia społeczeństwa polskiego**.

praca organiczna

Głosili program **pracy organicznej**, który był już podejmowany z powodzeniem w zaborze pruskim od lat 40. (takie inicjatywy jak Bazar czy działalność Dezyderego Chłapowskiego – patrz rozdz. II.3.). Zgodnie z tym programem przetrwanie i pomyślną przyszłość miały zapewnić narodowi polskiemu **rozwój gospodarczy oraz bogacenie się społeczeństwa**, co pozwoliłoby Polakom konkurować z innymi narodami Europy. Ważne było każde podjęte przedsięwzięcie przemysłowe czy handlowe. Pozytywiści warszawscy podkreślali także znaczenie działań na rzecz **zachowania i rozwoju kultury narodowej**. Wysoko cenili naukę, oświatę i twór-

praca u podstaw

czą aktywność. Dlatego ważnym dla nich postulatem była **praca u podstaw**, czyli **upowszechnianie oświaty** zwłaszcza wśród **najniższych warstw społecznych**. W ten sposób chcieli uczynić z chłopów światłych i wykształconych gospodarzy oraz aktywnych uczestników życia społecznego i świadomych Polaków.

propagowanie idei pozytywizmu

Zasługą pozytywistów warszawskich było inspirowanie inicjatyw edukacyjnych (w tym **tajnego szkolnictwa**), **rozwój wydawnictw i prasy**, które wpływały na poszerzenie rynku czytelniczego oraz propagowanie wiedzy naukowej. Tajne szkolnictwo **dla ludu** rozwijało się w związku z faktem, że szkoły państwowe miały charakter rusyfikatorski, a przede wszystkim przestano w nich nauczać polskiego języka i historii.

Jadwiga Szczawińska-Dawidowa (1864–1910) – twórczyni Uniwersytetu Latającego, zdjęcie z końca lat 70. XIX w.

Kursy dla kobiet były organizowane już od 1882 r. Uczestnicząca w nich Jadwiga Szczawińska, późniejsza Dawidowa, podjęła się nadania im zorganizowanej formy i przygotowania programów nauczania.

W 1885 r. powstał w Warszawie tzw. **Uniwersytet Latający**, czyli system **tajnych kursów na poziomie szkolnictwa wyższego** przeznaczonych **dla kobiet**. Zajęcia obejmowały historię, literaturę, socjologię, pedagogikę, a więc głównie przedmioty humanistyczne. Jednak w programie znalazł się także blok przedmiotów przyrodniczo-matematycznych. Absolwentką Uniwersytetu Latającego była między innymi Maria Skłodowska-Curie.

Czołowym przedstawicielem liberalizmu i pozytywizmu warszawskiego był publicysta **Aleksander Świętochowski**. Wśród najwybitniejszych pisarzy okresu pozytywizmu znaleźli się: **Bolesław Prus**, **Maria Konopnicka**, **Henryk Sienkiewicz**, a na Litwie – **Eliza Orzeszkowa**. W utworach literackich, manifestach programowych i popularyzatorskich artykułach prasowych upowszechniali oni idee pozytywizmu. Oddziaływały one na znaczącą część wykształconego społeczeństwa. Przy tym w twórczości Sienkiewicza obok elementów pozytywistycznych bardzo silnie przejawiała się tradycja szlacheckiej, romantycznej formy patriotyzmu.

Bolesław Prus (właśc. Aleksander Głowacki, 1847–1912), rysunek Stanisława Witkiewicza z 1887 r.

Swoje poglądy Bolesław Prus popularyzował nie tylko przez powieści i opowiadania. Wielką popularność zyskał jego cykl felietonów pt. *Kroniki Tygodniowe*, zamieszczanych w latach 1875–1887 w „Kurierze Warszawskim".

Aleksander Świętochowski (1849–1938), rysunek Stanisława Witkiewicza z 1896 r.

Źródło historyczne

Fragmenty artykułu Aleksandra Świętochowskiego *Wskazania polityczne*, 1882 r.

W dawniejszych traktatach politycznych panowała jakaś wrzawa wojenna, brzmiały bębny i trąby bojowe, każde słowo było cięciem pałasza lub świstem kuli: w obecnych, o ile je posiadamy, widzimy tylko głęboko w ugory rodzime zaryty pług i słyszymy spokojne nawoływania spracowanych oraczów. [...]
Mimo całej przewagi czynników fizycznych walka społeczeństwa o byt nie jest tylko szeregiem starć orężnych, lecz także łańcuchem zapasów duchowych, do których zawsze zależy ostateczne zwycięstwo. [...] Nawet w rachunku politycznym liczą się tylko narody oświecone. Winniśmy zatem nie tylko krzepić się, kształcić rozum, wyrabiać dzielny charakter i pielęgnować czyste uczucie miłości do kraju, ale także [...] oddychać ciągle świeżym powietrzem postępu ogólnej myśli ludzkiej, odrodzoną przezeń krwią zasilać własny organizm i wytężać całą jego energię twórczą. [...]
[Los nasz] otworzył przed nami szerokie pole podbojów przemysłowo-handlowych, którego dotąd nie opanowaliśmy dostatecznie i na którym odnieść możemy pewniejsze zwycięstwa niż te, w których dotąd pokładaliśmy całą naszą ufność.
Marzenia o odzyskaniu samoistności zewnętrznej ustąpić dziś winny staraniom o samodzielność wewnętrzną. Samodzielność ta zaś może być tylko wynikiem wzmocnienia sił umysłowych i materialnych, wszechstronnego rozwoju narodowego, skojarzonego z postępem ogólnym, oraz demokratyzacji społeczeństwa, powołującej do działania w nim pierwiastki nierozbudzone i niedojrzałe. Taka moc, takie ustawiczne natężanie energii, taki ruch postępowy jedynie może utrzymać żywotność narodu i zapewnić mu rozrost.

Wiek XIX w źródłach, oprac. M. Sobańska-Bondaruk i S.B. Lenard, Warszawa 1998, s. 387–389.

Ćwiczenie

Wskaż w tekście Aleksandra Świętochowskiego najważniejsze punkty programu pozytywizmu warszawskiego. Jaką rolę w dziejach narodu polskiego mogła – twoim zdaniem – odegrać ich realizacja?

opór wobec polityki rusyfikacyjnej

Dzięki postawie społeczeństwa polskiego i odporności polskiej kultury **polityka rusyfikacyjna nie przynosiła rezultatów zakładanych przez władze rosyjskie**. Na drodze ich zamiarów stały **tradycje i emocje patriotyczne żywe w wielu domach i w Kościele**. Zamożniejsze oraz bardziej wykształcone warstwy społeczeństwa polskiego były przekonane o wyższości cywilizacyjnej polskości nad kulturą rosyjską. Na obszarze Królestwa nie wyrażały nią dużego zainteresowania, tym bardziej że **polska twórczość** mogła się tam rozwijać względnie swobodnie, jeśli nie dotykała wprost kwestii politycznych. Świadczyła ona, zwłaszcza literatura, o sile polskości. Rusyfikatorska szkoła państwowa nie była jedynym sposobem dostępu do edukacji. Część młodzieży uzyskiwała wykształcenie w Galicji cieszącej się pełną swobodą narodową. Niektórzy korzystali z tajnego szkolnictwa lub kształcili się sami z polskich książek. Również **różnice religijne** między Polaka-

mi i Rosjanami stanowiły barierę na drodze do wtopienia się w kulturę rosyjską. W efekcie nawet z ludności chłopskiej nie udało się urzędnikom uczynić Rosjan, choć spodziewali się, że nie będzie to trudnym zadaniem.

Gospodarka Królestwa Polskiego

rozwój przemysłu Królestwa Polskiego

Rozwój gospodarczy Królestwa Polskiego był w 2. połowie XIX w. bardzo szybki. Jeszcze **na początku lat 50. zniesiono granicę celną z Rosją**. Miało to zarówno negatywne, jak i pozytywne następstwa. Z jednej strony **Królestwo utraciło samodzielność gospodarczą** i zostało silnie związane interesami ekonomicznymi z resztą imperium. Z drugiej strony uzyskało jednak **szansę rozwoju produkcji** dzięki **otwarciu rozległych rynków rosyjskich** na polskie towary. W Królestwie warstwa **zamożnych przedsiębiorców i finansistów** – **burżuazji** – stawała się coraz liczniejsza. Należeli do niej **Polacy**, **Żydzi** i **Niemcy**. Największe znaczenie miały wciąż **tradycyjne gałęzie przemysłu**: włókienniczy (**Łódź**), górniczo-hutniczy (**Zagłębie Dąbrowskie**), ciężki i spożywczy. Ważnym ośrodkiem przemysłowym była **Warszawa**, której ludność przed wybuchem I wojny światowej osiągnęła prawie **900 tysięcy mieszkańców**.

W rolnictwie przemiany następowały wolniej. Zwłaszcza **gospodarstwa chłopskie, w większości niewielkie**, pozwalały ich właścicielom zaledwie na przetrwanie. Z kolei **ziemianie** po uwłaszczeniu i zniesieniu pańszczyzny mieli początkowo duże trudności w prowadzeniu majątków. Bogacili się ci spośród nich, którzy posiadali środki na unowocześnienie metod uprawy i hodowli oraz na zatrudnienie pracowników (w Królestwie bardzo tanich). Bardzo opłacalna stawała się zwłaszcza uprawa roślin przemysłowych: **buraków cukrowych** i **ziemniaków**, które ziemianie przerabiali we własnych cukrowniach i gorzelniach. Od połowy lat 80. nastąpił natomiast **spadek cen zboża**, co było spowodowane napływem taniego ziarna z Ameryki oraz z Rosji.

Ukraiński i litewski ruch narodowy pod panowaniem rosyjskim

ożywienie kultury Rusinów

Ożywienie odrębnej od rosyjskiej **kultury Rusinów** (**Ukraińców**) nastąpiło już w początkach XIX w. Narastało zainteresowanie kulturą ludową. Zarówno pod panowaniem rosyjskim, jak i austriackim (w Galicji) powstawały pierwsze utwory literackie, które **nadawały językowi ludowemu formę pisaną**. Natomiast **w latach 40.** ważną rolę odegrało demokratyczne **Bractwo Cyryla i Metodego** skupiające głównie studentów i wykładowców uniwersytetów w Kijowie i Charkowie. Upominało się ono o docenienie znaczenia ludu. Do tej organizacji należał między innymi **Taras Szewczenko**. Rusini (Ukraińcy) nie byli w tym czasie postrzegani przez swoich sąsiadów jako odrębny naród. Rosjanie widzieli w nich część wielkoruskiej wspólnoty i określali jako „Małorosjan". Polacy z kolei byli skłonni widzieć w nich „młodszych braci" należących do wspólnoty obejmującej wszystkich mieszkańców dawnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów.

Taras Szewczenko (1814–1861), grafika na podstawie fotografii z 1859 r.

W ukraińskiej tradycji narodowej Szewczenko zajmuje miejsce podobne do pozycji Adama Mickiewicza w tradycji polskiej. Urodzony jako chłop pańszczyźniany został wykupiony z poddaństwa przez przyjaciół w wieku 24 lat. Był poetą i malarzem. Nadał mowie ludu kształt literacki. Jego najbardziej znanym dziełem był wydany w 1840 r. zbiór poezji *Kobzar* (ukr. Kobziarz). Kiedy Bractwo Cyryla i Metodego zostało wykryte, właśnie Szewczenko otrzymał najsurowszą karę. Wcielono go do wojska oraz zakazano mu pisania i malowania. Ten ostatni zakaz nie był w pełni realizowany. Zwolniony w 1857 r. bez prawa powrotu na Ukrainę zmarł w 1861 r. w Petersburgu.

W okresie odwilży posewastopolskiej rusiński ruch narodowy rozwijał się bardzo dynamicznie. Obejmował przede wszystkim **działalność oświatową** i **wydawniczą** oraz **naukową**. Jednak **po powstaniu styczniowym władze rosyjskie** podjęły na Ziemiach Zabranych działania skierowane nie tylko przeciwko polskości. Dążyły również do **uniemożliwienia swobodnego rozwoju języka i kultury ukraińskiej** (a także litewskiej). Zabroniono drukowania w Rosji oraz przywożenia z zagranicy prasy i książek w języku ukraińskim.

Ponowne ożywienie ruchu nastąpiło **na przełomie XIX i XX w.** Nabrał on wówczas **charakteru politycznego**. Powstawały zróżnicowane **partie** (do 1905 r. nielegalne) oraz **prasa**. Działacze ukraińscy domagali się autonomii dla Ukrainy.

litewski ruch narodowy

Litewski ruch narodowy rozwinął się w pełni później niż ukraiński – **w 2. połowie XIX w.** Nabrał jednak prędko większej dynamiki. Był to efekt twórczości pierwszych litewskojęzycznych pisarzy oraz działalności należących do inteligencji entuzjastów ludowej kultury. Kształtowali oni litewski język literacki (wcześniej po litewsku mówili niemal wyłącznie chłopi). **Po powstaniu styczniowym władze rosyjskie** podjęły działania mające na celu **uniemożliwienie rozwoju odrębnej kultury litewskiej**. Zakazano działalności stowarzyszeń kulturalnych. Publikacje po litewsku mogły się ukazywać tylko drukowane grażdanką (czyli czcionką rosyjską). Natomiast zabroniono używania czcionki łacińskiej, którą Litwini się dotąd posługiwali. W odpowiedzi rozwinęli oni na niezwykłą skalę **przemyt druków publikowanych za granicą**. Rozbudowali także **tajne nauczanie**.

Od lat 80. coraz liczniejsze grono działaczy litewskich opowiadało się za **zerwaniem dotychczasowych silnych związków z kulturą polską** i oparciem się jedynie na rodzimych, etnicznych tradycjach oraz dziedzictwie średniowiecznego państwa litewskiego. Chcieli budować w pełni **odrębną tożsamość narodową** i realizować własne cele polityczne. W historycznych związkach z Polską narodowi działacze litewscy widzieli źródło kryzysu wysokiej kultury litewskiej i utraty elit, które się spolonizowały. Dlatego negowali wartość wspólnych z Polakami tradycji historycznych – przede wszystkim unii polsko-litewskiej.

Od lat 90. Litwini tworzyli **partie polityczne**, w pierwszej kolejności o charakterze **socjaldemokratycznym**. Działały one na emigracji, a także nielegalnie na ziemiach pod panowaniem rosyjskim.

Łódź

Łódź zyskała prawa miejskie w XV w., miała jednak charakter rolniczy. Gdy w 1815 r. znalazła się w granicach Królestwa Polskiego, liczyła kilkuset mieszkańców. Od lat 20. zaczęli do niej przybywać tkacze z krajów niemieckich i stawała się coraz ważniejszym ośrodkiem włókiennictwa.

Pieczęć Łodzi z 1867 r.
Gdy w 1867 r. Królestwo Polskie podzielono na 10 guberni, Łódź znalazła się w granicach guberni piotrkowskiej.

Widok ogólny Łodzi w 1812 r.

Fabryka Izraela Poznańskiego, fotografia z 1896 r.
Oprócz głównych zakładów produkujących tkaniny kompleks fabryczny Poznańskiego obejmował także warsztaty naprawy i budowy maszyn oraz odlewnię. W końcu XIX w. w fabrykach Poznańskiego pracowało kilka tysięcy osób. Obok fabryki powstał pałac Poznańskiego – jeden z najbardziej imponujących budynków Łodzi.

Rozwój przemysłu, który uczynił z Łodzi drugie pod względem wielkości miasto Królestwa Polskiego, nastąpił po zniesieniu w 1851 r. granicy celnej z Rosją. Otwarło to dla produkcji tekstylnej rynki wschodnie. Swoje fabryki zakładali w mieście Niemcy, Żydzi, Polacy i Rosjanie. Najbardziej znanymi i najbogatszymi łódzkimi przedsiębiorcami byli Karol Scheibler (czytaj: szajbler) i Izrael Poznański. Scheibler był Niemcem z Nadrenii. W 1855 r. otworzył w Łodzi przędzalnię bawełny, a następnie – zakłady zajmujące się dalszymi etapami produkcji tkanin (tkalnię i wykańczalnię). Z czasem jego przedsiębiorstwo stało się największym w Królestwie Polskim w zakresie przemysłu bawełnianego. Poznański pochodził z rodziny żydowskiej. Urodził się w Aleksandrowie Łódzkim, a jego rodzice przenieśli się do Łodzi w rok po jego urodzeniu. Zakład produkujący tkaniny bawełniane przejął po ojcu. Od 1872 r. zaczął rozbudowywać potężny zespół fabryczny – największy tego typu obiekt w Łodzi.

Księży Młyn Karola Scheiblera, grafika z końca XIX w.
Księży Młyn był zespołem fabryczno-mieszkalnym, który Scheibler rozbudowywał od lat 70. Kompleks obejmował oprócz zakładów przemysłowych i magazynów także domy mieszkalne dla robotników, sklepy, szkołę, remizę straży pożarnej, dwa szpitale oraz – podobnie jak w przypadku kompleksu Poznańskiego – bocznicę kolejową. Znajdowała się tu także rezydencja rodziny właściciela.

Piotrkowska – główna ulica Łodzi, pocztówka po 1903 r.

Luterański kościół Świętej Trójcy (po lewej), fotografia z 1896 r.

Katolicki kościół Podwyższenia Świętego Krzyża w Łodzi, fotografia z 1896 r.

Łódź w 1840 r. liczyła ok. 20 tysięcy mieszkańców, w 1900 r. – 280 tysięcy, a w 1914 r. – 580 tysięcy. W końcu XIX w. ok. 38% ludności stanowili Niemcy, 33% – Polacy, a 28,5% – Żydzi. Rosjan było stosunkowo niewielu.

Żydowska Wielka Synagoga w Łodzi, obecnie nieistniejąca

Na przełomie XIX i XX w. Łódź stała się miastem secesji. Powstało w niej wiele kamienic zbudowanych w tym stylu.

Willa Leopolda Kindermanna wybudowana w latach 1902–1903 jest uznawana za jedno z najwybitniejszych dzieł architektury secesyjnej na ziemiach polskich. Jej projektantem był Gustaw Landau-Gutenteger.

PYTANIA I POLECENIA

1. Przedstaw cele polityki rosyjskiej wobec społeczeństwa polskiego po powstaniu styczniowym. Na czym polegały rosyjskie dążenia integracyjne i rusyfikacyjne?
2. Opisz metody stosowane przez władze rosyjskie w stosunku do mieszkańców Królestwa Polskiego i Ziem Zabranych. Które z nich były – twoim zdaniem – najbardziej dotkliwe dla ludności?
3. Scharakteryzuj postawy społeczeństwa polskiego wobec zaborcy. Wyjaśnij, czym był pozytywizm warszawski i jaką odegrał rolę.
4. Wskaż najważniejsze cechy gospodarki Królestwa Polskiego w 2. połowie XIX w.
5. Omów rozwój ukraińskiego i litewskiego ruchu narodowego pod panowaniem rosyjskim.

PODSUMOWANIE LEKCJI

s. 209
- **Pierwszym celem władz rosyjskich** po powstaniu styczniowym była **integracja** (zespolenie) **Królestwa Polskiego z Rosją** poprzez **likwidację** jego **instytucji autonomicznych**.

s. 207
- **Szerokie uprawnienia**, jakie uzyskali **generał-gubernatorzy warszawscy**, miały im pozwolić na **ścisłą kontrolę społeczeństwa polskiego**.

s. 208
- **Język rosyjski** obowiązywał w Królestwie Polskim w urzędach, sądownictwie oraz w rosnącym stopniu w szkolnictwie. **Szkolnictwo** stało się głównym narzędziem **rusyfikacji** w latach 80. i 90. XIX w. (**„noc apuchtinowska"**).

s. 207
- Na **Ziemiach Zabranych** (**Kresach**) represje i ograniczenia prawne dotyczące społeczności polskiej były **jeszcze poważniejsze niż w Królestwie**.

s. 210
- Po powstaniu styczniowym na wiele lat **zamarła niepodległościowa działalność konspiracyjna**.

s. 210
- **Konserwatyści w Królestwie** bez powodzenia próbowali uzyskać poprawę położenia Polaków kosztem **ugody z Rosją**.

s. 211
- **Pozytywiści warszawscy** w miejsce walki zbrojnej proponowali **legalną działalność** na rzecz **rozwoju cywilizacyjnego społeczeństwa polskiego**. Ich hasłami były: ***praca organiczna*** i ***praca u podstaw***. Popierali **inicjatywy gospodarcze, kulturalne i oświatowe**.

s. 212
- Największą rolę w **propagowaniu idei pozytywizmu** odegrali: **Aleksander Świętochowski, Bolesław Prus** i **Eliza Orzeszkowa**.

s. 213
- **Polacy nie poddali się polityce rusyfikacyjnej**, jak tego oczekiwały władze rosyjskie.

s. 214
- W 2. połowie XIX w. **dynamicznie rozwijał się przemysł Królestwa Polskiego**. Nieco **wolniej następowały przemiany w rolnictwie**.

s. 214 –215
- Nowym zjawiskiem był **rozwój litewskiego i ukraińskiego ruchu narodowego**. Zmierzały one do ukształtowania nowoczesnej świadomości narodowej Rusinów (Ukraińców) i Litwinów.

3. Zabór pruski w 2. połowie XIX i na początku XX w.

NA TEJ LEKCJI:

- poznasz cele i metody działań władz wobec Polaków w zaborze pruskim;
- dowiesz się, w jaki sposób polskie społeczeństwo przeciwstawiało się germanizacji;
- przeczytasz o przemianach gospodarczych w Wielkopolsce;
- zapoznasz się z przejawami rozbudzenia polskiej świadomości narodowej na Górnym Śląsku, Warmii i Mazurach.

Polityka władz wobec społeczeństwa polskiego w zaborze pruskim. Germanizacja i walka z nią

polityka germanizacyjna

Zabór pruski stał się od lat 70. XIX w. terenem nasilającej się polityki germanizacyjnej. Było to rezultatem zjednoczenia Niemiec (1871 r.) i polityki wewnętrznej Ottona von Bismarcka, która zmierzała do pełnej integracji nowo powstałego państwa. Poszczególne kraje wchodzące w skład Cesarstwa Niemieckiego posiadały daleko idącą niezależność w kwestiach polityki wewnętrznej, w tym narodowościowej. Dla Polaków sytuacja ta okazała się niekorzystna, gdyż rząd pruski prowadził jeszcze bardziej konsekwentną politykę dyskryminacji mniejszości niż władze ogólnoniemieckie. Te drugie były czasem powściągane przez niemiecki parlament. Trzeba przy tym pamiętać, że **Bismarck był kanclerzem II Rzeszy**, czyli zjednoczonych pod egidą Prus państw niemieckich.

usunięcie języka polskiego z instytucji państwowych

Wobec Polaków Bismarck prowadził działania przypominające pod wieloma względami te, jakie podejmowali Rosjanie na im podległych obszarach dawnej Rzeczypospolitej. Również **w zaborze pruskim usunięto całkowicie język polski z urzędów i sądów**, a z czasem także z **kolei** i **poczty** (od 1901 r. nie przyjmowała ona listów adresowanych w języku polskim). W 1876 r. **język niemiecki** stał się **językiem nauczania w szkołach**. Język polski pozostał jako jeden z przedmiotów, ale w 10 lat później wycofano go z programów. Zachowano wówczas tylko **nauczanie po polsku religii**.

Kulturkampf

W latach 70. Bismarck prowadził w Rzeszy Niemieckiej działania określane jako **Kulturkampf** (niem. walka o kulturę). Ich celem było umocnienie jedności Niemiec poprzez **ograniczenie roli Kościoła katolickiego**. Wywodzący się z protestanckich Prus kanclerz **uznał go za zbyt niezależny i wpływowy oraz zagrażający spójności** nowopowstałego **cesarstwa**. Katolicy stanowili ponad 1/3 mieszkańców cesarstwa i byli szczególnie liczni na wschodzie (Polacy) i południu Niemiec oraz na ziemiach odebranych Francji. Bismarck zamierzał podporządkować Kościół państwu. Wprowadzono karę 2 lat więzienia dla duchownych, którzy wygłaszaliby w kościołach an-

typańskowe wypowiedzi. Interpretacja, które sformułowania można za takie uznać, należała do urzędników. Usunięto z kraju jezuitów oraz odebrano duchownym nadzór nad szkołami. Państwo miało decydować o obsadzie stanowisk kościelnych. Duchownych, którzy nie chcieli się podporządkować nowym prawom, pozbawiano funkcji, karano wysokimi grzywnami, a nawet więziono. Doprowadziło to do zerwania na 10 lat stosunków dyplomatycznych między Watykanem a Cesarstwem Niemieckim.

Na ziemiach zamieszkałych przez ludność polską, która w większości wyznawała katolicyzm, **atak na Kościół** stał się jednocześnie atakiem na polskość i **wspomagał germanizację**. Również tutaj duchowni stracili wpływ na szkolnictwo. W Poznaniu zamknięto seminarium, a księża musieli zdać egzamin ze znajomości kultury niemieckiej.

Na początku lat 80. Bismarck zaprzestał polityki Kulturkampfu. Stało się tak, ponieważ dostrzegł, że pogłębia ona podziały w społeczeństwie niemieckim wbrew pierwotnym intencjom kanclerza. Potrzebował ponadto wsparcia polityków katolickich przeciwko rosnącej w siłę partii socjaldemokratycznej. Kościół odzyskał wówczas decydujący głos przy obsadzaniu stanowisk duchownych, a wielu kapłanów powróciło do sprawowania swoich funkcji.

rugi pruskie

Jednym ze sposobów na osłabienie polskości, jakie podjął Bismarck, stały się tzw. **rugi pruskie**. Nazywano tak rozpoczętą **w 1885 r.** akcję **wysiedlania z terenu Prus** osób (Polaków i Żydów) nieposiadających obywatelstwa niemieckiego, **przybyłych z Galicji i Królestwa Polskiego**. Byli to imigranci ekonomiczni, wśród których największą grupę stanowili **polscy robotnicy rolni**. Rugi objęły **kilkadziesiąt tysięcy osób** i spotkały się z potępieniem nawet parlamentu niemieckiego. Po 5 latach trwania wysiedleń okazało się, że tania siła robocza jest niezbędna niemieckim ziemianom. Dlatego też w 1890 r. dopuszczono ponownie pracę polskich przybyszów zza granicy, ale tylko jako robotników sezonowych niemających prawa osiedlać się w Niemczech na dłużej.

***Rugi pruskie*, obraz Wojciecha Kossaka z początku XX w.**

Komisja Kolonizacyjna

W 1886 r. władze niemieckie powołały **Komisję Kolonizacyjną**, która w zaborze pruskim usiłowała **wykupować ziemię z rąk Polaków** i sprowadzać na tak pozyskane działki **niemieckich osadników**. Mimo ogromnych pieniędzy przeznaczanych na ten cel, Komisja poniosła porażkę. Polacy niechętnie sprzedawali ziemię Niemcom, a niemieccy chłopi nie chcieli się przeprowadzać na wschodnie tereny państwa.

Hakata

W 1894 r. Niemcy utworzyli **w Poznaniu** nacjonalistyczny **Związek Popierania Niemczyzny na Kresach Wschodnich** (od pierwszych liter nazwisk założycieli nazywany **Hakatą**). Nie była to organizacja powołana do życia przez władze, lecz **stowarzyszenie zorganizowane przez członków społeczności niemieckiej** – głównie ziemian, urzędników i nauczycieli. Jej celem było wspieranie rządu w antypolskich działaniach.

strajk dzieci we Wrześni

Po dymisji Bismarcka w 1890 r. sytuacja Polaków uległa na krótko niewielkiej poprawie. Jednak od 1900 r. znowu się pogorszyła. Wprowadzano **język niemiecki** nawet **do nauczania religii**. Symbolem oporu wobec germanizacji stała się postawa **dzieci polskich** z miejscowości **Września** położonej niedaleko Gniezna. **W 1901 r.** próbowano zmusić je do nauki religii i odmawiania modlitw w języku niemieckim, na co odpowiedziały **strajkiem**. Wobec stawiających opór uczniów i uczennic stosowano karę chłosty. Rodziców, którzy w ramach protestu przestali posyłać dzieci do szkoły, czekały procesy sądowe i kary pieniężne. Represje te spowodowały wzrost niechęci do Niemców wśród Polaków w całym zaborze pruskim. Zdarzenia we Wrześni stały się głośne w świecie i wywołały oburzenie opinii publicznej w wielu krajach. W 1906 r. strajki o podobnym podłożu wybuchły w zaborze pruskim na wielką skalę. Objęły w Wielkopolsce około 950 szkół i 70 tysięcy uczniów.

Dzieci uczestniczące w strajku we Wrześni

wóz Drzymały

Jednym ze sposobów, jaki wykorzystano w celu dyskryminacji Polaków, było przyjęcie na początku XX w. ustawy **zakazującej stawiania budynków bez zgody władz**. W ten sposób **uniemożliwiano tworzenie nowych gospodarstw polskich** na działkach rolnych, na których nie było zabudowań. Stało się to podłożem sławnej sprawy **wozu Michała Drzymały**.

Michał Drzymała i jego wóz (drugi z kolei, zakupiony ze składek społecznych) w 1908 r.

Polski chłop Michał Drzymała, któremu w 1904 r. władze pruskie nie pozwoliły wybudować domu na zakupionej ziemi, zamieszkał w wozie cyrkowym. Wówczas urzędnicy uznali, że stojący w miejscu wóz jest domem. Drzymała przesuwał go więc nieznacznie każdego dnia. Sprawa stała się głośna w prasie polskiej i zagranicznej, a w gospodarstwie Drzymały zaczęły się odbywać patriotyczne manifestacje. Urzędnicy na różne sposoby szykanowali niepokornego chłopa. W końcu po 5 latach, gdy zapadł prawomocny wyrok sądowy, odebrali mu wóz. Zamieszkał wtedy w ziemiance, a następnie przeniósł się do pobliskiej wsi, gdzie kupił gospodarstwo wraz z istniejącym już domem, co było dozwolone.

rozbudzenie polskiej świadomości narodowej na Śląsku

Niemieckie wysiłki zmierzające do osłabienia polskości dawały często rezultaty odwrotne do zamierzonych. Wszędzie w zaborze pruskim obrona przed polityką Kulturkampfu wiązała silniej Kościół z ludnością polską. Natomiast na **Śląsku** (odłączonym od Polski jeszcze w średniowieczu) wręcz **budziła polską świadomość narodową** wśród nieposiadającej jej wcześniej polskojęzycznej ludności. Polacy odpowiedzieli na działania władz i nacjonalistów niemieckich **wzmożoną aktywnością organizacyjną w dziedzinie gospodarki, życia społecznego i kultury**. Umacniała się wśród nich skłonność do współpracy bez względu na podziały społeczne (postawa określana jako **solidaryzm narodowy**).

Źródło historyczne

Fragmenty listu Henryka Sienkiewicza na temat germanizacji w zaborze pruskim, 1902 r.

W Prusach względnie do praw, jakie Konstytucja tego Państwa daje i zapewnia wszystkim obywatelom, obecnie Polakom jest najgorzej i prawa te są w stosunku do ludności polskiej najbardziej omijane lub wprost łamane. Wedle zasad sprawiedliwości, a w Prusach i na zasadzie dawniejszych zobowiązań królewskich, ludność miałaby prawo wymagać od Państwa, aby jej tradycję, kulturę, język i religię, słowem to wszystko, co stanowi jej polską odrębność – otoczyło swą opieką i wsparło pomocą. Tymczasem ludność ta pragnie tylko, aby jej nie broniono zostać, zgodnie z wolą Bożą – polską, ale pragnie na próżno. [...] Ma [przymusowa germanizacja] dla nas tę korzyść, że wobec takiego stanu rzeczy zniemczenie naszego społeczeństwa staje się absolutną mrzonką. [...] Niemieckość wszczepiana drogą przemocy i nienawiści stać się może w najlepszym dla niej razie marnym zewnętrznym pozorem, ale nie przejdzie w krew polską i nie stanie się jej częścią składową. [...] Jednakże drugą stroną medalu, a zarazem istotnym niebezpieczeństwem grożącym polskiemu Narodowi jest to, że nienawiść rodzi nienawiść. [...] Strzeżcie duszy polskiej, aby nie została ona zatruta nienawiścią, jak została zatruta – pruska. Strzeżcie ze względów

moralnych jak i politycznych. Pamiętajcie, że Bóg wie, jakie jeszcze ewolucje czekają państwo pruskie i że przy swej całej sile może być to państwo zjawiskiem przechodniem, zaś z Niemcami musicie żyć nieustannie. [...] Oto jeśli chodzi o wynarodowienie Polaków, chwila dziejowa została jak najfatalniej wybraną. Dla każdych trzeźwo patrzących oczu naród polski znajduje się obecnie, że się tak wyrażę, w stanie renesansu. Nie mówiąc już o niezwykłej płodności szczepu [...] duch polski, świadomość narodowa w szerokich masach – zdwojona polska energia, zdwojona gospodarność i pracowitość.

K. Rose, *Wspomnienia berlińskie*, Warszawa 1932, s. 24–28.

Ćwiczenie

1. Przedstaw, jak Henryk Sienkiewicz oceniał politykę pruską wobec Polaków.

2. Wyjaśnij, w jaki sposób uzasadniał swoje przekonanie, że wynarodowienie Polaków i ich germanizacja nie mogą się powieść.

Przemiany gospodarcze

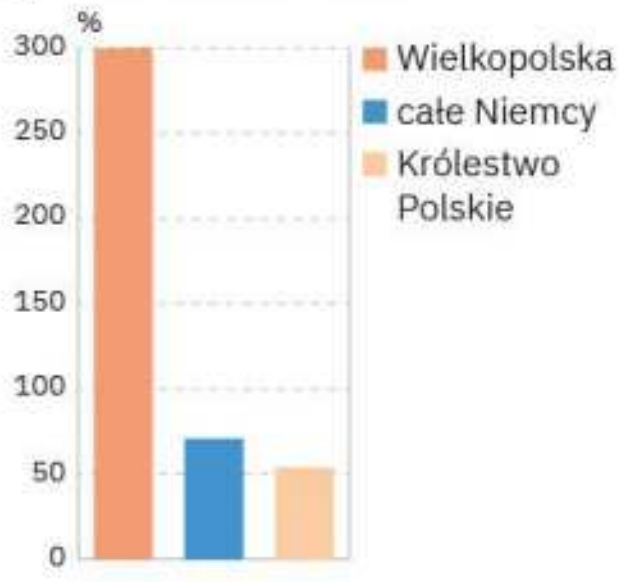
praca organiczna

Społeczeństwo polskie pod zaborem pruskim podjęło wiele inicjatyw mieszczących się w programie **pracy organicznej** oraz realizujących ideę solidaryzmu narodowego. Rozwijało działalność gospodarczą, korzystając z możliwości, jakie dawało funkcjonowanie w obrębie rozwijającej się gospodarki niemieckiej. W Wielkopolsce cały czas dużą rolę odgrywał poznański **Bazar** (zobacz rozdz. II.3.). Powstawały ponadto **banki spółdzielcze** udzielające kredytów oraz zachęcające do oszczędzania. Działalność **instytucji i stowarzyszeń gospodarczych** pozwalała na rozwój inicjatyw przemysłowych i rozwój gospodarstw rolnych.

rozwój rolnictwa w Wielkopolsce

W Wielkopolsce prężnie rozwijało się rolnictwo. Przeważały tu **gospodarstwa należące do ziemian** oraz **zamożnych chłopów**. Nie występowało rozdrobnienie ziemi między małe gospodarstwa chłopskie charakterystyczne dla Królestwa Polskiego i Galicji. Nowoczesne metody uprawy i użycie maszyn rolniczych było tu bardziej rozpowszechnione niż w innych zaborach. Przyrost plonów następował bardzo szybko.

Rozwój przemysłu nie postępował w Wielkopolsce tak intensywnie jak rolnictwa. Najlepiej rozwijały się **przemysły**: **spożywczy**, **drzewny** i **meblarski**. Ponadto powstawały zakłady produkujące **narzędzia i maszyny na potrzeby rolnictwa**. Natomiast ze względu na brak surowców **słabiej rozwinął się przemysł ciężki**. W gospodarce występowała silna **konkurencja między Polakami i Niemcami**. Niemcy mieli wyraźną przewagę w handlu. Natomiast w przemyśle i rolnictwie pozycja Polaków była bardzo mocna.

Wzrost produkcji rolnej w latach 1882–1912 (w procentach) w Wielkopolsce, całych Niemczech i dla porównania w Królestwie Polskim

Pomnik Hipolita Cegielskiego (1813–1868) w Poznaniu

Hipolit Cegielski był przemysłowcem, a także działaczem społecznym i dziennikarzem. Jako zwolennik pracy organicznej przez całe życie konsekwentnie realizował jej założenia. W latach 50. stworzył prężnie rozwijającą się fabrykę narzędzi i maszyn rolniczych. Współtworzył wiele polskich instytucji gospodarczych, edukacyjnych i kulturalnych oraz zakładał polskie czasopisma.

Rynek w Poznaniu i ulica Dworcowa w Bydgoszczy, przełom XIX i XX w.

Wielkie Księstwo Poznańskie było podzielone na dwie rejencje: poznańską i bydgoską. Bydgoszcz była drugim pod względem wielkości miastem Księstwa.

Ważnym obszarem **wydobycia węgla kamiennego** oraz ośrodkiem **hutnictwa** i **przemysłu metalurgicznego** był **Górny Śląsk**, gdzie jednak właścicielami zdecydowanej większości zakładów byli Niemcy.

Górny Śląsk, Warmia i Mazury

Górny Śląsk nie należał do państwa polskiego od czasów późnego średniowiecza. Zamieszkiwała na nim jednak w przeważającej mierze **polskojęzyczna** (dialekt śląski), **katolicka** ludność. Przemiany społeczno-gospodarcze związane z szybkim rozwojem przemysłu na tym terenie powodowały natomiast zwiększony **napływ w XIX w. Niemców** z innych obszarów ziem niemieckich. Z drugiej strony przemiany cywilizacyjne typowe dla tej epoki wiązały się ze stopniowym wzrostem wykształcenia, a w dalszej kolejności – również z **rozwojem polskiej świadomości narodowej** wśród rodzimej ludności. Przyczyniła się do tego także obrona przed skutkami działań germanizacyjnych, a zwłaszcza Kulturkampfu. Co więcej, wyższe warstwy społeczne oraz administracja składały się na tym terenie z Niemców. Polskie były głównie warstwy chłopska i robotnicza. **Podziały społeczne pokrywały się więc w dużej mierze z etnicznymi** (chociaż wśród robotników byli liczni także Niemcy). Stopniowo wzrastał udział Polaków wśród **warstw wykształconych**. W działalność kulturalną i społeczną angażowało się **drobnomieszczaństwo** i **robotnicy**.

rozwój polskiej świadomości narodowej

Drobnomieszczaństwo – warstwa społeczna obejmująca właścicieli małych warsztatów rzemieślniczych, zakładów handlowych bądź usługowych, lokali do wynajęcia, niezatrudniających wcale lub zatrudniających tylko niewielu pracowników.

Rozbudzeniu polskiej świadomości narodowej sprzyjały wysiłki **działaczy społecznych, politycznych i kulturalnych**. Ważną postacią od połowy lat 60. był **Karol Miarka**, z zawodu nauczyciel. Szczególną rolę odegrało redagowane przez niego **czasopismo „Katolik"**, które przeciwstawiało się germanizacji i nawoływało do pielęgnowania polskiego języka i tradycji historycznych. Działalność Miarki kontynuował przybyły z Wielkopolski **Adam Napieralski** oraz wielu innych działaczy. Powstawały kolejne polskie gazety. Zdecydowaną postawę w walce z antypolską polityką władz niemieckich zajął zwłaszcza wydawany od 1902 r. **„Górnoślązak"**. Jego redaktorem był **Wojciech Korfanty**. Zakładano biblioteki ludowe, stowarzyszenia kulturalne i społeczne. Przed I wojną światową było już kilkaset takich organizacji.

Karol Miarka (1825–1882), grafika z 1880 r.

Warmia była częścią I Rzeczypospolitej od 1466 r., czyli II pokoju toruńskiego do 1772 r., kiedy to w wyniku I rozbioru znalazła się w granicach Prus. Natomiast **Mazury** nigdy nie należały do Polski. Jednak już w średniowieczu i wczesnej nowożytności napływała tam licznie ludność polska z Mazowsza. Na początku lat 60. XIX w. **blisko połowa mieszkańców** Warmii i Mazur **posługiwała się językiem polskim**. Z czasem udział procentowy osób polskojęzycznych malał. **Na Warmii** była to ludność głównie **katolicka**. Duża jej część uznawała się za Polaków. Natomiast **na Mazurach** osoby posługujące się językiem polskim (dialekt mazurski) były w większości **protestantami**, co utrudniało związanie się ich z polską tożsamością. **Mazurzy z reguły nie czuli się ani Niemcami, ani Polakami**.

Działania germanizacyjne na Warmii i Mazurach prowadzono jeszcze wcześniej i z większą intensywnością niż w Wielkopolsce. Przeciwstawiali się im już w 1. połowie XIX w. **Krzysztof Celestyn Mrongowiusz** i **Gustaw Gizewiusz** (obaj pastorzy ewangeliccy). W 2. połowie stulecia **grupa osób zaangażowanych w polską działalność narodową była tu bardzo nieliczna**. Patronował jej między innymi wybitny historyk **Wojciech Kętrzyński**. Podejmowano działania podobne do tych z Górnego Śląska, ale na niewielką skalę. Prasę polską (podobnie jak książki) początkowo sprowadzano z innych obszarów zamieszkanych przez Polaków. Dopiero od połowy lat 80. dużą rolę zaczęła odgrywać miejscowa „Gazeta Olsztyńska". W przypadku Warmii, podobnie jak Górnego Śląska, nastąpiło silne **powiązanie polskości z katolicyzmem** – zwłaszcza po okresie Kulturkampfu. Szczególne znaczenie miała duża wieś **Gietrzwałd**. Powstała tam pierwsza na Warmii polska księgarnia. Życie religijne koncentrowało się natomiast wokół tamtejszego sanktuarium maryjnego. W 1877 r. rozeszła się wieść o objawieniach w Gietrzwałdzie, podczas których Maryja miała przemówić do dwóch dziewczynek po polsku. Upowszechnianie doniesień o tym zdarzeniu przyczyniło się do umocnienia polskości na Warmii.

PYTANIA I POLECENIA

1. Przedstaw cele oraz metody stosowane przez władze pruskie i niemieckie wobec społeczeństwa polskiego. Porównaj je z działaniami rosyjskimi. Wskaż najważniejsze podobieństwa i różnice.
2. Wyjaśnij pojęcia: *Kulturkampf, rugi pruskie, Komisja Kolonizacyjna, Hakata.*
3. Scharakteryzuj skutki polityki germanizacyjnej oraz postawy i działania społeczeństwa polskiego będące odpowiedzią na nią.
4. Omów polską aktywność gospodarczą pod zaborem pruskim.
5. Wyjaśnij, jakie miało źródła i na czym polegało rozbudzenie polskiej świadomości narodowej na Górnym Śląsku, Warmii i Mazurach.

PODSUMOWANIE LEKCJI

- Po zjednoczeniu Niemiec (1871 r.) **nasiliła się wobec społeczeństwa polskiego polityka germanizacyjna.** s. 219
- Poważnie **ograniczono** możliwość **posługiwania się językiem polskim w życiu publicznym.** s. 219
- Przekonanie Bismarcka o tym, że Kościół katolicki zagraża spójności Niemiec, skłoniło go do prób osłabienia znaczenia Kościoła poprzez prowadzoną **w latach 70. politykę Kulturkampfu.** Na ziemiach zamieszkanych przez Polaków atak na Kościół **wspomagał działania germanizacyjne.** s. 219
- Podejmowanymi przez **władze** metodami **osłabienia polskości** były także **rugi pruskie** i działania **Komisji Kolonizacyjnej.** Antypolską organizacją, którą utworzyli **członkowie społeczności niemieckiej,** była **Hakata.** s. 219–221
- Symbolem **walki Polaków z germanizacją** były m.in. **strajk dzieci we Wrześni** i sprawa **wozu Drzymały.** s. 221
- **Działania germanizacyjne** były **w znacznej mierze nieskuteczne,** a nawet przyczyniały się do **utrwalenia** lub **rozbudzenia** (jak na Śląsku) **polskiej świadomości narodowej.** s. 222
- Polacy podejmowali liczne działania zgodne z ideą **pracy organicznej.** Byli aktywni w gospodarce. **Wielkopolska rozwijała się** szczególnie w zakresie **rolnictwa.** s. 223
- Na **Górnym Śląsku,** a w **mniejszym stopniu** na **Warmii** i **Mazurach** następował **rozwój polskiej świadomości narodowej.** Dużą rolę odegrały w tym wysiłki **działaczy społeczno-politycznych i kulturalnych** (jak **Karol Miarka**), polska prasa i liczne organizacje tworzone przez Polaków. s. 225–226

4. Autonomia galicyjska

NA TEJ LEKCJI:

- dowiesz się, w jaki sposób doszło do porozumienia między władzami austriackimi a przedstawicielami społeczności polskiej w Galicji;
- poznasz zakres autonomii galicyjskiej i jej wpływ na polskie życie narodowe;
- przeczytasz o przemianach świadomości narodowej Rusinów (Ukraińców) oraz o społeczności żydowskiej w Galicji;
- dowiesz się, jakie problemy społeczno-gospodarcze występowały w Galicji.

Kształtowanie się i zakres autonomii galicyjskiej

reformy w Cesarstwie Austriackim

Sytuacja Polaków żyjących pod panowaniem Austrii uległa radykalnej zmianie w wyniku **reform** przeprowadzonych w tym państwie **w latach 60.** (zobacz rozdz. III.1.). **Starania o uzyskanie** od władz austriackich **jak największych swobód politycznych i narodowych polscy politycy podejmowali** przez całe **lata 60. i początek 70.** We wcześniejszym okresie swobody te były bardzo ograniczone, a władze austriackie podejmowały działania germanizacyjne. W trakcie przebudowy monarchii władze zdały sobie sprawę, że potrzebują polskiej współpracy w rządzeniu państwem. Dzięki temu możliwe stało się **porozumienie**. Procesy germanizacji życia publicznego zostały odwrócone, a Polacy otrzymali szeroki zakres praw narodowych. Uczyniło to z **Galicji** jedyny obszar ziem dawnej Rzeczypospolitej, gdzie **polskie życie narodowe uzyskało szeroki zakres swobód**.

autonomia Galicji

Siedziba galicyjskiego Sejmu Krajowego we Lwowie, zdjęcie z końca XIX w.

Już w latach 1859–1860 **język polski i ruski** (**ukraiński**) dopuszczono **w Galicji** do użycia **w administracji i sądownictwie** obok niemieckiego. Austriackie akty prawne – dyplom październikowy z 1860 r. i patent ludowy z 1861 r. – wprowadziły w monarchii swobody liberalne i ustanawiały ustrój parlamentarny. Dzięki temu **w 1861 r.** w stolicy Galicji – **Lwowie** – mógł się zebrać **Sejm Krajowy**.

Kolejnym krokiem na drodze do zwiększania swobód było powołanie **w 1867 r. Rady Szkolnej Krajowej**, która stała się w pełni autonomicznym organem kierującym rozwojem szkolnictwa w Galicji. Dalsze rokowania prowadzono w latach **1868–1873**. W ich efekcie Galicja uzyskała na tyle znaczące poszerzenie praw krajowych, że **zakres jej autonomii stał się większy niż innych krajów koronnych Austrii**.

zakres praw

Uprawnienia Sejmu Krajowego objęły ostatecznie między innymi kwestie **galicyjskiego rolnictwa, kultury, robót publicznych, samorządu** i **edukacji**. **Język polski** (i w mniejszym stopniu ukraiński) stał się **obowiązujący w administracji, sądownictwie i szkolnictwie**, zastępując język niemiecki. **Polacy uzyskali decydujący głos w sprawach wewnętrznych Galicji**. Dominowali w **Sejmie Krajowym** i powoływanym przez niego organie wykonawczym – **Wydziale Krajowym**. Polakami byli też wszyscy kolejni **namiestnicy Galicji**, których rolą, jako przedstawicieli cesarza, było kierowanie administracją. **Rusinom** (**Ukraińcom**), którzy stanowili 40% ludności kraju, przyznano zaledwie nieznaczną możliwość udziału w decyzjach politycznych oraz podstawowe swobody narodowe.

uprawnienia Sejmu Krajowego

język polski

W 1871 r. utworzono **przy rządzie centralnym w Wiedniu** stanowisko **ministra do spraw Galicji**, na które powoływano Polaków. Żaden inny kraj koronny Austrii nie miał takiego ministerstwa. Polacy uzyskali bardzo **poważne wpływy we władzach austriackich**. Członkowie Koła Polskiego w parlamencie wiedeńskim byli **uczestnikami większości koalicji rządowych**. Pełnili funkcje **ministrów** i **premierów austriackich**.

polskie rządy w Galicji

***Wjazd cesarza Franciszka Józefa do Krakowa*, obraz autorstwa Juliusza Kossaka, 1880 r.**

Porozumienie zawarte z władzami austriackimi, dzięki któremu Galicja uzyskała szeroką autonomię, powodowało, że w społeczeństwie polskim przeważały postawy lojalności wobec monarchii. Konserwatyści we wszystkich zaborach głosili ideę trójlojalizmu. Zakładała ona, że w aktualnej sytuacji politycznej trzeba się na długo pogodzić z brakiem niepodległości, a Polacy rozdzieleni między trzy zabory muszą zachować wierność wobec tych monarchów, pod których panowaniem przyszło im żyć. Tylko pod panowaniem austriackim taka postawa przyniosła oczekiwane rezultaty – uzyskanie praw narodowych. W pozostałych zaborach nie powstrzymała rusyfikacji i germanizacji.

Źródło historyczne

Wspomnienia Alfreda Wysockiego – dziennikarza oraz dyplomaty w służbie Austro-Węgier, a po 1918 r. niepodległej Polski

Moje pokolenie nie pamiętało już szkół niemieckich i [...] szpicli, węszących wszędzie zdradę i spisek, ciężkiego więzienia Spilbergu, brania do wojska na dwanaście lat i powszechnego zakazu używania języka polskiego w każdym najniższym nawet urzędzie.
Chodziłem już do szkoły polskiej. Wprawdzie historia Polski była przedmiotem nieobowiązkowym [...], ale uczono jej na podstawie źródeł polskich [...].
Czytywało się dzienniki polskie, a cenzura ich była dość łagodna, leczył lekarz polski, sędzia polski sądził, teatr polski nas bawił. Obchodziliśmy wszystkie święta narodowe, cóż więc dziwnego, że zacierała się w nas, młodych, [...] świadomość, że się jest poddanym obcego państwa, i że nie Polsce, tylko jemu służyć się musi.

A. Wysocki, *Sprzed pół wieku*, Kraków 1974, s. 28–29.

Ćwiczenie

Wymień zmiany w położeniu narodowym Polaków w Galicji, które opisał autor cytowanego tekstu.

Rządy konserwatystów w Galicji

rządy polityków konserwatywnych

Wybory do Sejmu Krajowego nie miały demokratycznego charakteru. Prawa wyborcze **nie były powszechne**. Nie były także równe, ponieważ ordynacja opierała się na **zasadzie kurialnej**. Oznaczało to, że wyborcy byli podzieleni na cztery kurie o różnej wadze głosów. W najwyższej kurii wielkiej własności ziemskiej około 2000 głosujących wybierało 44 posłów, podczas gdy w ostatniej kurii małych miast i gmin wiejskich ponad 500 tysięcy wyborców wybierało 74 posłów. Takie reguły zapewniały w Sejmie Krajowym **przewagę reprezentantom ziemiaństwa i bogatego mieszczaństwa**. Dlatego też kierownictwo spraw galicyjskich znajdowało się głównie w rękach **polityków konserwatywnych**, którzy realizowali interesy ekonomiczne tych warstw społecznych oraz zapewniali utrzymanie ładu społecznego. Do schyłku XIX w. konserwatyści rządzili w Galicji praktycznie samodzielnie. Dopiero gdy **na początku XX w. urosły w siłę nowoczesne partie**, musieli zacząć się liczyć z innymi opcjami politycznymi.

W wyborach do ogólnoaustriackiego parlamentu w Wiedniu wprowadzono od 1897 r. powszechne prawo wyborcze, a od 1907 r. równe (zlikwidowano kurie). Jednak zasady wybierania członków galicyjskiego Sejmu Krajowego nie zmieniły się do końca okresu zaborów.

W Galicji udało się to, na co bezskutecznie liczyli konserwatyści w pozostałych zaborach – **ugoda z państwem zaborczym**, którego władze przekonały się, że Polacy są im potrzebni. Ukształtowały się **dwie** współpracujące ze sobą **grupy polskich konserwatystów** – Stańczycy (konserwatyści krakowscy) i Podolacy (konserwatyści wschodniogalicyjscy).

Konserwatystom krakowskim przewodziła grupa wybitnych polityków. Byli to historycy i publicyści, którzy w końcu lat 60. wystąpili z krytyczną oceną polskiej tradycji spiskowej i powstańczej. Należeli do nich: **Józef Szujski**, **Stanisław Tarnowski**, **Ludwik Wodzicki** i **Stanisław Koźmian**. Dali oni wyraz swoim poglądom w serii listów, które ukazały się w „Przeglądzie Polskim". Wkrótce teksty te wydano w formie książkowej pod tytułem ***Teka Stańczyka***. Ich autorów, a z czasem całe środowisko polityczne wokół nich skupione, zaczęto nazywać **Stańczykami**.

Publikacja *Teki Stańczyka* wywołała debatę na temat zachowań politycznych Polaków w przeszłości (szkoły historyczne – zobacz rozdz. IV.7.) oraz postawy wobec zaborców, jaką należy obecnie przyjąć. Stańczycy stwierdzali, że największymi **wrogami polskiego interesu narodowego byli ci, którzy wywoływali powstania**. Choć spiskowcy uważali się za patriotów, doprowadzali w efekcie do klęsk. Stańczycy przekonywali, że należy odłożyć na bok nierealistyczne marzenia o niepodległości. **Trzeba** natomiast **wykorzystać szansę, jaką stał się dla Polaków swobodny rozwój narodowy w monarchii austriackiej**. Ze Stańczykami był związany wydawany w Krakowie **dziennik „Czas"**.

Stanisław Tarnowski (1837–1917), fotografia sprzed 1890 r.

Tarnowski był historykiem literatury, krytykiem literackim i publicystą politycznym, a ponadto profesorem i rektorem Uniwersytetu Jagiellońskiego oraz prezesem Akademii Umiejętności. Jako polityk najpierw zasiadał w galicyjskim Sejmie Krajowym (1867–1875), a od 1885 r. – w izbie wyższej austriackiego parlamentu.

Tablica pamiątkowa z ul. Krupniczej w Krakowie poświęcona Michałowi Bobrzyńskiemu (1849–1935) – politykowi konserwatywnemu, namiestnikowi Galicji w latach 1908–1913

Bobrzyński był polskim historykiem oraz działaczem konserwatywnym związanym ze Stańczykami. Zasłużył się dla rozwoju polskiej oświaty, pełniąc w latach 1891–1902 funkcję wiceprezydenta Rady Szkolnej Krajowej. Jako namiestnik Galicji w latach 1908–1913 podjął próbę reformy ordynacji wyborczej do Sejmu Krajowego oraz starania o porozumienie z ukraińskim ruchem narodowym.

Podolacy (**konserwatyści wschodniogalicyjscy**) różnili się od stańczyków bardziej zachowawczym stanowiskiem w sprawach społecznych (zwłaszcza jeśli chodzi o stosunki na wsi) i niechęcią do szukania porozumienia z Ukraińcami. Obie formacje konserwatywne były przeciwne procesom demokratyzacji systemu politycznego Galicji.

Polskie życie narodowe

polonizacja szkolnictwa

W Galicji polskie szkolnictwo miało swobodę rozwoju, której brakowało w pozostałych zaborach. Sprawująca nadzór nad oświatą **Rada Szkolna Krajowa** dokonała **polonizacji i rozbudowy sieci szkół średnich** oraz **seminariów nauczycielskich**. Długo natomiast **zaniedbywała niższe szczeble edukacji**. W 1900 r. w Galicji analfabeci stanowili wciąż około 60% społeczeństwa. Rozwój szkolnictwa elementarnego został przyśpieszony dopiero od lat 90. XIX w. Nastąpiło to w wyniku wysiłków Michała Bobrzyńskiego w Radzie Szkolnej Krajowej, a także pod wpływem nacisku polskich nacjonalistów (endecji) i ludowców.

Dynamicznie rozwijało się **polskie szkolnictwo wyższe**. Największą rolę odgrywały: **Uniwersytet Jagielloński** i **Akademia Sztuk Pięknych** w **Krakowie** oraz **Uniwersytet Lwowski** i **Szkoła Politechniczna** we **Lwowie**. Działały również inne wyższe szkoły: handlowe, techniczne, rolnicze i weterynaryjne oraz konserwatoria (szkoły muzyczne). Szkolnictwo wyższe oraz średnie odgrywało wielką rolę nie tylko dla Polaków z zaboru austriackiego. W galicyjskich szkołach uczyła się także **młodzież przyjeżdżająca z innych zaborów**, która unikała w ten sposób skutków rusyfikacji i germanizacji.

Oprócz uczelni istotne znaczenie miała działalność **krakowskiej Akademii Umiejętności**, która stała się najważniejszą instytucją naukową na ziemiach polskich. Bardzo ważne funkcje spełniały również **Biblioteka Jagiellońska** oraz założone w 1879 r. **Muzeum Narodowe w Krakowie**.

Posiedzenie inauguracyjne Akademii Umiejętności w Krakowie w 1873 r., akwarela Juliusza Kossaka

Akwarela ta stanowiła fragment aktu jubileuszowego sporządzonego w 1881 r. dla uczczenia 50. rocznicy uzyskania tytułu doktora medycyny przez Józefa Majera, pierwszego prezesa AU w latach 1873–1890. Jego następcą, aż do roku 1917, był Stanisław Tarnowski.

Ulica Wały Hetmańskie we Lwowie, fotografia z ok. 1900 r.

Lwów – stolica i największe miasto Galicji – liczył na przełomie XIX i XX w. 160 tysięcy mieszkańców. Drugi po względem wielkości Kraków miał wówczas ok. 90 tysięcy ludności.

rozwój kultury narodowej

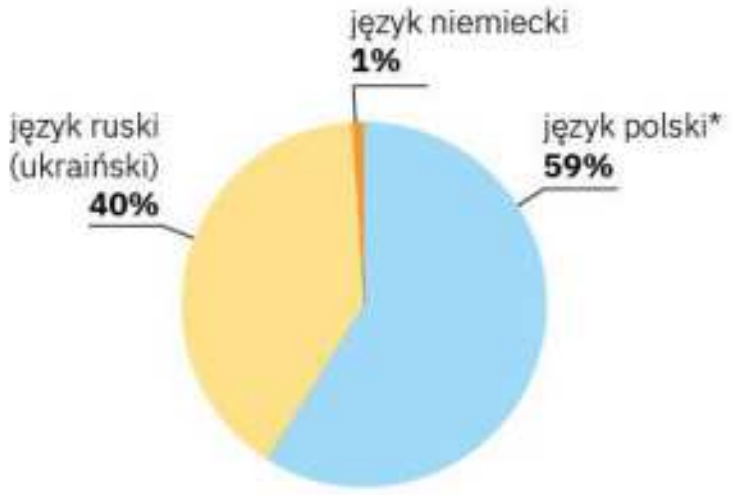
W Galicji ukazywały się bardzo różnorodna tematycznie polska **prasa** i liczne **książki**. Ponadto działało tam wiele **teatrów** i **muzeów**. W Krakowie i Lwowie tworzyli najwięksi **malarze i pisarze epoki Młodej Polski**, czyli okresu modernizmu w polskiej kulturze artystycznej lat 1890–1918. Niektórzy przenosili się tu z innych zaborów (np. poeci Adam Asnyk i Jan Kasprowicz czy malarz Jacek Malczewski). W krakowskim Teatrze Miejskim wystawiano między innymi sztuki **Stanisława Wyspiańskiego** podejmujące aktualne problemy narodowe. Działo się to w okresie, gdy w pozostałych zaborach polska kultura i język były zwalczane.

Społeczność polska w Galicji mogła swobodnie wyrażać swoje przywiązanie do polskości, a **uroczystości patriotyczne** przyciągały tłumy uczestników, również z dwóch pozostałych zaborów. Przypadająca w 1869 r. **300. rocznica zawarcia unii lubelskiej** stała się okazją do uroczystych obchodów, a **we Lwowie** wzniesiono wówczas **Kopiec Unii**. Podobnymi demonstracjami uczuć narodowych Polaków stały się **w Krakowie** w 1883 r. **obchody rocznicy odsieczy wiedeńskiej** czy uroczystości **odsłonięcia pomnika Adama Mickiewicza** w 1898 r. Dzięki działaniom przedstawicieli inteligencji oraz Kościoła katolickiego **przekaz patriotyczny coraz częściej docierał także do ludności chłopskiej**. W efekcie budziło się w niej poczucie przynależności do narodu polskiego.

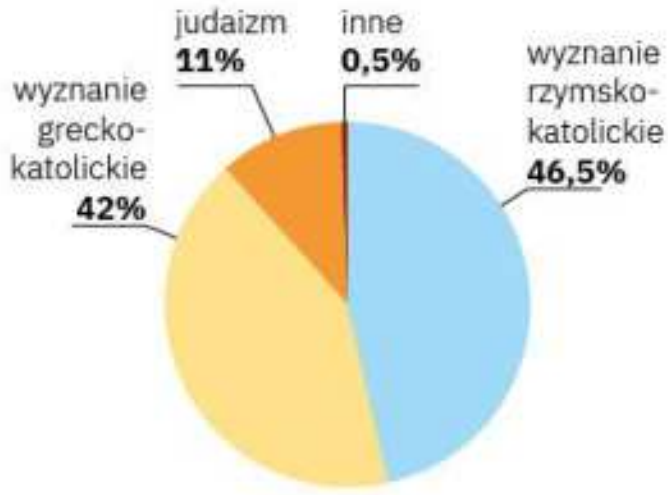

Rusini (Ukraińcy) i Żydzi

Ludność Galicji według używanego języka w 1910 r.

Ludność Galicji według religii w 1910 r.

*W spisach powszechnych w Austrii nie można było podawać języka jidysz (żydowskiego) jako domowego. Dlatego ponad 90% Żydów wskazało jako własny język polski.

wzrost świadomości narodowej Rusinów

Coraz większą rolę w polityce galicyjskiej odgrywała kwestia **rosnących aspiracji ludności rusińskiej**. O jej **wzrastającej świadomości narodowej** świadczył rozwój licznych inicjatyw kulturalnych i edukacyjnych. Dla ludu organizowano czytelnie i wydawano tanie publikacje. Do bardziej wykształconych odbiorców kierowano ambitniejsze publikacje literackie i naukowe. Powstawały też liczne partie polityczne. Na początku lat 90. gwałtownie tracił na znaczeniu ruch tzw. **moskalofilów**, uważających Rusinów mieszkających w Galicji za część narodu rosyjskiego. Natomiast coraz większą popularność zyskiwał **ruch narodowy** określający się już nie jako rusiński, lecz jako ukraiński. **Pojęcie *Ukrainiec*** miało podkreślać odrębność i dojrzałość narodową. Przez Polaków (zwłaszcza polityków konserwatywnych, a później narodowców) było to przyjmowane z niechęcią. Przejawy świadomości narodowej zaczynały pojawiać się wśród warstw ludowych. W Galicji działo się to o wiele szybciej niż na ziemiach ukraińskich pod panowaniem rosyjskim.

przyjęcie pojęcia *Ukrainiec*

Działacze Towarzystwa im. Tarasa Szewczenki i pisarze ukraińscy na zjeździe w 1898 r.

Towarzystwo im. Tarasa Szewczenki powstało w 1873 r. Pełniło funkcję instytucji naukowej i wydawniczej.

Konflikty na tle narodowościowym, a zarazem **społecznym** narastały zwłaszcza **w Galicji Wschodniej**. Rusini byli grekokatolikami i w ponad 90% chłopami. Natomiast tamtejszą szlachtę tworzyli w większości Polacy i rzymskokatolicy. Nawet wykształceni Ukraińcy czuli się dyskryminowani, gdyż mieli utrudniony dostęp do stanowisk urzędniczych, a w galicyjskim Sejmie Krajowym reprezentacja Rusinów była niewspółmiernie mała do ich liczebności w kraju. Szkolnictwo i kultura polska również miały znacznie lepsze warunki rozwoju niż ukraińskie. Władze Galicji utrudniały zwłaszcza zakładanie ukraińskich gimnazjów i nie zgodziły się na powstanie ukraińskiego uniwersytetu we Lwowie. **Polsko-ukraiński konflikt w ostatnich latach przed I wojną światową gwałtownie narastał**. Jego przejawem było między innymi zabójstwo polskiego namiestnika Galicji Andrzeja Potockiego przez ukraińskiego studenta w 1908 r.

konflikt polsko-ukraiński

W miastach przeważała ludność polska i żydowska, natomiast ukraińska stanowiła większość wyłącznie w nielicznych mniejszych ośrodkach.

Żydzi stanowili około 11% ludności Galicji, jednak **w ośrodkach miejskich** byli o wiele bardziej liczni niż na wsiach. We Lwowie i w Krakowie stanowili około 30% mieszkańców, w Brodach – ponad 70%, a w niektórych małych miasteczkach wschodniej Galicji – nieraz więcej niż 80%. W Galicji Żydzi dominowali w drobnym handlu, wielu zajmowało się rzemiosłem. Ponadto niektórzy dzierżawili majątki ziemskie, a nawet stawali ich właścicielami.

ludność żydowska

Wielka Synagoga w Drohobyczu na pocztówce z 1900 r.

Synagoga ta została wybudowana w latach 1842–1865. Była największą świątynią żydowską w Galicji Wschodniej. W Drohobyczu urodził się w 1892 r. i spędził całe życie Bruno Schulz – pisarz polski żydowskiego pochodzenia.

Gospodarka

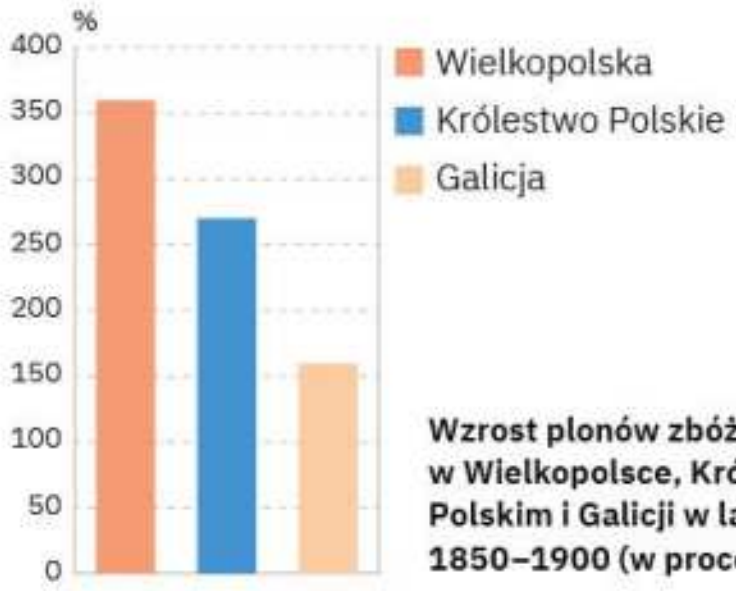
Austro-Węgry nie należały do najbardziej uprzemysłowionych państw Europy, a istniejące ośrodki przemysłowe koncentrowały się głównie na terenie Austrii i Czech. Przyspieszenie industrializacji nastąpiło dopiero po 1900 r. Jednak również i wtedy w niewielkim stopniu objęło **Galicję**. **Pozostawała ona krajem gospodarczo zapóźnionym**.

problemy gospodarcze

Zabór austriacki w większym stopniu niż pozostałe **stanowił obszar rolniczy**. Większość ziemi należała do **chłopów**, przy czym najczęściej ich **gospodarstwa były bardzo małe**. Na przełomie XIX i XX w. 80% z nich miało mniej niż 5 hektarów. Dużych chłopskich gospodarstw, o powierzchni powyżej 20 hektarów, było niewiele ponad 1%. **Taka struktura gospodarstw niekorzystnie wpływała na rozwój rolnictwa**. Mała ilość ziemi w posiadaniu chłopów oznaczała, że **wsie były przeludnione**. Szanse znalezienia pracy poza nimi były niewielkie, gdyż przemysł był słabo rozwinięty. Bieda galicyjska stała się wręcz przysłowiowa. Wszystko to powodowało **dużą emigrację**, zwłaszcza do USA. W odróżnieniu od zaboru pruskiego **ziemianie** w Galicji w niewielkim stopniu oddziaływali na przemiany zachodzące na wsi, a często byli **skonfliktowani z chłopami**.

W majątkach ziemiańskich stopniowo wprowadzano maszyny rolnicze i nowoczesne techniki uprawy ziemi. Ich prawdziwe upowszechnienie nastąpiło jednak dopiero z końcem XIX w. Istotnym źródłem dochodu ziemian była produkcja i sprzedaż alkoholu. Jedynie nieliczni decydowali się na wprowadzenie upraw przemysłowych – buraków czy tytoniu.

Wzrost plonów zbóż w Wielkopolsce, Królestwie Polskim i Galicji w latach 1850–1900 (w procentach)

Poziom produkcji przemysłowej pozostawał niski. W przemyśle przetwórczym najważniejszą rolę odgrywały **piwowarstwo** (browary w Żywcu i Okocimiu) i **gorzelnictwo**. W zakresie **przemysłu wydobywczego** rozwijało się, dzięki wynalazkom Ignacego Łukasiewicza (zobacz rozdz. III.4.), **górnictwo naftowe**. Na większą skalę zostało ono rozbudowane **w latach 90.**, zwłaszcza w **Zagłębiu Borysławsko-Drohobyckim** niedaleko Lwowa. W szczytowym momencie wydobycia (rekordowy rok 1909) z Galicji pochodziło 5% światowego wydobycia ropy naftowej, co dawało jej trzecie miejsce na świecie. Z wydobyciem związane było także **przetwórstwo ropy** (przemysł rafineryjny). Jednak większość surowca eksportowano, a nie przerabiano w kraju. Przemysł związany z ropą naftową znalazł się głównie w rękach przedsiębiorców z innych krajów europejskich, a nawet z USA. W Galicji wydobywano także tradycyjnie **sól** (Wieliczka, Bochnia), rozpoczęto ponadto wydobycie **węgla kamiennego** (na pograniczu z Górnym Śląskiem). W mniejszym stopniu rozwijały się inne rodzaje przemysłu: maszynowy, metalowy i chemiczny.

PYTANIA I POLECENIA

1. Wyjaśnij, dlaczego władze austriackie zdecydowały się nadać Galicji szeroką autonomię i przyznać Polakom prawa polityczne i narodowe, jakich nie mieli w innych zaborach.
2. Porównaj politykę rosyjską, pruską i austriacką wobec Polaków w trzech zaborach i jej następstwa.
3. Przedstaw korzyści, jakie odnieśli Polacy z porozumienia z Austrią. Scharakteryzuj rządy polskie w Galicji i problemy, z którymi borykał się ten kraj.
4. Czy – twoim zdaniem – polityka ugody podjęta w zaborze austriackim była słuszna? Uzasadnij swoją opinię.
5. Wyjaśnij, jakie znaczenie dla sytuacji społeczno-politycznej w Galicji miało rozbudzenie narodowe społeczności rusińskiej (ukraińskiej).

PODSUMOWANIE LEKCJI

- **Reformy w Cesarstwie Austriackim**, które miały miejsce **w latach 60.**, umożliwiły **porozumienie Polaków z władzami** i uzyskanie przez **Galicję autonomii**. s. 228
- **Zakres praw** przyznanych Galicji **w ramach autonomii** ukształtował się **ostatecznie w latach 1868–1873.** s. 229
- Galicyjski **Sejm Krajowy** miał uprawnienia w zakresie: **rolnictwa, kultury, robót publicznych, samorządu** i **edukacji.** s. 229
- **Język polski** (i w mniejszym stopniu ukraiński) stał się **obowiązujący w administracji, sądownictwie i szkolnictwie.** s. 229
- **Rządy w Galicji** znalazły się **w rękach polskich**. Natomiast **Rusini** (**Ukraińcy**) zostali do nich dopuszczeni tylko **w nieznacznym stopniu.** s. 229
- Niedemokratyczna ordynacja wyborcza pozwalała na **sprawowanie władzy konserwatystom** (**Stańczykom** i **Podolakom**). s. 230–229
- **Polonizacja szkolnictwa** i **swobodny rozwój kultury narodowej** były ważne dla rozwoju życia narodowego, z czego pośrednio korzystali także Polacy z innych zaborów. s. 230–231
- **Wzrost świadomości narodowej Rusinów** skutkował podejmowaniem przez nich licznych inicjatyw kulturalnych i politycznych. Z **rozwojem ruchu narodowego** było związane przyjęcie pojęcia ***Ukraińcy*** jako podkreślającego narodową odrębność i dojrzałość. s. 234
- W Galicji narastał stopniowo **konflikt polsko-ukraiński.** s. 235
- **Ludność żydowska** była bardzo liczna **w miastach**, zwłaszcza w Galicji Wschodniej. s. 235
- Galicja była **zapóźniona w rozwoju gospodarczym** w stosunku do innych zaborów. Gospodarstwa chłopskie były w większości małe, a przemysł – słabo rozwinięty. Jednym z następstw tej sytuacji stała się **duża emigracja.** s. 233–234

5. Przemiany społeczne i ruchy polityczne na ziemiach polskich

NA TEJ LEKCJI:

- przeczytasz o zmianach społecznych zachodzących na ziemiach polskich;
- dowiesz się, jakie procesy prowadziły do formowania się nowoczesnej świadomości narodowej Polaków;
- zapoznasz się z rozwojem polskich nowoczesnych ruchów politycznych i poznasz ich przedstawicieli.

Przemiany społeczne

Postępy **cywilizacji przemysłowej**, choć na ziemiach polskich opóźnione w stosunku do Europy Zachodniej, prowadziły w 2. połowie XIX w. do daleko idących zmian w relacjach społecznych. Wzrastała liczebność i znaczenie warstw związanych z tą fazą rozwoju gospodarczego: z jednej strony burżuazji, a z drugiej – robotników fabrycznych. **Burżuazja** nie tylko zajmowała elitarną pozycję pod względem zamożności i odgrywała coraz większą rolę ekonomiczną, lecz także zyskiwała prestiż społeczny i angażowała się w życie publiczne. Sytuacja bytowa **robotników** była w tym okresie bardzo trudna. Otrzymywali niskie wynagrodzenie (z wyjątkiem robotników wykwalifikowanych, np. kolejarzy). Często pracowali ponad siły i byli narażeni na wypadki w fabrykach, gdzie nie przestrzegano zasad bezpieczeństwa.

burżuazja

robotnicy fabryczni

Warszawska ulica na obrazie Aleksandra Gierymskiego z 1883 r.

Coraz więcej **osób wywodzących się ze wsi** zamieszkiwało **w miastach**. Podejmowało w nich **pracę najemną** w **fabrykach** lub jako **służba domowa**. **Uwłaszczenie chłopów** ułatwiło ten proces, gdyż nie pozostawali oni już w bezpośredniej zależności od właścicieli ziemskich i mogli swobodnie opuszczać wieś.

Franciszek Kostrzewski, *Czy będziemy dziś jedli? Czy będziemy dziś tańczyły?*, rysunek z 1875 r.

Część **ziemian** przeżywała po uwłaszczeniu poważne trudności związane z utratą darmowej chłopskiej siły roboczej i brakiem umiejętności przystosowania się do reguł nowoczesnego gospodarowania. Inni unowocześniali jednak swoje majątki oraz przestawiali je na produkcję roślin przemysłowych, które niejednokrotnie przerabiali we własnych zakładach przetwórczych. Bogacili się i prowadzili działalność ekonomiczną niewiele różniącą ich od burżuazji. **Wśród właścicieli ziemskich** coraz większą część stanowiły **osoby o innym niż szlacheckie pochodzeniu**. Byli to mieszczanie, Żydzi, a nawet (zwłaszcza w zaborze pruskim) bogaci chłopi.

Szlachta jako warstwa **przestała być grupą dominującą w społeczeństwie**, jak to było jeszcze w 1. połowie XIX w. Wciąż wprawdzie ceniono szlacheckie pochodzenie i uważano, że daje ono prestiż, jednak wielu przedstawicieli tej grupy ubożało i musiało podejmować prace najemne. Duża część weszła w skład kształtującej się **inteligencji**. Szlacheckie pochodzenie miała wówczas zapewne większość członków warstwy inteligenckiej na ziemiach polskich. Inteligencja w warunkach braku polskiej państwowości przypisywała sobie szczególną rolę przewodnika narodu. Jej najbardziej aktywni przedstawiciele starali się wskazywać właściwe sposoby rozwiązywania problemów społecznych i politycznych oraz troszczyć się o przyszłość narodu. Mogli to robić zarówno poprzez propagowanie idei pracy organicznej, jak i twórczość artystyczną i kulturalną czy działalność polityczną.

inteligencja

Żydzi na ziemiach polskich

Żydzi przed synagogą w centrum Lwowa, obraz Alfreda Kamienobrodzkiego z końca XIX w.

- Na ziemiach polskich Żydzi zawsze zajmowali silnie wyodrębnioną społecznie pozycję. Wynikało to z ich odmienności religijnej, ale także obyczajowej, a nawet odrębnych sposobów zarobkowania. Zamieszkiwali w **żydowskich dzielnicach dużych miast** albo w małych miasteczkach (**sztetl**), w których stanowili absolutną większość. Swoją obyczajowością nadawali im specyficzny charakter. Własny sposób świętowania, ubierania się oraz język (**jidysz**) czyniły ich w oczach wielu „obcymi", choć w istocie mieszkali w Polsce od stuleci.
- **Ogromna większość ludności żydowskiej** zamieszkującej ziemie polskie pielęgnowała swoją odrębność i **nie ulegała asymilacji** ani z Polakami, ani z Niemcami czy Rosjanami. Były jednak wyjątki. **Kulturę niemiecką** przyjmowali najczęściej Żydzi w **zaborze pruskim**, gdzie stanowili jednak niewielki odsetek ludności. **Tendencje do przyjmowania kultury polskiej** najsilniejsze były w **Królestwie Polskim** i **w zachodniej Galicji**. Jednak i tam dotyczyły jedynie pewnej części rodzin bądź jednostek spośród **elity majątkowej czy intelektualnej**. Na **Ziemiach Zabranych** Żydzi zbliżali się najczęściej do **kultury rosyjskiej**. Od początku lat 80. część z nich – uciekając przed represjami władz związanymi z antysemickimi tendencjami w polityce rosyjskiej – przenosiła się **do Królestwa Polskiego** (nazywano ich **litwakami**). Wzbudzali często niechęć jako przynoszący ze sobą rosyjską kulturę.

Typowym i bardzo znaczącym dla ziem polskich zjawiskiem była **emigracja w poszukiwaniu pracy i lepszych warunków życia**. Przybrała ona **w 2. połowie XIX w. i na początku XX w. skalę masową**. Szacuje się, że do 1914 r. z ziem

zaboru pruskiego, austriackiego i z Królestwa Polskiego wywędrowało co najmniej **3,5 miliona osób**, w tym około 2 miliony Polaków. Licznie migrowali także Ukraińcy i Żydzi. **Głównymi kierunkami emigracji** były Stany Zjednoczone, Kanada, Brazylia, Francja, Niemcy i Wielka Brytania.

emigracja z przyczyn ekonomicznych

Większość emigrujących stanowili chłopi. Emigracja ograniczyła przeludnienie na wsi. Poza tym przesyłana przez emigrantów część zarobków umożliwiała pozostałym w kraju rodzinom spłatę długów, powiększenie gospodarstw, zakup lepszych narzędzi rolniczych, budowę domu i inne inwestycje. Wpływało to na przyśpieszenie modernizacji polskiego rolnictwa i rzemiosła, a w efekcie prowadziło do przemian cywilizacyjnych. Około 30% migrujących powracało z czasem do kraju.

Polska świadomość narodowa

Wkrótce po upadku Rzeczypospolitej u schyłku XVIII w. stopniowo zmieniały się przekonania dotyczące tego, czym jest naród. Dotychczasowe **pojęcie narodu politycznego, utożsamianego w praktyce ze szlachtą, było trudne do utrzymania**. **Utrata niepodległego państwa** oznaczała, że przestał istnieć podstawowy dotąd wyznacznik przynależności do narodu, czyli posiadanie przywilejów i prawa decydowania o losach państwa. Ponadto już w czasach panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego i **reform Sejmu Wielkiego** (**1788–1792**) pojawiały się liczne głosy domagające się traktowania jako pełnoprawnych członków narodu także mieszczan, a do pewnego stopnia nawet chłopów. Wreszcie już po utracie niepodległości pod wpływem idei **romantyzmu** pojęcie narodu zaczęto wiązać nie z przynależnością polityczną, ale z takimi cechami jak **język i wspólna kultura**. W XIX w. właśnie takie rozumienie narodu, którym chciano **objąć wszystkie warstwy społeczne**, zdobyło przewagę.

wspólnota językowo-kulturowa

W okresie zaborów poczucie polskości zachowało, obok **większości szlachty**, również **duchowieństwo**. Ważną rolę w propagowaniu polskości odgrywała coraz liczniejsza **inteligencja** polska. **Burżuazja** na ziemiach polskich miała zróżnicowane pochodzenie etniczne. Polską świadomość narodową posiadali nie tylko jej przedstawiciele o polskich korzeniach, lecz także wywodzący się ze społeczności żydowskiej, czasami też niemieckiej. Wśród **robotników** świadomość narodowa pojawiła się szybciej u osób pochodzenia szlacheckiego i rzemieślniczego niż chłopskiego.

Najliczniejszą na ziemiach polskich grupą społeczną byli **chłopi**. Proces kształtowania się świadomości narodowej rozpoczął się w tej warstwie najpóźniej i postępował najwolniej. **Tożsamość chłopska** opierała się przede wszystkim na przywiązaniu do **wspólnoty mieszkańców danej wsi**, poczuciu **odrębności społecznej** (w opozycji do szlachty, Żydów, ludzi z miasta) oraz na **religii**. Ten ostatni element łączył chłopów z wyższymi warstwami społeczeństwa polskiego, podobnie jak język. Ludność chłopska dostrzegała to zwłaszcza wtedy, **gdy jej wiara i mowa stawały się przedmiotem dyskryminacji ze strony władz zaborczych**. Z drugiej strony chłopi byli z reguły **przywiązani do panujących monarchów**, a nawet do samych państw zaborczych – czuli się „cesarscy" (i to nie tylko w Galicji, gdzie mit dobrego cesarza miał największą tradycję). Jednym z powodów był fakt, że to decyzją władz państwowych dokonało się w XIX w. uwłaszczenie chłopów.

polityka zwalczania języka polskiego i religii katolickiej

***Wypłata robocizny* (*Sobota na folwarku*), obraz Józefa Chełmońskiego, 1869 r.**

upowszechnianie polskiej świadomości narodowej

W połowie XIX w. polska tożsamość narodowa **wśród chłopów** występowała powszechniej **jedynie w zaborze pruskim**. Stało się tak, ponieważ wcześnie nastąpiło tam uwłaszczenie, a przyjęte zasady jego przeprowadzenia spowodowały, że powstały zamożne gospodarstwa chłopskie. W efekcie dawna niechęć między chłopami a szlachtą stosunkowo szybko ustąpiła współpracy. W 2. połowie XIX w. pojawił się ponadto wspólny wróg – Kulturkampf i polityka germanizacyjna.

W Królestwie Polskim aż do ostatnich dekad XIX w. tylko nieliczni chłopi mieli poczucie świadomości narodowej. Dopiero uwłaszczenie, które zmniejszyło niechęć chłopów do dworu, oraz dyskryminacja języka polskiego i religii katolickiej przez władze rosyjskie prowadziły do rodzenia się poczucia wspólnoty i kształtowania polskiej świadomości narodowej. Natomiast **na Ziemiach Zabranych** chłopi najczęściej uważali się po prostu za „tutejszych". Większość z nich miała pochodzenie rusińskie (ukraińskie) lub białoruskie. Mieszkali tam również chłopi polscy, a na północy – litewscy. Działania ruchów narodowych na rzecz rozwinięcia wśród ludności chłopskiej nowoczesnej świadomości narodowej dawały stosunkowo najlepsze rezultaty w przypadku Litwinów.

W Galicji w okresie autonomii świadomość narodowa chłopów stopniowo wzrastała w wyniku rozwoju szkolnictwa, wysiłku części inteligencji i duchowieństwa oraz działalności partii ludowych, a później ruchu narodowego (endecji).

Nasilająca się w 2. połowie XIX w. **polityka rusyfikacyjna i germanizacyjna** zaborców, poza jednostkowymi wypadkami, nie osiągnęła swojego celu. Przeciwnie – budziła w Polakach **opór**. W efekcie umacniało się w nich **poczucie szczególnej wartości tych cech, które odróżniały ich od narodów panujących** – własnego **języka**, **religii**, **obyczajów**, **tradycji historycznych, które można określić jako polski kod kulturowy**.

Mimo braku polskiej państwowości w XIX w. wciąż występowało – niemal wyłącznie w Galicji i Królestwie Polskim – zjawisko **asymilacji do kultury polskiej** jednostek i całych rodzin o niepolskim pochodzeniu. Ich włączanie się w codzienne życie polskiej społeczności oraz atrakcyjność polskiej kultury i wzorców cywilizacyjnych odpowiadały za takie procesy polonizacyjne. Dotyczyło to wielu **wybitnych twórców polskiej kultury i nauki**. Pochodzenie **żydowskie** mieli między innymi: pomysło-

dawca języka esperanto **Ludwik Zamenhof**, krytyk literacki i publicysta **Wilhelm Feldman** i biochemik **Kazimierz Funk**. Najwybitniejsi badacze dziejów polskiego piśmiennictwa: **Karol Estreicher** (czytaj: estrajcher) i **Aleksander Brückner** (czytaj: brikner), wywodzili się z rodzin o **niemieckich** korzeniach. Ojciec najwybitniejszego polskiego kompozytora **Fryderyka Chopina** był **Francuzem**, a najsławniejszego malarza historycznego **Jana Matejki** – **Czechem**. Niemiecko-francuskie pochodzenie miał etnograf **Oskar Kolberg**, a czesko-niemieckie – poeta **Leopold Staff**.

Rozwojowi polskiej świadomości narodowej sprzyjała działalność **organizacji kulturalnych i oświatowych** oraz upowszechniająca się we wszystkich zaborach znajomość dzieł **twórców polskiej kultury artystycznej**. Wiele z nich powstało **„ku pokrzepieniu serc"** (powieści Henryka Sienkiewicza oraz malarstwo historyczne – m.in. Jana Matejki).

***Henryk Sienkiewicz i jego wizje*, obraz Czesława Tańskiego, 1905 r.**

W 1905 r. Henryk Sienkiewicz otrzymał Nagrodę Nobla w dziedzinie literatury. Uzyskał ją jako poddany rosyjski, jednak odbierając nagrodę, powiedział o Polsce: *Głoszono ją umarłą, a oto jeden z tysięcznych dowodów, że żyje. Głoszono ją podbitą, a oto nowy dowód, że umie zwyciężać.*

Ważną rolę w rozbudzaniu emocji patriotycznych odgrywał **Kościół**. Dotyczyło to zwłaszcza chłopów, w większości niepiśmiennych, którzy zapoznawali się z tradycjami narodowymi między innymi dzięki **aktywności księży**. Zwłaszcza w Galicji, która cieszyła się swobodami, odbywały się liczne **uroczystości i pielgrzymki patriotyczne**. Ich ośrodkiem były w szczególności katedra wawelska w Krakowie i sanktuarium pasyjno-maryjne w Kalwarii Zebrzydowskiej. Wszędzie na ziemiach polskich wzrastało znaczenie **kultu maryjnego**, z takimi ośrodkami jak Jasna Góra w Częstochowie w Królestwie Polskim (do której przybywali też tłumnie wierni z innych zaborów) oraz Ostra Brama w Wilnie na Litwie. Podobnie jak w innych krajach Europy dostrzegalne były procesy ożywienia religijnego związane z rozwojem praktyk religijnych, katechizacją wiernych, a ponadto z głoszeniem nauki społecznej Kościoła (zobacz rozdz. III.4. i III.5.).

Na ziemiach polskich, tak jak wszędzie w Europie, tworzyły się **nowoczesne partie polityczne**, których działalność otwierała nowy etap walki **o prawa społeczne** i **narodowe**. Sytuację w polskim życiu politycznym komplikował jednak fakt, że Polacy byli podzieleni między trzy państwa zaborcze. Musieli funkcjonować w ramach różnych systemów ustrojowych, przy czym w Rosji zakładanie partii politycznych aż do 1905 r. było nielegalne. Dlatego polskie stronnictwa w zaborze rosyjskim działały w konspiracji.

ukształtowanie się nowoczesnego narodu polskiego

Na przełomie XIX i XX w. proces kształtowania się nowoczesnego narodu polskiego osiągnął już **decydujący etap**. Natomiast w pełni **zakończył się po odzyskaniu przez Polskę niepodległości w 1918 r.**

Ruch ludowy

ruch ludowy

Maria Wysłouchowa (1858–1905) – działaczka społeczna i oświatowa, jedna z organizatorek ruchu ludowego w Galicji

Na ziemiach polskich **ruch polityczny reprezentujący interesy ludności chłopskiej** narodził się **najwcześniej w Galicji**. Jego początki wiążą się z działalnością **księdza Stanisława Stojałowskiego**. Od 1875 r. wydawał on pisma dla chłopów, w których udzielał im między innymi wskazówek, jak dobrze gospodarować na roli. Domagał się także od władz polepszenia sytuacji materialnej ludu oraz demokratyzacji prawa wyborczego. Pisał ponadto o polskiej historii i starał się wzbudzać wśród mieszkańców wsi świadomość narodową.

W latach 80. działalność na rzecz ludności chłopskiej w Galicji podjęli małżonkowie **Bolesław i Maria Wysłouchowie**. Od 1889 r. wydawali pismo „Przyjaciel Ludu". Zachęcali w nim chłopów do udziału w życiu politycznym i głosowania na własnych kandydatów, w myśl hasła *Chłopi wybierają chłopa*.

Stronnictwo Ludowe

W 1895 r. powstała w Rzeszowie pierwsza chłopska partia polityczna – **Stronnictwo Ludowe**. Najwybitniejszym jej działaczem był **Jan Stapiński**, inteligent pochodzenia chłopskiego. Stronnictwo domagało się od polskich władz Galicji wzięcia pod uwagę interesów wsi: obniżenia podatków, stworzenia warunków do rozwoju oświaty i kultury, pomocy dla chłopskiej spółdzielczości, powołania instytucji kredytujących rolników oraz wsparcia finansowego przy budowie dróg, mostów i szkół. Postulowało też dobrowolną parcelację wielkiej własności ziemskiej, co do pewnego stopnia rozwiązałoby problem przeludnienia wsi i chłopskiego „głodu ziemi". Stronnictwo, chociaż nie mogło tego głosić w oficjalnym programie politycznym, wśród swoich dążeń umieszczało odbudowanie niepodległego państwa polskiego.

Wincenty Witos

W 1903 r. partia zmieniła nazwę na **Polskie Stronnictwo Ludowe**. Oprócz Stapińskiego do jego wybitnych działaczy należeli **Jakub Bojko** oraz **Wincenty Witos**. **W 1913 r. w PSL-u doszło do rozłamu**. Wyłonił się **PSL „Piast"**, który opowiadał się za współpracą z konserwatystami rządzącymi Galicją. Jego prezesem został Bojko, ale na czołową pozycję wysuwał się **Witos**. Mniejsze wpływy miał **PSL „Lewica"**, na czele ze Stapińskim.

Pochodzący z 1814 r. dom w Wierzchosławicach pod Tarnowem, w którym w 1874 r. urodził się Wincenty Witos, oraz fragment pomnika Witosa na placu Trzech Krzyży w Warszawie

W Królestwie Polskim ruch ludowy rozwinął się, choć na mniejszą skalę, na początku XX w. W zaborze pruskim nie wyłonił się w ogóle jako samodzielna siła polityczna. Powodem był brak poważnego konfliktu chłopów z ziemiaństwem i popularność idei solidaryzmu narodowego.

Ruch socjalistyczny

Pierwszą ważną postacią polskiego ruchu socjalistycznego był **Ludwik Waryński**. Działał on pod zaborem rosyjskim, ale miał też kontakty z polskimi socjalistami w Galicji. **W 1882 r.** powstała **w Warszawie** z jego inicjatywy nielegalna **Międzynarodowa Socjalno-Rewolucyjna Partia „Proletariat"**. Stawiała sobie za cel obalenie kapitalizmu oraz instytucji państwa, które miało zostać zastąpione wolnymi gminami, stowarzyszeniami i samorządami. Partia nie podnosiła kwestii niepodległości Polski. Uznano, że działania na jej rzecz nie sprzyjają międzynarodowej solidarności robotników. Bardzo szybko nastąpiły aresztowania wśród przywódców „Proletariatu". Członkowie partii pozostali na wolności przyjęli strategię organizowania zamachów na przedstawicieli carskiej administracji. Kolejne aresztowania przyniosły kres istnieniu partii w 1886 r.

partia socjalistyczna „Proletariat"

> ***Przyczyną nędzy i wszelkiego ucisku w społeczeństwach dzisiejszych jest nierówność i niesłuszność przy podziale bogactw między rozmaite społeczeństw onych klasy. Jakkolwiek bogactwa są rezultatem pracy, nie przypadają jednak w udziale tym, którzy pracowali nad ich wytworzeniem.***
>
> ~ z programu „Proletariatu"

Dalszy rozwój organizacyjny ruchu robotniczego doprowadził do ukształtowania się **dwóch odrębnych, rywalizujących ze sobą nurtów**. Jeden z nich – **niepodległościowy** – tworzyli zwolennicy połączenia walki o poprawę warunków życia robotników z przygotowaniami do walki o niepodległość Polski. Członkowie drugiego – **internacjonalistycznego** – byli zwolennikami rewolucji oraz obalenia systemu kapitalistycznego i wrogo odnosili się do walki o sprawy narodowe.

Wielu polskich socjalistów działało **na emigracji**, zwłaszcza w Szwajcarii. Kluczowe znaczenie dla rozwoju polskiego ruchu socjalistycznego miał natomiast **zjazd w Paryżu w 1892 r.**, w którym wzięli udział reprezentanci różnych środowisk socjalistycznych. Zainicjowano wówczas powstanie **w zaborze rosyjskim Polskiej Partii Socjalistycznej**, co nastąpiło **w 1893 r.** Partia w swoim programie wysuwała na pierwszy plan **walkę o niepodległą, demokratyczną Polskę**. Organizowała również strajki i demonstracje, których celem było **wywalczenie poprawy warunków pracy robotników, wyższego wynagrodzenia i skrócenia dnia pracy**.

Polska Partia Socjalistyczna (PPS)

> ***Patriotyzm więc i socjalizm nie tylko nie są przeciwnymi sobie, ale wzajemnie się potęgują. Prawdziwy patriotyzm zwraca się przede wszystkim ku temu, co stanowi podstawę i rzeczywistą siłę narodu, ku ludowi pracującemu, a więc musi być socjalistyczny; szczery zaś socjalizm, wypływający z miłości narodu, musi być patriotyczny.***
>
> ~ Bolesław Limanowski – jeden z pierwszych polskich socjalistów

Józef Piłsudski

Głównym organizatorem działającego **w konspiracji** PPS-u został przybyły z emigracji **Stanisław Mendelson**. Jednym z współtwórców partii, działającym **w Wilnie** i stopniowo wysuwającym się na pozycję jej przywódcy, był **Józef Piłsudski**. Odpowiadał on także za druk **pisma „Robotnik"** i różnych nielegalnych broszur (tzw. **bibuły**). Do jego bliskich współpracowników należał między innymi **Stanisław Wojciechowski** – późniejszy (w latach 1922–1926) prezydent Polski.

Warszawa 6 Kwietnia 1903 r. Nr. 50

ROBOTNIK

ORGAN POLSKIEJ PARTYI SOCYALISTYCZNEJ

PROLETARYUSZE WSZYSTKICH KRAJÓW, ŁĄCZCIE SIĘ!

Józef Piłsudski (1867–1935) na zdjęciu z 1905 r. i strona tytułowa „Robotnika" z kwietnia 1903 r.

W lutym 1900 r. Piłsudski został aresztowany i osadzony w warszawskiej Cytadeli. Dzięki symulowaniu choroby psychicznej znalazł się w szpitalu, z którego uciekł w maju 1901 r.

nurt internacjonalistyczny

Działacze, którzy **nie zgadzali się z niepodległościowym programem** PPS, założyli w 1893 r. **Socjaldemokrację Królestwa Polskiego**. Jej celem było wspólne z robotnikami rosyjskimi **obalenie caratu na drodze rewolucji i utworzenie państwa socjalistycznego**. Przywódcami ugrupowania byli **Julian Marchlewski** oraz **Róża Luksemburg**. W pierwszym okresie partia nie rozwinęła szerszej działalności, a w 1895 r. została rozbita w wyniku aresztowań. **W 1900 r.** odrodziła się pod nową nazwą – Socjaldemokracja Królestwa Polskiego i Litwy (**SDKPiL**). Jednym z jej najaktywniejszych działaczy był **Feliks Dzierżyński**. Partia ta cieszyła się mniejszym poparciem w społeczeństwie niż PPS, głównie dlatego, że odrzucała ideę walki o niepodległość Polski.

Socjaldemokracja Królestwa Polskiego i Litwy (SDKPiL)

W 1892 r. powstała Socjaldemokratyczna Partia Galicji stanowiąca część partii ogólnoaustriackiej. Wśród wysuwanych przez nią postulatów znajdowało się wprowadzenie ustawodawstwa socjalnego, skrócenie dnia pracy do 8 godzin, poprawa warunków pracy i demokratyzacja prawa wyborczego. **W 1897 r. partia przekształciła się w Polską Partię Socjalno-Demokratyczną Galicji i Śląska Cieszyńskiego** (**PPSD**) i uzyskała większą niezależność od partii austriackiej. Ściśle współpracowała z polskimi socjalistami z innych zaborów i z emigracji.

Polska Partia Socjalno-Demokratyczna Galicji i Śląska Cieszyńskiego (PPSD)

PPSD odrzucała marksistowskie hasło dyktatury proletariatu. Wysuwała natomiast **postulat odbudowy niepodległego państwa polskiego o ustroju socjalistycznym**. Przywódcą partii był **Ignacy Daszyński**.

Ignacy Daszyński

W zaborze pruskim polscy robotnicy pracowali niejednokrotnie dla niemieckich fabrykantów. Powodowało to, że wrogość o charakterze społecznym przemieszana była z narodową. W związku z tym oraz z powodu popularnego wśród Polaków na tym obszarze hasła solidaryzmu narodowego **działająca od 1893 r. PPS zaboru pruskiego** miała niewielkie poparcie.

Ruch narodowy

Pod koniec lat 80. XIX w. na emigracji oraz wśród inteligencji i młodzieży na ziemiach polskich pojawiało się coraz więcej **głosów krytycznych wobec tych, którzy odsuwali w odległą przyszłość niepodległość Polski**. Lojalizm konserwatystów nazywano zdradą interesów narodowych, a program pracy organicznej pozytywistów uznano za niewystarczający. Grupa emigrantów popowstaniowych na czele z **Zygmuntem Miłkowskim** założyła **w 1887 r. w Szwajcarii Ligę Polską**, która stawiała sobie za cel odzyskanie przez Polskę niepodległości. Jej działacze nie planowali wprawdzie powstania zbrojnego w najbliższym czasie, ale uznawali konieczność podjęcia aktywnych działań przygotowujących naród do podjęcia walki. Wysunięta przez Miłkowskiego koncepcja **obrony czynnej** polegała na staraniach o gospodarcze i kulturalne uniezależnienie się Polaków od zaborców oraz zakładała zbieranie funduszy i budowę pod zaborami konspiracyjnych struktur państwa polskiego.

W 1893 r. działacze krajowi związani dotąd z emigracyjną Ligą Polską przestali uznawać jej zwierzchnictwo i **utworzyli w Warszawie zakonspirowaną organizację** nazwaną **Ligą Narodową**. Stała się ona ośrodkiem kierowniczym rozbudowującego się szybko **obozu narodowego**. Do jego najwybitniejszych działaczy należeli **Roman Dmowski**, **Zygmunt Balicki** i **Jan Ludwik Popławski**. Ponieważ działalność w Królestwie Polskim była utrudniona, a prowadzącym ją osobom groziły represje, przenieśli się oni **do Galicji**, gdzie mogli kontynuować swoje wysiłki legalnie. Zabór austriacki stał się centrum ogólnopolskiego ruchu narodowego. We Lwowie jego członkowie wydawali **z myślą o warstwach wykształconych dwutygodnik „Przegląd Wszechpolski"**, a w Krakowie – **przeznaczony dla ludu miesięcznik „Polak"**.

Liga Narodowa

Roman Dmowski

> ***Żadna moc nie odbierze tradycji, wspomnień dziejowych i kultury, bo te w nas tkwią nieprzezwyciężenie, jak pamięć, jak rozum, jak dusza w człowieku. Nikt nam Polakom nie weźmie świadomości tej naszej pełnej, bo wiemy, że jesteśmy narodem posiadającym po temu wszystkie dane, wiemy, żeśmy od innych odrębni, że różnimy się nieskończenie całą przeszłością, mową, tradycją, charakterem.***
>
> ~ Jan Ludwik Popławski

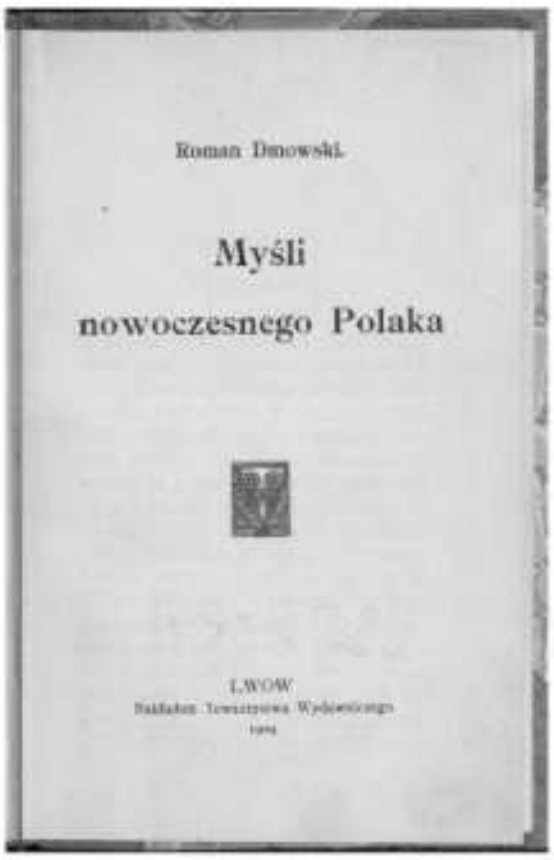
> ***Budzić świadomość narodową tam, gdzie jej nie ma, rozwijać ją, gdzie jest słaba, popierać wszelki ruch samodzielny w warstwach ludowych, gdyż samodzielność warstwy jest miarą jej wartości politycznej i cywilizacyjnej.***
>
> ~ Roman Dmowski

Stronnictwo Narodowo-Demokratyczne (endencja)

W 1897 r. narodowcy utworzyli **w Królestwie Polskim** konspiracyjną partię pod nazwą **Stronnictwo Narodowo-Demokratyczne**. Pojęcie ***narodowa demokracja*** – w skrócie ***endecja*** – stało się popularną nazwą całego tego obozu politycznego. Określano go także jako **obóz wszechpolski**, gdyż program jego działań miał objąć wszystkie ziemie polskie i wszystkie stany społeczne (stąd określenie *wszechpolski* znalazło się w tytule wspomnianego lwowskiego czasopisma).

Na przełomie XIX i XX w. endecja rozwinęła działalność **w zaborze pruskim**. Stopniowo uzyskała tam **bardzo silną pozycję**. Przyczyniła się do tego między innymi jej **współpraca z Wojciechem Korfantym**, który w latach 1901–1908 był członkiem Ligi Narodowej.

Karta tytułowa *Myśli nowoczesnego Polaka* Romana Dmowskiego, wydanie drugie z 1904 r.

Program endecji odwoływał się do szeroko rozumianego **ludu jako siły, na której należy oprzeć działania zmierzające do wzmocnienia pozycji narodu polskiego**. Aby mogło się to dokonać, potrzebna była przede wszystkim edukacja, która upowszechniałaby **świadomość narodową wśród warstw niższych**. Krytycznie oceniono działania szlacheckich elit politycznych. Jednocześnie kładziono nacisk na **solidaryzm narodowy**. Dlatego endecja za niebezpieczne dla sprawy polskiej uznawała stronnictwa skupiające się na problemach jednej klasy społecznej (zwłaszcza partie socjalistyczne). Endecy oskarżali je o rozbijanie jedności narodowej Polaków. Pierwszoplanową rolę przypisywali narodowcy umacnianiu pozycji narodu na **płaszczyźnie gospodarczej i kulturowej**. Uznawali, że w tym celu konieczna jest **walka z tymi, którzy mogą tę pozycję Polaków osłabiać** – przede wszystkim z Niemcami i Ukraińcami, z czasem też z Żydami. Na początku XX w. sposób ówczesnego rozumienia idei narodowej znalazł wyraz w pracach Zygmunta Balickiego ***Egoizm narodowy wobec etyki*** (1902 r.) i Romana Dmowskiego ***Myśli nowoczesnego Polaka*** (1903 r.).

Liga Narodowa pozostawała tajną, elitarną organizacją kierującą całym ruchem. Do 1905 r. w jej skład weszło około 300 osób niemal wyłącznie spośród inteligencji i warstw najzamożniejszych. Oddziaływała na społeczeństwo poprzez prasę endecką oraz różne organizacje (jawne lub tajne w zależności od zaboru). Część z tych organizacji była tworzona przez endecję. We władzach innych, już istniejących, członkowie Ligi Narodowej zdobywali silną pozycję. Szczególną rolę odgrywały założone 1899 r. w zaborze rosyjskim tajne **Towarzystwo Oświaty Narodowej** (TON) oraz trójzaborowy **Związek Młodzieży Polskiej „Zet"**, działający głównie wśród studentów.

PYTANIA I POLECENIA

1. Scharakteryzuj zmiany społeczne, jakie zaszły na ziemiach polskich w 2. połowie XIX w.
2. Wyjaśnij, na czym polegał i jakie zmiany przyniósł proces formowania się nowoczesnej świadomości narodowej Polaków. Jakie czynniki na niego wpływały?

3. Przypomnij sobie z poprzednich rozdziałów informacje na temat ukraińskiego i litewskiego ruchu narodowego. Jakie znaczenie miało – twoim zdaniem – rozbudzenie tożsamości narodowej różnych grup narodowościowych na obszarze dawnej Rzeczypospolitej?
4. Omów rozwój polskich nowoczesnych ruchów politycznych (ludowego, socjalistycznego i narodowego). Sporządź w zeszycie tabelę zawierającą w kolejnych kolumnach: nazwę danego ruchu politycznego, należące do niego partie, daty ich powstania, ich przedstawicieli, główne hasła programowe.
5. Przedstaw idee, którymi kierowały się poszczególne partie polityczne, i cele, do jakich dążyły. Czym się różniły?

PODSUMOWANIE LEKCJI

- Wzrastała społeczna rola **burżuazji** i **inteligencji**. Natomiast część **ziemian** nie potrafiła utrzymać swojej pozycji. Zwiększała się liczba **robotników fabrycznych**. s. 238–239
- **3,5 miliona osób wyemigrowało** z ziem polskich **z przyczyn ekonomicznych**. Byli to zwłaszcza **chłopi**. Emigrowano głównie do **Ameryki**. s. 241
- W 2. połowie XIX w. dominujące stało się rozumienie **narodu jako wspólnoty językowo-kulturowej** obejmującej **wszystkie warstwy społeczne**. s. 241
- Prowadzona przez Rosję i Prusy **polityka zwalczania języka polskiego i religii katolickiej, rusyfikacja oraz germanizacja** nie przyniosły zamierzonego skutku, a opór wobec nich umacniał poczucie narodowe Polaków, także ludności chłopskiej. s. 241
- W **upowszechnianiu polskiej świadomości narodowej** ważną rolę odegrała działalność **elit społecznych, nauczycieli, twórców kultury, duchownych oraz działaczy politycznych i społecznych**. s. 242
- Proces kształtowania się nowoczesnego narodu polskiego był **bardzo zaawansowany na przełomie XIX i XX w.** s. 243
- **Ruch ludowy** rozwijał się od lat 70. XIX w. przede wszystkim **w Galicji**. s. 244
- **W 1895 r. powstało Stronnictwo Ludowe** (od 1903 r. jako Polskie Stronnictwo Ludowe – **PSL**). Jego najwybitniejszym działaczem był **Wincenty Witos**. s. 244
- Pierwszą polską **partią socjalistyczną** był **„Proletariat"** założony w Warszawie **w 1882 r.** przez **Ludwika Waryńskiego**. s. 245
- **Nurt niepodległościowy socjalizmu** reprezentowała powstała **w Królestwie Polskim w 1893 r. Polska Partia Socjalistyczna** (**PPS**). Jej liderem stał się z czasem **Józef Piłsudski**. s. 245–246
- **Nurt internacjonalistyczny** reprezentowała Socjaldemokracja Królestwa Polskiego i Litwy (**SDKPiL**). s. 246
- **W zaborze austriackim** powstała należąca do nurtu niepodległościowego socjalizmu Polska Partia Socjalno-Demokratyczna Galicji i Śląska Cieszyńskiego (**PPSD**). Jej przywódcą był **Ignacy Daszyński**. s. 246–247
- W **1893 r.** powstała **w Warszawie Liga Narodowa**, która kierowała szybko rozwijającym się **ruchem narodowym**. Jego najwybitniejszą postacią był **Roman Dmowski**. s. 247
- **Narodowa demokracja** (inaczej: **endecja, obóz wszechpolski**) była formacją działającą **we wszystkich trzech zaborach**. s. 248

6. Rewolucja 1905–1907 w Królestwie Polskim

NA TEJ LEKCJI:

- przeczytasz o wydarzeniach, które doprowadziły do rewolucji 1905–1907 r.;
- zapoznasz się z charakterem i celami wystąpień rewolucyjnych w Królestwie Polskim;
- dowiesz się, jakie były skutki rewolucji dla społeczeństwa polskiego.

Wybuch rewolucji w Rosji

Rosja przeżywała **w pierwszych latach XX w.** poważne **trudności gospodarcze**. Ciężkie warunki bytowe najuboższych warstw były przyczyną strajków robotniczych i wystąpień chłopskich. W **1904 r.** car podjął **wojnę z Japonią** (zobacz rozdz. III.2.), licząc na to, że zwycięstwo w niej uspokoi sytuację wewnętrzną. Wojna przyniosła jednak Rosji pasmo **klęsk**. Oznaczało to kompromitację państwa i istniejącego w nim ustroju. Połączenie się wymienionych czynników ekonomicznych i politycznych spowodowało, że w społeczeństwie rosyjskim gwałtownie wzrastało niezadowolenie.

22 stycznia 1905 r. w Petersburgu zorganizowano **pokojową demonstrację**, której uczestnicy wysunęli postulaty polityczne oraz dotyczące sytuacji bytowej robotników i chłopów. Liczący kilkadziesiąt tysięcy tłum został **ostrzelany przez wojsko**. Wydarzenia te przeszły do historii pod nazwą **krwawej niedzieli**. Stały się początkiem **rewolucji w Rosji**. Trwała ona ponad dwa lata. Zakończyła się wprawdzie **opanowaniem wystąpień rewolucyjnych przez carat**, spowodowała jednak znaczące **ustępstwa władz**. W październiku 1905 r. Mikołaj II zapowiedział wprowadzenie **podstawowych wolności obywatelskich**, takich jak: nietykalność osobista, swoboda sumienia, wolność słowa, zgromadzeń i stowarzyszeń. Wyraził też zgodę na **działalność partii politycznych** oraz utworzenie pierwszego w dziejach Rosji **parlamentu**. Parlament składał się z izby wyższej – Rady Państwa pochodzącej częściowo z nominacji, a częściowo obieralnej – oraz izby niższej – **Dumy Państwowej** pochodzącej w całości z wyborów. Odbyły się one w marcu–kwietniu 1906 r.

rewolucja w Rosji

utworzenie parlamentu

***Krwawa niedziela w Petersburgu*, obraz autorstwa Wojciecha Kossaka, 1905 r.**

Mikołaj II otwiera obrady parlamentu rosyjskiego w 1906 r.

Wystąpienia rewolucyjne w Królestwie Polskim

wojna rosyjsko-japońska

W Królestwie Polskim **w okresie wojny rosyjsko-japońskiej narastały antyrosyjskie nastroje**, jak również **niepokoje społeczne** związane z sytuacją gospodarczą – rosnącym **bezrobociem** i pogorszeniem się **sytuacji materialnej warstw najuboższych**. W 1904 r. wzrosła aktywność działających nielegalnie **partii socjalistycznych** – PPS i SDKPiL. Coraz częściej organizowano **strajki i manifestacje**. Nowym zjawiskiem było ochranianie demonstracji robotniczych przez uzbrojonych bojowców. **W listopadzie 1904 r.** na placu Grzybowskim w Warszawie atakujący manifestantów żołnierze i policjanci rosyjscy po raz pierwszy zostali ostrzelani z rewolwerów przez **grupę bojową PPS** zorganizowaną przez tę partię dla ochrony jej działalności.

Spotkanie Józefa Piłsudskiego (stoi po prawej) w Bernie w Szwajcarii z przedstawicielem rządu Japonii przed wyjazdem do Tokio, 1904 r.

Piłsudski przyjechał do stolicy Japonii w lipcu 1904 r., gdy wojna rosyjsko-japońska trwała od kilku miesięcy. Już od dwóch miesięcy znajdował się w Tokio Roman Dmowski. W rozmowach ze stroną japońską prezentowali oni rozbieżne stanowiska. Piłsudski szukał u Japończyków wsparcia dla zbrojnego wystąpienia Polaków przeciwko Rosji. Oczekiwał pomocy w postaci pieniędzy i broni, a ponadto utworzenia legionu przy boku Japonii składającego się z polskich jeńców z armii rosyjskiej. Oferował działania wywiadowcze i dywersyjne, a w sprzyjającej sytuacji wybuch powstania. Japonia miałaby stać się sojusznikiem walczącej o wolność Polski. Dmowski był przeciwny powstaniu i przekonywał Japończyków, że jest ono nierealne i nie powinni się angażować w plany Piłsudskiego.

W 1905 r., po krwawej niedzieli w Petersburgu, wystąpienia w Królestwie Polskim się nasiliły. Od końca stycznia do połowy lutego trwał strajk, w którym wzięło udział w Kongresówce blisko 400 tysięcy robotników. Przez następne miesiące nie ustawały kolejne wybuchające lokalnie strajki i demonstracje. Największe rozmiary przybrały w **Warszawie** i **Zagłębiu Dąbrowskim**, a zwłaszcza **w czerwcu 1905 r. w Łodzi**. W mieście tym przedsiębiorcy odpowiedzieli na strajki **lokautem**, czyli zamknięciem fabryk, co pozbawiało robotników źródła dochodów. Manifestacje robotnicze krwawo tłumiło wojsko rosyjskie. 22 czerwca doszło w Łodzi do żywiołowego, niekierowanego przez żadną partię **powstania robotniczego**. Robotnicy zbudowali barykady i przez 2 dni stawiali opór licznym rosyjskim siłom wojskowym oraz policji. W trakcie tego wystąpienia poległo co najmniej 150 osób.

***Wiosna 1905.*, obraz autorstwa Stanisława Masłowskiego. Żołnierze rosyjscy prowadzą aresztowanego robotnika i studenta – uczestników wystąpień rewolucyjnych, 1906 r.**

postulaty socjalne i narodowe

wystąpienia robotników

Żądania wysuwane przez **różne grupy społeczeństwa polskiego** miały charakter zarówno **socjalny**, jak i **narodowy**. W wystąpieniach rewolucyjnych i strajkach szczególnie aktywni byli robotnicy oraz uczniowie szkół średnich i studenci, a także inteligencja. Wzięli w nich udział również chłopi. **Robotnicy fabryczni** oraz **najemni robotnicy rolni** domagali się **poprawy warunków pracy**, **podwyżek** i możliwości zrzeszania się (tworzenia **związków zawodowych**). **Chłopi** odmawiali płacenia podatków państwowych. Wśród ich postulatów bardzo częste były żądania **prawa do tworzenia na wsi szkół, stowarzyszeń i spółdzielni** oraz **wprowadzenia języka polskiego w szkolnictwie i urzędach**. Zarówno podczas wystąpień robotniczych, jak i studenckich pojawiały się postulaty **demokratyzacji państwa rosyjskiego** i **swobód politycznych dla Królestwa**.

strajki młodzieży szkolnej i akademickiej

Polska **młodzież szkolna i akademicka** żądała przywrócenia **języka polskiego w nauczaniu** i odstąpienia władz od policyjnych metod ścisłego kontrolowania szkolnictwa. Władze rosyjskie nie były skłonne do większych ustępstw. Zgodziły się tylko na naukę języka polskiego i religii po polsku w państwowych szkołach średnich oraz na **zakładanie szkół prywatnych**, w których polski mógł być językiem nauczania wszystkich przedmiotów. Były to zmiany dalekie od postulowanych przez stronę polską, dlatego też młodzież kontynuowała **strajki** i **bojkot rosyjskiej szkoły**.

Koordynacją polskich inicjatyw oświatowych zajmowało się **Towarzystwo Polskiej Macierzy Szkolnej** kierowane przez działaczy endecji. Początkowo działało tajnie, a od połowy 1906 r. – legalnie. Edukację na poziomie wyższym prowadziło **Towarzystwo Kursów Naukowych** zastępujące nieistniejący polski uniwersytet.

Tekst źródłowy

Rezolucja młodzieży warszawskich szkół średnich, luty 1905 r.

Każdy naród ma prawo do posiadania takiej szkoły, która by odpowiadała jego narodowym, kulturalnym i moralnym potrzebom. Istniejąca w kraju naszym najezdnicza szkoła rosyjska ma zupełnie inne dążenia. Jej cel to prześladowanie wszystkiego, co nierosyjskie [...]. Porzuciliśmy szkoły i żądamy reformy szkolnictwa w myśl naszych haseł. Żądamy:

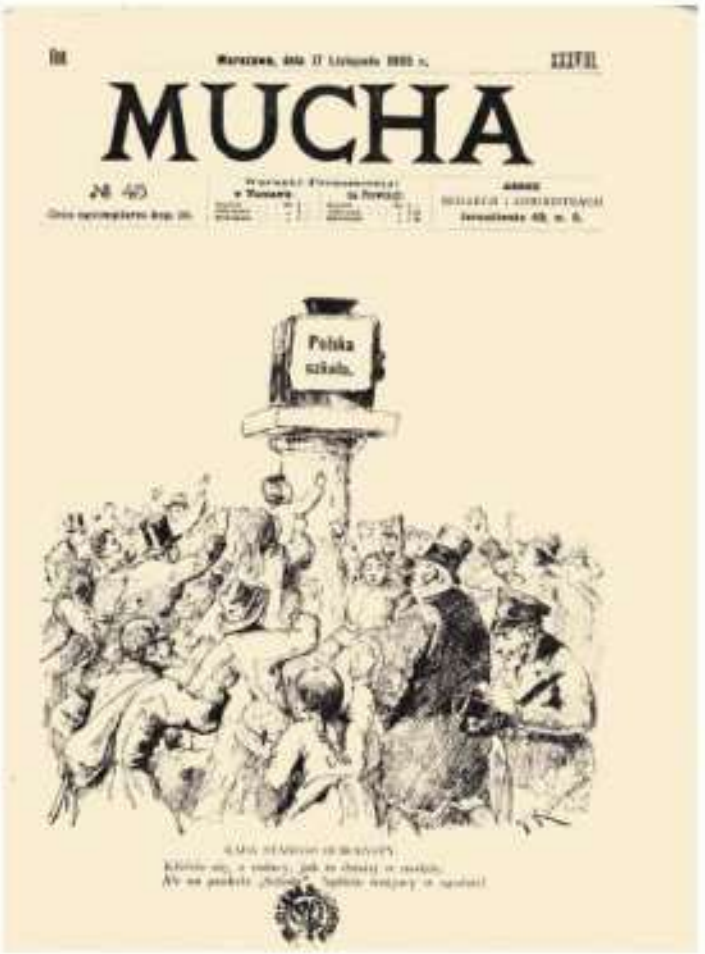
1. Szkół polskich z językiem wykładowym i administracyjnym polskim, z zastrzeżeniem prawa zakładania szkół narodowościowych wszelkich typów. Zarówno narodowość polska, jak i każda inna winna mieć prawo posiadania szkół odpowiadających jej potrzebom kulturalnym, przy czym szkoły o jednakowym poziomie naukowym powinny mieć jednakowe prawa.
2. Zniesienia systemu policyjnego w szkołach. Winien być zniesiony inspektorat i wszystko, co jest z nim związane, śledzenie, donosicielstwo i rewizje. W szkole powinna panować swoboda przekonań i zupełna tolerancja wyznaniowa.
3. Kontroli społeczeństwa nad szkolnictwem. Winno być zniesione naznaczanie kierowników i nauczycieli w szkołach przez rząd i kontrola rządu nad ich działalnością. Powinny być natomiast komitety obywatelskie, składające się z rodziców uczniów, które by wybierały kierowników i nauczycieli dla szkół i kontrolowały ich działalność.
4. Zniesienia wszelkich ograniczeń wyznaniowych, narodowościowych i stanowych dla nauczycieli i młodzieży. Każdy, bez względu na wyznanie, narodowość i pochodzenie, powinien mieć możność uczenia się i nauczania.
5. Zniesienia w szkole prawnych różnic między płciami. Młodzież żeńska powinna mieć prawo wstępowania do szkół wyższych na równi z młodzieżą męską i korzystać z tych samych praw, co młodzież męska.
6. Prawa młodzieży do stowarzyszania się w celu zaspokojenia swych potrzeb oraz przyznania tejże młodzieży prawa głosu w swych sprawach (sądy koleżeńskie itp.). Jedno z tych żądań, mianowicie szkoły średniej dla całej ludności, może być ziszczone dopiero wtedy, gdy wprowadzone zostanie powszechne, bezpłatne, obowiązkowe nauczanie.

J. Miąso, *Walka o narodową szkołę w Królestwie Polskim w latach 1905–1907*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty" 2005, s. 16–17.

Ćwiczenie

1. Wyjaśnij, jakim metodom stosowanym w szkolnictwie przez władze rosyjskie przeciwstawiali się uczniowie warszawskich szkół w swojej rezolucji.
2. Scharakteryzuj zasady systemu szkolnego, które autorzy rezolucji uznawali za właściwe.

Okładka czasopisma „Mucha" z listopada 1905 r.

Podpis pod rysunkiem brzmi:
Kłóćcie się, o rodacy, jak to dzisiaj w modzie,
Ale na punkcie „Szkoły" bądźcie wszyscy w zgodzie!

stanowisko endecji wobec wystąpień rewolucyjnych

Endecja była przeciwna rewolucji, oceniała **działania socjalistów** – organizowane przez nich strajki i demonstracje – **jako szkodliwe** i zbytnio skoncentrowane na interesach jednej klasy społecznej. Uważała ewentualne polskie powstanie za pozbawione szans (w Królestwie stacjonowało około 300 tysięcy żołnierzy rosyjskich). **Popierała** natomiast postulaty demokratyzacji systemu politycznego Rosji, **autonomii dla Królestwa** i rozwoju samorządów. Wysuwała też żądania dotyczące **praw języka polskiego w szkolnictwie i administracji**.

konflikt między polskimi stronnictwami politycznymi

Konflikt wśród polskich stronnictw politycznych przybrał bardzo ostrą formę. **Pomiędzy bojowcami endecji i socjalistów dochodziło do starć**, które przyniosły ponad 300 ofiar śmiertelnych.

We wrześniu 1905 r. Rosja ostatecznie zakończyła porażką wojnę z Japonią, a **w październiku strajki w całym imperium osiągnęły największą skalę**. Właśnie wówczas car Mikołaj II wydał manifest zapowiadający reformy polityczne w państwie i utworzenie parlamentu. Dla znacznej części społeczeństwa polskiego, a zwłaszcza partii socjalistycznych, jego obietnice były jednak niewystarczające. W pierwszych dniach listopada Warszawę ogarnęły wielotysięczne manifestacje ludności. Już 1 listopada interwencja sił rosyjskich przyniosła ofiary śmiertelne wśród demonstrantów. Piątego tego samego miesiąca w proteście przeciw postępowaniu władz na ulice wyszedł stutysięczny tłum. W konsekwencji **10 listopada** władze rosyjskie wprowadziły **w Królestwie stan wojenny**, a wojsko przystąpiło do brutalnego tłumienia aktywności rewolucyjnej.

Pochód narodowy w Warszawie 5 listopada 1905 r.

Rysunek z warszawskiego pisma satyrycznego „Mucha" komentujący wprowadzenie stanu wojennego w Królestwie Polskim. Nahajka (bicz używany przez żołnierzy rosyjskich przeciw manifestantom) rozbija carskie obietnice.

Od przełomu 1905 i 1906 r. **zmalała liczba wystąpień o charakterze masowym**. Aktywna była natomiast ciągle **PPS**, a zwłaszcza jej **Organizacja Bojowa**, na której czele stał **Józef Piłsudski**. Dokonywała ona **zamachów na urzędników carskich** i **posterunki policji** oraz na osoby uznane za **zdrajców**. Ponadto **zdobywała środki finansowe** na działalność rewolucyjną (między innymi napadła na kasę powiatową w Wysokiem Mazowieckiem i zdobyła ponad 500 tysięcy rubli).

Wiosną 1906 r. odbyły się **wybory do Dumy Państwowej**. Partie socjalistyczne zbojkotowały je, a wszystkie polskie mandaty z Królestwa zdobyła endecja.

Bojowiec PPS strzelający do policjanta, rysunek zamieszczony w 1908 r. w „Robotniku"

Partie socjalistyczne – dotąd skupiające małą liczbę członków – w wyniku rewolucji uzyskały **bardziej masowy charakter**. W 1906 r. do PPS należało już blisko 60 tysięcy osób, do SDKPiL – 30 tysięcy, a do żydowskiej robotniczej partii Bund – 8 tysięcy. **PPS podzieliła się** jednak **w końcu 1906 r.** na **PPS-Lewicę**, która programowo zbliżyła się do SDKPiL-u, oraz **PPS-Frakcję Rewolucyjną związaną z Piłsudskim**, głoszącą program niepodległościowy. Gdy wydarzenia rewolucyjne dobiegły kresu, liczebność partii socjalistycznych znów zmalała. **Związany z endecją Narodowy Związek Robotniczy** liczył w 1906 r. 16 tysięcy członków. Samo Stronnictwo Narodowo-Demokratyczne nie stawiało wówczas na przekształcenie się w partię masową. Najważniejszą funkcję spełniała kilkusetosobowa Liga Narodowa. O znaczeniu endecji decydowała nie liczebność, ale siła oddziaływania na podporządkowane jej organizacje społeczne czy oświatowe.

upadek rewolucji

Upadek rewolucji w Rosji w 1907 r., nasilające się represje (blisko tysiąc wyroków śmierci w Królestwie Polskim) oraz narastające zniechęcenie i brak wiary w powodzenie dalszej walki doprowadziły do zakończenia zrywu rewolucyjnego w Kongresówce.

Bilans rewolucji

pogłębienie podziału w społeczeństwie

Rewolucja 1905–1907 **pogłębiła podziały w społeczeństwie polskim zaboru rosyjskiego**. Dotyczyło to nie tylko konfliktu politycznego między socjalistami a narodowcami. Wyraźnie dały o sobie znać podziały społeczne. Polscy robotnicy organizowali strajki i domagali się lepszych warunków pracy bez względu na to, jakiej narodowości byli zatrudniający ich fabrykanci. To samo dotyczyło pracowników najemnych na wsiach.

podtrzymanie swobód obywatelskich

Królestwo Polskie nie uzyskało autonomii, która w okresie rewolucji była powszechnym postulatem. **Niektóre wywalczone swobody obywatelskie jednak zachowano**. Większa niż przez rewolucją była swoboda działalności społecznej. Władze pozwalały na funkcjonowanie niektórych polskich **stowarzyszeń naukowych** i **kulturalnych**, organizacji **zawodowych** i **spółdzielczych** oraz ograniczony rozwój **prywatnego szkolnictwa**. Nie zezwolono jednak na przywrócenie zlikwidowanego w 1875 r. Kościoła unickiego. Nastąpił **rozwój polskiej prasy**, co wiązało się zarówno ze złagodzeniem cenzury, jak i z **rozbudzeniem zainteresowania**

życiem społeczno-politycznym wśród większej grupy mieszkańców Królestwa. Nadal odbywały się wybory do Dumy Państwowej. Jednak ograniczono jej uprawnienia, a także udział w niej przedstawicieli innych narodowości niż rosyjska, a więc także Polaków.

PYTANIA I POLECENIA

1. Przedstaw genezę wystąpień rewolucyjnych w Królestwie Polskim w latach 1905–1907.
2. Wskaż cele, do których realizacji dążyły różne grupy społeczeństwa polskiego, oraz formacje polityczne w czasie rewolucji. Omów charakter podejmowanych przez nie działań.
3. Czy – twoim zdaniem – rewolucję 1905–1907 można uznać za kontynuację polskiej tradycji powstańczej? Uzasadnij swoją opinię.
4. Przedstaw skutki rewolucji dla społeczeństwa polskiego.

PODSUMOWANIE LEKCJI

- Krwawa niedziela w Petersburgu zapoczątkowała **w styczniu 1905 r. rewolucję w Rosji. W październiku** car Mikołaj II ogłosił **wprowadzenie swobód obywatelskich i utworzenie parlamentu**. s. 250
- **Wojna rosyjsko-japońska** (1904–1905), **rewolucja w Rosji** i **trudności ekonomiczne** były przyczyną **wzrostu nastrojów rewolucyjnych w Królestwie Polskim** oraz **uaktywnienia się partii socjalistycznych**. s. 251–252
- **Żądania** wysuwane przez **różne grupy społeczeństwa polskiego** miały charakter zarówno **socjalny**, jak i **narodowy**. s. 252
- Bardzo dużą skalę przyjęły wystąpienia **robotników** domagających się poprawy ich warunków bytowych. s. 252
- **Uczniowie szkół średnich** i **studenci** prowadzili strajki i bojkotowali rosyjską szkołę. s. 253
- **Endecja** była **przeciwna wystąpieniom rewolucyjnym** inspirowanym przez ruch socjalistyczny. Popierała natomiast **postulaty zmian ustrojowych**. Podjęła ponadto działania na **rzecz praw języka polskiego** oraz **rozwoju polskiego szkolnictwa**. Między **przedstawicielami socjalistów i endeków** dochodziło do **starć zbrojnych**, które przyniosły ofiary śmiertelne. s. 254
- Od przełomu 1905 i 1906 r. zmalała liczba masowych wystąpień, a **w 1907 r. rewolucja upadła**. s. 256
- Wydarzenia rewolucyjne **rozbudziły aktywność polityczną i społeczną** wśród Polaków, ale **pogłębiły** równocześnie **podziały społeczne**. s. 256
- Mimo upadku rewolucji zachowano **część swobód obywatelskich**. Polacy w większym stopniu mogli podejmować **inicjatywy kulturalne, oświatowe i społeczne**. s. 256

7. Kultura i nauka polska w 2. połowie XIX i na początku XX w.

NA TEJ LEKCJI:

- zapoznasz się z cechami twórczości pozytywistycznej i młodopolskiej oraz dorobkiem jej twórców;
- zrozumiesz, na czym polegała twórczość „ku pokrzepieniu serc";
- poznasz dorobek polskiego malarstwa i muzyki 2. połowy XIX i początku XX w.;
- prześledzisz osiągnięcia Polaków w zakresie nauki.

Literatura pozytywistyczna

pozytywizm w literaturze polskiej

W literaturze polskiej **romantyzm dominował do czasów powstania styczniowego**, a następnie jego miejsce zajął **pozytywizm**. Inaczej niż na zachodzie Europy **w odniesieniu do polskiej kultury** pojęcie *pozytywizm* jest używane także na określenie **epoki literackiej**. Za jej umowne daty graniczne można przyjąć lata **1864** i **1890**, choć większość pozytywistów również po tym roku publikowała ważne utwory. Jednak **na początku lat 90.** wyraźnie można dostrzec w kulturze polskiej **przełom modernistyczny**. Wraz z nim rozpoczyna się **epoka Młodej Polski trwająca do końca okresu zaborów**.

proza pozytywistyczna

Polscy pisarze pozytywistyczni byli silnie zaangażowani w problemy społeczne i narodowe. Często ich działalność publicystyczna była ściśle związana z literacką. Obie wspierały program **pozytywizmu warszawskiego**, **pracy organicznej** i **pracy u podstaw**. Pozytywiści najczęściej posługiwali się formami prozatorskimi, takimi jak: **powieść**, **opowiadanie** i **nowela**. Mniejszą rolę odgrywała w tym czasie poezja, a także dramat, zwłaszcza w porównaniu z czasami romantyzmu. Najwybitniejsi pozytywiści: **Bolesław Prus**, **Henryk Sienkiewicz**, **Aleksander Świętochowski** i **Adolf Dygasiński**, pochodzili z **Królestwa Polskiego** i byli **wychowankami** istniejącej w latach 1862–1869 **warszawskiej Szkoły Głównej**. Wyjątek stanowiła **Eliza Orzeszkowa** urodzona na **Ziemiach Zabranych** i tworząca w Grodnie.

Bieżące problemy społeczeństwa polskiego najpełniej przedstawiali **Bolesław Prus** (powieści: ***Placówka***, ***Lalka***, ***Emancypantki***, nowele: *Antek*, *Kamizelka*) i **Eliza Orzeszkowa** (powieści: ***Meir Ezofowicz***, ***Nad Niemnem***, ***Cham***). Taką problematykę poruszał też **Henryk Sienkiewicz w nowelach** (*Janko Muzykant*, *Za chlebem*, *Bartek Zwycięzca*). We wskazanych utworach pisarze przedstawili bardzo szeroki zakres tematów, takich jak: sytuacje różnych grup społecznych i relacje między nimi, a zwłaszcza położenie warstw najbiedniejszych, przetrwanie polskiej tożsamości narodowej czy przemiany cywilizacyjne. W polskiej li-

teraturze pozytywistycznej szczególne miejsce zajmowała twórczość **Adolfa Dygasińskiego**. Był on wśród pozytywistów polskich najbliższy estetyce naturalizmu. Ukazywał życie społeczne jako walkę o byt, podlegającą prawom przyrody.

Okładka *Placówki* Bolesława Prusa w wydaniu z 1904 r. Pierwsze wydanie powieści miało miejsce w 1886 r.

Prus przedstawił w tym utworze chłopskie życie w 2. połowie XIX w. i zmagania o utrzymanie ziemi zagrożonej przejęciem przez niemieckich osadników.

Eliza Orzeszkowa (1841–1910) na portrecie z 1891 r. oraz jej dom w Grodnie, w którym mieszkała od 1894 r. do śmierci, zdjęcie z okresu międzywojennego

Henryk Sienkiewicz stał się **od lat 80.**, czyli od publikacji ***Trylogii*** (*Ogniem i mieczem*, *Potop*, *Pan Wołodyjowski*), **najpopularniejszym polskim powieściopisarzem**. Akcję tego cyklu powieściowego umieścił w XVII w. – okresie wyjątkowo trudnym w polskiej historii, ale dającym możliwość ukazania świetności dawnej Rzeczypospolitej. Z kolei opublikowana w 1900 r. powieść ***Krzyżacy*** przypominała polskie zwycięstwo pod Grunwaldem. Sam pisarz stwierdził, że jego dzieła powstały **„ku pokrzepieniu serc"** Polaków żyjących pod zaborami. Miały pokazać, jaka siła drzemie w polskości, i dać nadzieję na wydobycie się narodu z ówczesnego położenia politycznego. Sienkiewicz napisał także ***Quo vadis*** – powieść opowiadającą o życiu i męczeństwie pierwszych chrześcijan. Przyniosła mu ona międzynarodową sławę i najbardziej przyczyniła się do przyznania mu **Nagrody Nobla w 1905 r.**

literatura „ku pokrzepieniu serc"

Oprócz twórczości Sienkiewicza szczególną popularnością cieszyły się powieści kolejnej autorki z Kresów – **Marii Rodziewiczówny** (zwłaszcza *Dewajtis*). Ich odbiorców przyciągała nie tylko melodramatyczna fabuła, lecz także emocjonalne potraktowanie tematu obrony polskości i narodowych tradycji. Po powstaniu styczniowym wciąż tworzył **Józef Ignacy Kraszewski**, który wydał w tym okresie znane powieści *Hrabina Cosel* i *Stara baśń*.

poezja polskiego pozytywizmu

Najwybitniejszym dramaturgiem (komediopisarzem) okresu pozytywizmu był **Michał Bałucki**. Znaczącą twórczość dramatopisarską pozostawił po sobie również **Aleksander Świętochowski**. W zakresie **poezji**, choć mniej popularnej w tym okresie, zapisało się w historii literatury dwoje twórców – Maria Konopnicka (pisząca też nowele) i Adam Asnyk. **Konopnicka** to autorka utworów o różnorodnym charakterze – lirycznym, patriotycznym (*Rota*), społecznym oraz przeznaczonych dla dzieci. Twórczość **Asnyka** zachowała wiele z tradycji romantycznej. Poeta podejmował w niej jednocześnie problemy typowe dla pozytywizmu.

Literatura młodopolska

Młoda Polska

Twórcy **Młodej Polski**, choć wiele łączyło ich z zachodnimi modernistami, w większym od nich stopniu podejmowali aktualne problemy społeczne i narodowe. Hasło *sztuka dla sztuki* zdobyło wprawdzie popularność, ale niewielu pisarzy konsekwentnie je realizowało. Większość podejmowała aktualne tematy. Stanowi to dowód na to, że polska kultura w okresie zaborów nieustannie pozostawała w ścisłym związku z położeniem mieszkańców ziem dawnej Rzeczypospolitej.

Najwięcej wspólnych z europejskim modernizmem elementów można znaleźć w twórczości **Stanisława Przybyszewskiego** oraz **Tadeusza Micińskiego**. Próby oderwania się od bieżących problemów społecznych dokonała też **poezja**, dla której epoka Młodej Polski była **czasem rozkwitu**. Jej tematyka obejmowała typowe wątki modernistyczne: piękno, miłość i cierpienie obecne w ludzkim życiu, duchowość, przyrodę i sztukę. Do najwybitniejszych poetów należeli wówczas: **Kazimierz Przerwa-Tetmajer**, **Jan Kasprowicz** i **Leopold Staff**. Swoją twórczość rozpoczął także **Bolesław Leśmian**.

Tacy pisarze jak **Władysław Reymont**, **Stefan Żeromski** czy **Stanisław Wyspiański** angażowali się natomiast poprzez swoją twórczość w bieżące problemy społeczne i narodowe, a nawet debaty polityczne. **Andrzej Strug** stworzył niemal dokumentalny, a zarazem wybitny literacko obraz ruchu socjalistycznego i rewolucji lat 1905–1907 w cyklu powieści *Ludzie podziemni*, *Jutro* i *Dzieje jednego pocisku*.

Reymont był przede wszystkim autorem powieści o tematyce obyczajowej i społecznej. Wśród jego dzieł opublikowanych na przełomie XIX i XX w. na szczególne uznanie zasługują ***Ziemia obiecana*** (opisująca rozwój przemysłowej Łodzi i wiążące się z nim konflikty społeczne) oraz ***Chłopi*** (w których bohaterem zbiorowym są mieszkańcy wsi położonej w Kongresówce). Za *Chłopów* Reymont otrzymał **w 1924 r. Literacką Nagrodę Nobla**.

Żeromski był autorem powieści: ***Syzyfowe prace*** (poświęcona daremności działań rusyfikatorskich zaborcy), ***Ludzie bezdomni*** (przedstawia problemy społeczne

i przeciwdziałających im idealistów) oraz ***Popioły*** (z akcją umiejscowioną w epoce napoleońskiej).

Jednym z najwszechstronniejszych twórców w polskiej kulturze był mieszkający w Krakowie **Stanisław Wyspiański** – dramatopisarz i reformator teatru, poeta, malarz i projektant sztuki użytkowej. Jego **dramaty**: ***Warszawianka***, ***Wesele***, ***Wyzwolenie***, ***Noc listopadowa*** znacząco wpłynęły na kulturę i ówczesne debaty o polskiej historii, a także przyszłości narodu. We Lwowie tworzyła **Gabriela Zapolska** – autorka dramatów, powieści i opowiadań. Jej **sztuki teatralne** (szczególnie komedie, zwłaszcza ***Moralność pani Dulskiej***) kpiły z mieszczańskiej obłudy.

Stanisław Wyspiański (1869–1907), *Autoportret*, 1903 r.

Malarstwo i muzyka

malarstwo historyczne

Nie tylko w literaturze, lecz także w malarstwie rozwinął się silny nurt **„ku pokrzepieniu serc"** związany z **tematyką historyczną**. Jego najbardziej znanym przedstawicielem był **Jan Matejko**, który przedstawił swoje wizje wielu najważniejszych momentów z dziejów Polski. Zależało mu bardziej na symbolicznej wymowie przedstawionych zdarzeń niż na realizmie. Matejko skupiał się zwłaszcza na największych sukcesach i momentach przełomowych w polskiej historii. Przedstawił je w takich dziełach, jak: *Bitwa pod Grunwaldem*, *Hołd pruski*, *Unia lubelska* czy *Konstytucja 3 Maja 1791 r.* Wykonał też cykl rysunków – *Poczet królów i książąt polskich*. Ważnymi twórcami obrazów o tematyce historycznej byli także **Józef Brandt**, **Henryk Rodakowski** oraz **Juliusz Kossak** i jego syn **Wojciech**.

Józef Brandt, *Bitwa pod Chocimiem*, 1867 r.

Jan Matejko, *Zawieszenie dzwonu Zygmunta*, 1874 r.

różnorodność polskiego malarstwa

Polska twórczość malarska w 2. połowie XIX w. była niezwykle różnorodna – zarówno jeśli chodzi o jej tematykę, jak i styl powstających dzieł. Można w niej dostrzec silne **wpływy realizmu, a z czasem także impresjonizmu**. Do najwybitniejszych malarzy należeli: bracia **Maksymilian** i **Aleksander Gierymscy**, **Józef Chełmoński**, **Leon Wyczółkowski**, **Władysław Podkowiński** i **Olga Boznańska**.

Aleksander Gierymski, *Piaskarze*, 1887 r.

Józef Chełmoński, *Burza*, 1896 r.

Olga Boznańska, *Dziewczynka z chryzantemami*, 1894 r.

W okresie Młodej Polski na malarstwo oddziaływały **post-impresjonizm**, **symbolizm** oraz **secesja**, a w mniejszym stopniu – ekspresjonizm. Najwybitniejszymi artystami tego okresu byli **Jacek Malczewski** i **Stanisław Wyspiański**. Oprócz nich należy wymienić zwłaszcza **Teodora Axentowicza** i **Józefa Mehoffera**.

Malczewski w swoich obrazach łączył baśniowe motywy i niezwykłą wyobraźnię z obserwacją codziennego życia wsi oraz motywami polskiej tradycji patriotycznej i religijnej. **Wyspiański** stworzył wiele portretów, a także widoków Krakowa. Poza tym projektował witraże, polichromie, meble i różne elementy dekoracji wnętrz.

Teodor Axentowicz,
***Kołomyjka*, 1895 r.**

Józef Mehoffer,
Portret żony
(Na letnim
***mieszkaniu)*,**
1904 r.

Jacek Malczewski, *Pokusa Fortuny*, 1904 r.

Stanisław Wyspiański, *Planty o świcie*, 1894 r.

najwybitniejsi muzycy przełomu XIX i XX w.

Spośród polskich kompozytorów muzyki klasycznej największym uznaniem cieszył się w Europie **Henryk Wieniawski**. Był on wirtuozem skrzypiec i twórcą wielu utworów na ten instrument. Na przełomie XIX i XX w. najwybitniejszym twórcą był **Mieczysław Karłowicz**. Początkowo komponował głównie pieśni, a następnie utwory na orkiestrę. Ponadto działalność kompozytorską rozpoczął najwybitniejszy polski kompozytor 1. połowy XX w. – **Karol Szymanowski**. Jednak najważniejsze swoje utwory stworzył po 1914 r. Światową sławę zyskał **Ignacy Jan Pa-**

derewski, ale nie jako kompozytor (choć tą działalnością także się zajmował), lecz jako **wirtuoz fortepianu**, dający koncerty w Europie i Stanach Zjednoczonych od przełomu lat 80. i 90. XIX w.

Nauka polska

nauki humanistyczne

W dziedzinie **humanistyki** jednym z najciekawszych wydawnictw było **etnograficzne** (czyli opisujące kulturę ludową) dzieło **Oskara Kolberga** *Lud, jego zwyczaje, sposób życia, mowa, podania, przysłowia, obrzędy, gusła, zabawy, pieśni, muzyka i tańce*. W latach 1857–1890 ukazały się 33 tomy tej publikacji. Niewydane za życia badacza tomy zaczęto wydawać w latach 60. XX w. i opublikowano ich dotąd prawie 50 (kolejne są przygotowywane). Kolberg udokumentował w nich **życie i twórczość chłopów** głównie z centralnych dzielnic polskich, ale także z obszaru Ziem Zabranych.

Jednym z przedstawicieli rozwijającej się nowej dziedziny w badaniach naukowych – **językoznawstwa** – był **Jan Baudouin de Courtenay** (czytaj: boduę de kurtone; jego francuski przodek przybył do Polski na początku XVIII w.). Urodzony pod Warszawą, pracował na rosyjskim uniwersytecie w Kazaniu i tworzył tam od lat 70. XIX w. **polsko-rosyjską kazańską szkołę językową**. W latach 1893–1900 był profesorem Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie. **Ludwik Zamenhof** był natomiast lekarzem okulistą, dla którego języki stanowiły prywatną pasję. Urodził się w Białymstoku, a później zamieszkał w Warszawie. Był pochodzenia żydowskiego. W latach 80. stworzył sztuczny język **esperanto**, który miał służyć komunikacji między osobami różnych narodowości. Podobnych prób podjęto wiele, jednak to język opracowany przez Zamenhofa zdobył najwięcej zwolenników i wszedł do użytku międzynarodowego.

W latach 1872–1908 **Karol Estreicher** (**starszy**) opublikował 22 tomy ***Bibliografii polskiej*** rejestrującej **piśmiennictwo polskie od XV w.** Jego pracę kontynuowali syn i wnuk. Badania z **dziejów literatury polskiej** prowadził między innymi **Aleksander Brückner**.

W latach 1880–1902 ukazał się w Warszawie liczący 15 tomów ***Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich***. Obejmował on **całość ziemi dawnej Rzeczypospolitej**, jednak takiego określenia autorzy nie mogli umieścić w tytule ze względu na rosyjską cenzurę. W słowniku zawarto **opisy miejscowości** wraz z danymi na temat ich **ludności**, **gospodarki**, **zabytków** i **historii**. W latach 1900–1903 ukazała się licząca 4 tomy ***Encyklopedia staropolska* Zygmunta Glogera**. Zawierała blisko 3000 haseł z zakresu **historii i kultury Polski średniowiecznej i nowożytnej**.

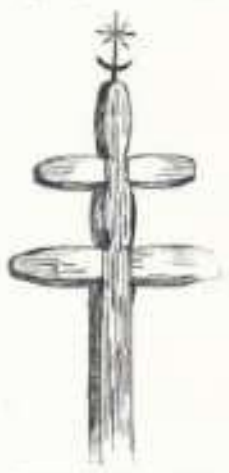

Karacena, zbroja złożona z żelaznych łusek naszytych na grubą skórę. Nazwa pochodzi z łac. *coria*, skóra, rzemień, kora. Stąd w średniowiecznej łacinie zwano taką zbroję: *corazina*, *coratia*, *coratium*. Karaceny bywały ozdobne, miewały np. łuski stalowe nakładane prążkami złota. Dołączony tu rysunek przedstawia karacenę króla Jana Sobieskiego, przechowywaną w muzeum drezdeńskiem. Na każdej łusce piersiowej tej karaceny znajduje się wykładany złotem krzyżyk. „Karacennikiem“ nazywano tego, który karaceny i inne zbroje robił, „kirysnikiem“ zaś—jeźdźca okrytego karaceną.

Karacena króla Jana III.

Karawaka, karawika. Gdy w miasteczku hiszpańskiem *Caravaca* zasłynął krzyż o dwuch poprzecznicach jako cudowny przeciwko morowemu powietrzu i stał się głośnym zwłaszcza r. 1545 we Włoszech podczas zarazy morowej w mieście ówczesnego soboru Trydencie (uważany za skuteczny, kto się przed takim modlił lub go nosił)—wówczas pielgrzymi zaczęli przynosić do Polski relikwiarzyki w kształcie małych krzyżyków tej samej formy i tak samo nazywanych. Pobożni w czasie morowego powietrza stawiali „karawaki“ przy wsiach i miasteczkach, aby zaraza je mijała, i modlili się na książkach tak samo nazywanych. Haur w swojej „Ekonomice“ pisze w wieku XVII: „Karawaka na to potrzebna, aby się na niej modlili.“ Współczesny Haurowi Wac. Potocki powiada znowu: „Nie pomogły paski, paciorki, karawaki, książki i obrazki“ (*Jovialitates*).

Stary krzyż przydrożny w rodzaju zwanym karawaką, odrysowany r. 1895 koło m. Trzciannego na Podlasiu przez Z. G.

Karazja. Tak nazywano pierwotnie u nas grube sukno hiszpańskie, a następnie zaczęto tak nazywać grube śląskie sukno i domowej roboty samodział. *Volumina* mówią o sukiennikach w Polsce, którzy „falendysze i karazje robią.“ Rysiński za Zygmunta III cytuje przysłowie: „Niemasz ci jedno jako nasza karazja.“ Jeżowski w „Ekonomii“ (r. 1648) pisze:

> Przodkowie nasi o szarłat nie dbali,
> Wojewodowie więc w szarzy chadzali,
> Dziwna rzecz, karazyi już teraz nie znają.

Starowolski pisze, iż „żołnierze staropolscy powierzchne rzeczy lekce ważając, w karazyi i w szarem suknie chodzili, zeszła potem na hajduki.“ Gostomski za Stefana Batorego wymienia „sukna śląskie pospolite i karazje,“ a instruktarz celny mówi o opłacie od postawu „karazyi śląk-

Strona z *Encyklopedii staropolskiej* Glogera

W historiografii polskiej w 2. połowie XIX w. ukształtowały się dwie ważne szkoły: krakowska (bliska Stańczykom) i warszawska (związana z pozytywizmem). Do **konserwatywnej szkoły krakowskiej** należeli między innymi **Walerian Kalinka**, **Józef Szujski** i **Michał Bobrzyński**. W **debacie nad przyczynami upadku Rzeczypospolitej** przyjmowali oni tezę, że głównym jego powodem były **czynniki wewnętrzne** – wady ustroju oraz mentalność i postawy szlachty. **Szkoła warszawska**, do której należeli między innymi **Tadeusz Korzon** (czytaj: kor-zon) i **Władysław Smoleński**, źródeł upadku państwa upatrywała w **czynnikach zewnętrznych**. Podkreślała, że sami Polacy podjęli w XVIII w. dzieło reform i modernizacji państwa.

nauki przyrodnicze

W dziedzinie **nauk przyrodniczych** szczególnie znaczący wkład wnieśli **fizyk Zygmunt Wróblewski** i **chemik Karol Olszewski** pracujący na Uniwersytecie Jagiellońskim **w Krakowie**. Jako pierwsi w świecie dokonali w 1883 r. **skroplenia tlenu i azotu**, a później także innych gazów. Stanowiło to przełom w fizyce niskich temperatur oraz **teorii kinetycznej budowy materii**. W zakresie tej ostatniej dalszych ważnych odkryć dokonał **we Lwowie Marian Smoluchowski**. Poza wymienionymi badaczami największe osiągnięcia mieli **polscy naukowcy działający na zachodzie Europy**: w zakresie fizyki **Maria Skłodowska-Curie**, a w biochemii **Kazimierz Funk** (zobacz rozdz. III.4.). Do tej grupy należał także **botanik Edward Strasburger** (czytaj: sztrasburger) – pracujący w Niemczech badacz **budowy i funkcjonowania komórek roślinnych**, który wprowadził do nauki światowej podstawowe opisujące je pojęcia.

Karol Olszewski w laboratorium, obraz Leona Wyczółkowskiego z 1905 r.

PYTANIA I POLECENIA

1. Scharakteryzuj literaturę polskiego pozytywizmu i wskaż jej najważniejszych twórców. Wyjaśnij, na czym polegało zaangażowanie pozytywistów w kwestie społeczne i narodowe.
2. Wyjaśnij specyfikę polskiej twórczości młodopolskiej i porównaj ją z twórczością pozytywistyczną.
3. Zaprezentuj dorobek polskiego malarstwa i muzyki w 2. połowie XIX i na początku XX w.
4. Wskaż dzieła literackie i malarskie, które najpełniej realizowały ideę twórczości „ku pokrzepieniu serc".
5. Omów dokonania Polaków w zakresie nauki.

PODSUMOWANIE LEKCJI

- Okres **pozytywizmu w literaturze polskiej** określa się umownie na **lata 1864–1890**. Pisarze pozytywistyczni byli silnie **zaangażowani w problemy społeczne i narodowe**. s. 258
- Najwybitniejszymi twórcami **prozy pozytywistycznej** byli: **Bolesław Prus, Eliza Orzeszkowa, Henryk Sienkiewicz** i **Adolf Dygasiński**. s. 258
- **Sienkiewicz** zdobył szczególną popularność dzięki **powieściom historycznym** pisanym **„ku pokrzepieniu serc"**. s. 259
- W poezji szczególnie wartościowy dorobek mieli **Maria Konopnicka** i **Adam Asnyk**. s. 260
- **Młoda Polska** to okres rozkwitu **poezji** (**Kazimierz Przerwa-Tetmajer, Jan Kasprowicz** i **Leopold Staff**). Najwybitniejsze **powieści** stworzyli **Władysław Reymont** i **Stefan Żeromski**. Najważniejszymi twórcami **dramatu** byli **Stanisław Wyspiański** i **Gabriela Zapolska**. s. 260
- Bardzo popularne było **malarstwo historyczne**, którego głównym przedstawicielem był **Jan Matejko**. s. 261
- Polska **twórczość malarska była bardzo różnorodna pod względem stylu i tematyki**. Do najwybitniejszych artystów należeli: **Aleksander Gierymski, Józef Chełmoński, Leon Wyczółkowski, Władysław Podkowiński, Olga Boznańska, Stanisław Wyspiański, Jacek Malczewski** i **Teodor Axentowicz**. s. 261–263
- W **muzyce** polskiej najważniejszymi postaciami byli w omawianym okresie: **Henryk Wieniawski, Mieczysław Karłowicz** oraz wirtuoz fortepianu **Ignacy Jan Paderewski**. s. 265
- **Polscy uczeni** mieli wybitne osiągnięcia zarówno w **naukach humanistycznych**, jak i **przyrodniczych**. W tej drugiej dziedzinie badania prowadzili często – jak **Maria Skłodowska-Curie** – poza ziemiami polskimi. Natomiast **w Krakowie** wyjątkowy wkład w dziedzinę **fizyki** wnieśli **Zygmunt Wróblewski** i **Karol Olszewski**. s. 266–268

PODSUMOWANIE PRZED SPRAWDZIANEM

IV. Ziemie polskie i ich mieszkańcy od połowy XIX w.

s. 196
- **Odwilż posewastopolska w Rosji** oznaczała także **większe swobody polityczne i narodowe** dla Polaków **w Królestwie Polskim**.

s. 197
- Od czerwca **1860 r.** Polacy organizowali **manifestacje i nabożeństwa patriotyczne**.

s. 197
- Politykę **ugody** i stopniowych **reform** realizował **Aleksander Wielopolski**.

s. 199
- Ukształtowały się stronnictwa **„białych"** i **„czerwonych"**. Ci drudzy **przygotowywali się do zbrojnej walki o niepodległość**.

s. 199–200
- **Powstanie styczniowe** wybuchło **22 stycznia 1863 r.** „Czerwoni" powołali **Tymczasowy Rząd Narodowy** i ogłosili uwłaszczenie chłopów.

s. 201
- Polskie działania zbrojne przybrały **charakter partyzancki**.

s. 201
- **W powstaniu wzięli udział głównie szlachta i mieszczanie**, natomiast **chłopi** w większości **pozostawali niechętni** wobec niego.

s. 204
- Od jesieni 1863 r. dyktatorem powstania był **Romuald Traugutt**.

s. 204
- **Powstanie styczniowe upadło latem 1864 r.**, a w grudniu został rozbity ostatni powstańczy oddział.

s. 204
- Upadek powstania oznaczał **represje wobec jego uczestników**. Koszty klęski poniosło jednak całe społeczeństwo, w pierwszej kolejności **szlachta** i **Kościół katolicki**.

s. 205
- **Chłopi w Królestwie Polskim** zostali **uwłaszczeni** na mocy **carskiego dekretu z marca 1864 r.**

s. 207
- **Pierwszym celem władz rosyjskich** po powstaniu styczniowym była **integracja Królestwa Polskiego z Rosją**.

s. 207
- **Polacy w Królestwie mieli** własne **instytucje kultury** oraz **prasę**. Ci, którzy okazywali **lojalność**, mogli obejmować stanowiska **nauczycieli** i niższych **urzędników**.

s. 208
- **Język rosyjski** obowiązywał w Królestwie Polskim **w urzędach, sądownictwie, samorządzie**, a także w rosnącym stopniu w **szkolnictwie**, które w latach 80. i 90. XIX w. stało się głównym narzędziem **rusyfikacji**.

s. 209
- Na **Ziemiach Zabranych** prawa dyskryminujące **Polaków** były znacznie surowsze niż w Królestwie Polskim.

s. 210
- Po powstaniu styczniowym na wiele lat **zamarła niepodległościowa działalność konspiracyjna**.

s. 211
- **Pozytywiści warszawscy** postulowali podjęcie **legalnych działań** na rzecz **rozwoju cywilizacyjnego społeczeństwa polskiego**. Miały one obejmować **gospodarkę, kulturę, oświatę**. Hasłami pozytywistów były ***praca organiczna*** i ***praca u podstaw***.

s. 212
- Największą rolę w **propagowaniu idei pozytywizmu** odegrali: **Aleksander Świętochowski, Bolesław Prus** i **Eliza Orzeszkowa**.

s. 214
- **W Królestwie Polskim rozwój przemysłu** przebiegał bardzo **dynamicznie**, nieco **wolniej** następowały **zmiany w rolnictwie**.

s. 214–215
- W 2. połowie XIX w. nastąpił **rozwój litewskiego** oraz **ukraińskiego ruchu narodowego**.

s. 219
- **Pod panowaniem pruskim polityka germanizacyjna nasiliła się** po zjednoczeniu Niemiec w 1871 r. **Ograniczono prawa języka polskiego**. Działania kanclerza Bismarcka, zmierzające w ramach **Kulturkampfu** do osłabienia pozycji Kościoła katolickiego, uderzały także w polskość.

s. 220–221
- **Osłabieniu polskości** służyły także **rugi pruskie** i działania **Komisji Kolonizacyjnej** oraz niemiecka organizacja społeczna o charakterze nacjonalistycznym – **Hakata**.

- Symbolem **walki Polaków z germanizacją** był m.in. **strajk dzieci we Wrześni** i sprawa **wozu Drzymały**. s. 221
- **Działania germanizacyjne** były **w znacznej mierze nieskuteczne**, a nawet przyczyniały się do **utrwalenia** lub **rozbudzenia** (jak na **Górnym Śląsku**) **polskiej świadomości narodowej**. s. 222
- **W Wielkopolsce** Polacy podejmowali liczne inicjatywy zgodne z ideą **pracy organicznej**. Obszar ten **rozwijał się gospodarczo**, szczególnie w zakresie **rolnictwa**. s. 223
- **Reformy w Cesarstwie Austriackim**, jakie miały miejsce **w latach 60.**, umożliwiły **porozumienie Polaków z władzami** i uzyskanie przez **Galicję autonomii**, której reguły ostatecznie ustalono do 1873 r. s. 228
- **Organami autonomii galicyjskiej** były m.in. **Sejm Krajowy** i **Rada Szkolna Krajowa**. Cesarza reprezentował **namiestnik**, którym zawsze zostawał Polak. s. 229
- **Rządy w Galicji** znalazły się **w rękach Polaków** (głównie **konserwatystów**). Natomiast **Rusini** (**Ukraińcy**) zostali do nich dopuszczeni tylko **w nieznacznym stopniu**. s. 229
- **Język polski** (i w mniejszym stopniu ukraiński) obowiązywał w Galicji **w administracji, sądownictwie i szkolnictwie**. s. 229
- W autonomicznej Galicji mogły **swobodnie rozwijać się polskie życie narodowe i kultura**. s. 232–233
- W Galicji następował **wzrost świadomości narodowej Rusinów** i rozwój ich **ruchu narodowego**. Stopniowo narastał też **konflikt polsko-ukraiński**. s. 234–235
- **Ludność żydowska** była bardzo liczna **w miastach**, zwłaszcza w Galicji Wschodniej. s. 235
- Galicja była **zapóźniona w rozwoju gospodarczym** w stosunku do innych zaborów. Gospodarstwa chłopskie były w większości małe, a przemysł słabo rozwinięty. s. 235–236
- Na ziemiach polskich wzrastała społeczna rola **burżuazji** i **inteligencji**. Natomiast część **ziemian** nie potrafiła utrzymać swojej pozycji. Zwiększała się liczba **robotników fabrycznych**. s. 238–239
- **Emigracja ekonomiczna** (**ok. 3,5 miliona osób**, w tym 2 miliony Polaków) objęła zwłaszcza **ludność chłopską**. Głównym jej kierunkiem była **Ameryka**. s. 241
- W 2. połowie XIX w. dominujące stało się rozumienie **narodu jako wspólnoty językowo-kulturowej**, niekiedy **religijnej** obejmującej **wszystkie warstwy społeczne**. Przyjmowanie przez **chłopów** tożsamości narodowej następowało jednak powoli. s. 241
- W **upowszechnianiu polskiej świadomości narodowej** ważną rolę odegrała działalność **nauczycieli, twórców kultury, duchownych i działaczy politycznych**. s. 242
- **Ruch ludowy** rozwijał się dynamicznie **w Galicji** przez cały okres autonomii. **W 1895 r. powstało Stronnictwo Ludowe** (od 1903 r. jako Polskie Stronnictwo Ludowe – **PSL**). Jego najwybitniejszym działaczem był **Wincenty Witos**. s. 244
- Pierwszą polską **partią socjalistyczną** był **„Proletariat"**, który **w 1882 r.** założył w Warszawie **Ludwik Waryński**. s. 245
- **Nurt niepodległościowy socjalizmu** reprezentowała powstała **w Królestwie Polskim w 1893 r. Polska Partia Socjalistyczna** (**PPS**). Jej przywódcą stał się z czasem **Józef Piłsudski**. s. 245–246
- **Nurt internacjonalistyczny** reprezentowała Socjaldemokracja Królestwa Polskiego i Litwy (**SDKPiL**). s. 246
- **W zaborze austriackim** powstała Polska Partia Socjalno-Demokratyczna Galicji i Śląska Cieszyńskiego (**PPSD**). Jej przywódcą był **Ignacy Daszyński**. s. 246–247
- W **1893 r.** powstała **w Warszawie Liga Narodowa**, która kierowała szybko rozwijającym się **ruchem narodowym**. Jego najwybitniejszą postacią był **Roman Dmowski**. s. 247

s. 248
- **Narodowa demokracja** (inaczej: **endecja, obóz wszechpolski**) działała **we wszystkich trzech zaborach**.

s. 251 –252
- W trakcie **wojny rosyjsko-japońskiej** (1904–1905) oraz po wybuchu **rewolucji w Rosji** (krwawa niedziela – styczeń 1905 r.) **narastały antyrosyjskie i rewolucyjne nastroje w Królestwie Polskim**.

s. 252
- W trakcie **rewolucji 1905–1907** różne grupy społeczeństwa polskiego wysuwały żądania zarówno o charakterze **socjalnym** (robotnicy), jak i **narodowym** (m.in. młodzież szkolna i akademicka, inteligencja, ale także chłopi).

s. 254
- **Endecja** była **przeciwna wystąpieniom rewolucyjnym** inspirowanym przez **ruch socjalistyczny**.

s. 256
- Mimo upadku rewolucji zachowano **część swobód obywatelskich**. Polacy w większym stopniu mogli podejmować **inicjatywy kulturalne, oświatowe i społeczne**.

s. 258
- Okres **pozytywizmu w literaturze polskiej** określa się umownie na **lata 1864–1890**. Pisarze pozytywistyczni byli silnie **zaangażowani w problemy społeczne i narodowe**.

s. 258
- Najwybitniejszymi twórcami **prozy pozytywistycznej** byli: **Bolesław Prus, Eliza Orzeszkowa, Henryk Sienkiewicz** i **Adolf Dygasiński**.

s. 260
- W poezji szczególnie wartościowy dorobek mieli **Maria Konopnicka** i **Adam Asnyk**.

s. 260
- Najważniejszymi poetami okresu **Młodej Polski** byli: **Kazimierz Przerwa-Tetmajer, Jan Kasprowicz** i **Leopold Staff**. Najwybitniejsze **powieści** stworzyli **Władysław Reymont** i **Stefan Żeromski**. W **dramacie** największe osiągnięcia mieli **Stanisław Wyspiański** i **Gabriela Zapolska**.

s. 261
- W okresie zaborów bardzo popularne było **malarstwo historyczne**, którego głównym przedstawicielem był **Jan Matejko**.

s. 261 –263
- Do najwybitniejszych malarzy 2. połowy XIX i początku XX w. należeli: **Aleksander Gierymski, Józef Chełmoński, Leon Wyczółkowski, Władysław Podkowiński, Olga Boznańska, Stanisław Wyspiański, Jacek Malczewski** i **Teodor Axentowicz**.

s. 265
- W **muzyce** najważniejszymi postaciami byli wówczas: **Henryk Wieniawski, Mieczysław Karłowicz** oraz **Ignacy Jan Paderewski**.

s. 267 –268
- Nastąpił rozwój wielu dziedzin **nauk humanistycznych**. W rozwój wiedzy w zakresie **nauk przyrodniczych** (głównie **fizyki**) największy wkład mieli: na ziemiach polskich (w Krakowie) **Zygmunt Wróblewski** i **Karol Olszewski**, a poza krajem (w Paryżu) **Maria Skłodowska-Curie**.

Warto przeczytać

Od 1815 r. do początków XX w.

Historia powszechna

Białostocki J., *Sztuka cenniejsza niż złoto. Opowieść o sztuce europejskiej naszej ery*, Warszawa 2017.

Diamond J., *Strzelby, zarazki, maszyny. Losy ludzkich społeczeństw*, tłum. M. Konarzewski, Warszawa 2012.

Ferro M., *Historia kolonizacji*, tłum. M. Czajka, Warszawa 1997.

Gombrich E.H., *O sztuce*, tłum. M. Dolińska, I. Kossowska, D. Stefańska-Szewczuk, A. Kuczyńska, Poznań 2016.

Grodziski S., *Franciszek Józef I*, Wrocław 2006.

Kizwalter T., *Historia powszechna. Wiek XIX*, Warszawa 2007.

Kopczyński M., *Ludzie i technika. Szkice z dziejów cywilizacji przemysłowej*, Warszawa 2009.

Krockow C. von, *Bismarck. Biografia*, tłum. M. Misiorny, J. Nowakowski, Warszawa 1998.

Lewicki Z., *Historia cywilizacji amerykańskiej*, t. III: *Era konsolidacji 1861–1945*, Warszawa 2012.

Łazuga W., *Historia powszechna. Wiek XIX*, Poznań 2008.

Łotysz S., *Księga wynalazków*, Bielsko-Biała 2014.

Misztal M., *Królowa Wiktoria*, Wrocław 2010.

Orłowski B., *Powszechna historia techniki*, Warszawa 2010.

Salmi H., *Europa XIX wieku. Historia kulturowa*, tłum. A. Szurek, Kraków 2010.

Smith A.I.P., *Wojna secesyjna*, tłum T. Tesznar, Kraków 2011.

Swoboda G., *Gettysburg 1863*, Warszawa 1999.

Tuchman B.W., *Wyniosła wieża. Świat przed pierwszą wojną 1890–1914*, tłum. J. Zawadzka, Warszawa 2014.

Historia Polski

Chrzanowski T., *Sztuka w Polsce. Od I do III Rzeczypospolitej*, Warszawa 2008.

Chwalba A., *Historia Polski 1795–1918*, Kraków 2012.

Davies N., *Boże igrzysko. Historia Polski*, tłum. E. Tabakowska, Kraków 2010.

Fras Z., *Galicja*, Wrocław 2003.

Historie Polski w XIX wieku, pod red. A. Nowaka, t. 1–4, Warszawa 2013–2015.

Kawalec K., *Roman Dmowski 1864–1939*, Wrocław 2002.

Kieniewicz S., *Powstanie styczniowe*, Warszawa 1987.

Król M., Karpiński W., *Od Mochnackiego do Piłsudskiego. Sylwetki polityczne XIX wieku*, Warszawa 1997.

Obyczaje w Polsce. Od średniowiecza do czasów współczesnych, pod red. A. Chwalby, Warszawa 2008.

Suleja W., *Józef Piłsudski*, Wrocław 2004.

Suleja W., *Kosynierzy i strzelcy*, Wrocław 1997.

Wandycz P., *Pod zaborami. Ziemie Rzeczypospolitej w latach 1795–1918*, tłum. W. Zajączkowski, Warszawa 1994.

Witkowska A., *Cześć i skandale. O emigracyjnym doświadczeniu Polaków*, Warszawa 1997.

Wybitni Polacy XIX wieku – leksykon biograficzny, red. nauk. T. Gąsowski, Kraków 1998.

Zajewski W., *Powstanie listopadowe 1830–1831. Polityka – Wojna – Dyplomacja*, Warszawa 2012.

Zamoyski A., *Polska. Opowieść o dziejach niezwykłego narodu 966–2008*, tłum. M. Ronikier, Warszawa 2015.

Zdrada J., *Historia Polski 1795–1914*, Warszawa 2007.

Żbikowski A., *Żydzi*, Wrocław 2004.

Indeks osobowy

A

Aigner Piotr 110
Aleksander I Romanow, cesarz Rosji, król Polski 8, 10, 12, 13, 32, 69–72, 77
Aleksander II Romanow, cesarz Rosji 196, 197, 199, 203, 204, 206
Aleksander III Romanow, cesarz Rosji 160, 208
Alvensleben Gustav von 201, 203
Apuchtin Aleksandr 208
Asnyk Adam 233, 260, 269, 272
Auber Daniel 54
Austen Jane 57
Axentowicz Teodor 263, 264, 269, 272

B

Bakst Léon 182
Bakunin Michaił 169
Balicki Zygmunt 247, 248
Bałucki Michał 260
Balzac Honoré de 23, 57, 64, 66
Bartók Béla 181
Baudelaire Charles 178
Baudouin de Courtenay Jan 266
Bayard Émile 63
Beethoven Ludwig van 57, 58, 64, 66
Bell Aleksander 151
Bellini Vincenzo 59, 64, 66
Bem Józef 46
Bergson Henri 178, 191, 194
Berlioz Hector 58, 64, 66
Bismarck Otto von 122, 123, 125, 127, 219–221, 227, 270
Bizet Georges 181, 191
Blake William 56
Bloomer Amelia 161
Bobrowski Stefan 201
Bobrzyński Michał 231, 232, 268
Bojko Jakub 244
Borell Alfred 62
Borodin Aleksandr 181
Bourgeois Amédée 34
Boznańska Olga 262, 263, 269, 272
Brahms Johannes 180, 191
Brandt Józef 261
Braque Georges 189
Brodowski Antoni 109, 110
Brodziński Kazimierz 105
Brontë Anna 57, 64, 66
Brontë Branwell 57
Brontë Charlotte 57, 64, 66
Brontë Emily 57, 64, 66
Brückner Aleksander 243, 266
Brzóska Stanisław 202, 204
Byron George 54, 56, 64, 66

C

Carroll Lewis 176
Castlereagh Robert Stewart 8
Cavour Camillo 118, 119
Cegielski Hipolit 224
Cézanne Paul 184, 186, 189, 191, 194
Charpentier Eugène Louis 99
Chełmoński Józef 242, 262, 263, 269, 272
Chłapowski Dezydery 82, 89, 94, 115, 211
Chłopicki Józef 80
Chopin Fryderyk 58, 59, 64, 66, 85, 108, 109, 114, 116, 243
Chopin Tekla z Krzyżanowkich 108
Chrzanowski Wojciech 47
Cieszkowski August 108
Ciseri Antonio 119
Coleridge Samuel 56
Comte Auguste 157
Conrad Joseph (Józef Korzeniowski) 176, 191, 194
Considérant Victor 39
Constant Benjamin 29
Corazzi Antonio 111
Coubertin Pierre de 156
Courbet Gustave 182
Crane Walter 168
Cremona Tranquillo 118
Curie Pierre 152
Czajkowski Piotr 180, 181, 191
Czartoryski Adam Jerzy 69, 74, 75
Czechow Anton 176, 191, 194

D

Dąbrowski Jarosław 166, 199
Darwin Charles 157, 162, 193
Daszyński Ignacy 247, 249, 271
Daumier Honoré 182
Davies Jefferson 141

Debussy Claude 181, 182, 191
Degas Edgar 183, 191, 194
Delacroix Eugène 34, 59, 61, 64, 66
Dembiński Henryk 46, 82
Dembowski Edward 97, 113
Derain André 189
Devéria Achille 82, 112
Diagilew Siergiej 182
Dickens Charles 57, 64, 66
Dmowski Roman 247–249, 251, 271
Donizetti Gaetano 59, 64, 66
Dostojewski Fiodor 175, 191, 194
Drucki-Lubecki Ksawery 73, 80
Drzymała Michał 221, 222, 227, 271
Dumas Aleksander 157
Dunant Henri 119
Dvořak Antonin 181
Dwernicki Józef 81, 82, 110
Dygasiński Adolf 258, 259, 269, 272
Dzierżyński Feliks 246

E

Edison Thomas 149, 156
Edward VII, król Wielkiej Brytanii, cesarz Indii 133
Eiffel Gustave 154
Elsner Józef 108
Engels Fryderyk (Friedrich) 167, 168
Estreicher Karol starszy 243, 266
Eugenia de Montijo, żona Napoleona III Bonaparte 160

F

Feldman Wilhelm 243
Feliński Alojzy 70, 71
Feliński Zygmunt 198
Ferdynand I Habsburg, cesarz Austrii 44, 46
Ferry Jules 128
Fichte Johann Gottlieb 55
Fijałkowski Antoni 198
Flaubert Gustave 174, 191, 194
Flottwell Eduard 88
Ford Henry 150
Franciszek I Habsburg, cesarz Austrii 8
Franciszek Józef I Habsburg, cesarz Austrii i król Węgier 46, 48, 127, 169, 229
Fredro Aleksander 107, 114, 116
Freud Sigmunt 158, 162, 193
Friedrich Caspar David 60
Fryderyk Wilhelm III Hohenzollern, król Prus 8
Fryderyk Wilhelm IV Hohenzollern, król Prus 42, 43, 88
Funk Kazimierz 152, 243, 268

G

Garibaldi Giuseppe 47, 120, 121, 127, 192
Gast John 144
Gauguin Paul 184, 185, 191, 194
Gérard Jean (pseud. Grandville) 62
Géricault Théodore 61
German, arcybiskup 31
Giełgud Antoni 81, 82
Gierymski Aleksander 238, 262, 269, 272
Gierymski Maksymilian 262
Gizewiusz Gustaw 226
Gloger Zygmunt 266, 267
Goethe Johann Wolfgang 56
Gogh Vincent van 184, 185, 191, 194
Gogol Nikołaj 57
Gołuchowski Agenor 102, 125
Gonczarow Iwan 176
Goszczyński Seweryn 106
Goya y Lucientes Francisco 59, 60, 64, 66
Grant Ulysses 142
Grieg Edward 181
Grottger Artur 198
Grudzińska Joanna 72

H

Hauke-Bosak Józef 202
Hegel Georg 55
Hemingway Ernest 177
Herder Jahann Gottfried 55, 103, 105
Heydenreich-Kruk Michał 202
Hicks Edward 21
Hoffman Boromeusz 112
Hoffmanowa Klementyna z Tańskich 112, 113
Holland Agnieszka 179
Hugo Charles 63
Hugo Victor 57, 62, 63
Hurko Josif 208

I

Ibsen Henrik 175, 191, 194
Isabey Jean-Baptiste 8

J

Jacquard Joseph-Marie 16
James Henry 176

K

Kalinka Walerian 268
Kalinowski Konstanty 202
Kamienobrodzki Alfred 240
Kandinsky Wassily 189–191, 194
Karłowicz Mieczysław 265, 269, 272
Karol X Burbon, król Francji 33, 35
Kasprowicz Jan 233, 260, 269, 272
Kętrzyński Wojciech 226
Kindermann Leopold 217
Kirchner Ernst Ludwig 189, 190
Klimt Gustav 188
Koch Robert 151
Kokoschka Oskar 189
Kolberg Oskar 243, 266
Kolman Karl 32
Konarski Szymon 86, 101
Konopnicka Maria 212, 260, 269, 272
Konstanty Romanow, wielki książę, syn cesarza Rosji Pawła I, brat Aleksandra I i Mikołaja I 32, 71, 72, 76, 77, 79, 80, 115
Korfanty Wojciech 225, 248
Korzeniowski Apollo 176
Korzeniowski Józef (1797–1863) 108
Korzon Tadeusz 268
Kościuszko Tadeusz 93
Kossak Juliusz 100, 229, 232, 261
Kossak Wojciech 81, 220, 261
Kossuth Lajos 45, 50, 51
Kostrzewski Franciszek 239
Koźmian Stanisław 231
Krasiński Zygmunt 85, 106, 107, 111, 114, 116
Kraszewski Józef Ignacy 108, 114, 116, 260
Kronenberg Leopold 199
Krukowiecki Jan 83
Krzyżanowski Seweryn 75, 76
Kubicki Jakub 110

L

La Fayette Marie Joseph de 34
Lalique 187
Landau-Gutenteger Gustaw 217
Langiewicz Marian 202
Lavirotte Jules 188
Lawrence Thomas 13
Lee Robert 142, 143
Lehár Franz 181
Lelewel Joachim 74–76, 80, 85–87, 115
Lenartowicz Teofil 108, 114, 116
Lenin Włodzimierz (Uljanow) 168, 169
Leon XIII, papież 172
Lermontow Michaił 56
Leroy-Beaulieu Pierre Paul 129
Leśmian Bolesław 260
Libelt Karol 95, 108
Limanowski Bolesław 245
Lincoln Abraham 140, 141, 142, 147, 192
Liszt Franz 58, 59, 64, 66
London Jack 176
Ludwik Filip I Burbon-Orleański 35, 37, 40, 41
Ludwik II Wittelsbach, król Bawarii 180
Ludwik XVI Burbon, król Francji 53
Ludwik XVIII Burbon, król Francji 33
Luksemburg Róża 246
Lumière bracia August i Louis 156

Ł

Łukasiewicz Ignacy 148, 149
Łukasiński Walerian 75, 76

M

Mackiewicz Antoni 202
Maeterlinck Maurice 178, 191, 194
Mahler Gustaw 181, 191
Mähler Joseph 58
Maistre Joseph de 30
Majer Józef 232
Malczewski Antoni 106
Malczewski Jacek 233, 263, 265, 269, 272
Mallarmé Stéphane 178, 182, 191, 194
Manet Eduard 183, 191, 194
Marchand Jean-Baptiste 132
Marchlewski Julian 246
Marcinkiewicz Karol 89
Marconi Guglielmo 151
Maria Glücksburg, żona Aleksandra III Romanowa 160
Marks Karol (Marx Karl) 167, 168, 169
Masłowski Stanisław 252
Matejko Jan 243, 261, 262, 269, 272
Matisse Henri 189, 191, 194
Mazzini Giuseppe 47
Mehoffer Józef 263, 264
Melville Hermann 176
Mendelson Stanisław 246
Mendelssohn-Bartholdy Felix 58
Merlini Dominik 110
Merson Luc-Olivier 63
Metternich Klemens 8, 13, 44
Miarka Karol 225, 227

Michałowski Piotr 109, 110, 114, 116
Miciński Tadeusz 260
Mickiewicz Adam 47, 54, 74, 75, 82, 85, 105, 106, 114, 116, 211, 215, 233
Mierosławski Ludwik 95, 96, 99, 104, 116, 201
Mikołaj I Romanow, cesarz Rosji, król Polski 32, 46, 72, 76, 79, 80, 84, 87, 115, 196
Mikołaj II Romanow, cesarz Rosji 211, 250, 251, 254, 257
Miłkowski Zygmunt 247
Millet François 182
Mill John Stuart 153
Mochnacki Maurycy 80, 85
Monet Claude 183, 191, 194
Moniuszko Stanisław 109, 114, 116
Montgomery Lucy Maud 176
Morse Samuel 20
Mrongowiusz Krzysztof Celestyn 226
Murawjow Michaił 204
Musorgski Modest 181

N

Napieralski Adam 225
Napoleon Franciszek Bonaparte, przez bonapartystów uznawany za cesarza Francji Napoleona II 41
Napoleon I Bonaparte, cesarz Francji 8, 9, 11, 13, 14, 34, 40, 41, 53, 69, 92, 107
Napoleon III (Ludwik Napoleon Bonaparte), prezydent, następnie cesarz Francji 40, 41, 49, 63, 66, 119, 120, 123, 160, 203
Nasmyth James 16
Niccolini Vincenzo 55
Niemojowski Bonawentura 72, 76
Niemojowski Wincenty 72
Nietzsche Friedrich 178, 191, 194
Niżyński Wacław 182
Norwid Cyprian Kamil 85, 106, 114, 116
Nowosilcow Nikołaj 71, 75, 77, 115

O

Ochorowicz Julian 151
Offenbach Jacques 181
Olszewski Karol 268, 269, 272
Orda Napoleon 210
Orłowski Aleksander 109
Orzeszkowa Eliza 212, 218, 258, 259, 269, 270, 272
Ossoliński Józef Maksymilian 91
Otton I Wittelsbach, król Grecji 32

P

Paderewski Ignacy Jan 265, 269, 272
Paganini Niccolò 59
Paskiewicz Iwan 83, 84
Pasteur Louis 151, 152
Paweł I, cesarz Rosji 72
Peszka Józef 92
Philippoteaux Henri F.E. 40
Picasso Pablo 189, 191, 194
Piłsudski Józef 246, 249, 251, 255, 256, 271
Pissarro Camille 183, 191, 194
Pius IX, papież 46, 172
Plater Emilia 82
Platon 55
Podkowiński Władysław 262, 269, 272
Poe Edgar Allan 56
Pol Wincenty 107, 210
Połczyński Aleksander 93
Popławski Jan Ludwik 247
Potocki Andrzej 235
Potocki Stanisław Kostka 72, 105
Poznański Izrael 216
Prądzyński Ignacy 79, 80, 81, 83
Prévot-Gomier Marie 73
Prinzhofer August 50
Proudhon Pierre-Joseph 169
Prószyńska Maria 82
Prus Bolesław (Aleksander Głowacki) 212, 218, 258, 259, 269, 270, 272
Przerwa-Tetmajer Kazimierz 260, 269, 272
Przybyszewski Stanisław 260
Puccini Giacomo 181, 191
Puszkin Aleksander 56, 64, 66

R

Rachmaninow Siergiej 181, 191
Raczyński Edward 90
Radziwiłł Antoni 88
Ravel Maurice 181, 191
Renoir Auguste 183, 184, 191, 194
Reymont Władysław 260, 269, 272
Rhodes Cecil 136
Rimbaud Arthur 178, 179, 191, 194
Rimski-Korsakow Nikołaj 181
Rodakowski Henryk 261
Rodin Auguste 186, 187
Rodziewiczówna Maria 260
Röntgen Wilhelm 152
Rossini Gioacchino 58, 64, 66
Różycki Edmund 202
Rzewuski Henryk 108, 114, 116

S

Scheibler Karol 216
Schelling Friedrich 55
Schiller Friedrich 56
Schubert Franz 58, 59, 64, 66
Schulz Bruno 235
Schumann Robert 58, 59
Scott Walter 56
Shelley Mary 56
Sibelius Jean 181
Sienkiewicz Henryk 210–212, 222, 223, 243, 258–260, 269, 272
Sierakowski Zygmunt 202
Skłodowska-Curie Maria 152, 268, 269, 272
Skrzynecki Jan 81
Słowacki Juliusz 85, 106, 107, 114, 116
Smoleński Władysław 268
Smolka Franciszek 101
Smoluchowski Marian 268
Sochaczewski Aleksander 200, 205
Sowiński Józef 83, 197
Spencer Herbert 157
Staël madame de (Anne-Louise Germaine Necker) 53
Staff Leopold 243, 260, 269, 272
Stanisław August Poniatowski 241
Stapiński Jan 244
Staszic Stanisław 72
Stefański Walenty 95
Stendhal 57
Stephenson George 19
Stojałowski Stanisław 244
Strasburger Edward 268
Strauss Johannes syn 181
Strauss Richard 181, 191
Strawiński Igor 181, 182, 191
Strindberg August 175, 191, 194
Strug Andrzej 260
Syrokomla Władysław 108
Szczawińska-Dawidowa Jadwiga 212
Szela Jakub 98
Szewczenko Taras 214, 215, 234
Szujski Józef 231, 268
Szymanowski Karol 265

Ś

Śniadecki Jan 105
Świętochowski Aleksander 212, 213, 218, 258, 260, 270

T

Taczanowski Edmund 202
Talleyrand-Périgord Charles-Maurice de 8
Tański Czesław 243
Tarnowski Stanisław 231, 232
Thackeray William M. 57
Tocqueville Alexis de 25
Tołstoj Lew 175, 191, 194
Toulouse-Lautrec Henri 184, 186, 191, 194
Traugutt Romuald 204, 206, 270
Trentowski Bronisław 108
Turgieniew Iwan 176
Turner William 60, 61, 64, 66
Twain Mark 176, 177
Tyroler József 46
Tyssowski Jan 97

U

Ujejski Kornel 107, 114, 116

V

Vaillant Auguste 169
Verdi Giuseppe 181, 191
Verlaine Paul 178, 191, 194
Verne Jules 177
Villain Francois de 82
Vlaminck Maurice 189
Vryzakis Theodoros 31, 54

W

Wagner Richard 180, 181, 191
Waryński Ludwik 245, 249, 271
Weber Carl Maria von 59
Werner Anton von 123
Wielopolski Aleksander 197–199, 206, 207, 270
Wieniawski Henryk 265, 269, 272
Wiktor Emanuel II Sabaudzki, król Sardynii (Piemontu), następnie król Włoch 118, 120, 127, 192
Wiktoria, królowa Wielkiej Brytanii, cesarzowa Indii 130, 153
Wilde Oscar 179
Wilhelm I Hohenzollern, król Prus, następnie cesarz niemiecki 122, 123, 127
Winterhalter Franz Xaver 125
Witkiewicz Stanisław 212
Witos Wincenty 244, 249, 271
Wodzicki Ludwik 231
Wodzicki Stanisław 92

Wodzińska Maria 108
Wojciechowski Stanisław 246
Wołyński Jan 208
Wordsworth William 24, 25, 56
Worth Charles Frederick 161
Wright Orville 150
Wright Wilbur 150
Wróblewski Walery 166, 202
Wróblewski Zygmunt 268, 269, 272
Wyczółkowski Leon 262, 268, 269, 272
Wysłouch Bolesław 244
Wysłouch Maria 244
Wysocki Alfred 230
Wysocki Piotr 76, 77, 115
Wyspiański Stanisław 233, 260, 261, 263, 265, 269, 272

Y

Yvon Adolphe 119

Z

Zajączek Józef 71, 72
Zaleski Józef Bohdan 106
Zaleski Wacław 102
Zamenhof Ludwik 243, 266
Zamoyski Andrzej 197, 199
Zapolska Gabriela 261, 269, 272
Zola Émile 174, 175, 191, 194

Ż

Żeromski Stefan 260, 269, 272
Żmichowska Narcyza 108, 113, 114, 116

Indeks pojęć

Hasła indeksu nie odsyłają do wszystkich stron, na których użyte jest dane pojęcie, lecz jedynie do tych, na których znajdują się informacje pozwalające uczniowi zrozumieć znaczenie pojęcia.

A

abolicjonizm/abolicjoniści 139, 140
abstrakcjonizm 189
anarchizm 169
antysemityzm 171
awangarda 189

B

belle époque 153
bibuła 246
bolszewicy 168
bonapartyści 40, 41

C

chadecja (chrześcijańska demokracja) 172

D

darwinizm 158
dekadentyzm 179
dominium 129
drobnomieszczaństwo 225

E

ekspresjonizm 189
emancypacja kobiet 153
encyklika 172
entente cordiale 133

F

fabryka, produkcja fabryczna 15, 17
fowizm 189
futuryzm 189

G

generał-gubernator 207
gotycyzm (w literaturze) 56

I

idealizm (w filozofii) 55
impresjonizm (w malarstwie) 183, 184
impresjonizm (w muzyce) 181
industrializacja 15, 16
inteligencja 22, 239

K
kabaret 186
klasa średnia 22
klasycyzm 52
komunizm/komuniści 167, 168
kondominium 131
konserwatyzm/konserwatyści 29, 30, 170
kubizm 189
kultura masowa 155

L
laicyzacja 158
legitymizmu zasada 9, 13, 31, 35
liberalizm/liberałowie 28, 29, 170

M
marksizm 167, 168
mesjanizm 106
modernizm 178, 181, 260

N
nacjonalizm 170, 171
nacjonalizm państwowy 171
naturalizm 157, 174
nauka społeczna Kościoła 172

O
operetka 181

P
parowiec 19, 20, 149
pogrom 171
postimpresjonizm 184
powieść naturalistyczna 157, 174
powieść realistyczna 57
pozytywizm 157
pozytywizm warszawski 211–213
pozytywizm w literaturze polskiej 258, 260
praca organiczna 211
praca u podstaw 212
protektorat 130

R
rabacja 98
rasizm 171
realizm (w sztukach plastycznych) 182
rentier 22
restauracji zasada 9
rewizjonizm (w ruchu socjalistycznym) 168
rewolucja agrarna 20
rewolucja przemysłowa 15, 20, 150
robotnicy (fabryczni), proletariat 22, 23, 165, 166–168
romantyzm 52–59, 61, 62, 105–109, 180, 181
równowagi sił zasada 9

S
secesja (w sztuce) 187, 188
serwituty 102, 205
socjaldemokracja 168, 169
socjalizm 23, 167–169, 245–247
solidaryzm narodowy 222, 248
sufrażystki 164
symbolizm (w literaturze) 178, 179
szowinizm 171
sztetl 240

Ś
Święte Przymierze 12, 13, 30

T
telegraf elektromagnetyczny 20, 151
telegraf optyczny 20
trójlojalizm 229
trójprzymierze 125

U
urbanizacja 25
uwłaszczenie 43, 89, 101, 196, 199–201, 204, 205, 241, 242

W
walka klas 167, 168
wiktorianizm 153
wojna totalna 143

Z
Ziemie Zabrane 70
Związek Niemiecki 11, 124
Związek Północnoniemiecki 122, 124